

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES



ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ

«Ο Μικρασιατικός Πόλεμος στην Ελληνική Δημόσια Σφαίρα 1919-1922».

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΠΥΡΡΙΗ ΔΗΜΗΤΡΑ

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Χριστίνα Κουλούρη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Λίνα Λούβη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Δέσποινα Παπαδημητρίου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου



Copyright © Δήμητρα Πυρπιρή, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς την συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέα.

Αφιέρωση/Ευχαριστίες

Στο Νίκο, στο Δημήτρη και στο Γιώργο.

Στους γονείς μου, στην αδελφή μου Ηλιάνα και στον παππού μας τον Ηλία που δεν πρόλαβε να μου διηγηθεί όλες τις ιστορίες του.

Στις φίλες μου τα 3 Ε, Ελάτη, Ελισάβετ και Έλλη.

Στις καθηγήτριες και στους καθηγητές μου με ευγνωμοσύνη.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο πρώτο	12
Ο Τύπος για τον πόλεμο : Πολεμικές επιχειρήσεις και Διπλωματία	12
1.1 Οι εφημερίδες	12
1.2. Οι πολεμικές επιχειρήσεις 1919 -1921	18
1.3.Διπλωματία Προστασία και Αυτοτέλεια	37
1.3.1.Η οργάνωση της προπαγάνδας και ο Τύπος.	37
1.3.2.Βενιζελική Περίοδος: Από την εντολή για τη Σμύρνη μέχρι τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920.....	42
1.3.3.Μετά τις εκλογές.....	58
Κεφάλαιο Δεύτερο	87
(Επομένως) Γιατί πολεμάμε;	87
2.1. Ιδεολογική προπαγάνδα – Πολιτική και Πόλεμος.	87
2.2.Νεκροί και τραυματίες.....	104
2.3. Ο λόγος για τους (και στους) στρατιώτες.....	116
2.3.1. Ο Πολίτης Στρατιώτης.	116
2.3.2. Επιστράτευση: Ενθουσιασμός (;) Προβληματισμοί και Ανυπακοή.....	121
Κεφάλαιο Τρίτο	137
Τα Μετόπισθεν.....	137
3.1. Γιορτές και Πανηγύρια. Μια ιστορία πολλών σελίδων. (ή «The «festivalization» of every day's life».).....	137
3.2. Ο Άλλος Πόλεμος.....	154
3.2.1. Το λεξιλόγιο της καθημερινότητας.	154
3.2.1.α. Απεργία. Ο εσωτερικός εχθρός.....	154
3.2.1.β. Αισχροκέρδεια Ενοικιοστάσιο "Παυθέντες" και "Παθόντες"	167
Κεφάλαιο Τέταρτο.....	180
Η επικαιρότητα του πολέμου σε αστικά και λαϊκά θέματα.....	180
4.1. Η θεατρική παραγωγή	180
4.1.1. Τα έργα.	183
4.1.2. Λογοκρισία και συγκρούσεις. Η διεκδίκηση της Σκηνής.	191
4.1.3. Η Επιθεώρηση.	194
4.1.4. Μερικά συμπεράσματα.	201
4.2. Οι πολεμικές επιχειρήσεις στον κινηματογράφο	203
4.3. Ο πόλεμος στον Καραγκιόζη	206

Συμπεράσματα	215
Πηγές - Βιβλιογραφία.....	223
Πηγές	223
Βιβλιογραφία.....	224
Παράρτημα.....	237

Περίληψη

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία έχει ως αντικείμενο έρευνας την παρουσία και παρουσίαση του Μικρασιατικού πολέμου στην ελληνική δημόσια σφαίρα κατά τα έτη 1919-1922. Στόχος είναι να αναδειχτεί ο τρόπος που στα ελληνικά μετόπισθεν κυρίως, παρουσιαζόταν από τον κυρίαρχο δημόσιο λόγο ο πόλεμος και η δικαιολόγησή του, και το κατά πόσον και πώς τη δημόσια σφαίρα της εποχής απασχολούν τα προβλήματα που η κοινωνία βίωνε εξαιτίας του πολέμου. Μέσα από τον ελλαδικό κυρίως Τύπο, τις βιβλιογραφικές αναφορές και τα αστικά και λαϊκά θεάματα, ερευνάται το πώς παρουσιάστηκαν οι πολεμικές επιχειρήσεις και οι διπλωματικές ενέργειες, οι αλλαγές στη θεώρηση των «εχθρών» και «φίλων» και η ταυτόχρονη χειραγωγή της κοινής γνώμης. Η ιδεολογική επένδυση του πολέμου στη δημόσια σφαίρα αποτελεί ένα ακόμη πεδίο που εξετάστηκε. Η έρευνα εστιάζει ιδιαίτερα στη ζωή των ανθρώπων στα μετόπισθεν, που – εκτός από τις συνέπειες του πολέμου – ορίστηκε και από ένα πλήθος εορταστικών εκδηλώσεων και τελετών μέσω των οποίων επιχειρήθηκε η νομιμοποίηση των επιλογών της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας στη διάρκεια του πολέμου. Ερευνώνται επίσης οι τρόποι μέσω των οποίων οι ανθρώπινες απώλειες (νεκροί και τραυματίες) και η ραγδαία φτωχοποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού στη διάρκεια του πολέμου, επιχειρήθηκε να αιτιολογηθούν/νομιμοποιηθούν στα μάτια της κοινής γνώμης. Τα ζητήματα της λιποταξίας και της ανυπακοής βρίσκουν εδώ τη θέση τους. Στα πλαίσια αυτά αναδεικνύονται και οι κοινωνικές συγκρούσεις της περιόδου, που εκφράζονται με το μεγάλο αριθμό των απεργιών, με τις διαμαρτυρίες για την αισχροκέρδεια και με τις συγκρούσεις γύρω από το ενοικιοστάσιο στις μεγάλες πόλεις. Ο πόλεμος έτσι επιτάχυνε τις κοινωνικές διαμορφώσεις, τη συγκρότηση του μικροαστικού πόλου και τη συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης. Τέλος, ερευνήθηκαν και τα αστικά και λαϊκά θεάματα (Θέατρο, Κινηματογράφος, Καραγκιόζης) της περιόδου, στη σχέση τους με τον πόλεμο και την προπαγάνδα.

Λέξεις κλειδιά

Δημόσια σφαίρα 1919-1922, Μικρασιατικός Πόλεμος, στρατιωτικές επιχειρήσεις, διπλωματία, γιορτές και θεάματα, κοινωνικές συγκρούσεις.

The Asia Minor war in the Greek public sphere 1919-1922

Pyrpiri Dimitra

Abstract

The subject of this master dissertation is the presence and presentation of the Greek Military Campaign in Asia Minor 1919-1922 in the Greek public sphere of the same period. The aim is to highlight the way in which, mainly in the Greek state's territory, the war and its justification were present in the dominant public discourse, and whether and how the public sphere of the time is concerned with the problems which society experienced due to the war. Our sources comprise the Greek press, bibliographic references and urban and popular spectacles. This essay focuses on how military operations and diplomatic actions were presented, on the changes in the view of "friends" and "enemies" and on the simultaneous manipulation of the public opinion. This research also examines the ideological justification of the war in the public sphere and focuses on the lives of people in the rear, which – besides the consequences of the war – was dominated by a great number of celebrations and ceremonies as a means of legitimization of each political power's diplomatic and military choices during the war. It also explores the ways in which human losses – dead and wounded – and the rapid impoverishment of the great mass of the population due to the war, were justified/legitimized in the eyes of the public. The issues of desertion and disobedience find their place in this part of the research. In this context the social conflicts of this period related to the war, were expressed through a great number of strikes, protests against the profiteering and conflicts around the rent control in the big cities. The war thus accelerated the social formation of the petite bourgeoisie and the self-awareness of the working class. Finally, the urban and popular spectacles (Theatre, Cinema, Karagiozis) contributed to the war propaganda of the period.

Keywords

Public sphere 1919-1922, Asia Minor war, military operations, diplomacy, fests and spectacles, social conflicts.

Εισαγωγή και μερικές θεωρητικές προσεγγίσεις

Την παρούσα εργασία θα απασχολήσει το θέμα της παρουσίας και παρουσίασης του Μικρασιατικού πολέμου στην ελληνική δημόσια σφαίρα της πολεμικής περιόδου 1919-1922. Στόχος είναι να αναδειχτεί ο τρόπος που στα ελληνικά μετόπισθεν κυρίως, παρουσιαζόταν στον κυρίαρχο δημόσιο λόγο ο πόλεμος και η δικαιολόγησή του, και το κατά πόσον και πώς τη δημόσια σφαίρα της εποχής απασχολούν τα προβλήματα που η κοινωνία βίωνε εξαιτίας του πολέμου. Καθώς κάθε πόλεμος προϋποθέτει την προθυμία της κοινωνίας «να σπαταλήσει –ή έστω να θυσιάσει και οπωσδήποτε να καταστρέψει– υλικά αποθέματα και ανθρώπινο δυναμικό»¹ ερώτημα είναι κατά πόσον και πώς «εξασφαλίστηκε» αυτή, και αν και σε ποιο βαθμό υπήρξαν αλλαγές και διαφοροποιήσεις στη διάρκεια του πολέμου.

Εξάλλου, τα κυρίαρχα αφηγήματα της εποχής για τον πόλεμο και τις διάφορες όψεις του, ιδεολογικές, στρατιωτικές, διπλωματικές, οικονομικές, δεν επηρέασαν μόνο τη ματιά και το βίωμα των ανθρώπων εκείνης της εποχής, αλλά και τις μετέπειτα ιστορικές αφηγήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους ενσωματώνονται στη συλλογική μνήμη. Είναι συνεπώς χρήσιμο να αναδειχθούν αυτά, να επισημανθούν οι τυχόν ασυνέχειες και τα κενά, οι αναντιστοιχίες μεταξύ τους και οι εσωτερικές αντιφάσεις τους, αν υπάρχουν. Ζητούμενο επομένως είναι και αν το σχετικό συμπαγές αφήγημα του «εθνικού» πολέμου επέτρεπε να διαφανούν και τα άλλα χαρακτηριστικά του πολέμου αυτού, που λειτούργησε ως επιταχυντής κοινωνικών και ιδεολογικών διεργασιών στην κοινωνία της εποχής.

Κρατάω εδώ το διαχωρισμό δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας- που υπήρξε κατά Χάμπερμας η αναγκαία προϋπόθεση της αστικής κοινωνίας-² και την ανάδυση της δημοσιότητας ως χώρου διακριτού και αναγκαίου για την παρέμβαση της δεύτερης στην πρώτη και για τη νομιμοποίηση της πρώτης στον κοινωνικό χώρο.

Η προβληματική για το κατά πόσον η δημόσια σφαίρα που αναδύθηκε στην Ευρώπη το 18^ο αιώνα υπήρξε ή όχι και σε ποιο βαθμό, χώρος κριτικής συζήτησης όπου οι ιδιώτες- πολίτες συγκροτούσαν ένα κοινό του οποίου η «δημόσια λογική» ενεργούσε ως έλεγχος στην κρατική εξουσία, δεν αναιρεί- κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον- την παρουσία αυτού του χώρου στις αστικές κοινωνίες, ανεξάρτητα από

¹ Γ. Μαργαρίτης, *Πόλεμος και Πολιτική*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, ΣΕΑΒ, 2015, www.kallipos.gr, σ. 9.

² J. Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, νήσος, Αθήνα 1997.

το αν η μεγέθυνση – προϊόντος του 20^{ου} αιώνα – των εμπορικών μέσων ενημέρωσης μετέτρεψε το κριτικό, στο βαθμό που υπήρχε, κοινό, σε παθητικό και καταναλωτικό· ούτε από το αν το κράτος προνοίας συγχώνευσε το κράτος με την κοινωνία τόσο απόλυτα, που απομύζησε εντελώς τη δημόσια σφαίρα ή αν τη μετέτρεψε περισσότερο σε χώρο ανταγωνισμού συμφερόντων για τους πόρους του κράτους. Άλλωστε οι διεργασίες αυτές είναι φανερές και στην περίοδο που εξετάζουμε όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια.

Δέχομαι έτσι τον ορισμό του Χάμπερμας για τη δημοσιότητα «ως μια σφαίρα της κοινωνικής ζωής στην οποία μπορεί να διαμορφωθεί ένα είδος κοινής γνώμης», και του επιθέτου δημόσιος, ως αυτό που είναι προσιτό σε όλους, (πχ. δημόσιες εκδηλώσεις) ή εκείνο που αφορά στο κράτος το οποίο αποτελεί τη δημόσια εξουσία.³ Δεν πρέπει όμως να θεωρηθεί ότι η έννοια του δημόσιου αντιπαράτίθεται στην έννοια του ιδιωτικού, αλλά ότι «αναφέρεται στο ενδιάμεσο πεδίο ανάμεσα στον οίκο και την πόλη τον κατεξοχήν χώρο διάδρασης των υποκειμένων».⁴ Βέβαια, στα μαζικά μέσα η δημοσιότητα γίνεται γνώρισμα εκείνου που τραβάει την προσοχή της κοινής γνώμης.

Στην παρούσα εργασία ενδιαφέρει εξάλλου και η πολιτική δημοσιότητα, ως χώρος όπου «διασταυρώνονται δύο τουλάχιστον διαδικασίες: αφ' ενός η επικοινωνιακή δημιουργία νόμιμης εξουσίας και αφ' ετέρου η χειραγωγική χρησιμοποίηση της εξουσίας των μαζικών μέσων για την εξασφάλιση της αφοσίωσης των μαζών και συμμόρφωσής τους απέναντι στις επιταγές του συστήματος».⁵ Στα πλαίσια αυτά θα αναδειχθούν οι απόψεις και οι συγκρούσεις των πολιτικών προσώπων-υποκειμένων σχετικά με τον πόλεμο, τον χαρακτήρα και τις επιδιώξεις

³ Στο ίδιο, σ. 53-57.

⁴ Κ. Ροζάκου, Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά Παράδοξα, Πατρωνία Κοινωνία Πολιτών και Βία*, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 29. Παράλληλα βέβαια, όπως επισημαίνει η Αβδελά, δεν πρέπει να διαφύγει την προσοχή «ότι οι αναλυτικές έννοιες με τις οποίες ταξινομούνται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και συμφραζόμενα οι κοινωνικές σχέσεις είναι πολιτισμικές κατασκευές, που χρειάζεται να προβληματοποιηθούν· και ότι οι άνθρωποι επενδύουν τον κόσμο τους με νοήματα και σύμβολα μέσα από μια δυναμική διαδικασία, κατά τη διάρκεια της οποίας αντλούν από τους διαθέσιμους κάθε φορά τρόπους που τους επιτρέπουν να τον αντιληφθούν και να τον φτιάξουν». Έφη Αβδελά, «Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα» στο, Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χ. Λυριντζής, (επιμ.), *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015, σ.22.

⁵J. Habermas, ό.π., σ. 43.

στην υπηρεσία των οποίων τέθηκε, και κυρίως ο τρόπος που αξιοποιήθηκε/χρησιμοποιήθηκε για την εξασφάλιση και νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας.

Στο δημόσιο αυτό ιδεατό χώρο δεν είναι δυνατόν να μη λάβει κανείς υπόψη του και τις διαφοροποιήσεις του αστικού κοινού, τους ανταγωνιστικούς κύκλους δημοσιότητας, αλλά και τη δυναμική των διαδικασιών επικοινωνίας που αποκλείονται από την επικρατούσα δημοσιότητα.⁶ Διαφωτιστική θα είναι η αλληλογραφία των στρατιωτών, όπως και στο βαθμό που παρουσιάζεται και υποστασιοποιείται στη δημόσια σφαίρα, (και δευτερογενώς τα ημερολόγιά τους στο βαθμό που βοηθούν να επισημανθεί αν υπήρχαν διαφοροποιήσεις και αντιφάσεις ανάμεσα στο δημόσιο λόγο για το βίωμα του πολέμου και στην καταγραφή του από τους στρατιώτες), παρά τις περιορισμένες αναφορές και τη λογοκρισία ή αυτολογοκρισία των στρατιωτών.

Παράλληλα έγινε προσπάθεια να ερευνηθεί και η παρουσία στο δημόσιο χώρο όσων εξέφρασαν διαφορετικές από τις επικρατούσες απόψεις για τον πόλεμο, αλλά και να ληφθεί υπόψη η απουσία - αποκλεισμός, με τη μορφή της λογοκρισίας, των απόψεων ομάδων που έπαιζαν συστατικό ρόλο στη διαμόρφωση της δημοσιότητας, ενώ δεν κατέστη δυνατή στην παρούσα εργασία, η έρευνα - στο βαθμό που δεν αντανακλώνται στα κυρίαρχα μέσα επηρεασμού της δημοσιότητας - άλλων μειονοτικού τύπου κοινωνικών ομάδων με τους δικούς τους κανόνες και αξίες μέσα στην κυρίαρχη πολιτιστική οντότητα.

Πιο συγκεκριμένα θα αξιοποιηθεί ο Τύπος, ημερήσιος και περιοδικός, της εποχής (όχι μόνο για την ειδησεογραφία, αλλά και για ειδήσεις που αφορούν στις δημόσιες εμφανίσεις, τις γιορτές, τη λογοτεχνική και θεατρική δραστηριότητα, τη δράση ομάδων και συλλογικοτήτων), η γενικότερη καλλιτεχνική κίνηση εφόσον άπτεται της επικαιρότητας του πολέμου, οι δημόσιες τελετές, και οι επιστολές των στρατιωτών που δημοσιεύονται στον Τύπο. Θα ερευνηθεί η θεατρική παραγωγή της περιόδου και ο λαϊκότερος Καραγκιόζης, που αντανακλούν και την ιδεολογική προετοιμασία η οποία προηγήθηκε, και την επίκαιρη ανάγνωση του πολέμου. Ο κινηματογράφος δεν αποτελεί χωριστή ενότητα της εξέτασης της δημόσιας σφαίρας της εποχής και παρουσιάζεται συνοπτικά στο ίδιο με το Θέατρο και τον Καραγκιόζη κεφάλαιο. Αξιοποιήθηκε όμως κατά τη διαπραγμάτευση των διαφόρων ενοτήτων η

⁶ Στο ίδιο.

έρευνα του Φώτου Λαμπρινού⁷ σχετικά με την κινηματογραφική παραγωγή της εποχής και οι αναφορές των εφημερίδων. Η βιβλιογραφική έρευνα μου επέτρεψε να εμπλουτίσω τις πληροφορίες και από άλλες πηγές (αρχεία, ημερολόγια, επιστολές, φωτογραφικό υλικό).

Η γενικότερη λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου στο βαθμό που δεν αντανakλάται στις παραπάνω πηγές, μένει έξω από το πεδίο της παρούσης έρευνας. Η ποιητική παραγωγή ερευνήθηκε μόνο στα πλαίσια των δημόσιων εκδηλώσεων και των εκδόσεων που παρουσιάστηκαν στον Τύπο σχετικά με τον πόλεμο και τα πολιτικά πρόσωπα-πρωταγωνιστές της περιόδου.

Πώς λοιπόν γίνεται η πρόσληψη και παρουσίαση του πολέμου από όσους διαμόρφωναν τη δημόσια σφαίρα εκείνη την περίοδο και επενεργούσαν στη λήψη αποφάσεων και στη συλλογική συνείδηση; Ποιος ήταν ο εχθρός; Κυριαρχείται ο δημόσιος χώρος από τον πόλεμο και τότε; Πώς διαμορφώνονται και κυρίως πώς παρουσιάζονται, οι κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις κάτω από την πίεση του πολέμου; Πώς «δικαιολογούνται» στην κοινή γνώμη οι απώλειες σε «ανθρώπινο πλεόνασμα» και στην υλική βάση της κοινωνίας; Ήταν η επίκληση του «εθνικού ζητήματος» και της «εθνικής ολοκλήρωσης» αρκετά για να «απενεργοποιηθούν οι μάζες», αυτές που στα μετόπισθεν στήριζαν με την εργασία και τις στερήσεις τους τον πόλεμο και τον τροφοδοτούσαν με έμπυχο υλικό κάθε φορά που γινόταν επιστράτευση; Με ποιον τρόπο και σε ποιο βαθμό η διεθνής διπλωματία «εθνικοποιείται», γίνεται δηλαδή αντιληπτή ως χώρος υλοποίησης των εθνικών επιδιώξεων και της εθνικής ταυτότητας; Θεώρησα πως η έρευνα της επικαιρότητας της εποχής θα μπορούσε να απαντήσει στα ερωτήματα αυτά αναδεικνύοντας και ζητήματα που το «εθνικό τραύμα» και η τραγωδία της προσφυγιάς εκτόπισαν ή έθεσαν στο περιθώριο ίσως της ιστορικής αφήγησης. Θα προσπαθήσω συνεπώς να δώσω μια εικόνα διαφόρων εκφάνσεων της δημόσιας σφαίρας της εποχής με κυρίαρχο το στοιχείο της επικαιρότητας, μην αγνοώντας βέβαια πως οι ιδεολογικές και πολιτικοκοινωνικές δυναμικές της πρώτης διαμορφώθηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες και επιταχύνθηκαν με τους πολέμους των αρχών του 20^{ου}. Η παρουσίαση των θεμάτων φτάνει μέχρι τις παραμονές της ήττας και της καταστροφής τον Αύγουστο του 1922.

⁷ Φ. Λαμπρινός, *Ισχύς μου η αγάπη του Φακού. Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895-1940)*, Καστανιώτης, 2005.

Κεφάλαιο πρώτο

Ο Τύπος για τον πόλεμο : Πολεμικές επιχειρήσεις και Διπλωματία

1.1 Οι εφημερίδες

Ο 20ος αιώνας αποτελεί τη χρυσή εποχή των ελληνικών εφημερίδων. Νέοι τίτλοι εμφανίζονται, ενώ όλο και περισσότερο ο Τύπος παίζει το ρόλο του μεσολαβητή ανάμεσα στην οργανωμένη πολιτεία και την κοινωνία. Ένα γεγονός για να υπάρξει στις σύγχρονες διευρυμένες κοινωνίες, πρέπει πρώτα απ' όλα να γίνει γνωστό, καθώς η επικοινωνία, «είτε άμεση είτε διαμεσολαβημένη, είναι ο συνεκτικός ιστός που τροφοδοτεί, οργανώνει, διαπερνά και πυροδοτεί τη λειτουργία της κοινωνίας».⁸ Μόνο μέσα από την παρουσίασή τους στα Μέσα - και στην περίοδο που εξετάζουμε ο Τύπος αποτελεί το κυρίαρχο - φτάνουν τα σημαντικά ζητήματα στο κοινό και κερδίζουν μια θέση στη δημόσια «agenda».⁹ Εξάλλου, «η πιο σταθερή απ' όλες τις έννοιες του πολιτικού λεξιλογίου, η έννοια της εξουσίας (ή και της επιρροής) είναι αναπόσπαστα δεμένη με την επικοινωνία».¹⁰

Η σχέση Τύπου και πολιτικής εξουσίας μπορεί να έχει τη μορφή ελέγχου του Τύπου για τη διατήρηση ή την απόκτησή της, με μέσα όπως ο εξαναγκασμός, το «πατρονάρισμα», ο έλεγχος.¹¹ Παράλληλα όμως και ο Τύπος ως έκφραση εξουσίας ή ως αμφισβήτησή της ασκεί τη δική του δύναμη πάνω στη πολιτική ζωή και τις εξουσιαστικές σχέσεις. Στην ελληνική περίπτωση κατά την περίοδο που εξετάζεται, πρέπει να ληφθούν υπόψη και δύο ιδιαιτερότητες για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια αναλυτικότερα: η παραβίαση των Συνταγματικών ελευθεριών και η κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Η λογοκρισία, θεσμοθετημένη από το 1917 ταυτόχρονα περίπου με την κατάσταση έκτακτης ανάγκης στην οποία κηρύχθηκε η Ελλάδα, αποτελεί ένα σχεδόν μόνιμο καθεστώς στη διάρκεια της περιόδου 1919-1922, άλλοτε χαλαρότερη και άλλοτε αυστηρότερη, δικαιολογημένη ή και όχι από τις

⁸ Ρ. Παναγιωτοπούλου, Π. Ρηγοπούλου, Μ. Ρήγου, Σ. Νοτάρης, (επίμ.), *Η "Κατασκευή" της Πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής ενημέρωσης*, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα, Απρίλιος 1996, Αλεξάνδρεια, 1998, σ. 165.

⁹ J. Habermas, *Between Facts and Norms*, Cambridge: Polity, 1996, pp.360, 379-381.

¹⁰ R.R. Fagen, *Πολιτική και επικοινωνία*, Παπαζήση, Αθήνα, 1977 σ. 14, στο ίδιο, σ. 165 – 166.

¹¹ G. Eglezou, *The Greek Media in World War I and its Aftermath. The Athenian Press on the Asia Minor Crisis*, International Library of War Studies 12, Tauris Academic Studies, London New York, 2009, σ.8.

ανάγκες του πολέμου, αλλά και επιβεβλημένα δυσανάλογα στα διάφορα έντυπα ανάλογα με τις πολιτικές προτιμήσεις τους και τις επιδιώξεις των κυβερνήσεων.

Από την άλλη, οι σχέσεις των ιδιοκτητών των εντύπων με την πολιτική εξουσία λειτουργούν μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των «πελατειακών σχέσεων» της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Το 85% των εντύπων, ημερήσιων και περιοδικών, ήταν προσωπικές ιδιοκτησίες¹² και είναι εμφανής στην αρθρογραφία πολλών εφημερίδων η ανταλλαγή υπηρεσιών μεταξύ πολιτικών κομμάτων - προσώπων και Τύπου - ιδιοκτητών για το κοινό όφελος. Με τον όρο πελατειακές σχέσεις εννοείται «ένας συγκεκριμένος τρόπος κοινωνικής και ιδιαίτερα πολιτικής οργάνωσης, της οποίας βασικό δομικό στοιχείο και χαρακτηριστικό θεμέλιο είναι το ζεύγος πάτρωνας πελάτης». Σε ατομικό επίπεδο η σχέση πάτρωνα – πελάτη είναι «δυαδική,[...] ανεπίσημη[...] προσωπική και αμοιβαία, θεμελιωδώς εργαλειακή και για τις δυο πλευρές της σχέσης, ταυτόχρονα όμως ασυμμετρική και κάθετη, με την έννοια ότι ο πελάτης εξαρτάται από τον πάτρωνα».¹³ Τα παραδείγματα στην περίπτωση μας δεν είναι λίγα: Ο Πέτρος Γιάνναρος, ιδιοκτήτης και εκδότης της *Εσπερινής*, ήταν φίλος του Βενιζέλου μέχρι το 1915. Όταν όμως ο Βενιζέλος του αρνήθηκε υποστήριξη για να εκλεγεί βουλευτής, ο Γιάνναρος και οι εφημερίδες του *Πρωινή* και *Εσπερινή*, έγιναν φανατικά αντιβενιζελικές. Ο Γιάνναρος εξορίστηκε μάλιστα στην Κορσική στη διάρκεια της Βενιζελικής διακυβέρνησης 1917-1919 και επέστρεψε με την αμνηστία που δόθηκε προεκλογικά τον Οκτώβριο του 1920. Μέχρι τότε οι εφημερίδες του που επανεκδόθηκαν μετά από δύομιση χρόνια όπως γράφουν την 1^η Οκτωβρίου 1919 διαμαρτύρονται διαρκώς για τη λογοκρισία, για οικονομικές δυσχέρειες, για απειλή κατεδάφισης των γραφείων τους και για τη μη καταβολή του υπολοίπου των δανείων που είχαν λάβει για την ανέγερση των κτηρίων.¹⁴ Με την αλλαγή όμως στην πολιτική εξουσία και την επάνοδο του βασιλιά Κωνσταντίνου με τον οποίο συνδεόταν ο ιδιοκτήτης και με προσωπική υπόσχεση κουμπαριάς, τα γραφεία της εφημερίδας ολοκληρώθηκαν, παρήγγειλε δικό της τηλέγραφο που θα έθετε σε λειτουργία αμέσως μόλις θα υπήρχε άρση των απαγορεύσεων για

¹²Στο ίδιο, σ. 16.

¹³ G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, Berkley: University of California Press, 1983, σ. 5, στο Δ. Σωτηρόπουλος, «Πελατειακές σχέσεις και Νέες Μορφές Πολιτικής Συμμετοχής, Μια δύσκολη συμβίωση», στο, Κ. Ροζάκου, Ε. Γκαρά, (επιμ.), *Ελληνικά Παράδοξα, Πατρωνία, Κοινωνία Πολιτών και Βία*, Αλεξάνδρεια, σ. 149.

¹⁴ *Εσπερινή*, 4, 5 Νοεμβρίου 1919.

στρατιωτικές ειδήσεις, ενώ η εφημερίδα προέβαλλε διαρκώς την ιδέα να δοθεί μέρος των αδιανέμητων εθνικών κτημάτων στους παθόντες της «βενιζελικής τυραννίας».¹⁵ Αλλά και η υποστήριξη του *Ελεύθερου Τύπου* του Καβαφάκη στον Βενιζέλο εξασφαλιζόταν και με την οικονομική στήριξη της εφημερίδας, και με αποκλειστικές πληροφορίες.¹⁶ Ο εκδότης πλήρωσε με τη ζωή του τη δημοσίευση του «Δημοκρατικού Μανιφέστου» του Α. Παπαναστασίου.¹⁷

Από την άλλη, η εκάστοτε αντιπολίτευση χρειαζόταν τον Τύπο για την επαναφορά της στην εξουσία, αλλά και η εκάστοτε κυβέρνηση για στήριξη στα λεγόμενα εθνικά θέματα.¹⁸ Και οι δυο, κυβέρνηση και αντιπολίτευση, χρειαζόνταν τη στήριξη του Τύπου για συσπείρωση απέναντι στον εξωτερικό εχθρό όταν τα πράγματα δυσκόλευαν στα διπλωματικά και στρατιωτικά μέτωπα, ή απέναντι στον εσωτερικό εχθρό, την επίδραση του «μπολσεβικισμού», όταν δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τους εργατικούς αγώνες και την επιρροή των σοσιαλιστικών ιδεών προς όφελός τους.

Οι δημοσιογράφοι μπορούσαν επίσης να πάρουν μέρος και σε κομματικά συνέδρια και συνελεύσεις,¹⁹ κάποιοι δε από αυτούς όπως ο Α. Βλάχος της

¹⁵ *Εσπερινή*, 29-3-1921. Η υπόσχεση κουμπαριάς εκπληρώθηκε δι' αντιπροσώπου, όταν ο μικρός γιός του Γιάνναρου άρρωστος από καιρό αλλά αβάπτιστος, περιμένοντας 4 χρόνια την εκπλήρωση της υπόσχεσης και χλευαζόμενος γι' αυτό από τους βενιζελικούς, όπως λέει η εφημερίδα, βαπτίστηκε Κωνσταντίνος από τον υψασπιστή του βασιλιά λίγο πριν πεθάνει.

¹⁶ G. Eglezou, ό.π., σ. 16. Ο *Ελεύθερος Τύπος*, εφημερίδα με πανελλήνια κυκλοφορία, ήταν φιλοβενιζελικό και υπέρ της δημοκρατίας έντυπο. Εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1916 ως το 1927, με λίγους μήνες διακοπής (Νοέμβριο του 1916 με Απρίλιο του 1917). Μετά τη δολοφονία του εκδότη και διευθυντή της Ανδρέα Καβαφάκη τον Φεβρουάριο του 1922, συνέχισε να εκδίδεται από το γιού και το θείο του, Χρήστο και Διομήδη, μέχρι το Μάρτιο του 1927. Στο Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επίμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Ιστορία Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τόμ. Β', σ. 120-121.

¹⁷ Γενικότερα ο παραταξιακός Τύπος κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο στην «πόλωση της πολιτικής ζωής και στην οικειοποίηση της πολιτικής κρίσης από την κοινή γνώμη». Ν. Μπαλτά, Δ. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου, Η ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 82.

¹⁸ Η *Εσπερινή*, 21-8-1921, παραδέχεται: Ο ρόλος του Τύπου είναι να ακολουθεί τις κυβερνητικές επιλογές, και να καθοδηγείται από την κυβέρνηση στα εθνικά, ιδιαίτερα όταν αυτά βρίσκονται σε κρίσιμη φάση.

¹⁹ Οι συγκεντρώσεις των κομμάτων ήταν κατά βάσιν δύο ειδών: Οι ανεπίσημες, όπου ο αρχηγός συναντούσε πολιτικούς του φίλους ή μέλη του κόμματος, και οι επίσημες, που αποτελούσαν Γενικές

Καθημερινής και ο Δ. Λαμπράκης της *Πατρίδος* και από το 1922 του *Ελεύθερου Βήματος*, ασκούσαν μεγάλη επιρροή στο κόμμα που στήριζαν, παρ' όλο που δεν έπαιρναν μέρος σ' αυτά. Ο Βλάχος, όπως ο ίδιος παραδέχτηκε αργότερα, είναι ο συγγραφέας του περίφημου «Οίκαδε» που δημοσιεύτηκε στην *Καθημερινή* 14-8-1922, με σκοπό να προετοιμάσει την κοινή γνώμη για την αποχώρηση του στρατού από τη Μικρά Ασία.²⁰

Έτσι λοιπόν η μελέτη του Τύπου της εποχής μπορεί να οδηγήσει σε χρήσιμα συμπεράσματα με τους περιορισμούς που δεν πρέπει ο ερευνητής να ξεχνά, για τα κυρίαρχα ζητήματα της εποχής, όχι μόνο μέσα από τα γραφόμενα, αλλά και από τα, λόγω λογοκρισίας ή πολιτικών - πελατειακών σχέσεων, ελλείποντα από την καθημερινή πολιτική και κοινωνική agenda του Τύπου.

Οι εφημερίδες που είχαν μεγαλύτερη ή μικρότερη αλλά σχετικά αξιόλογη κυκλοφορία²¹ έστω και περιστασιακά, μπορούν να χωριστούν σε σοβαρές πολιτικές,

Συνελεύσεις με βουλευτές, πρώην και νυν, ή/και υποψηφίους βουλευτές, επαγγελματίες πολιτικούς και πολιτευτές. G. Mavrogordatos, ό.π., σ. 75.

²⁰ *Καθημερινή*, 14 – 8 – 1922. « η Ελλάς διά λόγους σπουδαίους, δια λόγους αποβλέποντας εις την ιδίαν αυτής γαλήνην, έχει την υποχρέωσιν να διαχειμάσει οίκαδε». Η εφημερίδα, από τις μεγαλύτερες και εγκυρότερες ελληνικές εφημερίδες, γνώρισε κατά τα πρώτα έτη της έκδοσής της πολλές περιπέτειες (καταστροφές γραφείων, κατασχέσεις φύλλων, κλπ.), ήταν όργανο των αντιβενιζελικών και συμπολιτευόμενη μετά τις εκλογές του 1920. (βλ. Ν. Μπαλά, Δ. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου, Η ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 88). Ο ιδρυτής και εκδότης της Γεώργιος Βλάχος συμμετείχε και προσωπικά στον προεκλογικό αγώνα του 1920, με αυτοπρόσωπη παρουσία στις προεκλογικές ομιλίες, όπως θα δουμε στη συνέχεια (βλ. ενότητα Διπλωματία).

²¹ Η κυκλοφορία των εφημερίδων αποτελεί βέβαια κρίσιμο μέγεθος για τη δυνατότητα να επηρεάζουν τη κοινή γνώμη και να διαμορφώνουν την agenda της επικαιρότητας. Με βάση στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας που αναφέρονται στο 1927, υπάρχει μεγάλη συγκέντρωση τίτλων στην πρωτεύουσα. Στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, αναφέρεται ότι το 1920 στην Αθήνα πωλούνταν 75.000 αντίτυπα ημερησίως, ενώ οι ίδιες οι εφημερίδες δίνουν μεγαλύτερους αριθμούς και στοιχεία που είναι μάλλον αμφισβητήσιμα. Ο Αλέξανδρος Σβώλος, υπολογίζει την ημερήσια κυκλοφορία των εφημερίδων το 1928 σε 200.000 φύλλα. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνονται και από τα Εθνικά Αρχεία για τα έτη 1920-1922. (Οι πληροφορίες από G. Eglezou, ό.π., σ. 9-12.) Παρόμοια στοιχεία δίνει όμως και η γαλλική πρεσβεία για τον Ιούλιο του 1922, όταν αθροιστικά η ημερήσια κυκλοφορία των βενιζελικών και αντιβενιζελικών φύλλων ήταν κατά τους υπολογισμούς της, περίπου 169.000. (βλ.Σ. Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος και ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτη, Αθήνα 2015, σ. 324). Κρίσιμο είναι όμως και το μέγεθος του αλφαριθμητισμού και της αναγνωσιμότητας των εφημερίδων. Υπολογίζεται ότι περίπου το 42% του πληθυσμού γνώριζε γραφή και ανάγνωση το

με οργανωμένη πολιτική προπαγάνδα (*Καθημερινή, Πολιτεία, Εμπρός, Αθηναϊκή, Πρωτεύουσα, Πρωινή*, που ανήκουν στον αντιβενιζελικό «χώρο» και *Πατρίς, Ελεύθερον Βήμα, Εστία, Έθνος, Ελεύθερος Τύπος, Ακρόπολις* του βενιζελικού χώρου, η τελευταία με κάποιες μετατοπίσεις)²² σε «λαϊκιστικές» (*Εσπερινή*, φανατικά αντιβενιζελική και «Γουναρική» στη συγκεκριμένη περίοδο, και *Σκριπ*²³) και μια κομματική, ο *Ριζοσπάστης*, που το 1921 έγινε όργανο του ΣΕΚΕ.²⁴ Από αυτές μελετήθηκαν και συστηματικά αποδελτιώθηκαν η *Εσπερινή*, η *Εστία* και το *Εμπρός*,

1920, επί συνόλου 4.816.025, ενώ πρέπει να συνυπολογιστεί και το κοινό των καφενείων, που ήταν ακροατές των εφημερίδων, ή που διάβαζε τις εφημερίδες εκεί. Έτσι ο αριθμός των αναγνωστών μπορεί να πολλαπλασιαστεί επί 5, δηλαδή περίπου 1.000.000, ένας εξαιρετικά υπολογίσιμος αριθμός για τα πληθυσμιακά δεδομένα της χώρας. Βλ. G. Eglezou, ό.π., σ. 10.

²² Στο ίδιο, σ. 9. Η *Ακρόπολις* κυκλοφόρησε στην Αθήνα το 1883 μέχρι το 1920 και επανεκδόθηκε το 1929. Εφημερίδα γνώμης που δεν είχε σταθερή στράτευση. Το 1909 ήταν υπέρ του Βενιζέλου, το 1913 ήταν φιλομοναρχική, αλλά από το 1919 πραγματοποίησε φιλοβενιζελική στροφή μέχρι και το 1920, οπότε και διέκοψε την κυκλοφορία της. Στο Α. Δρούλια, Γ. Κουτσοπάναγου (επίμ.), *Εγκυκλοπαίδεια...*, τόμ. Α', σ. 103. Η εφημερίδα *Έθνος* εκδόθηκε στην Αθήνα το 1913, διέκοψε για λίγο το Νοέμβριο του 1916 και επανεκδόθηκε το Μάρτιο του 1917. Διακρινόταν από μετριοπάθεια και σοβαρότητα στις πολιτικές τοποθετήσεις της και απευθυνόταν σε σχετικά μορφωμένο κοινό. Μετά την πρώτη παραίτηση του Βενιζέλου χαρακτήρισε το Γούναρη «αριστεά των πολιτικών ανδρών». Στο ίδιο, τόμ. Β', σ. 58-59. Η *Πολιτεία* ήταν πρωινή εφημερίδα, αντιβενιζελική και βασιλική, με σοβαρή πολιτική αρθρογραφία, εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1917 ως το 1924 και στη συνέχεια από το 1931 ως το 1933. Στο ίδιο, 519-520. Η *Πρωτεύουσα* και η *Πρωινή* ήταν αντιβενιζελικές εφημερίδες, η τελευταία του ίδιου εκδότη με την *Εσπερινή*. Η διάρκεια της έκδοσής τους είναι άγνωστη. Στο ίδιο, σ. 574-575. (Για την *Πρωινή* δεν υπάρχει λήμμα στην *Εγκυκλοπαίδεια*, όμως όπως φαίνεται από την ανάγνωση της *Εσπερινής*, ήταν η πρωινή εκδοχή της ίδιας εφημερίδας.

²³ Το *Σκριπ* ήταν καθημερινή εφημερίδα που πρωτοεκδόθηκε στην Αθήνα το 1895. Από το 1920 εκδιδόταν συνεχώς μέχρι το 1930. Φανατικά αντιβενιζελική, φιλομοναρχική και φιλογερμανική και πριν το Διχασμό. Το 1920 αποδέχεται τον τίτλο της αντίδρασης «κατά των επαναστατικών ενστίκτων των βενιζελικών». Στο ίδιο, τόμ. Δ', σ. 106.

²⁴ Ο *Ριζοσπάστης* πρωτοεκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1908, εβδομαδιαία για μια τριετία. Επανεκδόθηκε από τον Γ. Πετσόπουλο στη διάρκεια του κινήματος της Εθνικής Αμύνης και το 1917 μετέφερε την έδρα του στην Αθήνα. Όργανο του ΣΕΚΕ και στη συνέχεια, από το 1924 με την προσχώρηση του κόμματος στην Γ' Διεθνή και τη μετονομασία του, όργανο του ΚΚΕ. (βλ. Ν. Μπαλτά, Δ. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου, Η ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 79). Ο εκδότης της Γ. Πετσόπουλος, γνώρισε πολλές διώξεις και στην περίοδο που εξετάζουμε.

ενώ κατά περίπτωση, ανάλογα με τα γεγονότα και τις βιβλιογραφικές αναφορές, και οι άλλες εφημερίδες, περισσότερο ή λιγότερο.²⁵

Αν επιχειρήσει κανείς να δώσει μια συνοπτική εικόνα των θεματικών που απασχολούν τον Τύπο στην τόσο πυκνή αυτή εποχή του ιστορικού χρόνου, θα μπορούσε ίσως να διαπιστώσει πως ο πόλεμος προβάλλεται και βιώνεται περισσότερο ως διπλωματική επιχείρηση πειθούς των δυνάμεων που βγήκαν νικήτριες από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ώστε να αποδώσουν στην Ελλάδα τα εθνικά της δικαιώματα και δίκαια. Η διεθνής διπλωματία κατέχει την πρώτη θέση στην ειδησεογραφία, παράλληλα με τις διάφορες εκφάνσεις του διχασμού, τόσο στην πολιτική όσο και στην κοινωνική ζωή. Παρά τον πολεμικό παροξυσμό κατά τις προετοιμασίες για τις επιχειρήσεις του καλοκαιριού του 1921, τα μάτια των Ελλήνων είναι πάντα στραμμένα στους συμμάχους, στο παγκόσμιο και ευρωπαϊκό πεδίο των μεταπολεμικών διαμορφώσεων τόσο των εδαφικών όσο και των κοινωνικών.

²⁵Τα κριτήρια είναι κυκλοφοριακά και για να αντιπροσωπευθούν κατά το δυνατόν οι κομματικοί χώροι, καθώς η πρώτη είναι συνεπής αντιβενιζελική και «Γουναρική», η δεύτερη συνεπής βενιζελική και η τρίτη μετριοπαθής (σε σχέση με τις τοποθετήσεις της απέναντι στους Φιλελεύθερους), της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» και υποστήριξε το Ν. Στράτο, σε διάφορες φάσεις του κυβερνητικού συνασπισμού. Η *Εσπερινή* εκδιδόταν καθημερινά στην Αθήνα από το 1901 ως το 1935, με ιδρυτή και ιδιοκτήτη τον Πέτρο Γιάνναρο μέχρι το 1928, οπότε ανέλαβε ο γιος του Αλέξανδρος. Ήταν εφημερίδα με μεγάλη κυκλοφορία (η ίδια το 1920 έγραφε στην προμετωπίδα της ότι είχε τη μεγαλύτερη κυκλοφορία όλων στην Ελλάδα), εντυπωσιακή παρουσία, πολυσέλιδη σε σχέση με τις υπόλοιπες της ίδιας περιόδου και αυτοπροβαλλόταν ως «προστάτις των λαϊκών τάξεων». Φιλοανταντική και φιλοβενιζελική μέχρι το 1915 και στη συνέχεια φιλογερμανική και αντιβενιζελική, φανατική και με λαϊκιστικό και παλαιοκομματικό χαρακτήρα, με πηχιαίους τίτλους και υπερβολές. Στο Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επίμ.), *Εγκυκλοπαίδεια...*, τόμ. Β', σ. 259-260. Η *Εστία* εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1894 ως το 1941 με κάποιες διακοπές, και από το 1945 ως σήμερα. Από το 1898 είχε διευθυντή τον Άδωνη Κύρου μέχρι το θάνατό του το 1918 και στη συνέχεια τους Αχιλλέα και Κύρο Κύρου. Ένθερμη βενιζελική στο διχασμό, κατέκρινε την εργατική νομοθεσία της κυβέρνησης Βενιζέλου το 1914. Το πιεστήριό της καταστράφηκε στα Νοεμβριανά του 1916. Στις απεργίες της περιόδου που εξετάζουμε κράτησε στάση κατά των εργατικών διεκδικήσεων όπως θα φανεί στη συνέχεια. Στο ίδιο, σ. 263-264. Το *Εμπρός* εκδιδόταν από το 1896 ως το 1930 (και από το 1945 ως το 1969), στην Αθήνα. Ιδρυτής ο Δημήτριος Οικ. Καλαποθάκης και στη συνέχεια οι κληρονόμοι του. Από το Μάιο του 1928 ως το Δεκέμβριο του 1930 την πήρε ο Πέτρος Γιάνναρος της *Εσπερινής*. Καθημερινή πολιτική εφημερίδα από τις μεγαλύτερες των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Απευθυνόταν στο κοινό της έσω και έξω Ελλάδας, αντιβενιζελική, με μεγάλες κυκλοφορίες, αυτοπαρουσιαζόταν ως «κήρυκας των εθνικών δικαίων». Στο ίδιο, σ. 179-180.

Ο διχασμός από την άλλη, διαπερνά τόσο τις εκτιμήσεις και προτιμήσεις στο διπλωματικό πεδίο, όσο και τις στρατιωτικές επιλογές, αναλύσεις και αποφάσεις. Κυρίως όμως δεν υπάρχει πεδίο της καθημερινής ζωής που να μην επηρεάζεται από τη διχαστική λογική και από πρακτικές που ξεκινούν από την προπαγάνδα μέχρι τις δολοφονίες και τα κινήματα. Παράλληλα, ο πόλεμος λειτουργεί ως επιταχυντής αλλαγών στο κοινωνικό και ιδεολογικό πεδίο, καθώς οξύνει τις αντιθέσεις, δημιουργεί νέες, οδηγεί κάποιες ομάδες στη ριζοσπαστικοποίηση, και άλλες στην αντίδραση, μέσω της νοσταλγίας ενός «ιδανικού» και ασφαλούς παρελθόντος.

Η καθημερινότητα μέσα από τις στήλες των εφημερίδων, παρουσιάζεται ως στέρηση και προσμονή, ως σύγκρουση του παλιού και του νέου, πάντα ως διαρκές πεδίο πανηγυρισμών του εθνικού μεγαλείου αλλά και απειλών όχι τόσο από τον πόλεμο, όσο από τον εσωτερικό εχθρό στις διάφορες εκφάνσεις του όπως θα δούμε. Η πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας στη διπλωματία και τον πόλεμο, παράγει συγκρούσεις ιδεολογικές και κοινωνικές και, παρά τη διακηρυγμένη κοινή στάση των πολιτικών εκπροσωπήσεων στην εξωτερική πολιτική και τη διασφάλιση της εθνικής συνοχής που ήταν ο διακηρυγμένος στόχος, θραύεται σε δεκάδες αντιθέσεις σε όλα τα πεδία της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Η εξέταση του Τύπου οργανώνεται συνεπώς, σε τρία κατά βάσιν επίπεδα: Τις πολεμικές επιχειρήσεις, τη διπλωματία, την εσωτερική πολιτική ζωή και την καθημερινότητα κάτω από την πίεση και την επίδραση του πολέμου. Παράλληλα, όλες αυτές οι οπτικές του υλικού συνέχονται από το διχασμό και τη Μεγάλη Ιδέα, τις κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις και την υλική υποστασιοποίηση του πολέμου στα μετόπισθεν μέσα από τις επιπτώσεις του στις διάφορες κοινωνικές ομάδες, όπως αυτές προβάλλονται από τον Τύπο. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο θα απασχολήσει η παρουσίαση των επιχειρήσεων στο Μικρασιατικό μέτωπο και η Διπλωματία. Στη συνέχεια θα αξιοποιηθεί το υλικό από τον Τύπο για τη διερεύνηση και των άλλων θεμάτων που προσδιορίστηκαν.

1.2. Οι πολεμικές επιχειρήσεις 1919 -1921

«Όταν εβγήκεν ο στρατός μας, ο ήλιος έλαμπε. Δεν έβλεπε κανείς παρά δάφνες και χακί. Τα ευζωνάκια μας έστησαν αμέσως το χορό[...].Μετά από λίγες ώρες[...] εις την Οθωμανικήν συνοικίαν[...]μερικοί ξυπόλητοι έκαναν άτιμον επίθεσιν με χειροβομβίδες κατά των πολιτών και των γυναικοπαίδων που συνόδευαν το στρατό μας. Τα ευζωνάκια μας [...] με ολίγον τίμιον αίμα εσφράγισαν την ελληνικήν

κατοχήν επί των αξίων ελληνικών χωμάτων της Σμύρνης[...]. Ὑστερα ἀπ' ὀλίγον τα ελληνικά πλοία εἶχαν πληρωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐγκληματίας[...]. Ἡ ἐλληνικὴ μεγαλοψυχία υπῆρξεν καὶ πάλι ἀφθαστος [...]. Τούρκος συνταγματάρχης προσήλθε νὰ παρακαλέσῃ γονυκλινῆς γιὰ τὸν υἱὸν τοῦ τὸν Ἕλληνα στρατιωτικὸ διοικητή. Του ἔκανε προθύμως τὸ χατήρι καὶ ἐκεῖνος τοῦ φίλησε με σεβασμὸν τὸ χέρι. Εἰς τὴν προκυμαίαν οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ κάνουν τόπο στὸ στρατό μας νὰ οχυρωθεῖ καὶ νὰ χτυπήσῃ, ἔπεσαν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐπνίγησαν [...]. Τρεῖς κοπέλες, ουράνιες, με τὴ γριά μητέρα τοὺς κρατοῦσαν σημαιούλες ἐλληνικὲς καὶ ἔραιναν με τριαντάφυλλα τὰ εὐζωνάκια μας [...] παρέστη ἀνάγκη νὰ ριφθοῦν στὴ βάρκα καὶ ἡ βάρκα ἀνετράπη καὶ ἐπνίγησαν [...] καὶ τοὺς νεκροὺς τοὺς ἐξέβρασε τὸ κύμα τῆς Ἰωνίας. Στὰ χεῖλη τοὺς [...] ἓνα γλυκύτατον χαμόγελο, τὸ χαμόγελο τοῦ λυτρωμοῦ, με τὸ ὁποῖο ξεψύχησαν».²⁶

Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀπὸ τὴν *Πατρίδα*-προφητικὸ θὰ μπορούσε νὰ πει κανεὶς γιὰ τὸν μικρασιατικὸ ἐλληνισμό - θὰ μπορούσε νὰ συνοψίσει ὅλο τὸ ἀφήγημα τοῦ Τύπου ὄχι μόνον γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Σμύρνης, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ σύνολο τῶν ἐλληνικῶν επιχειρήσεων μέχρι τὴ Συνθήκη τῶν Σεβρών. Ἡ «βελούδινη» κατοχὴ, με ἐλάχιστες ἐλληνικὲς ἀπώλειες, με τὴ μεγαλοψυχία τῶν Ελλήνων ἀπέναντι στοὺς Τούρκους, τὴν τήρηση τῆς τάξης ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ στρατὸ καὶ μετέπειτα ἀπὸ τὴ χρηστὴ διοίκηση, ἡ ἀναμφισβήτητη ἐλληνικότητα τῶν περιοχῶν, ἡ λύτρωση τῶν ἀδελφῶν ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῆς τουρκικῆς τυραννίας καὶ ἡ ἀνοργάνωτη ἀλλὰ ἀιμοδιψὴς ἀντίσταση τοῦ ἐχθροῦ ποὺ εὐκόλα με λίγες θυσίες αἵματος καταστέλλεται ἀπὸ τὸ στρατό, εἶναι τὸ μόνιμο μοτίβο τῆς περιόδου καὶ σχεδὸν μέχρι τὶς επιχειρήσεις τοῦ καλοκαιριοῦ καὶ τὴν προέλαση στὸ Σαγγάριο, ὅταν πια οἱ δυσκολίες, καὶ οἱ στρατιωτικὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὶς οικονομικὲς καὶ διπλωματικὲς, δὲν μπορούσαν νὰ ἀποκρυβοῦν.

Ὅλες οἱ Ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λογοκριμένο *Ριζοσπάστη*²⁷ χαιρέτισαν τὸ γεγονός.²⁸ Ἡ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση, ἡ προστασία τῶν ἀλύτρωτων ἀδελφῶν, τὸ δίκαιο τῶν ἐλληνικῶν διεκδικήσεων στὴ βάση τῆς «δεδομένης» πληθυσμιακῆς υπεροχῆς τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, (ἐπωδὸς ποὺ ἐπαναλαμβάνεται

²⁶ *Πατρίς*, 12 – 5 -1919. Ἡ *Πατρίς*, ἦταν βενιζελικὴ ἐφημερίδα καθημερινή, με μεγάλη κυκλοφορία, ποὺ υπερασπιζόταν τὴ «Μεγάλῃ Ἐθνικῇ Ἰδέᾳ», καὶ ἦταν υπὲρ τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας. Εἶχε πρωτοεκδοθεῖ στὸ Βουκουρέστι ἀπὸ τὸν Σπύρο Σίμο καὶ ἀπὸ τὸ 1906 ἐκδιδόταν καθημερινά στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὸ 1917 ὡς τὸ 1929, εἶχε διευθυντὴ τὸν Δημήτρη Λαμπράκη. Στὸ Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (ἐπίμ.), *Εγκυκλοπαίδεια...*, τόμ. Γ', σ. 472-474.

²⁷ *Ριζοσπάστης*, 4 Μαΐου 1919.

²⁸ Ἐνδεικτικά, *Ἑστία*, 4, 8, Μαΐου, *Ἐθνος*, 4 Μαΐου 1919.

συχνά πυκνά σε διάφορες δημοσιεύσεις),²⁹ οι θηριωδίες του εχθρού σε βάρος των χριστιανών,³⁰ είναι τα μοτίβα τα οποία καλύπτουν την έλλειψη πληροφόρησης από το πεδίο των επιχειρήσεων. Γενικότερα, εκτός από τη λογοκρισία για στρατιωτικούς λόγους, ο Βενιζέλος επιθυμούσε να αποφύγει κάθε τι που θα μπορούσε να οδηγήσει τους συμμάχους στο συμπέρασμα ότι ο ελληνικός στρατός παραβιάζει την εντολή, ή ότι προκαλεί επεισόδια ή δεν μπορεί να επιβάλλει την τάξη στις περιοχές ευθύνης του. Οι ελληνικές εφημερίδες, υποβίβασαν τα επεισόδια κατά την απόβαση του στρατού στη Σμύρνη³¹, αλλά και το πόρισμα της Διασυμμαχικής Ανακριτικής Επιτροπής,³² υποστηρίζοντας ότι ήταν μεμονωμένα, οφείλονταν σε μοχθηρούς και ύπουλους εχθρούς, ενώ από την πλευρά των Ελλήνων, οι ελάχιστοι πρωταίτιοι τιμωρήθηκαν.³³ Οι επιχειρήσεις του 1919-1920 μέχρι τη Συνθήκη των Σεβρών (28-7/10-8-1920) καταλαμβάνουν μικρό μέρος της ύλης των εφημερίδων για τους λόγους που προαναφέραμε και επειδή, όπως φαίνεται, όλοι περίμεναν την κατάληξη των διαπραγματεύσεων της Διάσκεψης Ειρήνης για το Τουρκικό, όπως προσδιορίζονται στον Τύπο τα ζητήματα που είχαν σχέση με τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέρος των οποίων ήταν και οι ελληνικές διεκδικήσεις.

Αξιόλογες επιχειρήσεις έγιναν από τις 5 Μαΐου στην προσπάθεια κατάληψης του Αϊδινίου και της Περγάμου με αιματηρότερα επεισόδια αυτά του Αϊδινίου στις 20 Ιουνίου.³⁴ Οι εφημερίδες αναφέρονται σ' αυτά με μονόστηλα, αφού μπορούν να δημοσιεύσουν μόνο τα στρατιωτικά ανακοινωθέντα.³⁵ Όμως μετά τα αιματηρά γεγονότα του Αϊδινίου³⁶ η *Εστία* εξανίσταται. «Πού βρέθηκε ο στρατός της

²⁹ *Εστία*, 7 – 6 -1919.

³⁰ *Εστία*, 25 – 6 – 1919, *Έθνος*, *Ακρόπολις*, *Εμπρός*, 2 – 5 – 1919.

³¹ *Εστία*, 8-5-1919.

³² Συνστήθηκε στις 8- 7-1919 μετά και από καταγγελίες του Σειχουλισλάμη ότι στη Σμύρνη, στο Αϊβαλί και στο Αϊδίني σκοτώθηκαν 8.500 Τούρκοι και 1500 ήταν αγνοούμενοι και απέδωσε ευθύνες και στην ελληνική πλευρά. Παράλληλα το Ανώτατο Συμβούλιο Ειρήνης στις 27-10-1919, επέστησε την προσοχή στην Ελλάδα, και τόνισε (Κλεμανσώ) ότι η κατοχή ήταν μόνο προσωρινή. Έφη Αλαμανή, Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 124-125.

³³ *Παρίς*, 19, 26, 30 -8-1919, *Καθημερινή*, 18 -9 -1919, *Εστία*, 8 -6 -1919.

³⁴ Έ. Αλαμανή, Κ. Παναγιωτοπούλου, ό.π., σ. 116-117.

³⁵ *Εστία*, 4, 7, 8, 25 -6-1919.

³⁶ Μετά την ανακατάληψη της πόλης που είχε περάσει για λίγο στους Τούρκους αφού είχε υποχωρήσει ο Ελληνικός στρατός, από 7.500 Έλληνες και 3.500 πρόσφυγες της περιοχής, βρέθηκαν ότι είχαν

αποστρατευμένης Τουρκίας; 47.000 χιλιάδες οργανωμένου στρατού[...]. Η Μικρασιατική γη ποτίστηκε με το τίμιο αίμα της Αττικής, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, της Κρήτης, και με το τίμιο αίμα των μαρτύρων της τουρκικής θηριωδίας». Το αίμα επισφραγίζει την κατοχή των περιοχών ανεξάρτητα από διακηρύξεις, Κοινωνία των Εθνών, Ιστορία και «θέλει εκδίκηση».³⁷ Στις 30 Ιουνίου σε κύριο άρθρο της η εφημερίδα υπερασπίζεται τον ελληνικό στρατό που αμύνεται, αλλά τον σταματούν οι Σύμμαχοι, και, ενώ βρίσκει παντού σφαγμένους και κρεμασμένους χριστιανούς, παράλληλα κατηγορείται για τις αντεκδικήσεις κάποιων ντόπιων στοιχείων που είχαν υποφέρει από τους Τούρκους.

Για τις εφημερίδες όλου του φάσματος ο Στρατός είναι πάντα στο απυρόβλητο. Η ίδια εφημερίδα (*Εστία*) στις 7-6-1919 έγραφε κατά των Βουλγάρων και Ιταλών που δημοσίευσαν συκοφαντικά δημοσιεύματα σε βάρος του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος. Ο ελληνικός στρατός, για την εφημερίδα, βγήκε «αγνός από δυο μοχθηρούς πολέμους», εννοώντας τον Πρώτο Παγκόσμιο και την Ουκρανική εκστρατεία, και πρόσφερε στη συμμαχική νίκη. Και η *Εσπερινή* στο ίδιο μοτίβο γράφει για προσβολές και παρενοχλήσεις των Τούρκων στην ελληνική ζώνη κατοχής που εμποδίζονται από τον ελληνικό στρατό.³⁸ «Πρέπει να λυθούν τα χέρια του ελληνικού στρατού για να προστατεύσει τους χριστιανικούς πληθυσμούς Θράκης και Μ. Ασίας από την τουρκική Βαρβαρότητα».³⁹ Παράλληλα, η ίδια εφημερίδα υπογραμμίζει ότι η λογοκρισία και οι απαγορεύσεις των συγκεντρώσεων αφήνουν τις διαμαρτυρίες του Τύπου για «τα εθνικά χωρίς λαϊκή νομιμοποίηση».⁴⁰

Οι ενέργειες του εχθρού ερμηνεύονται από την εφημερίδα ως πόλεμος εξοντώσεως κυρίως κατά των παλινοστούντων, - των ελληνικών πληθυσμών δηλαδή που επέστρεψαν στα μικρασιατικά εδάφη με τον τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου

απομείνει 4.500 μόνο. Θύματα και οι Έλληνες πρόσκοποι του Αϊδινίου. Ε. Αλαμανή, Κ. Παναγιωτοπούλου, ό.π., σ.121. Το περιοδικό *Πινακοθήκη*, Αύγουστος -Σεπτέμβριος 1919, περιγράφει με τίτλο «Πρόσκοποι Εθνομάρτυρες» τη θανάτωση 40 προσκόπων από τους Τούρκους επειδή αρνήθηκαν «να υβρίσουν την Ελλάδα». Τους χαρακτηρίζει «εφάμιλλους των πρώτων χριστιανών μαρτύρων απέναντι σε αιμοβόρα θηρία».

³⁷ *Εστία*, 27-6-1919.

³⁸ *Εσπερινή*, 29-11-1919.

³⁹ *Εσπερινή*, 10,11,12,13,14,15,19 – 10- 1919. Στο τελευταίο φύλλο μάλιστα η εφημερίδα σχολιάζει προηγούμενο δημοσίευμα της *Πατρίδος* που μιλούσε για ακήρυκτο άγριο πόλεμο που ενισχύεται από την Κωνσταντινούπολη και υπερθεματίζει «Υφίσταται πόλεμος».

⁴⁰ *Εσπερινή*, 7-10-1919.

Πολέμου για την Οθωμανική αυτοκρατορία και κυρίως μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη - ενώ από καιρού εις καιρόν ειδήσεις για επιθέσεις Τούρκων ανταρτών στον ελληνικό στρατό, επαναφέρουν τις προτροπές για άμεση ανάληψη στρατιωτικής δράσης.⁴¹ Και η *Εστία*, μετά την κατάληψη της Πανόρμου και της Προύσας τον Ιούνιο του 1920, διατείνεται πως ο στρατός αν πάψει να εμποδίζεται από τους συμμάχους μπορεί γρήγορα να καταλάβει τα κέντρα των ανατολικών σιδηροδρόμων και να αποκόψει τις συγκοινωνίες του Κεμάλ. Θεωρεί πως οι σύμμαχοι υποτιμούν τις δυνατότητες του ελληνικού στρατού και υπερτιμούν τον εχθρό.⁴² Όπως φαίνεται συνεπώς από τα δημοσιεύματα του βενιζελικού Τύπου, είναι κατανοητό ήδη πριν από την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, πως μόνο με ευρύτερη στρατιωτική εμπλοκή θα μπορούσε η Ελλάδα, αν επετύγχανε, να αποκομίσει τα οφέλη που επεδίωκε στη Μικρά Ασία.

Έτσι οι βασικές πολεμικές επιχειρήσεις στο μέτωπο παρουσιάζονται - ετεροχρονισμένα όπως ήταν φυσικό λόγω της λογοκρισίας και των αναγκών του πολέμου - πάντα επενδυμένες με το στοιχείο των ελάχιστων απωλειών του ελληνικού στρατού και την ικανότητά του να κινείται ταχύτατα και να λειτουργεί προστατευτικά για τους πληθυσμούς χάριν των οποίων πολεμάει,⁴³ ως επέκταση της διπλωματίας στην οποία αφιερώνουν το μεγαλύτερο μέρος της ύλης τους οι εφημερίδες, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Σημαντικές αστοχίες, όπως αυτή που κόστισε την ανακατάληψη του Αϊδινίου από τους Τούρκους από έλλειψη συνεννόησης των στρατιωτικών μονάδων⁴⁴ δεν παρουσιάζονται ως τέτοιες, ενώ οι δυσκολίες του εγχειρήματος αποδίδονται - όχι αδικαιολόγητα - στην έλλειψη κατανόησης των συμμάχων που δεν επιτρέπουν την ελεύθερη δράση του στρατού. Αυτά είναι ίσως και τα μόνα ζητήματα στα οποία υπάρχει συμφωνία των εφημερίδων, εκτός από το *Ριζοσπάστη* που έμεινε σταθερά αντίθετος στον πόλεμο.

Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 και την επαναφορά του Κωνσταντίνου με το δημοψήφισμα, ταυτόχρονα με το βασιλικό λόγο στη Βουλή (23 Δεκεμβρίου

⁴¹ *Εσπερινή*, 12, 13, 15 – 10-1919.

⁴² *Εστία*, αριθ. φ. 9276, Ιούνιος 1920.

⁴³ *Έθνος*, 30-6 και 1-7-1920, όπου δημοσιεύεται το ανακοινωθέν του Λ. Παρασκευόπουλου για τη λήξη των επιχειρήσεων και την ελληνική ζώνη κατοχής, παράλληλα με επαίνους από ξένους παρατηρητές για την ταχύτητα και αποτελεσματικότητα του στρατού και τη χαρά και ασφάλεια που αισθάνονται οι ντόπιοι πληθυσμοί, όχι μόνο οι χριστιανοί, για την παρουσία του.

⁴⁴ Ε. Αλαμανή, Κ. Παναγιωτοπούλου, ό.π., σ. 116.

1920), ισχυρές δυνάμεις του στρατού κινήθηκαν αναγνωριστικά προς το Εσκή Σεχίρ κατέλαβαν την Κοβαλίτσα μετά από ισχυρή αντίσταση, αλλά αποκρούστηκαν στο Ινονού. Παρ' όλο που οι επιχειρήσεις είχαν περισσότερο αναγνωριστικό χαρακτήρα άφησαν πίσω τους 200 περίπου νεκρούς Έλληνες και πολύ περισσότερους Τούρκους. Οι ελληνικές εφημερίδες χαιρετίζουν την πρώτη αυτή αποτυχία ως περιφανή νίκη.⁴⁵ Η προπαγάνδα, ιδιαίτερα των φιλοκυβερνητικών εφημερίδων, στο εξής και μέχρι τις επιχειρήσεις του καλοκαιριού, θα έχει μόνιμη επωδό την ανάγκη να αφήσουν οι σύμμαχοι⁴⁶ τον ελληνικό στρατό να λύσει το ζήτημα, αφού μπορεί να το κάνει εύκολα, καθώς ο εχθρός δεν μπορεί να προβάλλει αξιόλογη αντίσταση. Αν αφεθεί ο στρατός να εφαρμόσει τη συνθήκη των Σεβρών θα έρθει γρήγορα η ειρήνη, διατείνεται η *Εσπερινή* (3-1-1921). Η ίδια, με μικρό άρθρο την επόμενη μέρα υποστηρίζει: «Ηττα των Κεμαλικών το Δεκέμβρη» και βεβαιώνει το κοινό ότι «Τα τουρκικά χωριά κατά την επιστροφή του στρατού στις θέσεις του είχαν ανοιχτά καταστήματα και κυκλοφορούσαν όλοι με ασφάλεια». Η αντίθετη αναφορά αποδίδεται στην «ηττομανία» των βενιζελικών των οποίων οι εφημερίδες «αναδημοσιεύουν κάθε είδηση εχθρική προς την Ελλάδα και το στρατό της».⁴⁷ Στη συνέχεια, όσο διαφαίνονται οι δυσκολίες των νέων – μετά τις εκλογές - κυβερνήσεων (Ράλλη και Καλογερόπουλου) να πείσουν τους συμμάχους για τις φιλοαντατικές διαθέσεις τους και για την αναγνώριση του βασιλιά, και όσο ο φόβος για αναθεώρηση της συνθήκης των Σεβρών και επομένως για διπλωματική αποτυχία της

⁴⁵ «Συνεχίζεται η θριαμβευτική προέλασις. Λυσώδεις μάχες και μεγάλες Νίκες. Απειρία αιχμαλώτων και λαφύρων. Απαράμιλλος ανδρεία αξιωματικών και οπλιτών!» *Εσπερινή*, 31-12-1920 και *Έθνος*, 30 και 31-12-1920, «Η Νίκη μένει πάντα πιστή εις τους εκλεκτούς της[...] Ο στρατός μας εξακολουθεί να διαλύει την μπλόφαν της Ανατολής!» Και οι δύο εφημερίδες συμφωνούν ότι οι νίκες θα αξιοποιηθούν από τη διπλωματία. Η πρώτη για να αποδείξει ότι λόγω του στρατού που είναι πιστός στο βασιλιά και ο μόνος παράγοντας των ελληνικών επιτυχιών, η Ελλάδα πλησιάζει στην πραγματοποίηση των εθνικών στόχων, και η δεύτερη γνωρίζοντας τις διπλωματικές δυσκολίες της νέας κυβέρνησης, για να αποδείξει την ανικανότητά της στο πεδίο των διαπραγματεύσεων.

⁴⁶ Για τη στάση του αντιβενιζελικού Τύπου απέναντι στη διπλωματία και τους συμμάχους και τη στροφή προς την πολεμική «επίλυση» του ζητήματος παρά την αρχική «αντίθεση» στον πόλεμο, (βλ. ενότητα «Διπλωματία Προστασία και Αυτοτέλεια»).

⁴⁷ Στην πραγματικότητα οι βενιζελικές εφημερίδες αφήνουν πάντα το στρατό στο απυρόβλητο, αλλά ασχολούνται με τις διπλωματικές αποτυχίες και δυσκολίες των κυβερνήσεων, και με τα δημοσιεύματα του ξένου Τύπου που εκφράζουν αμφιβολίες για τη δυνατότητα της Ελλάδας να επιτύχει στρατιωτική λύση, ιδίως του ιταλικού και του γαλλικού. (βλ. ενότητα «Διπλωματία...»).

αντιβενιζελικής παράταξης αυξάνεται, εντείνεται και η πίεση για στρατιωτική λύση του ζητήματος, αν η Ελλάδα εμμένει στις διεκδικήσεις της.⁴⁸

Έτσι, πέρα από το κλίμα των εσωτερικών εντάσεων και διώξεων⁴⁹ και τις κατηγορίες για προδοσία, κηρύσσεται εσωτερικός συναγερμός υπέρ του πολέμου καθώς προετοιμάζονται οι πολεμικές επιχειρήσεις του Μαρτίου 1921. Είναι εύκολο για τον μετέπειτα αναγνώστη να διακρίνει την προσπάθεια και το άγχος της πολιτικής ηγεσίας να ασκήσει πίεση και να αποδείξει στους συμμάχους την ικανότητα της Ελλάδας να επιβάλλει με στρατιωτικά μέσα τις διεκδικήσεις της και ταυτόχρονα να σταματήσει στο εσωτερικό την όποια αμφισβήτηση των διπλωματικών ικανοτήτων της Κυβέρνησης που μετά την αρχική σύμπνοια κατά τη μετάβαση της ελληνικής αντιπροσωπίας (Καλογερόπουλου και αργότερα Γούναρη) στη Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη στο Λονδίνο, είχε και πάλι ξεκινήσει.⁵⁰ Η επιστράτευση νέων κλάσεων ανακοινώνεται από τις εφημερίδες και γίνεται έκκληση για εθελοντές στις 7-3-1921.⁵¹ Ο πόλεμος, παρά τις προσπάθειες στο διπλωματικό πεδίο να διατηρηθεί η Ελλάδα

⁴⁸ Βέβαια στην απόφαση της επίθεσης ενδεχομένως έπαιξαν ρόλο και οι ενδοανταντικές αντιθέσεις και η επιδίωξη της αγγλικής πολιτικής να χρησιμοποιήσει την Ελλάδα για να επιβάλλει τις επιδιώξεις της στην Ανατολή, επιδιώξεις που έρχονταν σε σύγκρουση με εκείνες των άλλων Δυνάμεων. Βλ. Ενότητα «Διπλωματία...», και Ν. Ψυρούκης, *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1918-1923, Η Εγγύς Ανατολή μετά τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, 1982 σ. 146.

⁴⁹ Ενδεικτικά, *Εσπερινή*, 16, 17, 27, Φεβρουαρίου 1921.

⁵⁰ Η αρχική κυβέρνηση Ράλλη που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, είχε παραιτηθεί στις 22-1-1921, η κυβέρνηση Καλογερόπουλου με υπουργό στρατιωτικών το Δ. Γούναρη παραιτήθηκε μετά την αποτυχία της κατάληψης του Εσκή Σεχίρ κατά τις επιχειρήσεις του Μαρτίου, και η νέα κυβέρνηση Γούναρη ανέλαβε στις 26 Μαρτίου. Μέχρι τότε ο Γούναρης ήταν υπουργός Στρατιωτικών και φαίνεται πως αυτός έδωσε από το εξωτερικό την εντολή της επίθεσης του Μαρτίου που άρχισε χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η αποστολή των εφεδρειών στο μέτωπο. Βλ. Γιάννης Γιανουλόπουλος «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις και πολεμικές επιχειρήσεις από το Νοέμβριο του 1920 ως το Μάιο του 1921», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 153-160 και Eglezou σ. 106-107. Στον *Ελεύθερο Τύπο* 27-2-1921, άρθρο με τίτλο «Ενώπιον Ιστορικού Εγκλήματος» που αφορά στις συμμαχικές προτάσεις του Λονδίνου, γράφεται: «Να μη γυρίσουν αν δεχτούν».

⁵¹ Η *Εσπερινή* 5,6,7 Μαρτίου είχε ήδη προτρέξει να αναγγείλει έναρξη των επιχειρήσεων και στις 7 δημοσιεύει το διάγγελμα του βασιλιά: «Καλώ τώρα την σφύζουσαν νεότητα του Λαού μου, όλης της Φυλής, να ενισχύσει τον στρατόν του και τον στρατόν Μου τον εντεταλμένον εις την επιβολήν της ειρήνης...».

στην θέση του εντολέα των συμμάχων, παίρνει όλο και περισσότερο το χαρακτήρα Ελληνοτουρκικής σύγκρουσης.

Οι επιχειρήσεις προβάλλονται από τον κυβερνητικό Τύπο ως μια τελευταία θυσία που «επιβάλλεται από τη συγκέντρωση των ληστανταρτών του Κεμάλ». Αυτός δεν έχει οργανωμένο στρατό έτσι μια ορμητική επίθεση, «διευθυνόμενη από τον θρυλικό και γενναίο στρατηλάτη, θα τους συντρίψει και θα ανοίξει το δρόμο προς την Πόλη».⁵² Από τις 10 ως 16 Μαρτίου για τις κυβερνητικές εφημερίδες, υπάρχουν μόνο θρίαμβοι. Ο πόλεμος γίνεται όλο και περισσότερο ζήτημα εθνικής - φυλετικής επιβίωσης.⁵³ Η εφημερίδα *Εσπερινή*, στις 10 Μαρτίου με τίτλο «Ίτε παίδες Ελλήνων» παρουσιάζει το Στρατό να θριαμβεύει για λογαριασμό της Ελληνικής Αυτοκρατορίας που έπεσε «πολεμουμένη λυσσώδως από Ασίας, μισουμενή από Λατινικής φυλής, υποσκαπτομένη υπό Βορρά» και να αποκαθιστά την Πατρίδα. Σαφείς βέβαια οι υπαινιγμοί όχι μόνο για τον εχθρό στο πεδίο της μάχης, αλλά και στο διπλωματικό πεδίο από τη στάση των συμμάχων, και για τον Μπολσεβικικό κίνδυνο από βορρά. Ανταποκρίσεις από το μέτωπο περιγράφουν θριάμβους⁵⁴, άφιξη τραυματιών και : «Θα καταλάβουμε την Κωνσταντινούπολη για λόγους στρατιωτικών αναγκών», αφού έχουμε πολλούς εχθρούς και ο Σουλτάνος τάχθηκε με την Άγκυρα.⁵⁵

Η προέλαση στη Νικομήδεια, η κατάληψη του Αφιόν Καραχισάρ, μετά από σκληρές μάχες στο Ουσάκ, αλλά η αποτυχία κατάληψης του Εσκή Σεχίρ⁵⁶ καλύπτονται από την εφημερίδα με φράσεις όπως «αι απώλειαι του Αφιόν Καραχισάρ σχετικώς μικραί» με βάση τηλεγράφημα του νέου αρχιστρατήγου Α. Παπούλα, ενώ αναγγέλλονται σημαιοστολισμοί και πανηγυρισμοί στη Σμύρνη για το Αφιόν Καραχισάρ, δημοσιεύονται στρατιωτικά ανακοινωθέντα με λεπτομέρειες και καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις, ευεξήγητες βέβαια στα πλαίσια της πολεμικής προπαγάνδας, που όμως αποκρύπτουν από την κοινή γνώμη την αλλαγή στο χαρακτήρα της τουρκικής αντίστασης που γίνεται πιο οργανωμένη στρατιωτικά και παίρνει σταδιακά παλλαϊκό χαρακτήρα. Βέβαια, όταν χρειάζεται για να αιτιολογηθεί

⁵² *Εσπερινή*, 7-3-1921.

⁵³ *Πρωτεύουσα*, 14-4-1921: «Είναι πόλεμος της Ελληνικής Φυλής κατά του τουρκικού έθνους[...]Η εκείνοι ή εμείς[...]δεν υπάρχει άλλη λύσις».

⁵⁴ *Εσπερινή*, 12-3-1921 : «Ο εν όπλοις Λαός προελαύνει[...] λάφυρα , θρίαμβος μεραρχιών Παλαιάς Ελλάδας».

⁵⁵ *Εσπερινή*, 15-3-1921.

⁵⁶ Γ. Γιαννιούπουλος, ό.π.

η αποτυχία κατάληψης του Εσκή Σεχίρ, ο εχθρός γίνεται πάνοπλος, και ανασύρεται πάλι ο εσωτερικός εχθρός, που αυτή τη φορά είναι η μη ανταπόκριση στην στράτευση των κατοίκων των Νέων Χωρών.⁵⁷

Ανυπόγραφες και ενυπόγραφες από τους ανταποκριτές των εφημερίδων περιγραφές από το μέτωπο, δίνουν στην πολεμική επιχείρηση χαρακτήρα πανηγυριού.⁵⁸ Στο ίδιο μήκος κύματος και οι βενιζελικές εφημερίδες. Ο *Ελεύθερος Τύπος*, δημοσιεύει συστηματικά χάρτες των περιοχών, πανηγυρίζει για την πτώση του Αφίον Καραχισάρ, προαναγγέλλει την πτώση του Εσκή Σεχίρ, μετά από λυσσώδη πάλη, και δίνει λεπτομέρειες για τις κινήσεις του στρατού.⁵⁹ Ταυτόχρονα, δεν παραλείπει να παραπονεθεί για την άρνηση κυβέρνησης και στρατιωτικής ηγεσίας να δεχτούν την προσφορά των αξιωματικών που είχαν συγκροτήσει «Εθνική Άμυνα» στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰ να αγωνιστούν στις παλιές τους θέσεις στο μέτωπο, αλλά και να τονίσει την ιδιαίτερη ανδρεία των Αμυνιτών του στρατεύματος κατά τις επιχειρήσεις.⁶¹ Βενιζελικός και αντιβενιζελικός Τύπος ζητούν, αν αναθεωρηθεί η Συνθήκη των Σεβρών, αυτό να γίνει υπέρ της Ελλάδας, αφού τώρα αυτή κατέχει πολλαπλάσια εδάφη από τη στιγμή της υπογραφής της συνθήκης πράγμα που αποτελεί και την κυβερνητική διαπραγματευτική γραμμή σύμφωνα με δηλώσεις του Καλογερόπουλου και του Γούναρη.⁶²

Η αναστολή των επιχειρήσεων λόγω αδυναμίας κατάληψης του Εσκή Σεχίρ, γίνεται για να μη χυθεί άσκοπα αίμα, αλλά και επειδή «δεν ήταν αυτός ο

⁵⁷ *Εσπερινή*, 17-3-1921.

⁵⁸ «Πώς προελάνει ο στρατός μας [...] Ορμή [...] πετούν [...] ενθουσιασμός, αδερφωμένοι [...] Νέοι θρίαμβοι, Αέρα, Νίκη, Γραμμή για την Άγκυρα. Ημίθεοι [...] η φύση συμμετέχει στο πολεμικό γλέντι άκρατος ενθουσιασμός [...] Τούρκοι και Έλληνες ξεπροβοδίζουν το στρατό στο Ουσάκ. Στα καμένα από τους Κεμαλικούς τουρκικά χωριά όσοι Τούρκοι απέμειναν υποδέχονται τους Έλληνες ως ελευθερωτές. *Εσπερινή*, 19-3-1921.

⁵⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 13 ως και 19-3-1921.

⁶⁰ Γ. Γιαννιλόπουλος, ό.π., σ. 156 και Δ. Καμούζης «Από "Σωτήρας της φυλής", "ευεργετής των Τούρκων": Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17, 151-193, σ.158-161.

doi:<https://doi.org/10.12681/deltiokms.14>

<http://epublishing>.

⁶¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 22-3-1921.

⁶² *Ελεύθερος Τύπος*, 14 και 17-3-1921 και *Εσπερινή* 16 και 20-3-1921.

αντικειμενικός σκοπός της ελληνικής επίθεσης». Αυτό είναι το επίσημο αφήγημα⁶³ όμως ο *Ελεύθερος Τύπος* στις 24-3-1921 δημοσιεύει μεν το επίσημο ανακοινωθέν για εξαπάτηση του εχθρού αφού ο «αληθινός στόχος» ήταν το Αφιόν Καραχισάρ, όμως με άρθρο «Την Αλήθειαν» δηλώνει πως ο λαός μπορεί να δεχθεί και «μιαν ατυχίαν» αρκεί να μην αισθάνεται πως τον εξαπατούν. Το νέο στρατιωτικό αφήγημα από τις αντιβενιζελικές εφημερίδες, είναι τώρα η προσωρινή αναστολή των επιχειρήσεων μέχρι να ολοκληρωθεί η επιστράτευση και κυρίως, μέχρι να πάει ο Κωνσταντίνος στο μέτωπο, του οποίου η παρουσία θα λειτουργήσει καταλυτικά για το ηθικό του στρατού και την επιτυχία των επιχειρήσεων. Δεν απαντούν όμως στο ερώτημα γιατί ξεκίνησαν οι επιχειρήσεις βιαστικά και πριν ολοκληρωθούν οι προετοιμασίες. Πέρα από την ενδεχόμενη υποτίμηση του εχθρού η Διπλωματία δίνει πειστική απάντηση : Πρέπει να πειστούν οι Δυνάμεις για τις δυνατότητες της Ελλάδας να επιβληθεί με στρατιωτικά μέσα και να ενισχυθεί η αγγλική θέση στην Ανατολή, αφού οι Γάλλοι – επιφυλακτικοί εξ αρχής για τη στρατιωτική παρουσία των Ελλήνων στη Μικρά Ασία - έχουν ήδη ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με τον εκπρόσωπο των Τούρκων εθνικιστών.⁶⁴

Στη φάση αυτή των επιχειρήσεων εκείνο που κυριαρχεί, είναι ένα κλίμα πολεμικού συναγερμού και ενθουσιασμού στο μέτωπο και τα μετόπισθεν, πανηγυρική άφιξη τραυματιών, καθησυχασμός για την ικανότητα του στρατού, προετοιμασίας για νέες επιχειρήσεις με την ηγεσία του Βασιλιά, που, για τις κυβερνητικές εφημερίδες, ως από- πολεμικής- μηχανής θεός θα λύσει το ζήτημα και ο στρατός θα δικαιώσει τη Φυλή με το αίμα του και θα δικαιωθεί. Παράλληλα, οξύνεται και πάλι η διχαστική πολεμική των εφημερίδων αλλά και οι κυβερνητικές ενέργειες κατά εκδοτών.⁶⁵ Οι

⁶³ *Ελεύθερος Τύπος* και *Εσπερινή*, 21 και 23-3-1921, αντίστοιχα.

⁶⁴ Βλ. επόμενη ενότητα για τη Διπλωματία.

⁶⁵ Τη σύλληψη του εκδότη του *Ριζοσπάστη* το Μάρτιο του 1921 που τάχθηκε εναντίον της νέας επιστράτευσης, ακολουθεί η σύλληψη του Δ. Λαμπράκη, εκδότη της *Πατρίδος*, για άρθρο που δημοσίευσε στις 27-3-1921, αναφορικά με τα αίτια της αποτυχίας στο Εσκή Σεχίρ. Κατά τον εκδότη, η αλλαγή των πολεμικών σχεδίων που είχαν εκπονηθεί από βενιζελικούς αξιωματικούς οδήγησε στην αποτυχία. Eglezou, ό.π., σ. 111-112. Την επόμενη μέρα η *Πατρίδα*, αποκηρύσσει τον «ντεφαιτισμό» και διακηρύσσει πως πρώτη αυτή μετά την κυβερνητική διπλωματική αποτυχία τάχθηκε υπέρ της ένοπλης λύσης (28-3-1921). Νέα σύλληψη, του Γ. Παπανδρέου αυτή τη φορά, πάλι για άρθρο στην *Πατρίδα*, (8-3-1921) δείχνει την κυβερνητική προσπάθεια να φιμώσει τον αντίπαλο Τύπο με κατασταλτικά μέσα, προσπάθεια που στη συνέχεια θα αναλάβουν με απειλές και επιθέσεις οι Λαϊκοί Πολιτικοί σύλλογοι. Επρόκειτο για τους πολιτικούς συλλόγους που συγκρότησε το Λαϊκό Κόμμα του

παλιοί σύλλογοι των Επιστράτων, τα περισσότερα μέλη των οποίων συμμετέχουν τώρα στους Λαϊκούς Πολιτικούς Συλλόγους του Λαϊκού Κόμματος (του Γούναρη),⁶⁶ απειλούν με επιστολές στις εφημερίδες πως δε θα επιτρέψουν την επάνοδο του «τύραννου» Βενιζέλου και την εκδίωξη του Βασιλιά.⁶⁷

Μέχρι την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων του καλοκαιριού, κυριαρχούν τα θέματα τα σχετικά με την επιστράτευση, τη λιποταξία, και κυρίως την οικονομική κατάσταση της χώρας (απεγνωσμένη αναζήτηση δανείων) και των ανθρώπων της. Η κατάσταση στο μέτωπο είναι για τις εφημερίδες πάντα εξαιρετική, η πανηγυρική αναχώρηση του Βασιλιά και του Πρωθυπουργού για τη Μικρά Ασία καλύπτεται με κάθε λεπτομέρεια, ο σχεδιασμός νέων επιχειρήσεων και της προέλασης στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας θεωρείται δεδομένος και διαφημίζεται σχεδόν, με αποδέκτες κυρίως τους συμμάχους όπως φαίνεται, στην πραγματικότητα όμως υπηρετώντας το σχεδιασμό της αγγλικής πολιτικής.⁶⁸ Κλίμα αισιοδοξίας, εύκολης νίκης και οριστικού τέλους που θα δοθεί από τα όπλα, είναι τα κυρίαρχα αφηγήματα για τις πολεμικές επιχειρήσεις στις εφημερίδες, ιδιαίτερα του αντιβενιζελικού τύπου.⁶⁹ Αλλά και οι βενιζελικές εφημερίδες πλειοδοτούν σε πατριωτισμό και αναδεικνύουν τη σημασία της Σμύρνης για την Ελλάδα,

Γούναρη πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Παρουσιάζονται από τις αντιβενιζελικές εφημερίδες και ως Πολιτικοί Σύλλογοι. Πολλά μέλη τους προέρχονταν από τους Επιστράτους που υπερασπίστηκαν τον Κωνσταντίνο κατά την προσπάθεια εκδίωξής του από τους Γάλλους το 1917. Συγκοινωνούντα δοχεία και με τους ενοριακούς συλλόγους που θα συγκροτήσει στη συνέχεια και ο νέος «έθνικός ποιητής» κατά την *Εσπερινή*, Φωκίων Πανάς.

⁶⁶Σ. Ριζάς, *Το Τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015, σ. 205.

⁶⁷ *Εσπερινή*, 30 και 31-3-1921. Η ίδια εφημερίδα την 1^η Απριλίου γράφει πως οι βενιζελικοί διαδίδουν ότι οι αποτυχίες του στρατού, θα οδηγήσουν σε λαϊκή εξέγερση και θα επανέλθει ο Βενιζέλος. Αντίστοιχα η *Εστία*, (9-4-1921) υποστηρίζει ότι απειλούν οι βασιλικοί φαλαγγίτες του Θησείου να υποκαταστήσουν το νόμο και το κράτος.

⁶⁸ Βλ. ενότητα «Διπλωματία...».

⁶⁹ *Εσπερινή*, 19-3-1921 «Η Αγγλία εμμένει στην ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ...θα δώσουν χρήματα,[...]θα επιτραπεί στους Έλληνες να χρησιμοποιήσουν ως βάση την Κωνσταντινούπολη,[...]όλος ο αγγλικός στόλος στη Μεσόγειο θα μπει στη διάθεση της Ελλάδας για αποκλεισμό του Κεμάλ.».

επιχειρώντας να δικαιώσουν τις επιλογές του βενιζελισμού στην περιοχή⁷⁰ και αγωνίζονται να αποδείξουν το ανυπόστατο των κατηγοριών για υπόσκαψη του ελληνικού αγώνα από την παράταξή τους.⁷¹

Η έναρξη των επιχειρήσεων αφού «διαφημίστηκε» αρκούντως από τον Τύπο και η Κεμαλική άμυνα είχε άφθονο χρόνο να προετοιμαστεί, σε βαθμό που κανείς μπορεί να υποθέσει πως η κυβέρνηση προσέβλεπε σε μια αποτελεσματικότερη και ευνοϊκότερη παρέμβαση των Δυνάμεων υπέρ της Ελλάδας παρά σε ελληνοτουρκικό πόλεμο,⁷² αναγγέλθηκε από τις εφημερίδες, στις 27 και 29 Ιουνίου.⁷³ Αυτή τη φορά εκτός από τα ανακοινωθέντα του στρατού οι περισσότερες εφημερίδες διαθέτουν δικούς τους ανταποκριτές που γράφουν με ενθουσιασμό για τις πρώτες νίκες στην Κιουτάχεια και το Εσκί Σεχίρ.⁷⁴ Ιδιαίτερα οι κυβερνητικές εφημερίδες τονίζουν τη σημασία που έχει για το ηθικό και την αγωνιστικότητα του στρατού η παρουσία του Κωνσταντίνου στο μέτωπο.⁷⁵ Όμως ο διχασμός δε λείπει ούτε και τότε από τις σελίδες τους. Η *Εσπερινή* διατείνεται ότι δύο πόλεμοι διεξάγονται: του Κωνσταντίνου στο μέτωπο και του Βενιζέλου κατά του Κωνσταντίνου.⁷⁶ Μέχρι το τέλος

⁷⁰ «Η Ιφιγένεια εν Ιωνία και η Σμύρνη έχει τον λόγον. Η Σμύρνη, ο απαραίτητος πνεύμων της Ελλάδος [...] εννοεί να διατηρήσει την ελευθερία της με κάθε τρόπο: αντίσταση, πάλη, Κυναιγειρισμός, βαρβαρισμός. «bellum omnium contra omnes».

⁷¹ Ο Βενιζέλος όχι μόνο δε ραδιουργεί στο εξωτερικό, όπως τον κατηγορούν οι αντίπαλες εφημερίδες για να φορτώσουν την αποτυχία της κυβέρνησής τους, αλλά έριξε το διπλωματικό του βάρος για να εξασφαλίσει τη φιλία της Αγγλίας, ζήτησε αναγνώριση του Βασιλιά. *Εστία*, 16-6-1921.

⁷² Πράγματι τον Ιούνιο μετά από μια διάθεση συμβιβασμού της Γαλλίας με την Αγγλία, υποβλήθηκε νέα συμμαχική πρόταση, που όμως απείχε πολύ από τις ελληνικές θέσεις και τη συνθήκη των Σεβρών. Ο Βενιζέλος από το Παρίσι υπέδειξε αποδοχή (Γ. Γιαννιούπουλος, ό.π., σ.169) αλλά το κόμμα Φιλελευθέρων με δεδομένη την εσωτερική πολιτική κατάσταση και την πλειοδοσία σε πατριωτισμό και εθνικές επιτυχίες που ήταν η πολιτική του, στήριζε την κυβερνητική άρνηση, και η κυβέρνηση που αισθανόταν ότι η πολιτική της επιβίωση εξαρτιόταν από το «εθνικό», εφόσον είχε υιοθετήσει την πολιτική του αντιπάλου της, απέρριψε τις προτάσεις ελπίζοντας σε μια σύντομη στρατιωτική λύση αφού ο χρόνος λειτουργούσε πια υπέρ του εχθρού ο οποίος ενισχυόταν όχι μόνο από Γάλλους και Ιταλούς αλλά και από τους Μπολσεβίκους. Βλ. και ενότητα «Διπλωματία».

⁷³ *Εσπερινή* και *Εστία* αντίστοιχα.

⁷⁴ «Ο στρατός πετάει από το ένα μέρος στο άλλο, το ηθικό είναι δεδομένο. Τα λάφυρα απροσμέτρητα, ο ενθουσιασμός λόγω της παρουσίας του Βασιλιά μεγάλος». *Εστία*, 2-7-1921.

⁷⁵ «Για τον κουμπάρο! Αέρα, αέρα! Χαλκοπρόσωποι ιπείς καταδιώκουν τον εχθρό! Αναμένονται 70.000 αιχμάλωτοι των κεμαλικών». *Εσπερινή*, 6-7-1921.

⁷⁶ Στην ίδια.

Αυγούστου το κλίμα στην πρωτεύουσα είναι διαρκώς πανηγυρικό.⁷⁷ Μετά την αναγγελία της κατάληψης του Εσκή Σεχίρ από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, το πλήθος περιγράφεται από την *Εσπερινή* να ζητωκραυγάζει: « Ζήτω ο Κώτσαρος! Τον έπιασε! Ελιά, Ελιά και Κώτσο βασιλιά!»⁷⁸ Στις 9 Ιουλίου η ίδια εφημερίδα υποστηρίζει πως ο δρόμος για Άγκυρα και Κωνσταντινούπολη είναι πλέον ανοικτός ενώ και βενιζελικές εφημερίδες όπως ο *Ελεύθερος Τύπος*, διακηρύσσουν πως θα υποστηρίξουν οποιαδήποτε κυβερνητική ενέργεια έχει ως στόχο τη διασφάλιση των αιματηρών θυσιών του έθνους.⁷⁹ Και η *Εστία* πανηγυρίζει, αν και κάπως πιο επιφυλακτική για τη σημασία της νίκης στο Εσκή Σεχίρ.⁸⁰

Όλες οι εφημερίδες διακηρύσσουν ότι αυτή τη φορά σκοπός είναι η συντριβή του εχθρού και η επιβολή με στρατιωτικά μέσα των ελληνικών πλέον όρων, αφού το νέο αίμα που χύνεται και τα εδάφη που ελέγχονται από τον στρατό δίνουν δικαίωμα για επιπλέον διεκδικήσεις.⁸¹ Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης είναι ίσως το νέο πραοπαγανδιστικό χαρτί για την επικείμενη συνέχιση του πολέμου, μετά την αναγγελία για λήξη των επιχειρήσεων από την *Καθημερινή* στις 12 Ιουλίου. Παρά την απαγόρευση ουσιαστικά από τις Δυνάμεις και την Αγγλία μιας τέτοιας κίνησης, όπως φαίνεται και από το τηλεγράφημα του *Ρώιτερς* που δημοσιεύτηκε στον Τύπο στις 9 Ιουλίου, οι εφημερίδες συντηρούν το θέμα ως επικείμενη τελική λύση του εθνικού δράματος.⁸²

⁷⁷ Εξαίρεση αποτέλεσε ο λογοκριμένος *Ριζοσπάστης*, που αμφισβήτησε τη σημασία της νίκης στην Κιουντάχεια (2, 6,11-7 1921).

⁷⁸ *Εσπερινή*, 6-7-1921.

⁷⁹ *Eglezou...*, ό.π., σ. 126.

⁸⁰ *Εστία*, 9-7-1921: «Δεν υπάρχουν απόρρητα φρούρια για τον ελληνικό στρατό[...].Μετά το Αφιόν Καραχισάρ και την Κιουντάχειαν, το Εσκή Σεχίρ (Δορύλαιον) πέφτει κάτω από την ορμήν της ελληνικής λόγχης και η ελληνική σημαία εις τον θριαμβευτικόν της δρόμον[...].» Όμως, «ακόμα δεν γνωρίζουμε την στρατηγική σημασία της νίκης, αν και η εθνική είναι αναμφισβήτητη».

⁸¹ *Εσπερινή*, 18-7-1921: «ό τι κατέχουμε σήμερα δεν το κατεκτήσαμεν, το ανεκτήσαμεν[...]. Θα συγκεντρωθούν στη Κωνσταντινούπολη Έλληνες αντιπρόσωποι του Πόντου, της Κων/λης της Μ. Ασίας, Μακεδονίας, Ρούμελης, Νησιών και άλλων μειονοτικών λαών και θα αποφασίσουν υπό την καθοδήγησιν του Ελληνισμού, το μέλλον της Ανατολής και την οριστικήν ειρήνευσιν».

⁸² *Εστία*, 9-7-1921, *Καθημερινή*, 12-7-1921, *Σκριπ* 11,13-7-1921, *Εσπερινή*, 6, 8-7-1921. Η τελευταία καθώς ξεκινάει η εκστρατεία του Σαγγαρίου και η προέλαση προς την Άγκυρα, διατείνεται πως σύντομα η Ελλάδα θα κληθεί από την Αγγλία να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Προς το παρόν, υποστηρίζει, η Ελλάδα είναι δεσμευμένη για την Κωνσταντινούπολη, αλλά ελεύθερη για την Άγκυρα. Αν γίνει όμως η κατάληψη της τελευταίας, τότε η Κωνσταντινούπολη θα βρεθεί ανάμεσα σε ελληνικά

Μετά το πολεμικό συμβούλιο στη Κιουντάχεια (15-7-1921) και την απόφαση της προέλασης για το Σαγγάριο και την Άγκυρα παρά τις επιφυλάξεις των στρατιωτικών, η πολεμική προπαγάνδα εντείνεται. Ο τουρκικός στρατός δήθεν αποδυναμώνεται, (10.000 λιποτάκτες ανακοινώνει η *Εσπερινή*) ο τουρκικός πληθυσμός αντιδρά στον Κεμάλ που έκαψε 6 χωριά που επαναστάτησαν εναντίον του, ο εχθρός τουφεκίζει αιχμαλώτους γιατί πήγαν με το μέρος του ελληνικού στρατού, ενώ οι Έλληνες περιποιούνται τους αιχμαλώτους αν και «επαναστάτες» (εννοείται εδώ ο κεμαλικός στρατός, αφού για την εφημερίδα ο Κεμάλ είναι επαναστάτης κατά της «νόμιμης» σουλτανικής εξουσίας).⁸³ Άρα, υποστηρίζει η *Εσπερινή*, δικαιούνται οι Έλληνες να δηλώσουν ότι θα τουφεκίζουν κάθε αιχμάλωτο ως αντίποινα.⁸⁴ Αυτό βέβαια που από όλες τις εφημερίδες παραλείπεται είναι ότι οι θηριωδίες της «εθνικής σύγκρουσης» όπως πια βαφτίζεται ο πόλεμος, έχουν πλέον αναφορές και στην ελληνική πλευρά.⁸⁵

Σε ό τι αφορά στον Ελληνικό στρατό, φαίνεται πως η αποφασιστική καμπή έρχεται μετά την απόφαση για τις επιχειρήσεις του Μαρτίου 1921, όταν πια αυτές διεξάγονταν σε εδάφη όλο και πιο εχθρικά και δύσβατα. Δεν ήταν μόνο το αίσθημα της περικύκλωσης από εχθρικούς πληθυσμούς, τα αντίποινα για τις θηριωδίες του αντιπάλου που σκοπό είχαν να κάμψουν το ηθικό του στρατού και να εκφοβίσουν τους πληθυσμούς, οι δυσκολίες του ανεφοδιασμού και «ο πόλεμος που θρέφει τον εαυτό του» με τις λεηλασίες των τουρκικών χωριών, αλλά και η τακτική της καμένης γης που, ανομολόγητη από την επίσημη στρατιωτική ηγεσία, αλλά καθιερωμένη όπως φαίνεται από μαρτυρίες στα ημερολόγια των στρατιωτών⁸⁶ και αξιωματικών,

εδάφη. Η επιχειρηματολογία θυμίζει ίσως εκείνη του Βενιζέλου αναφορικά με την αποδοχή της εντολής για τη Σμύρνη όταν υποσχέθηκε στο Λ. Παρασκευόπουλο ότι σύντομα θα καπνίζει το πούρο του στον Βόσπορο. Βλ. Ν. Πετσάλη Διομήδη, *1919: Τη Σμύρνη ή την Πόλη; Μια εναλλακτική λύση που ο Βενιζέλος απέρριψε μάλλον βεβιασμένα*, στο Θ. Βερέμη, Ο. Δημητρακόπουλου, (επιμ.), *Μελετήματα για τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, 1980, σ. 105.

⁸³ Για πολλές εφημερίδες ο πόλεμος του ελληνικού στρατού διεξάγεται και κατά της επανάστασης συνολικότερα, αφού η λέξη έχει αρνητικά συνδηλούμενα για τον αστικό Τύπο και ταυτόχρονα προβάλλεται και η συνεργασία του Κεμάλ με τους Μπολσεβίκους.(βλ. ενότητα «(Επομένως) Γιατί πολεμάμε;»).

⁸⁴ *Εσπερινή*, 31-7-1921.

⁸⁵ Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση, Η Ξεχασμένη Πλευρά Μιας Δεκαετούς Εθνικής Εξόρμησης, 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ. 91-149.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 108-119.

εξυπηρετούσε τον πολεμικό σχεδιασμό. Η πρόταση των συμμάχων (Γάλλων και Ιταλών) για εθνολογική εξέταση των πληθυσμών των περιοχών που έγινε στη διασυμμαχική συνδιάσκεψη του Φεβρουαρίου 1921,⁸⁷ αν και απορρίφθηκε και από Τούρκους και από Έλληνες και τελικά και από τους εμπνευστές της, αφού θα έβαζε σε κίνδυνο τα κεκτημένα των Σεβρών για τη Γαλλία, δε φαίνεται να είναι άσχετη με αυτές τις πρακτικές, που εντάθηκαν κατά την υποχώρηση της στρατιάς του Σαγγαρίου, λόγω ίσως και της αποτυχίας κατάληψης του τελικού στόχου, αλλά και για να καμφθεί το ηθικό του εχθρού.

Δε θα μπορούσε βέβαια να θεωρηθεί ότι όλα αυτά ήταν άγνωστα στους ανταποκριτές των εφημερίδων που ακολουθούσαν τον ελληνικό στρατό,⁸⁸ ούτε βέβαια και να περιμένει την ανάδειξή τους από τις εφημερίδες που υποστήριζαν την πολεμική λύση. Εκείνο που αναδεικνύεται είναι ο ηρωισμός των Ελλήνων εν μέσω μεγάλων δυσκολιών, οι θηριωδίες του αντιπάλου απέναντι στους Πόντιους και τους Αρμενίους,⁸⁹ και, όσο απομακρύνεται η επίτευξη του τελικού στόχου, για τις κυβερνητικές εφημερίδες είναι ο εσωτερικός εχθρός που σαμποτάρει την εθνική προσπάθεια. «Άγγελμα Νίκης! Διάβαση Σαγγαρίου υπό πυρά. Μαίνονται οι Βενιζελικοί! Συκοφαντούν τα 9/10 του Ελληνικού λαού! Δε μπορεί να γίνει συζήτηση μαζί τους όπως δε μπορεί να γίνει και με τον Κεμάλ».⁹⁰

Είναι αλήθεια όμως ότι μέχρι τα μέσα Αυγούστου το κλίμα ήταν πανηγυρικό και από τις δυο πολιτικές παρατάξεις. Η πίστη στη νίκη εκπορευόταν από το επιχείρημα ότι ο ελληνικός στρατός δε μπορεί να ηττηθεί - κάτι σαν τη λήψη του αιτουμένου στην επιχειρηματολογία.⁹¹ Για την *Εσπερινή* μάλιστα, το μόνο αντάξιο έπαθλο των θυσιών, είναι η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης.⁹² Αν και οι δυσκολίες του εγχειρήματος είναι γνωστές, υπάρχει μια σιγή στην πληροφόρηση του κοινού από τα μέσα Αυγούστου, παρ' όλο που η οπτική εξακολουθεί να είναι αισιόδοξη.⁹³ Στο

⁸⁷ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 153-154.

⁸⁸ *Εμπρός*, 24-9-1921 «Πώς έγινε η παλινδρόμηση του στρατού: Πλήρης τάξη[...]κανείς τραυματίας δεν έμεινε πίσω[...]η καταστροφή της χώρας[...]ανατίναξη σιδηροδρομικής γραμμής[...]κάψιμο σοδειάς σιτηρών και χόρτου[...]πυρπόληση ενδεδειγμένων καταφυγίων του εχθρού[...]».

⁸⁹ *Εσπερινή*, 5-8-1921.

⁹⁰ *Εσπερινή*, 23-8-1921.

⁹¹ *Παρίς*, 15-8-1921, *Εστία*, 16-8-1921, *Καθημερινή*, 14,25-8-1921.

⁹² *Εσπερινή*, 23-8-1921.

⁹³ Eglezou, ό.π., σ. 128.

τέλος του μήνα και στις αρχές του επόμενου ο *Ριζοσπάστης* πρώτος και στη συνέχεια ο *Ελεύθερος Τύπος*, η *Πατρίς* και η *Εστία*- πάντα επιφυλακτικότερη- διαμαρτύρονται για την έλλειψη πληροφόρησης σχετικά με τις επιχειρήσεις, τις δυσκολίες και τους στόχους τους.⁹⁴ Ακόμα και η *Εσπερινή* κατακεραυνώνοντας την τουρκική προπαγάνδα και την ελληνική προπαγανδιστική αδυναμία στο εξωτερικό στην οποία «οφείλεται» η αίσθηση της αποτυχίας, παράλληλα με την υποτιθέμενη βενιζελική αντεθνική δράση που «προάγει την ηττοπάθεια και δηλητηριάζει τη χαρά του λαού για τη νίκη», αναγκάζεται να παραδεχτεί ότι «ο αγών δεν έληξε [...]. Ευρίσκεται τώρα εις την κρισιμότεραν φάσιν του».⁹⁵ Βέβαια η εφημερίδα δεν παραλείπει να στραφεί εναντίον του εσωτερικού εχθρού, πράγμα που θα ενταθεί όλο και περισσότερο στη συνέχεια. Οι βενιζελικοί (που λένε ότι ηττηθήκαμε) είναι «οι εν Αθήναις εχθροί, κεμαλοπαθείς, αντεθνικώς εργαζόμενοι. [...] πληρώνετε Ευρωπαϊκές εφημερίδες να γράφουν ότι ηττηθήκαμε. Ο Ζαχάρωφ και ο Σκυλίτσης πλήρωσαν τον Παρισινό Χρόνο, που μιλάει για ανατροπή του καθεστώτος».⁹⁶

Παράλληλα, δυο νέες λέξεις κάνουν την εμφάνισή τους στο λεξιλόγιο του αντιβενιζελικού Τύπου: προσάρτηση και παλινδρόμηση. Προτροπές για προσάρτηση των νέων εδαφών και συνολικά της Μ. Ασίας, εμφανίζονται στις πιο φανατικές κυβερνητικές εφημερίδες: «θα τα προσαρθήσουμε, θα τα φορολογήσουμε και θα τους κόψουμε και νόμισμα»⁹⁷ Αντιρρήσεις για την προσάρτηση έχει ο βενιζελικός *Ελεύθερος Τύπος*, αφού αυτή θα δημιουργήσει περιπλοκές στο μέλλον.⁹⁸ Στο διάλογο των δυο εφημερίδων, η *Εσπερινή* τονίζει την ανάγκη εκμετάλλευσης των πλούσιων μικρασιατικών εδαφών.

Από την άλλη ο Σεπτέμβριος είναι ο μήνας των αναλυτικών πολεμικών ανταποκρίσεων από το μέτωπο, των χιλιάδων τραυματιών των οποίων τα ονόματα δημοσιεύονται σχεδόν καθημερινά στις εφημερίδες, και οι οποίοι καταφτάνουν με

⁹⁴ «Να μιλήσει η Κυβέρνηση...τι συμβαίνει στο μέτωπο», *Ελεύθερος Τύπος*, 30-8-1921.

⁹⁵ *Εσπερινή*, 8-9-1921.

⁹⁶ *Εσπερινή*, 8,9,11-9-1921.

⁹⁷ *Εσπερινή*, από 27-8-1921 και 11, 12-9-1921. Η παρελκυστική πολιτική της εφημερίδας παρουσιάζει ως τετελεσμένη την προσάρτηση, διοίκηση και αφομοίωση πολιτική και στρατιωτική, των νέων εδαφών, ως απόδειξη της νίκης, επαναφέροντας ταυτόχρονα για εσωτερική κατανάλωση μόνο, την αυτοτελειακή προεκλογική πολιτική της αντιπολίτευσης, με την οποία ήταν γαλουχημένο μέρος των οπαδών της. Αυτό βέβαια δεν την εμποδίζει στις 14-9-1921, να τονίζει: «Μόνο η λόγχη δεν αρκεί, αυτή ανοίγει το δρόμο στην πολιτική κι εμείς αδρανούμε μπροστά στους Τούρκους».

⁹⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 10-9-1921.

πλοία και γεμίζουν τα αθηναϊκά νοσοκομεία.⁹⁹ Θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς τα αισθήματα των οικογενειών των τραυματιών που διάβαζαν στις εφημερίδες τα ονόματά τους και ακόμη περισσότερο εκείνων που έπαιρναν τις επιστολές του επίσημου κράτους με την είδηση πως ο δικός τους άνθρωπος έχασε τη ζωή του στον πόλεμο. Προς το παρόν θα μας απασχολήσουν όμως οι περιγραφές των επίσημων ανταποκριτών των εφημερίδων στο μέτωπο, που πλέον σε καθημερινή βάση σχεδόν, δημοσιεύονται στα μεγάλα Αθηναϊκά φύλλα.

Οι πολεμικές ανταποκρίσεις, κατάλληλα λογοκριμένες για τις ανάγκες του πολέμου,¹⁰⁰ έφταναν στις εφημερίδες μέσω της Σμύρνης ή της Κωνσταντινούπολης. Στη Σμύρνη μάλιστα οι περισσότερες εφημερίδες είχαν μόνιμους ανταποκριτές, αλλά και συνεργάτες στην Κωνσταντινούπολη. Κάποιοι ακολουθούσαν το στρατό, όπως οι Ε. Παντελίδης και Σ. Κουκουτσάκης του *Ελεύθερου Τύπου*,¹⁰¹ και οι Κ. Φαλτάιτς μέχρι τον τραυματισμό του από αεροπορική επιδρομή στο Σαγγάριο - όπου τραυματίστηκε και ο ανταποκριτής των *Χρονικών* Κτεναβέας - και Η. Βουτιερίδης του *Εμπρός*.¹⁰² Ο γνωστότερος ίσως όλων, ήταν ο Κ. Μισαηλίδης, ανταποκριτής

⁹⁹ Από την 1^η Αυγούστου ως τις 10 Σεπτεμβρίου 1921, που ο στρατός είχε επανέλθει στη γραμμή Μαϊανδρος - Ακάρ- Καλετζίκ-Αφιόν Καραχισάρ-Εσκί Σεχίρ-Κίος, έχοντας καταστρέψει όλη τη σιδηροδρομική γραμμή από το Σαγγάριο ως τη νέα του γραμμή, είχε βαριές απώλειες: 4.000 νεκρούς, 19.000 τραυματίες, και 376 αγνοούμενους. Γ. Γιανουλόπουλος, «Εσωτερικές...», ό.π., σ. 169-170.

¹⁰⁰ Ο στρατιωτικός νόμος που είχε καταργηθεί πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, επιβλήθηκε και πάλι στις 5-4-1921, σε ότι αφορούσε «στις πολεμικές επιχειρήσεις και προπαρασκευές, τις κρίσεις και τις μελέτες επ' αυτών εφ' όσον δεν ανακοινώνονται από τις Αρμόδιες Αρχές». *Εμπρός*, 7-4-1921.

¹⁰¹ Eglezou, ό.π., σ.124.

¹⁰² Ο Φαλτάιτς μάλιστα βρισκόταν από την άνοιξη (Μάρτιος - Απρίλιος) στη Μικρά Ασία μέχρι το Νοέμβριο και ανέδειξε με τις περιγραφές του το δράμα των προσφύγων της περιφέρειας της Νικομήδειας και του Καρασού του Δυτικού Πόντου. Σύμφωνα με τις ανταποκρίσεις του οι πρόσφυγες ήταν αφημένοι στην τύχη τους. Η κυβέρνηση, η μητρόπολη της Νικομήδειας, τα Πατριαρχεία, ήταν ένοχοι εγκλήματος καθοσίωσης γιατί οι πρόσφυγες πέθαιναν αβοήθητοι και εμποδίζονταν να έρθουν στην Ελλάδα. Βέβαια, η πρότασή του ήταν να έρθουν στην Ελλάδα όπου θα χρησιμοποιούνταν ως φθηνό εργατικό δυναμικό στη βιομηχανία, ή ως υπηρετικό προσωπικό. Ενδιαφέρον όμως είναι ότι γράφει πως ο λόγος για τα δεινά των ανθρώπων αυτών δεν είναι μόνο η ελληνική καταγωγή τους αλλά και το ότι η Ελλάδα ήρθε στη Μικρά Ασία. *Εμπρός*, 20, 27 -5-1921. Γενικότερα το δράμα των αμάχων λίγο απασχολεί τις ελλαδικές εφημερίδες, ίσως και λόγω ελλιπούς ενημέρωσης, κατά τη γνώμη μου όμως και επειδή ο πόλεμος για τους Ελλαδίτες ιδιαίτερα μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου και την επικράτηση των αντιβενιζελικών, πρέπει να αιτιολογηθεί στα πλαίσια των ελλαδικών κυρίως επιδιώξεων στην περιοχή. Οι άμαχοι επανέρχονται ως είδηση στις εφημερίδες όταν πρόκειται να αναδειχθεί η αγριότητα του εχθρού, στα πλαίσια κυρίως των διαπραγματεύσεων. Το βιβλίο του

περισσότερων από δέκα εφημερίδων, αθηναϊκών (*Πατρίς, Έθνος, Ακρόπολις, Ελεύθερος Λόγος*) αλλά και της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης, της Τεργέστης, του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης.¹⁰³ Ο ίδιος μάλιστα με τις ομιλίες του για τις πολεμικές επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 1922, ξεσήκωνε το κοινό και προκαλούσε συναισθήματα θαυμασμού για τον ελληνικό στρατό, τις δυσκολίες και την ανδρεία του. Υπήρξε όμως και προσπάθεια φίμωσής του από τα συντηρητικά μέλη του Φιλολογικού Συλλόγου της Πόλης και από τη γαλλική διοίκηση, μάλλον για τη μαχητικότητά του και τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε («μαλλιαρή») στις ομιλίες του.¹⁰⁴ Παράλληλα με τις ανταποκρίσεις από το μέτωπο, δημοσιεύονται στις εφημερίδες και περιγραφές από τους τραυματίες που βρίσκονταν στη Σμύρνη ή την Αθήνα, για τις δυσκολίες του εγχειρήματος, την πείνα, τη δίψα αλλά και την άμυνα με χαρακώματα που είχε προετοιμάσει ο εχθρός. Το *Εμπρός* γράφει πως αξιωματικοί τραυματίες αφηγούνται ότι η άμυνα ήταν καλά προετοιμασμένη με συρματοπλέγματα ανά 25 μέτρα, και χαρακώματα που έφτιαχναν νύχτα χωρικοί, γυναίκες και παιδιά.¹⁰⁵ Το ίδιο αναφέρει και η *Εστία* :

« Επί οκτώ ημέρας στο Σαγγάριο μάχονται σε έδαφος από κάθε πτυχή του οποίου αναδίδεται αντίστασις [...] αέναος δράσις ανταρτικών ομάδων, δολία ενέργεια Τούρκων χωρικών οι οποίοι δουλοπρεπώς προσκυνούντες την ημέρα, περιμένουν τη νύχτα για να μεταβληθούν σε θηρία [...] σε 300 χιλιόμετρα αναπτύσσεται συμπαγής και φανατισμένος όγκος εχθρών. Τα υπερπήδησεν όλα ο στρατός μας, που δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από τον Μέγα Αλέξανδρον και τον Νικηφόρο Φωκά». ¹⁰⁶

Το *Εμπρός* δημοσιεύει όλο το Σεπτέμβριο περιγραφές μαχών, σκηνές ηρωισμού, αλλά και φρικιαστικές λεπτομέρειες τραυματισμών και θανάτων, που από τη μια

Φαλταίτς *Αυτοί είναι οι Τούρκοι –Αφηγήματα των σφαγών της Νικομήδειας*, Τύπος Δημ. Μ. Δελή, Αθήναι 1921, με τις εντυπώσεις του από τη Μικρά Ασία μεταφράστηκε στα γαλλικά αργότερα και στα αγγλικά, και χρησιμοποιήθηκε από την ελληνική προπαγάνδα στο εξωτερικό το χειμώνα του 1921-1922, και στις διαπραγματεύσεις για τη Συνθήκη της Λωζάνης. <https://mikrasiatis.gr/konstantinos-faltaits-i-zoi-kai-to-erg/>

¹⁰³Κ. Μαμώνη, « Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πόλεως, ο Βενιζέλος και η Μικρασιατική Εκστρατεία, (από το αρχείο Κ.Μισαηλίδη)», στο Ε. Σαρίογλου (επιμ.), *Η Μικρασιατική εκστρατεία του Κώστα Μισαηλίδη, Οι ανταποκρίσεις του από το Μέτωπο (1919-1922)*, Ελληνικό Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών (ΙΔΙΣΜΕ), 2019, σ.277.

Ανάκτηση από: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltiokms/article/viewFile/2422/2187.pdf>

¹⁰⁴Στο ίδιο, σ. 279-282 και 289-290.

¹⁰⁵ *Εμπρός*, 6-9-1921.

¹⁰⁶ *Εστία*, 18-8-1921.

αναδεικνύουν την αυτοθυσία και τη γενναιότητα στρατιωτών και αξιωματικών και από την άλλη την αγριότητα του εχθρού.¹⁰⁷ Αλλά και μετά την αναγγελία στους γιατρούς της Κωνσταντινούπολης που πήγαν στη Προύσα, της παύσης του επιθετικού πολέμου από τον υπουργό στρατιωτικών Θεοτόκη, της επέκτασης της ελληνικής διοίκησης, και τις δηλώσεις του Γούναρη για παύση του επιθετικού πολέμου,¹⁰⁸ η εφημερίδα εξακολουθεί την, καθημερινή σχεδόν, δημοσίευση τέτοιων περιγραφών.¹⁰⁹

Σε τι εξυπηρετεί συνεπώς η καθημερινή συμβίωση με την αγριότητα του πολέμου και μάλιστα τη στιγμή των αμφισβητήσεων του όλου εγχειρήματος, των κρίσιμων διαπραγματεύσεων, των πολιτικών αναταραχών και του νέου κύματος επιστράτευσης και λιποταξίας- ανυπακοής; Δε θα μπορούσε η επαναλαμβανόμενη φρίκη του πολέμου να κάμψει όχι μόνο την προθυμία της επιστράτευσης, αλλά και το ηθικό του στρατού (οι εφημερίδες διαβάζονταν επίσης στο μέτωπο, με κάποια καθυστέρηση βέβαια, από το οποίο όχι μόνο δεν αποχωρεί αλλά καλείται από το βασιλιά που επιστρέφει στην Αθήνα να το κρατήσει γερά) και να ενισχύσει τη λιποταξία στις τάξεις του; Εν μέσω αντιφατικών πληροφοριών από τον Τύπο - «Έρχεται (ο Κωνσταντίνος) έχοντας ασφαλίσει τα σύνορα[...]ο εχθρός ούτε θα μας ενοχλήσει[...]Μόνιμη εγκατάσταση του στρατού στις θέσεις του. (Ο στρατός) θα περιορίσει τις δυνάμεις του, (ελπίδες για αποστράτευση), πλήρης Νίκη[...]πυροβολισμοί στο Δορύλαιο, [...]» και «Ο Κεμάλ ενισχύεται από την

¹⁰⁷ Τίτλοι όπως «Το Εμπρός στη Γραμμή της Μάχης, Οι Τρομερές Νυκτομαχίες, Ο Άφθαστος Ελληνικός Ηρωισμός» συνοδεύονται από κείμενα του πολεμικού ανταποκριτή όπως: « Φόνος αξιωματικού. Σε υποχώρηση ο λοχαγός Μ. Παπανικολάου, τραυματίζεται στη λεκάνη, πέφτει αιμόφυρτος, ο δεκανέας που προσπάθησε να τον σηκώσει, σκοτώνεται[...]οι εχθροί απαγάγουν τον λοχαγό[...]τον εσύλησαν και μάλλον του έβγαλαν τα μάτια πριν τον σκοτώσουν[...].Υποχωρούν συντεταγμένοι[...]πεθαίνουν κι άλλοι[...].Σώζονται.Τα πολεμοχαρή Συντάγματα καταλαμβάνουν κορυφογραμμές υπέρ του Έθνους και του Βασιλέα. Νίκη!» *Εμπρός*, 8-9-1921.

¹⁰⁸ *Εμπρός*, 12-9-1921.

¹⁰⁹ «Μάχη πάνω σε αβύσσους[...]ενθουσιασμός από σάλπιγγες που παίζουν “Του Αητού ο Γυιός”[...] η μέθη του πυρός[...]ο ταγματάρχης παρασύρει τους άντρες του στο χορό του θανάτου[...]θάνατοι αξιωματικών[...]κατάληψη Υψωμάτων μετά από σκληρή αντίσταση». «Άτιμος και θηριώδης εχθρός[...]σε ένα χωρίδιο απέξω είδαν να καπνίζουν τα σώματα τεσσάρων στρατιωτών αιχμαλώτων που τους έκαψαν ζωντανούς αφού τους άλειψαν με λάδι. Ήταν δεμένοι σε πασσάλους με τηλεφωνικά καλώδια. Απώλειες: Αξιωματικοί : 11 νεκροί και 50 τραυματίες. Οπλίτες : 16 νεκροί και 1555 τραυματίες. 109 εξαφανισθέντες». *Στην ίδια*, 20 και 21-9-1921 αντίστοιχα.

Κωνσταντινούπολη με τουλάχιστον 8.000 άνδρες[...]Θηριωδίες Τούρκων σε Ποντίους[...]ξεκληρίστηκε η επαρχία Σαμψούντας»¹¹⁰- κηρύσσεται η επιστράτευση των κληρωτών του 1922.¹¹¹ «Ο στρατός πρέπει να ενισχυθεί και να ευθυγραμμιστεί. Τίποτα δε μπορεί να διαπραγματευτεί η Ελλάδα χωρίς το στρατό στο μέτωπο».¹¹² Προετοιμάζεται έτσι η κοινή γνώμη για τη συνέχιση της πολεμικής και εθνικής περιπέτειας. Η ίδια όμως εφημερίδα στις 3-10-1921 δημοσιεύει την έκθεση του Ξ. Στρατηγού¹¹³ για τις επιχειρήσεις του Σαγγαρίου όπου με λεπτομέρειες αναφέρονται όλες οι δυσκολίες του εγχειρήματος και αναρωτιέται: Μπορεί να αντέξει ο στρατός χειμώνα εκεί; Αξίζουν οι Θυσίες τον κόπο; Ή φτάνει ως εδώ «για την εξυπηρέτηση της πολιτικής της οποίας απότοκος ήταν ο πόλεμος;».

Πάντως και το 1922 το αφήγημα δεν αλλάζει ουσιαστικά. Ο στρατός είναι πάντα ετοιμοπόλεμος, οι ειδήσεις καθησυχαστικές, τα στρατιωτικά ανακοινωθέντα παρουσιάζουν την εικόνα ενός στρατεύματος οργανωμένου και αποφασιστικού. Οι ρωγμές στο αφήγημα αυτό, θα προκύψουν από τους ίδιους τους στρατιώτες, τις επιστολές και την ανυπακοή τους.

1.3.Διπλωματία Προστασία και Αυτοτέλεια

1.3.1.Η οργάνωση της προπαγάνδας και ο Τύπος. Από την έρευνα του Τύπου κατά την περίοδο που εξετάζεται, προκύπτει, όπως είναι φυσικό σε μια περίοδο που ο χάρτης του κόσμου αναδιαμορφώνεται με τον πιο απίστευτο κυνισμό από τους νικητές του Μεγάλου Πολέμου, ζωηρό ενδιαφέρον για τις διεθνείς διπλωματικές εξελίξεις. Παρουσιάζονται αναλυτικά οι διασκέψεις, τα συνέδρια, οι απόψεις διπλωματών και προσωπικοτήτων που μπορούσαν να επηρεάζουν τη διεθνή διπλωματία και τα δημοσιεύματα του ξένου Τύπου και των ξένων ανταποκριτών για την Ελλάδα. Γίνεται κάθε φορά προσπάθεια να προβληθούν, ως ταυτισμένα με τον πολιτισμό και τα συμφέροντα των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Ανατολή, τα «ελληνικά δίκαια», τα οποία η ικανότητα των εκάστοτε κυβερνήσεων κατόρθωσε να

¹¹⁰ *Εσπερινή*, 13, 25-9-1921 αντίστοιχα.

¹¹¹ *Εστία*, 6,7-9-1921.

¹¹² *Εμπρός*, 28-9-1921.

¹¹³ Νωρίτερα το *Εμπρός* (22-9-1922) είχε δημοσιεύσει ολόκληρη την έκθεση του στρατηγού Ντε Λακρουά «στρατιωτικού κριτικού του παρισινού *Χρόνου*», όπως λέει, όπου εξαίρονται οι αρετές και η καρτερία του ελληνικού στρατού αλλά αναφέρονται και οι δυσκολίες και η έλλειψη εφεδρειών που κατέστησαν το εγχείρημα ανέφικτο.

αναδειξεί. Παράλληλα δικαιολογούνται στην ελληνική κοινή γνώμη οι αποτυχίες των διπλωματικών προσπαθειών στο εξωτερικό από την «προδοτική» ή «ανθελληνική δράση» των εχθρών του έθνους και των εσωτερικών αντιπάλων της εκάστοτε κυβέρνησης.

Πέρα όμως από τις γενικές αυτές διαπιστώσεις, εκείνο που είναι φανερό μέσα από την αρθρογραφία, είναι η αγωνιώδης προσπάθεια να προσδιοριστεί η επιθυμητή - για την κάθε πολιτική παράταξη - διεθνής θέση της Ελλάδας, προσπάθεια που σχετίζεται άμεσα με την έκβαση της μικρασιατικής πολεμικής περιπέτειας και με την εσωτερική πολιτική κατάσταση. Εξάλλου, η διπλωματία, όπως και η έκβαση του πολέμου, φαίνεται να είναι το μέσο, όχι τόσο της εθνικής δικαίωσης και ολοκλήρωσης, όσο της δικαίωσης των πολιτικών επιλογών σε σχέση με τη στάση της χώρας στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και το διχασμό.

Οι εφημερίδες έχουν απόλυτη επίγνωση ότι η πραγματοποίηση των εθνικών πόθων εξαρτάται από τη στάση των «Μεγάλων» της γης ανεξάρτητα αν για λόγους προπαγανδιστικούς στις φάσεις κορύφωσης των πολεμικών επιχειρήσεων επιμένουν πως τη λύση θα δώσει ο στρατός με τις νίκες του.¹¹⁴ Η σχέση της Ελλάδας με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις δοκιμάστηκε βέβαια σκληρά κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, που πυροδότησε το διχασμό στο εσωτερικό της χώρας. Η φιλοαντατική πολιτική των Βενιζελικών από τη μια και η φιλογερμανική των φιλοβασιλικών από την άλλη, ήταν, όπως φάνηκε, αποτέλεσμα μιας πολλαπλής εσωτερικής σύγκρουσης,¹¹⁵ αλλά και των παρεμβάσεων των ευρωπαϊκών δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας για να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα. Επιπλέον, είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς πορείας από την ίδρυση του πρώτου ελληνικού κράτους κάτω από την «προστασία» των τριών Δυνάμεων, πορείας που χαρακτηρίζεται από μεταπτώσεις, εξωτερικές επεμβάσεις και αλλαγές στον προσανατολισμό της χώρας από τον εκσυγχρονισμό και τον εξευρωπαϊσμό προς την ανατολική ταυτότητα των Ελλήνων.¹¹⁶

¹¹⁴ Ενδεικτικά, *Εσπερινή*, 17-2-1921: «Ο στρατός θα λύσει το πρόβλημα της Συνθήκης (Σεβρών)» και στην *ίδια*, 31-7-1921, «Ο θάνατος μιας συνθήκης» με τις νίκες του στρατού το καλοκαίρι της προέλασης.

¹¹⁵ Γ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική Ολοκλήρωση και Διχόνοια, Η Ελληνική Περίπτωση*, Εκδόσεις Πατάκη, 2020, σ. 163-178.

¹¹⁶ Λ. Λούβη, «Οψεις της Ευρώπης στον Ελληνικό Διχασμό», στο : *1915-2015 : 100 Χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό – Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις των γεγονότων και οι*

Η χρησιμοποίηση του Τύπου ως βασικού μέσου προπαγάνδας αλλά και η ενσωμάτωση στην διακυβέρνηση καθενός από τα εμπόλεμα κράτη κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ενός εξελιγμένου προπαγανδιστικού μηχανισμού ως «απαραίτητου επιστημονικού μέσου μάχης», αποτελεί χαρακτηριστική καινοτομία της εποχής.¹¹⁷ Πρώτη η Γερμανία και στη συνέχεια οι ΗΠΑ, η Αγγλία και η Γαλλία ιδρύουν γραφεία προπαγάνδας και δημιουργούν προπαγανδιστικούς μηχανισμούς για την προώθηση των επιδιώξεών τους όχι μόνο στο εσωτερικό των χωρών τους, αλλά και σε άλλες χώρες, δυνάμει φιλικές ή εχθρικές, με κυρίαρχη τη θέση του Τύπου.¹¹⁸

Σε ότι αφορά στην Ελλάδα, από τον Απρίλιο του 1918, ιδρύεται στο Υπουργείο Εξωτερικών η «Υπηρεσία Προπαγάνδας», για να προμηθεύει τον ξένο Τύπο προπαγανδιστικό υλικό υπέρ των ελληνικών θέσεων και γραφεία Τύπου στις πρωτεύουσες των ξένων χωρών, με την καθοδήγηση των ελληνικών πρεσβειών.¹¹⁹ Ιδιαίτερα στο γαλλικό Τύπο οι αναφορές για την Ελλάδα μέχρι την είσοδό της στον πόλεμο είναι εξαιρετικά πολλές.¹²⁰ Αυτές αναπαράγονται από το βενιζελικό Τύπο, καθώς ο Βενιζέλος παρουσιάζεται ως η πολιτική μεγαλοφυΐα της χώρας του. Ο Κωνσταντίνος ως «γερμανόφιλος» δέχεται πολλές επιθέσεις από το γαλλικό Τύπο, ενώ όταν από το 1917 προσπάθησε να τις μετριάσει ο τότε γάλλος πρωθυπουργός Μπριάν, συνάντησε αντιδράσεις από την κοινή γνώμη της Γαλλίας.¹²¹ Έτσι διαμορφωμένη συνεπώς η γαλλική κοινή γνώμη και μετά το θάνατο των Γάλλων

μεταγενέστερες επιδράσεις. Πρακτικά Δημερίδας, 7-8 Νοεμβρίου, Άργος 2015, σ. 140. Ανακτήθηκε από : <https://argolikivivliothiki.gr/2018/06/28/national-division-12/>

¹¹⁷ Ε. Λεμονίδου, «Η γαλλική κοινή γνώμη σε σχέση με την Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο: ανάμεσα σε λογοκρισία και προπαγάνδα» στο *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία*, ΚΕ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 21-23 Μαΐου 2004, Πρακτικά, σ. 429.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 430.

¹¹⁹ Ε. Λεμονίδου, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η θεμελίωση της ελληνικής προπαγάνδας στο εξωτερικό: 1912-1918», στα Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), τ. Γ2, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σ. 861.

¹²⁰ «Ίσως καμμία ξένη δύναμις να μην απησχόλησεν τόσο πολύ τον γαλλικόν τύπον όσον η Ελλάς» Κ. Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως την έζησε (1914-1922)*, Αθήνα, 1946, τόμος Α΄, σ. 250, στο ό.π., σ. 430.

¹²¹ Ε. Λεμονίδου, «Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – Μεσοπόλεμος: όψεις, συνέχειες και ασυνέχειες του ενδιαφέροντος των Γάλλων για την Ελλάδα», στο: Νίκος Αναστασόπουλος, Άννα Μανδουλαρά, Γιώργος Νικολάου, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Δήμος Σκουφά – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014, σ. 857.

στρατιωτών το 1916 στις συγκρούσεις με τους επίστρατους στο Φάληρο, δε θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να μεταστραφεί εναντίον των Ελλήνων μετά την ήττα του Βενιζέλου και την επάνοδο του Κωνσταντίνου το 1920. Τα γεγονότα του διχασμού και οι επιλογές των δυο παρατάξεων κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, παρατηρούμε πως επανέρχονται διαρκώς στην αρθρογραφία των εφημερίδων και σε έναν μεγάλο βαθμό καθορίζουν τις επιλογές του εχθρού και του φίλου στη διπλωματία.

Η πιο σημαντική όμως προσπάθεια οργανωμένης μέσω του Τύπου προπαγάνδας των ελληνικών θέσεων στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στη Γαλλία, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν η δημιουργία του τηλεγραφικού πρακτορείου Radio και μιας ελληνογαλλικής ομάδας για την προώθηση της γαλλικής και βενιζελικής προπαγάνδας στην Ελλάδα, με χρηματοδότη τον Basil Zaharoff, τον πλούσιο έμπορο όπλων ελληνικής καταγωγής. Ο τελευταίος φαίνεται μάλιστα πως ασκούσε ιδιαίτερη επιρροή στη γαλλική πολιτική και πως είναι ο άνθρωπος που ειδοποίησε, πριν την επίσημη αναγγελία, την ελληνική αντιπροσωπία στο Παρίσι για την απόφαση των τριών Δυνάμεων να δοθεί στην Ελλάδα η εντολή κατάληψης της Σμύρνης.¹²² Ο Ζαχάρωφ ταιριάζει βέβαια και στο αφήγημα των αντιβενιζελικών περί βενιζελικής πλουτοκρατίας, που ενέπλεξε τη χώρα στον πόλεμο υπηρετώντας ξένα συμφέροντα. Πάντως, και όσο διαρκούσε η διάσκεψη της ειρήνης στο Παρίσι, ο Έλληνας πρεσβευτής εκεί Άθως Ρωμάνος, σε επικοινωνία με τον υπουργό Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη, κατέβαλαν συνεχείς προσπάθειες για να εξασφαλίσουν τη θετική στάση της γαλλικής κοινής γνώμης απέναντι στις ελληνικές διεκδικήσεις δαπανώντας γι' αυτό το σκοπό μεγάλα ποσά από τις στρατιωτικές πιστώσεις της χώρας.¹²³

Το καλοκαίρι του 1921, και ενώ ο στρατός προελαύνει στα ενδότερα της Μικράς Ασίας με το βασιλιά στο μέτωπο, οι βενιζελικοί κατηγορούνται από την *Εσπερινή* ότι υπονομεύουν τις διπλωματικές σχέσεις της χώρας με τη Γαλλία και την πολεμική προσπάθεια: συνέρχονται, κατά την εφημερίδα, στο μέγαρο του Ζαχάρωφ στο Παρίσι και ανέθεσαν στον εφοπλιστή Αμπατιέλο να δωρίσει 800.000 φράγκα

¹²² Έ. Αλαμανή- Κ. Παναγιωτοπούλου, «Η συμμαχική εντολή για την κατάληψη της Σμύρνης και η δραστηριοποίηση της ελληνικής ηγεσίας», (Συμπλήρωμα στο Ημερολόγιο του Βενιζέλου 6-19 Μαΐου 1919), στο Θ. Βερέμη, Ο. Δημητρακόπουλου (επίμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 123 και 146.

¹²³ Λ. Διβάνη, *Η «Υπουργός Θωπεία» Ελλάδα και ξένοι, 1821-1940*, Καστανιώτης, 2014, σ. 77.

στις οικογένειες των Γάλλων στρατιωτών που σκοτώθηκαν στην Αθήνα στις 18 Νοεμβρίου 1916. Η πρόθεσή τους, κατά τον αρθρογράφο, είναι να θυμίσουν στη γαλλική κοινή γνώμη το θάνατο των στρατιωτών τους και να τη στρέψουν κατά των Ελλήνων, παρά το γεγονός ότι τότε πέθαναν και πολλοί Έλληνες.¹²⁴ Η ελληνογαλλική πάντως ομάδα που συστάθηκε, παρείχε μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τουλάχιστον, επιδοτήσεις σε φιλοβενιζελικά έντυπα κυρίως αλλά και σε κάποια φιλοβασιλικά, για να δείχνουν εύνοια προς την Αντάτ.¹²⁵

Εκτός από τον Τύπο όμως, η άλλη όψη της προπαγάνδας ήταν η λογοκρισία ακόμα και στις επιστολές που ανταλλάσσονταν μεταξύ Ελλήνων από την Ελλάδα και το εξωτερικό, επιστολές που διαβάζονταν πριν φτάσουν στους παραλήπτες τους.¹²⁶ Οι εκθέσεις των πρεσβευτών από την Αθήνα εξάλλου, μετέφεραν πληροφορίες για την περιοχή αλλά και για την κοινή γνώμη, το κλίμα που επικρατούσε, τις δυσκολίες της χώρας, τους πολιτικούς εχθρούς και φίλους των χωρών τους.¹²⁷ Οι εφημερίδες το γνωρίζουν καλά, αφού άλλωστε πολλές χρηματοδοτούνται από τις αγγλικές και γαλλικές κυβερνήσεις για αγορά μηχανημάτων και εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεών τους και προσπαθούν να επηρεάσουν τις διαθέσεις του κοινού τους υπέρ της μιας ή της άλλης δύναμης, υπέρ της μιας ή της άλλης διπλωματικής επιλογής της κυβέρνησης.¹²⁸ Από το 1919, οι βενιζελικές εφημερίδες ενισχύονται από την Αγγλία, είτε με ατέλεια χάρτου, είτε άμεσα. Η προτιμώμενη εφημερίδα ήταν ο *Ελεύθερος Τύπος* του Καβαφάκη, η οποία δημοσίευσε το Υπόμνημα του Βενιζέλου προς τη Διάσκεψη της ειρήνης, τον Ιανουάριο του 1920.¹²⁹ Η κυβερνητική αλλαγή μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου, συνοδεύτηκε από την ανησυχία του φιλοκυβερνητικού Τύπου για τη στάση και τις πληροφορίες των πρεσβευτών των

¹²⁴ *Εσπερινή*, 30-7-1921. Η ίδια επανέρχεται στις 30 Αυγούστου για τον Αμπατιέλο και τις οικογένειες των Γάλλων που πήγαν να αποπλίσουν το στρατό, ενώ οι τότε επίστρατοι χύνουν το αίμα τους στη Μικρά Ασία κι αυτός που «πλούτισε με την ελληνική σημαία χαρτοπαίζει στο Παρίσι και πίνει σαμπάνια».

¹²⁵ Ε. Λεμονίδου, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...», ό.π.

¹²⁶ Ε. Λεμονίδου, «Όψεις...», σ. 852.

¹²⁷ Ε. Λεμονίδου, «Η γαλλική...», σ.431.

¹²⁸ Ε. Λεμονίδου, ό.π., σ. 436 και «Ο Ελευθέριος...», σ. 139, και Eglezou, *The Greek Media in World War I and its Aftermath. The Athenian Press on the Asia Minor Crisis*, ό.π., σ. 31-32.

¹²⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 27-1-1920. Το υπόμνημα περιλάμβανε και την απάντηση του Βενιζέλου στις τουρκικές απόψεις. Βλ. Llewellyn Smith, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922*, 2nd ed., London: Hurst and Company, 1998. p.71.

χωρών της Αντάντ που στέλνονται στις κυβερνήσεις τους από την Αθήνα, σε βαθμό που να προτείνεται ανοιχτά να γίνει προσπάθεια να επηρεαστεί η στάση τους υπέρ του φιλοβασιλικού καθεστώτος, με περιποιήσεις, γεύματα και φιλοαντατικά συλλαλητήρια.¹³⁰

Είναι ανάγκη συνεπώς να ληφθούν υπόψη από τον ερευνητή οι παραπάνω επισημάνσεις που δείχνουν το πλέγμα των δημιουργημένων, από τους Βαλκανικούς και κυρίως κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, σχέσεων της εξωτερικής πολιτικής, των διπλωματικών ενεργειών της Ελλάδας, των θέσεων των Ελλήνων πολιτικών απέναντι στη διεθνή διπλωματία, των στάσεων των ξένων κυβερνήσεων και του ξένου Τύπου απέναντι στις ελληνικές διεκδικήσεις από τη μια, και των ελληνικών εντύπων απέναντι στα θέματα της διπλωματίας τα οποία συναρτώνται άμεσα με τα συμφέροντα των Δυνάμεων και τα ζητήματα της εσωτερικής πολιτικής από την άλλη. Σ' αυτή τη συνάρτηση εμπλέκονται σαφώς και προτιμήσεις δημιουργημένες από οικονομικά ανταλλάγματα αλλά και η λογοκρισία.

1.3.2.Βενιζελική Περίοδος: Από την εντολή για τη Σμύρνη μέχρι τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920

α.Τα φιλοβενιζελικά έντυπα. Για τα έντυπα που υποστηρίζουν το Βενιζέλο και τις επιλογές του στην εξωτερική-και όχι μόνο- πολιτική, η Αγγλία και η Γαλλία είναι οι περισσότερο φιλικές στην Ελλάδα δυνάμεις. Η Γαλλία ιδιαίτερα, προβάλλεται ως το κέντρο του νεώτερου πολιτισμού, που διέδωσε τα φώτα του πολιτιστικού της μεγαλείου σ'όλον τον κόσμο.¹³¹ Η εθνική επέτειος των Γάλλων γιορτάζεται κάθε χρόνο στη Γαλλική πρεσβεία με την παρουσία πλήθους πολιτικών προσωπικοτήτων της βενιζελικής παράταξης και προβάλλεται ιδιαίτερα από τις εφημερίδες. Το *Έθνος* χαρακτηρίζει την επέτειο ως παγκόσμια γιορτή της ελευθερίας και τονίζει την παραδοσιακή φιλία Ελλήνων και Γάλλων που αγωνίζονται για τα ίδια ιδεώδη. Η Γαλλία είναι για την εφημερίδα η ισχυρότερη δύναμη της Ανατολής. Η Ελλάδα συνεχίζει το έργο της απελευθέρωσης των λαών που εγκαινίασε η πτώση της Βαστίλης και τον αγώνα για τον πολιτισμό και την πρόοδο στην Ανατολή, υποστηρίζει η εφημερίδα, κινούμενη πάντα στο πνεύμα των δηλώσεων από Γάλλους και Έλληνες επισήμους στη γιορτή της γαλλικής πρεσβείας.¹³²

¹³⁰ *Εσπερινή*, 13-12-1920.

¹³¹ *Εστία*, 8-3-1919.

¹³² *Έθνος*, 1-7-1919.

Όταν η γαλλική πολιτική σταδιακά μεταστρέφεται επειδή οι Γάλλοι κρίνουν ότι τα συμφέροντά τους στην Ανατολή υπονομεύονται από την αγγλική πολιτική - και στη συνέχεια θα φανεί ότι υπήρχε πολιτική βούληση της Γαλλίας για αποστασιοποίηση και προάσπιση των συμφερόντων της στην περιοχή ακόμα και με συνεργασία με τις Κεμαλικές δυνάμεις αν αυτές τελικά έδειχναν ικανές να υπερισχύσουν-¹³³ οι βενιζελικές εφημερίδες αντιδρούν με επικλήσεις του δικαίου, της προσφοράς της Ελλάδας στον πόλεμο, αλλά και της παραδοσιακής φιλίας των δύο χωρών: «ΟΧΙ ΓΑΛΛΙΑ. Μη σβήσεις τη φλόγα που διέλυσε τα σκότη των λαών. Κοίτα το δέντρο της λευτεριάς, το ποτισμένο με αίμα και πάθη πέντε αιώνων: ορφάνιες, θρήνοι και σφαγές...»¹³⁴ Και στις 2-2-1920 η ίδια εφημερίδα αναφωνεί : «Γιατί Γαλλία;». Υποστηρίζει ότι ενώ οι Άγγλοι και Ιταλοί είναι σύμφωνοι με την εκδίωξη των Τούρκων από την Κωνσταντινούπολη, οι Γάλλοι απουσιάζουν, παρ' όλο που η Γαλλία είναι «το έθνος των υψηλότερων ιδεωδών που έδειχνε πάντα στοργήν στον ελληνικόν πόνον. [...] Φθάνει να είπης Γαλλία και έχεις ελευθερία, γαλλικά παραδόσεις, και έχεις δικαιοσύνην. Αυτά δε θα λησμονηθούν». Βέβαια κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στο Συνέδριο της ειρήνης, επισημαίνεται ο ρόλος του ελληνικού στρατού, ο οποίος «περιμένει μόνο πλήρη ελευθερία ενεργειών για να αποδείξει ότι όπου τον καλούν τα δίκαια του ελληνισμού, γνωρίζει να τα επιβάλλει.»¹³⁵ Η επισήμανση δε σημαίνει όπως, πιστεύω, φάνηκε στη συνέχεια, πως η Ελλάδα μπορεί να διεκδικήσει μόνη τα «δίκαιά της» αλλά κυρίως πως μπορεί με το στρατό της να υπερασπιστεί τα συμφέροντα των συμμάχων της και περιμένει γι' αυτό ανταλλάγματα.

¹³³ Άλλωστε όλοι γνώριζαν ότι η ομοφωνία των Δυνάμεων όταν έδωσαν την εντολή στην Ελλάδα για κατάληψη της Σμύρνης, ήταν προσωρινή - παρά τη συμμετοχή της χώρας στην Ουκρανική εκστρατεία - για να διασφαλιστούν προσωρινά τα Στενά και ο έλεγχος της τουρκικής διοίκησης από τους συμμάχους, οι οποίοι είχαν πολλές διαφωνίες για το «μοίρασμα» της περιοχής. Βλ. Έφη Αλαμανή, Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Η εντολή...», ό.π., σ. 115. Οι Γάλλοι έκριναν ότι έδωσαν πάρα πολλά στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν τις γερμανικές επανορθώσεις και τη θέση τους ως ηπειρωτική δύναμη και αυτό έθετε σε κίνδυνο τα γαλλικά συμφέροντα στην Ανατολή. Έτσι ο καιροσκοπισμός είναι το βασικό χαρακτηριστικό της πολιτικής τους για το θέμα της παρουσίας του ελληνικού στρατού και των ελληνικών διεκδικήσεων. Στην *Εστία* παρουσιάζεται η γαλλική άποψη για την Κωνσταντινούπολη και τα Στενά στις 3 Ιανουαρίου, που μιλά για παραμονή των Τούρκων εκεί, σε αντίθεση με την αγγλική άποψη που είναι υπέρ της απομάκρυνσης των Τούρκων από την Ευρώπη.

¹³⁴ *Εστία*, 9-1-1920.

¹³⁵ *Εστία*, 3-2-1920.

Παράλληλα, η βενιζελική εφημερίδα δεν παραλείπει να προβάλλει το όραμα του βενιζελισμού για την Ελλάδα: « Ο Μέγας Αγών για Ελλάδα από Αδριατική ως Εύξεινο και από Ροδόπη ως Κύπρον».¹³⁶ Όμως, τον Ιανουάριο του 1920, υπήρξαν αρκετά φιλοτουρκικά δημοσιεύματα στον γαλλικό Τύπο, τα οποία προσπαθεί να αποκρούσει ο βενιζελικός Τύπος στην Ελλάδα. Οι επιφυλάξεις των Γάλλων για τη σκοπιμότητα της παρουσίας και την επιχειρησιακή δυνατότητα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία, αποκρούονται από τον Τύπο.¹³⁷ Στις 7 Φεβρουαρίου, η Ελλάδα παρουσιάζεται ως χώρα που κρίνεται από τους ισχυρούς της γης με τρόπο που θυμίζει μεταφυσική δικαστική κρίση.

«Η Ελλάς προ των Κριτών. Επί δύο συνεχείς ώρας οι Κριταί της απελευθερωτικής νίκης, οι μέλλοντες να χαράξουν τον νέον χάρτην του κόσμου, ήκουσαν με ευλαβή προσοχήν την Ελλάδα, νικήτριαν και σύμμαχον, εκθέτουσαν τα δικάια της και δίδουσα ως ίση μεταξύ ίσων την γνώμην της επί των μεγάλων διεθνών ζητημάτων της παρούσης στιγμής. Η μικρά Ελλάς, η χθεσινή Ελλάς του περιθωρίου, η περιφρονημένη, η μη υπολογιζομένη, η μυκτηριζομένη από τους εχθρούς της, το «έσχατον των εθνών» [...] η Ελλάς του δίσκου της επαιτείας και της παρηγορίας του Φιλελληνισμού, η κριθείσα πάντοτε εν τη απουσία της και δικασθείσα ερήμην[...] ακροομένη επί ώρας ολοκλήρους, δεν είναι βέβαια η Ελλάς την οποίαν εγνωρίζαμεν και την οποίαν εξακολουθούν να ονειρεύονται με νοσταλγίαν μερικοί. Η Ελλάς εμφανίζεται υπερήφανος ενώπιον του κόσμου και της Ιστορίας.»¹³⁸

Δικαιώνεται δηλαδή η χώρα επειδή οι ισχυροί ακούουν τη φωνή της λόγω της προσωπικότητας του Βενιζέλου, ταυτόχρονα όμως η τύχη της εξαρτάται από τους ισχυρούς της γης, τους οποίους πρέπει να ικανοποιήσει. Η Ελλάδα αυτή δεν έχει σχέση με τη μικρή και αναξιοπρεπή χώρα που ακόμη ονειρεύονταν οι αντιβενιζελικοί κατά την εφημερίδα.

Γενικότερα η κατηγορία αυτή θα αποδίδεται από τους βενιζελικούς στους αντιπάλους τους σε όλη τη διάρκεια της περιόδου του πολέμου. Στο ίδιο δε φύλλο, παρουσιάζονται οι δηλώσεις του Γάλλου πρεσβευτή στην Αθήνα Πικάρ, σε εθιμοτυπική επίσκεψή του στον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Ρέπουλη. Πέρα από την υπενθύμιση της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο με την υπογράμμιση ταυτόχρονα των προσκομμάτων που υπήρξαν, ο πρεσβευτής συμφώνησε, κατά την εφημερίδα, με

¹³⁶ *Εστία*, 30-1-1920.

¹³⁷ *Πατρίς*, 23-1-1920.

¹³⁸ *Εστία*, 7-2-1920.

τα λόγια του Βενιζέλου ότι η Ελλάδα «κατέκτησε τον ένδοξον ρόλον του φρουρού εις τας πύλας της Ανατολής». Στις 12 Φεβρουαρίου η *Εστία* και πάλι, επανέρχεται με τίτλο «Τα οικονομικά συμφέροντα». Διαμαρτύρεται επειδή ο αγγλικός και γαλλικός Τύπος μιλούν για διατήρηση της Τουρκίας όχι μόνο στην Κωνσταντινούπολη αλλά και αλλού. «Αλλά τότε γιατί έγινε ο πόλεμος; Οι Τούρκοι είναι χωρίς εμπορικό πνεύμα, επιχειρηματική πίστη, ηθική, χωρίς πολιτισμό. Δεν μπορούν να παρέχουν έδαφος για διασφάλιση και ανάπτυξη Γαλλικών ή άλλων συμφερόντων. Οι Έλληνες παρέχουμε όχι μόνο εγγυήσεις για κεφάλαια άλλων αλλά και δικά μας που τα διαθέτουμε όπου (βρίσκονται) τα συμφέροντα και τα αισθήματά μας». Απευθύνει ταυτόχρονα έκκληση στον γαλλικό λαό να στηρίζει την Ελλάδα.

Το Μάρτιο του 1920 η εφημερίδα καθησυχάζει και πάλι τη Γαλλία : Το Οθωμανικό χρέος θα επιμεριστεί σε κάθε έθνος που θα προσαρτήσει τμήματα της Τουρκίας ανάλογα με τα εισοδήματα που αντιστοιχούν σ' αυτά επί τη βάσει του μέσου όρου των εισοδημάτων κατά τα τελευταία προ του πολέμου έτη.¹³⁹ Καθώς η διαπραγμάτευση για τη συνθήκη του «τουρκικού» συνεχίζεται, αξιοποιούνται από τις ελληνικές εφημερίδες οι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί που είχαν δημιουργηθεί νωρίτερα στη Γαλλία, όπως αναφέρθηκε. Γάλλοι πολιτικοί παράγοντες εκφράζουν δημόσια τη γνώμη τους υπέρ της Ελλάδας και χαιρετίζουν τη μεγέθυνσή της και το φιλελεύθερο πνεύμα της, «που δεν επέισε ποτέ κανένα λαό που κυβέρνησε», γράφει η *Εστία*. «Είναι το πρόχωμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ανατολή, έργο σύνεσης για την ίδια τη συντήρηση της πεπολιτισμένης Ευρώπης.»¹⁴⁰ Βέβαια, η εφημερίδα αιτιολογεί την άρνηση των Δυνάμεων να δοθεί στην Ελλάδα ο έλεγχος της Κωνσταντινούπολης επειδή αυτές επιθυμούν να διασφαλίσουν τα Στενά και δεν εμπιστεύονται μια πιθανή διακυβέρνηση από φιλοβασιλικούς στο μέλλον, αφού «πήραν το μάθημά τους από τον Κωνσταντίνο». Έτσι, για την εφημερίδα, μόνο αν η Ελλάδα παραμείνει φιλελεύθερη θα πολλαπλασιαστούν δημογραφικά οι Έλληνες στην Πόλη κι αυτή θα γίνει Ελληνική.¹⁴¹

Πάντως, παρά τις ορατές μεταβολές στην πολιτική της Γαλλίας ιδιαίτερα από τον Ιανουάριο του 1920, που ανησυχούν και τον ίδιο το Βενιζέλο, η Γαλλία εξακολουθεί να θεωρείται από τις βενιζελικές εφημερίδες φίλη της Ελλάδας και

¹³⁹ *Εστία*, 3-3-1920.

¹⁴⁰ *Εστία*, Ιούνιος 1920, Αρ. Φ. 9276.

¹⁴¹ Στην ίδια.

στήριγμα των διεκδικήσεών της μέχρι και τη Συνθήκη των Σεβρών. Σ' αυτό συνέβαλλε και η αμφιθυμία της Γαλλίας που δεν επιθυμούσε να έρθει σε ρήξη με την Αγγλία γιατί ήθελε τη στήριξή της στην ηπειρωτική Ευρώπη, αλλά και τα διάφορα επεισόδια του πολέμου κατά την εκτέλεση των εντολών στη Μικρά Ασία - σφαγές Γάλλων και Αρμενίων στην Κιλικία τον Ιανουάριο του 1920, ήττα των Γάλλων στο Μαράς της Κιλικίας από τους κεμαλικούς και εγκατάλειψή του, κίνδυνος να χαθεί ο έλεγχος των Στενών που αποσοβήθηκε με την προέλαση του ελληνικού στρατού στην Φιλαδέλφεια και την Προύσα τον Ιούλιο του 1920.¹⁴²

Τον Αύγουστο του 1920, ο *Ελεύθερος Τύπος* δημοσιεύει δηλώσεις του Συνταγματάρχη Ζωρζ, αντιπρόσωπου της γαλλικής κυβέρνησης και του Στρατάρχου της Γαλλίας, που βρισκόταν στη Σμύρνη, προφανώς για να εξετάσει τις δυνατότητες του ελληνικού στρατού και να πληροφορήσει τη χώρα του, αφού η Γαλλία είχε επανειλημμένα εκφράσει επιφυλάξεις για το κατά πόσον η Ελλάδα μπορούσε να διατηρήσει την περιοχή της Σμύρνης και αργότερα να εκκαθαρίσει την κατάσταση με τον Κεμάλ.¹⁴³ Ο Συνταγματάρχης παραδέχεται ότι οι ελληνογαλλικές σχέσεις στην Ανατολή δεν ήταν και τόσο καλές, λόγω της συμπεριφοράς κατωτέρων οργάνων και παρεξηγήσεων, αλλά και ότι οι δύο χώρες συνδέονται με κοινά συμφέροντα στη Μεσόγειο και πατροπαράδοτη φιλία, ενώ ο ελληνικός στρατός είναι ο μόνος αξιόλογος οργανισμός στην Ανατολή.¹⁴⁴

Η Αγγλία από την άλλη, θεωρείται από τις εφημερίδες που στηρίζουν το Βενιζέλο ως η σταθερή φίλη της Ελλάδας της οποίας τα συμφέροντα ταυτίζονται με τα ελληνικά στην περιοχή. Ο πρωθυπουργός της Λούντ Τζωρτζ, προβάλλεται ως σπουδαίος άντρας που πάλευε για τις αξίες της ανθρωπότητας.¹⁴⁵ Η αλήθεια είναι ότι παρά το γεγονός πως εξ αρχής δεχόταν αλληλλοσυγκρουόμενες εκτιμήσεις για το ρόλο και τις δυνατότητες της Ελλάδας στη Μικρά Ασία, εκείνος επέλεξε την εμπλοκή της Ελλάδας, χωρίς όμως δέσμευση της Αγγλίας για στρατιωτική στήριξή της αφού οι Άγγλοι είχαν στραμμένη την προσοχή τους στη Μοσούλη και τα Στενά. Άγγλοι στρατιωτικοί τόνιζαν ότι η παρουσία των Ελλήνων αποσταθεροποιούσε την περιοχή

¹⁴² Ν. Ψυρούκης, *Η Μικρασιατική καταστροφή, Η Εγγύς Ανατολή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1982 (α' εκ. 1964), σ. 126.

¹⁴³ Εφη Αλαμανή, Κρίστα Παναγιωτοπούλου, ό.π., σ. 130-132 και Σ. Ριζάς, *Το Τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015, σ. 131.

¹⁴⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 8-8-1920.

¹⁴⁵ *Εθνος*, 25-1-1919.

και όξυνε την τουρκική αντίδραση. Επεσήμαναν όμως ότι μια ενδεχόμενη αποχώρηση των Άγγλων από την Κωνσταντινούπολη θα μπορούσε να εκληφθεί ως αδυναμία από τον μουσουλμανικό κόσμο και να προκαλέσει εξεγέρσεις.¹⁴⁶ Στις εφημερίδες αυτό απηχείται ως απόφαση της Αγγλίας να μη δοθεί η Κωνσταντινούπολη στους Έλληνες αλλά να τεθεί υπό διεθνή έλεγχο και να διωχθούν οι Τούρκοι. Η *Εστία* παρουσιάζει την Αγγλία να αναλαμβάνει το ρίσκο της εξέγερσης των μουσουλμάνων προκειμένου να διωχθεί η Τουρκία από την Ευρώπη.¹⁴⁷ Και ο Βενιζέλος όμως δήλωνε σε επιστολή του στον Στεργιάδη από το Νοέμβρη του 1919 ότι «η Βρετανική υποστήριξη είναι η μόνη σθεναρά».¹⁴⁸

Καθώς λοιπόν φαίνεται πως η Ελλάδα συμβάδιζε με τις επιδιώξεις της Αγγλίας στην περιοχή, η Αγγλία είναι η μόνη δύναμη που μένει σταθερά στο απυρόβλητο, όλο το διάστημα της παραμονής του Βενιζέλου στην εξουσία αλλά και αργότερα, όταν οι βασιλόφρονες αντιβενιζελικοί παίρνουν τη εξουσία. Μάλιστα βενιζελικοί και βασιλόφρονες διαγκωνίζονται για την εύνοιά της και αλληλλοκατηγορούνται ότι υποσκάπτουν τον ελληνικό αγώνα επειδή δεν είναι σε θέση να την εξασφαλίσουν. Η *Εστία*, καθώς διαφαίνεται ότι οι εκλογές δε μπορεί να καθυστερήσουν για πολύ, κατηγορεί τους «Κωνσταντινικούς» ότι ψεύδονται λέγοντας πως η Αγγλία υποστηρίζει τους πόθους τους για επαναφορά του Κωνσταντίνου.¹⁴⁹ Αντίθετα, αν ο Κωνσταντίνος επανέλθει, υποστηρίζει η εφημερίδα, η Ελλάδα θα παύσει να είναι σύμμαχος της Αγγλίας.

¹⁴⁶ Σ. Ριζάς, *Το Τέλος...*,ό.π., σ. 115-118. Άλλες εισηγήσεις, όπως του λόρδου Κάρζον, υπουργού εξωτερικών, πρότειναν να δοθεί η Μικρά Ασία στους Τούρκους, ενώ η Κωνσταντινούπολη και τα Στενά να τεθούν υπό ειδικό καθεστώς. Ο Νίκολσον, αρμόδιος του Foreign Office για τις ελληνικές υποθέσεις θεωρούσε τη λύση της παρουσίας των Ελλήνων ορθολογική, αλλά η Βρετανία δε μπορούσε μόνη να επιβάλλει τις επιδιώξεις της χωρίς διεθνή συνθήκη και τους Ιταλούς. Έτσι άνοιξε ο δρόμος για τη Συνθήκη των Σεβρών. Στο ίδιο, σ.123-129 και 130-131.

¹⁴⁷ *Εστία*, 3-1-1920.

¹⁴⁸ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 123.

¹⁴⁹ *Εστία*, 30-6-1920 : «Πληροφορίες από τη Λυκέρνη της Ελβετίας (όπου ζούσε ο εξόριστος βασιλιάς) λένε ότι οι βασιλικοί έφτασαν στο συμπέρασμα πως ο μόνος τρόπος να πέσει ο Βενιζέλος είναι να αποτύχει η Ελληνική εκστρατεία στη Μικρά Ασία,[...] για να επανέλθει ο Κωνσταντίνος στα ανάκτορα όπου σήμερα νοσηλεύονται ένδοξοι τραυματίαι για να κάνει τα γλέντια που τώρα κάνει στο National της Λυκέρνης. Όμως ο Σ. Χάρμσγουορθ με τις δηλώσεις του τόνισε ότι η Αγγλία επί Γεωργίου εξάσκησε τα δικαιώματά της ως εγγυήτρια δύναμη. Τώρα δεν μπορεί, αλλά η Ελλάδα δε θα είναι σύμμαχος αν επαναφέρει τον Κωνσταντίνο».

Στο διάστημα αυτό, το βενιζελικό αφήγημα των εφημερίδων για τους συμμάχους της Ελλάδας και την εξωτερική πολιτική, βασίζεται στο γεγονός ότι η χώρα τάχθηκε με τους νικητές του πολέμου, τους παραδοσιακούς της συμμάχους, προσέφερε στη νίκη της Αντάντ, και δικαιούται να εισπράξει τα ανταλλάγματα γι' αυτό. Οι παραδοσιακοί εχθροί της, Τούρκοι και Βούλγαροι, είναι οι ηττημένοι του πολέμου, πρέπει να αντιμετωπιστούν ως τέτοιοι, ενώ η χώρα χάρη στην προσωπικότητα του Βενιζέλου και τις φιλοαντατικές επιλογές του έχει κερδίσει παγκόσμιο σεβασμό.¹⁵⁰ Οι πολιτικοί αντίπαλοί του δε διαθέτουν τις ικανότητές του, ούτε το κύρος του και προκαλούν, με τις επιλογές τους στον πόλεμο που προηγήθηκε, βλάβη στα εθνικά θέματα, αφού οι σύμμαχοι της Ελλάδας θα την εγκαταλείψουν αν αυτοί επανέλθουν.

β.Τα αντιπολιτευόμενα φύλλα. Η αλλαγή προσανατολισμού: στροφή προς την Αγγλία. Οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης από την άλλη, προσπαθούν να μειώσουν τις διπλωματικές επιτυχίες του Βενιζέλου, αποδίδοντάς τες στον ηρωισμό των Ελλήνων στον πόλεμο και στα «δίκαια» του Ελληνισμού. Η *Εσπερινή* καλεί τη Διάσκεψη των Παρισίων «να μας αποδώσουν όσα μας ανήκουν».¹⁵¹ Εξαρχής στοχεύει στην Κωνσταντινούπολη, γνωρίζοντας προφανώς πως είναι δύσκολο να αποδοθεί στην Ελλάδα, ώστε να αναδείξει την «αδυναμία» του αντιπάλου να το επιτύχει. Η Αγγλία και δευτερευόντως οι ΗΠΑ είναι οι Δυνάμεις στις οποίες πιστεύει ότι πρέπει να βασιστεί η Ελλάδα για τη θέση της στη Διεθνή σκηνή και την επίτευξη των εθνικών επιδιώξεων. Η Αγγλία για την *Εσπερινή*, αμφιταλαντεύεται για την Κωνσταντινούπολη, λόγω της ευαισθησίας των Ινδιών και των Μουσουλμάνων που θεωρούν την κατάληψη και διατήρησή της ως έκφραση της κοσμικής εξουσίας του Ισλάμ. Ο συμβολισμός της Κωνσταντινούπολης είναι συνεπώς μεγάλος, γιατί χωρίς αυτήν το Ισλάμ δεν είναι μεγάλη δύναμη. Η λύση ήταν -στα τέλη του 1919-για την εφημερίδα η Αμερική. Προτείνει να αναλάβει την εντολή, να διορίσει εντολοδόχους

¹⁵⁰ «Ο Ένας και οι Άλλοι. Θα επιμείνομεν εις τον Έναν. Ο Ένας είναι σύστημα, είναι μέθοδος, είναι Ιδέα.[...] Ό,τι υγιές έχει το σύνολον [...] Έχει μαζί του όλους τους ελευθέρους Έλληνας οι οποίοι ωνειρεύθησαν μεγαλειτέραν Ελλάδα, όλους τους χθεσινούς σκλάβους, όσοι σήμερον είναι ελεύθεροι, όλους τους ακόμη σήμερον σκλάβους οι οποίοι ελπίζουν εις καλύτερον αύριο, όλους τους κατεσπαρμένους εις 5 ηπείρους Έλληνας. Ο Ένας διαστέλλεται εις το Όλον και το Όλον συστέλλεται εις Αυτόν. [...] Οι Άλλοι[...] είναι οι αδύνατοι οι νωθροί, [...] τους λείπει η Ιδέα και τους αφήνει ασυγκολήτους». *Εστία*, 3-3-1920.

¹⁵¹ *Εσπερινή*, 1-10-1919.

όλους τους ενδιαφερομένους, και ίσως να κάνει την Κωνσταντινούπολη Ουάσινγκτον μιας Βαλκανικής ομοσπονδίας.¹⁵² Η εφημερίδα ζητάει η Τουρκία να περιοριστεί μόνο στην ανατολική Μικρά Ασία,¹⁵³ πράγμα που αποτελούσε μια από τις επιλογές και των αγγλικών παραγόντων σ' αυτήν τη φάση,¹⁵⁴ ενώ άλλοι όπως ο λόρδος Κάρζον ο οποίος από το 1919 είχε δεχθεί εισηγήσεις αγγλικών στρατιωτικών παραγόντων για το αδιέξοδο της στρατιωτικής λύσης στη Μικρά Ασία, επέμεναν μόνο στην αποβολή της Τουρκίας από την Ευρώπη.¹⁵⁵

Παράλληλα, και μέχρι την επανάληψη των συνομιλιών για το «Ελληνικό» ζήτημα, η εφημερίδα ανησυχεί για την ενδεχόμενη επαναφορά του «δόγματος της διατηρήσεως της Οθωμανικής αυτοκρατορίας» ανάμεσα στους «Δυτικούς» και με τίτλους όπως «Η ταρίχευσις του ζώντος νεκρού» αναλύει το Ανατολικό ζήτημα, που δημιουργήθηκε, καθώς λέει, από τον Αλέξανδρο και στη συνέχεια μετατράπηκε σε σύγκρουση Σταυρού και Ημισελήνου. Η Άλωση της Πόλης σήμανε την ήττα του Σταυρού, που νίκησε όμως πάλι εξαιτίας των Ρώσων και των Βαλκανικών λαών. Σήμερα οι Δυτικοί εργάζονται – κατά την εφημερίδα – για την «ταρίχευση του νεκρού-ζώντος Τουρκικού σώματος.»¹⁵⁶

Η αναφορά στην Τουρκία- Οθωμανική Αυτοκρατορία με ιατροδικαστικούς όρους, δεν είναι βέβαια επινόηση μόνο αυτής της εφημερίδας. Όλες μιλούν για διαμελισμό, για νεκρό σώμα, ενώ και ο Βενιζέλος οραματιζόταν την «Θανάτωσιν» της Τουρκίας ή την «ουσιαστικήν διάλυσίν της» από την Αντάντ.¹⁵⁷ Παρά την απίστευτη λογοκρισία ολόκληρων άρθρων, η εφημερίδα καταφέρνει να στραφεί εναντίον των Δυτικών που δεν κατανοούν ότι οι Τούρκοι δεν «εκπολιτίζονται» και να ζητήσει, όπως γονάτισαν τη Γερμανία, να αποκλείσουν και την Τουρκία για να εξαναγκαστεί να αποδεχτεί τις συνέπειες της ήττας της.¹⁵⁸ Για να δικαιώσει τις επιλογές της αντιβενιζελικής παράταξης στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η εφημερίδα τονίζει πως τα δικαιώματα της Ελλάδας έτσι κι αλλιώς δεν εξαρτώνται

¹⁵² *Εσπερινή*, 2-10-1919.

¹⁵³ *Εσπερινή*, 2-10-1919 και 9-11-1919.

¹⁵⁴ Σ. Ριζάς, ό.π., σ.115.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 124-126.

¹⁵⁶ *Εσπερινή*, 6-10-1919.

¹⁵⁷ Μαρτυρία Α.Παρασκευόπουλου (Απομνημονεύματα, τ. Β', σ. 361) στο Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος...*, ό.π., σ. 94.

¹⁵⁸ *Εσπερινή*, 10-10-1919.

από τις συμμαχίες και την έκβασή του, είναι προγονικά, και πως η νέα γενιά δε μπορεί να ασεβήσει απέναντι στην προγονική παράδοση, για την προστασία της οποίας συμμετείχε τελικά στον πόλεμο. Οι Σύμμαχοι καθυστερούν, ενώ ανέλαβαν υποχρεώσεις προς την Ελλάδα για τις θυσίες, τα δίκαιά της και την προσφορά της ως βωμού της ελευθερίας και του φωτός. Επομένως, δεν είναι η συμμετοχή στον πόλεμο εκείνη που δικαιώνει τις ελληνικές απαιτήσεις, οι οποίες υπάρχουν για ηθικούς, ιστορικούς και εθνολογικούς λόγους.¹⁵⁹

Ο αντιδυτικισμός είναι βέβαια η επιλογή της Παλαιάς Ελλάδας, που εκφράστηκε με έναν «εσωστρεφή πατριωτισμό» και την επιδίωξη της «αυτοτέλειας» σε ό,τι αφορά όμως μόνο τις Δυνάμεις της Αντάντ, κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο.¹⁶⁰ Καθώς τώρα (1919) η Ελλάδα βρίσκεται με το μέρος των νικητών, η αντιπολίτευση τάσσεται αρχικά με την Αμερική και αποδέχεται τα 14 σημεία της διακήρυξης του Ουίλσον για την αυτοδιάθεση των λαών, θεωρώντας πως ταιριάζει στην αυτοτελειακή πολιτική της.¹⁶¹ Μάλιστα για λίγο μετά τις εκλογές δεχόταν με βάση την αυτοδιάθεση, τη συνθήκη των Σεβρών, ενώ στηλίτευε την Αγγλογαλλική επέμβαση στην Ελλάδα. Όταν όμως η Αμερική δεν αποδέχεται εντολές, η *Εσπερινή* σχεδόν πανηγυρίζει. «Η Αμερική υιοθετεί την απομόνωση. [...] Καμία αξία δεν έχει η Συνθήκη των Βερσαλλιών.[...] Θα κάνει χωριστή Συνθήκη με τη Γερμανία; [...] Η Ευρώπη εκτεθειμένη οικονομικά χωρίς την Αμερικανική βοήθεια».¹⁶² Λίγο πριν τις εκλογές, κατά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών η εφημερίδα διατείνεται πως ο Ουίλσον εξαπάτησε τους Αμερικανούς επειδή, ενώ εξελέγη ως ουδετερόφιλος, συμμετείχε στον πόλεμο και κυβέρνησε ως δικτάτωρ. Έγινε «αντιδημοτικός» και δεν μπορεί να επιβάλλει ούτε στους δημοκρατικούς δικό του υποψήφιο.¹⁶³ Το ίδιο έπαθε και ο Κλεμανσώ, το ίδιο θα πάθει και ο Βενιζέλος, γράφει η *Εσπερινή*.

¹⁵⁹ *Εσπερινή*, 19-10-1919.

¹⁶⁰ Γ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική...*, ό.π., σ. 168-169.

¹⁶¹ Γ. Γιαννιούπουλος, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 147-148.

¹⁶² *Εσπερινή*, 4,5-11-1919.

¹⁶³ *Εσπερινή*, 29-7-1920. Στο επόμενο φύλλο, (30-7-1920), με τίτλο «Το πρόβλημα της Αμερικής» υποστηρίζεται ότι οι Δημοκρατικοί ηττήθηκαν λόγω της πολεμικής εμπλοκής του Ουίλσον και δεν κυρώθηκε ούτε η Εταιρία των Εθνών, αφού ο Ουίλσον οραματίστηκε τη γη ως εταιρία Εθνών και τον εαυτό του ως το πρόσωπο «του λογιστού – αγγέλου». Εμφανής είναι εδώ η προσπάθεια να ταυτιστεί ο ηττημένος Ουίλσον με τη βενιζελική παράταξη και το κράτος-εταιρία που προβλήθηκε κατά τη σύναψη του εσωτερικού δανείου το 1920. (Βλ. Κεφάλαιο 3. Ενότητα 1). Αντίθετα ο Χάρντινγκ

Παράλληλα αρχίζει να στρέφεται προς την Αγγλία. Μιλάει για κίνδυνο μεταστροφής της πολιτικής της τελευταίας κατά της Ελλάδας, με θετικό αντίβαρο τις απόψεις του άγγλου βασιλιά και άλλων άγγλων πολιτικών που τάσσονται υπέρ της Ελλάδας η οποία, «δέον να παραμείνει πιστή και ειλικρινής φίλη της Αγγλίας».¹⁶⁴ Στο εξής, ιδιαίτερα βέβαια μετά τις εκλογές, η προσήλωση στην πολιτική της Αγγλίας θα χαρακτηρίζει το σύνολο σχεδόν της πρώην Αντιπολίτευσης (και το σύνολο των εκάστοτε κυβερνητικών σχημάτων) και του Τύπου της, εκτός από λίγες εξαιρέσεις. Η «αυτοτέλεια» της «μικράς αλλ' εντίμου Ελλάδος», θα επανέρχεται μόνο είτε για να θρηνήσει την απώλεια της Παλαιάς Ελλάδος, που «ήταν μεν μικρά, αλλά πατρίς των Ελλήνων, και όχι μεγάλη, αλλά φέουδον ξενικόν»¹⁶⁵ είτε για δικαιολογήσει μεταστροφές και ήττες, με κυριότερη την επίκληση του «Οίκαδε»¹⁶⁶ για να προετοιμάσει την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία το 1922.

Είναι δύσκολο όμως να αντιληφθεί με σαφήνεια και επάρκεια ο ερευνητής τη θέση του αντιπολιτευόμενου Τύπου απέναντι στις Δυνάμεις και στη διπλωματική πολιτική του Βενιζέλου, μέχρι τουλάχιστον λίγο πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, λόγω και της λογοκρισίας η οποία καθιστούσε αδύνατη την ανάγνωση ακόμα και ολόκληρων άρθρων. Από αυτά που ξέφυγαν την απαγόρευση, καταλαβαίνουμε ότι ασκείται κριτική στον Βενιζέλο γιατί δεν κατάφερε να πάρει όλα όσα δικαιούται η Ελλάδα: «απέτυχαν γιατί δεν πήραν έγγραφες δεσμεύσεις για τον πόλεμο», χρησιμοποίησαν τα εθνικά ως «τεχνητά ερείσματα κομματικής επικράτησης» ενώ γίνονται ειρωνικές προτάσεις να καλέσουν όλοι τους πληθυσμούς τους στα υπάρχοντα κρατικά όρια ώστε να σταματήσει ο πόλεμος, και επαναλαμβάνονται διαρκώς οι εκκλήσεις για εκλογές.¹⁶⁷ Πάντως, «η ριζοσπαστική ανεξαρτησιολογία, χαρακτηριστικό των πρωτοφασιστικού τύπου κινημάτων λαϊκιστικού χαρακτήρα στην καπιταλιστική περιφέρεια»,¹⁶⁸ γίνεται αόριστες προεκλογικές διακηρύξεις, ενώ τα φιλογερμανικά και αντιδυτικά κηρύγματα αφήνονται στους πρώην συλλόγους των

παρουσιάζεται ως ο συντηρητικός οικογενειάρχης που εργάζεται σκληρά, ζει λιτά και απέχει πολύ από τα πρόσωπα της πλουτοκρατίας, όπως δηλαδή υποτίθεται ότι πράττει και η συντηρητική αντιπολίτευση.

¹⁶⁴ *Εσπερινή*, 7-11-1919.

¹⁶⁵ *Καθημερινή*, 12-10-1920.

¹⁶⁶ *Καθημερινή*, 14-8-1922.

¹⁶⁷ *Εσπερινή*, 9,10,12-12-1919.

¹⁶⁸ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 149.

επιστράτων¹⁶⁹ οι οποίοι πήραν, λίγο πριν τις εκλογές και στη συνέχεια, τη μορφή των Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων, που πρόσκεινταν στο κόμμα του Γούναρη κυρίως.

Η Συνθήκη των Σεβρών όμως χαιρετίζεται από όλα τα τότε αντιπολιτευόμενα φύλλα, με την επισήμανση βέβαια ότι η Ελλάδα δεν πήρε όλα όσα δικαιούται.¹⁷⁰ Η Αγγλία υπό την ηγεσία του Λόυντ Τζωρτζ, θα είναι στο εξής η μόνη Δύναμη - για τον αντιπολιτευόμενο Τύπο - που είναι αληθινή φίλη της Ελλάδας, αφού οι Άγγλοι αναγνωρίζουν την «ιστορική αδικία» σε βάρος της χώρας και δέχονται κατά την *Εσπερινή*, να αντικατασταθεί η Τουρκική αυτοκρατορία από την Ελλάδα. Άλλωστε η Αγγλία - κατά την εφημερίδα - ματαίωσε πριν από τον Αγώνα της ελληνικής Ανεξαρτησίας την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Ρώσους,¹⁷¹ και επιφυλάσσει στους Έλληνες το ρόλο του «Φρουρού της Ανατολής». Μάλιστα αναδημοσίευση(;) από τους *Times* υποστηρίζει ότι στην Ελλάδα θα παρασχεθούν όλα τα μέσα για ειρήνη και για να συγκρατεί τους Βούλγαρους και τους Τούρκους,¹⁷² ενώ βέβαια, ο φόβος για μη αναγνώριση του Κωνσταντίνου και για μια νέα επέμβαση στην Ελλάδα μετά το δημοψήφισμα, οδηγεί και στην προσπάθεια επίδειξης νομιμοφροσύνης φιλοσυμμαχικής και φιλοαντατικής, όπως αναφέρθηκε.¹⁷³ Τον Οκτώβριο του 1920, εν όψει των εκλογών, ενώ πουθενά δεν υπάρχουν ρητές αναφορές ότι σε περίπτωση νίκης της αντιπολίτευσης θα επιδιωχθεί η ειρήνη, δημοσιεύονται ειδήσεις ότι η Αμερική θα παράσχει οικονομική βοήθεια μόνο σε όσους εργάζονται για την ειρήνη, και ότι ακόμα και ο νέος πρόεδρος της Γαλλίας Μιλλεράν, είναι ειρηνόφιλος, οπότε η συμμαχία Γαλλίας – Αγγλίας όπως ήταν πριν τον πόλεμο δεν υφίσταται.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Και στον Μεταξά, Στο ίδιο.

¹⁷⁰ Ήδη από την άνοιξη του 1920, η *Πολιτεία*, μιλούσε για «άγρια περικοπή των αξιώσεών μας στη Μικρά Ασία». (15-4-1920).

¹⁷¹ *Εσπερινή*, 16-7-1920.

¹⁷² *Εσπερινή*, 12-8-1920.

¹⁷³ Η επικείμενη επιστροφή του Κωνσταντίνου και η αποκατάσταση της σχέσης του με την Αγγλία, φαίνεται και από την παύση της έκδοσης του *Νομοταγούς* στην Αμερική, εντύπου που παρά τις υποδείξεις από το βασιλιά να αλλάξει την «αντιαγγλική» πολιτική του, δεν το έπραξε. (Πρόκειται για φιλοβασιλικό έντυπο που εκδιδόταν στη Νέα Υόρκη του συνδέσμου «των Ελληνοαμερικανών νομοταγών. Λ Δρούλια, ό.π., τόμ Γ', σ. 342). Έτσι αντικαταστάθηκε από την *Ατλαντίδα*, άλλο όργανο της ενωμένης αντιπολίτευσης που δεν είχε αντιαγγλική πολιτική. *Εσπερινή*, 20-7-1920.

¹⁷⁴ *Εσπερινή*, 3-8-1920.

Το αφήγημα του αντιβενιζελισμού σχετικά με τις επιλογές της παράταξης και του βασιλιά στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, απασχολεί ιδιαίτερα τις φιλοβασιλικές εφημερίδες. Ο Κωνσταντίνος με την επιλογή του να μείνει η Ελλάδα ουδέτερη, έσωσε τη χώρα και το στρατό και έτσι αυτή μπόρεσε να παρατάξει τώρα αξιόμαχο στρατό στη Μικρά Ασία, κηρύσσει η *Εσπερινή*. Συνεχίζει μάλιστα υποστηρίζοντας ότι η πολιτική της φιλοβασιλικής παράταξης που δεν ήταν γερμανόφιλη αλλά ουδετερόφιλη, απέτρεψε τον πανσλαβισμό στα Βαλκάνια και τον εκρωσισμό της Κωνσταντινούπολης, γιατί αν έβγαινε η Ελλάδα στον πόλεμο, η Βουλγαρία θα είχε συμμαχήσει με την Αντάντ και μαζί με τη Ρωσία θα είχαν καταλάβει τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη.¹⁷⁵ Όσο για τη Γερμανία, αυτή «ανάγκασε τη Βουλγαρία να επιτεθεί και έλυσε έτσι το πρόβλημα του πανσλαβισμού».¹⁷⁶ Η βενιζελική παράταξη κατηγορείται για την υποδούλωση της χώρας στους ξένους: «Ο Βενιζέλος πώλησε την ανεξαρτησίαν της χώρας εις τους μαύρους της Αφρικής», γράφει το *Σκριπ*,¹⁷⁷ υπονοώντας τους Σενεγαλέζους στρατιώτες που χρησιμοποίησαν οι Γάλλοι για την εκδίωξη του Κωνσταντίνου, ενώ η *Εσπερινή* κατηγορεί την *Εστία* και τη βενιζελική παράταξη ότι δεν επιθυμούν την ανεξαρτησία της Ελλάδας, αλλά θέλουν «ο κάθε Ζωνάρ να επιβάλλει τις θελήσεις του στη χώρα αν τη θεωρεί εμπόδιό του». Παρά την προεκλογική ανεξαρτησιολογία όμως, δεν παραλείπουν να αναφερθούν στην κοινότητα συμφερόντων Ελλάδας και συμμάχων, ιδιαίτερα Αγγλίας και Ελλάδας, αφού η Γαλλία θέτει ζητήματα αναθεώρησης της συνθήκης των Σεβρών και η Ιταλία παρουσιάζεται να αμφισβητεί την ελληνική ικανότητα να κρατηθούν με στρατιωτικές ενέργειες τα εδάφη στη Μικρά Ασία.¹⁷⁸

Είναι εξάλλου εμφανής η προσπάθεια των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων να πείσουν το κοινό τους και έμμεσα να επηρεάσουν τη διπλωματία, ότι οι Δυνάμεις δεν πρόκειται να επέμβουν στο θέμα της επαναφοράς με δημοψήφισμα του Κωνσταντίνου, αφού η Συνθήκη των Σεβρών έβαλε τέλος στην «προστασία» και ο Βενιζέλος έτσι παγιδεύτηκε.¹⁷⁹ Οι φιλοβασιλικές εφημερίδες και πριν τις εκλογές και

¹⁷⁵ *Εσπερινή*, 18-7-1920 και 26-7-1920.

¹⁷⁶ «Δικαίωσις της καιροσκοπικής ουδετερότητας! Θα βγαίναμε (στον πόλεμο) την κατάλληλη στιγμή και θα τα παίρναμε όλα: Θράκη, Μικρά Ασία, Κωνσταντιν *Εσπερινή*, 6-10-1920.

¹⁷⁷ *Σκριπ*, 30-9-1920.

¹⁷⁸ *Εσπερινή*, 4-10-1920. Δηλώσεις του πρώην πρωθυπουργού της Ιταλίας Νίτι ότι η Ελλάδα υπερδιπλασίασε τα εδάφη της και δεν μπορεί να τα κρατήσει.

¹⁷⁹ *Εσπερινή*, 7-11-1920.

μέχρι το δημοψήφισμα της 22ας Νοεμβρίου, δεν παραλείπουν να αναφερθούν στην «φιλογαλλική» πολιτική του Βενιζέλου, που προκρίνει δήθεν τη δημοκρατία σύμφωνα με τις γαλλικές παραδόσεις, ενώ «αφήνει την Αγγλία χάριν της οποίας ο ελληνικός στρατός βρίσκεται στα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης».¹⁸⁰ Διαβεβαιώνουν το κοινό τους ότι «μετά την επάνοδον του βασιλέως η Ελλάς θα βαδίσει ατάραχος τον εθνικόν αυτής δρόμον. Αι Δυνάμεις θα πεισθούν διότι τας συμφέρει να πεισθούν, ότι η Ελλάς ελευθέρως δρώσα υπέρ των εθνικών αυτής συμφερόντων προάγει και τα ιδικά των συμφέροντα»¹⁸¹ Η πολιτική αυτή θέση, ταυτίζεται και με την άποψη του Κωνσταντίνου που είχε διατυπωθεί από το καλοκαίρι του 1920, ότι η μικρασιατική εκστρατεία έχει λάβει το χαρακτήρα «φυλετικού πολέμου Ελλάδας και Τουρκίας».¹⁸² Στις 30-7-1920 η *Εσπερινή* γράφει:

«Την επιτυχία (Συνθήκη Σεβρών) την έδωσαν στο λαό τα τέκνα του, ο Στρατός του, οι προσπάθειες ολόκληρης της Παλαιάς Ελλάδος για έναν αιώνα. Δε θα δώσει λόγο σε κανέναν. [...] Λόγο μόνο στη μνήμη προγόνων και πατέρων που πεθαίνοντας έδιναν συμβουλήν: «ο αγών δεν επεράνθη, εφόσον δεν αποκαθίστατο το Έθνος εις τα παλαιά σύνορα της αυτοκρατορίας του».

Η ασάφεια αυτή των θέσεων της αντιπολίτευσης σε σχέση με τον πόλεμο και τα εθνικά θέματα, η δήθεν διαφωνία με την πολιτική του Βενιζέλου, ενώ - παράλληλα και ταυτόχρονα- σε κάθε ευκαιρία τονίζεται η ενότητα στα θέματα εξωτερικής πολιτικής και η επιδίωξη της πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας, είναι αποτέλεσμα τακτικισμού για τις εκλογές και όχι ουσιαστικής διαφοράς. Ο Δ. Γούναρης σε επιστολή του σε στελέχη του Κόμματος Εθνικοφρόνων ζητάει να μην αντιπαρατεθούν σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, ούτε να παραθέσουν κάποιο οργανωμένο σχέδιο γιατί αυτό θα έδινε την εντύπωση ότι υπάρχει πολιτική ελευθερία. Μόνο «Ιδέαι τινές γενικαί» και προτροπή να μοιραστούν τα βάρη με την Αγγλία, της οποίας τα συμφέροντα ταυτίζονται, κατά την εκτίμησή του, με τα Ελληνικά.¹⁸³ Σύσσωμος ο αντιπολιτευόμενος Τύπος συντονίζεται στην

¹⁸⁰ *Εσπερινή*, 17-10-1920.

¹⁸¹ *Σκριπ*, 23-11-1920.

¹⁸² Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 163.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 159. Και ο Μεταξάς αποτρέπει Βασιλικό Διάγγελμα υποστήριξης της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου, γιατί ο τελευταίος θα καρπωνόταν όλη την επιτυχία. Άλλωστε κατά καιρούς ο Μεταξάς αμφέβαλλε για τη δυνατότητα επιτυχίας της εκστρατείας, και παρουσίαζε ως στόχο μόνον «την αυτοδιάθεσιν του λαού». Στο ίδιο, σ. 163-165.

προβαλλόμενη επιδίωξη δήθεν για ανεξάρτητη Ελλάδα και απαλλαγή από τον «ξενικόν ζυγόν», που τον ταυτίζουν με το Βενιζέλο ως εκπρόσωπο της τυραννίας των ξένων.¹⁸⁴ Άλλωστε κι αυτός, ως «ετερόχθονας», ξένος ήταν για την Παλαιά Ελλάδα την οποία για τις εφημερίδες - και όχι μόνο - εκπροσωπεί η αντιπολίτευση.¹⁸⁵

Την αντίφαση ανάμεσα στην προσπάθεια να παρουσιάσουν ότι έχουν τη στήριξη τουλάχιστον της Αγγλίας και ότι «οι ξένοι» δε θα αντιδράσουν στην πολιτική και πολιτειακή αλλαγή από τη μια, και στην ακατάσχετη προεκλογικά ανεξαρτησιολογία από την άλλη, την καλύπτουν πίσω από το σύνθημα για «ηθικήν απολύμανσιν» όπως αναφέρει στην προεκλογική ομιλία του ο Δημήτριος Γούναρης στην Πάτρα, την οποία θα εγκρίνουν και οι ξένοι, αφού «μόλις μάθουν όσα γίνονται στο εσωτερικό, θα ζητήσουν το λόγο».¹⁸⁶ Σε παρόμοιο μήκος κύματος και ο Νικόλαος Στράτος σε προεκλογική ομιλία στο Αγρίνιο: «Η Ελλάδα εμεγαλύνθη το 1912 μόνο από τη φουστανέλα του Εύζωνα και όχι από πολιτική φρόνηση. Όμως το κράτος το διαχειρίζονται Έλληνες; Όχι. Είρθε ο ξένος απεσταλμένος με ξένες λόγγες.[...] Δεν μπορούμε να ζητάμε συνέχεια τη γνώμη των ξένων...»¹⁸⁷ Και ο Λουκάς Ρούφος σε προεκλογική ομιλία στην Πάτρα μαζί με τον Ξενοφώντα Στρατηγό και τον Γεώργιο Βλάχο, λέει: «η Ελλάδα που παρήκμασε υπό την ξένην κυριαρχίαν έναν αιώνα και πλέον, έρμαιο ωπλισμένων ομάδων οποθενδήποτε εκ της Δύσεως ωρμωμένων» τονίζει ταυτόχρονα τη νομιμοφροσύνη του στην Αγγλία: «Οι δεσμοί του λαού με την υπερήφανον Αλβιώναν είναι εκτός πάσης αμφιβολίας»¹⁸⁸

¹⁸⁴ «Τι θα ενθυμείται πάντα ο λαός : Θα πηγαίνει στις κάλπες και θα λέει: Εν ονόματι της Σμύρνης και της Θράκης θέλω και πρέπει να σας ασπρίσω, ω Φιλελεύθεροι υποψήφιοι. Αλλά όταν θέτω το χέρι μου εις την καρδίαν μου, αυτή θα διατάσσει εν ονόματι της δικής μου ελευθερίας του πολιτεύματος, και του Λαού και της Παλαιάς Ελλάδος και Μακεδονίας, να μου δώσετε άλλη ευκαιρία να σας ασπρίσω». *Εσπερινή*, 3-8-1920.

¹⁸⁵ Η *Καθημερινή* (8-9-1920) με τίτλο «Τι θα επεδίωκεν» γράφει χαρακτηριστικά: «η χώρα οδός αποικίας», «να απελευθερωθεί από τον ξενικόν ζυγόν και η διακυβέρνησις να δοθεί εις τον λαόν». *Εμπρός*, 13-10-1920 : «Είναι τραγικόν την ώρα που η πατρίς εκτείνει τους βραχίονάς της [...] η εσωτερική κατάσταση να παραμένει τοιαύτη».

¹⁸⁶ Προεκλογική ομιλία του Δ. Γούναρη στην Πάτρα, *Εμπρός*, 15-10-1920. «Ηθικήν απολύμανσιν» ζητά και το *Σκριπ*, αφού «η κυριότερα ανατρεπτική αναστάσις που έφερε η ξένη επιβολή είναι ηθική». 22-9-1920.

¹⁸⁷ *Καθημερινή*, 15-10-1920.

¹⁸⁸ *Σκριπ*, 21-9-1920.

Πώς συμβιβάζονται όλα αυτά με την επιστολή διαμαρτυρίας προς τους πρεσβευτές των Δυνάμεων στην Αθήνα για την εσωτερική προεκλογική κατάσταση, που επιδόθηκε στις 22-9-1920 και ουσιαστικά τους καθιστούσε επιδιαιτητές στα εσωτερικά θέματα;¹⁸⁹ Είναι μια προσπάθεια να αποδοθούν ευθύνες στις ξένες δυνάμεις ή αναγνώριση του δικαιώματός τους να επεμβαίνουν; Φαίνεται πως η ασάφεια του Γούναρη λειτούργησε πολύ αποτελεσματικά στο εσωτερικό, ενώ ήδη έχει αρχίσει η ολοκληρωτική και ομολογημένη πλέον στροφή της πολιτικής της Αντιπολίτευσης προς την Αγγλία, από την οποία άλλωστε η Δυναστεία δεν είχε παρά μόνο συγκυριακά απομακρυνθεί.¹⁹⁰ Αλλά και η Αγγλία όπως και οι άλλες Δυνάμεις, είχαν πληροφορηθεί τις τάσεις του εκλογικού σώματος της Παλαιάς Ελλάδας από τις εκθέσεις των πρεσβευτών,¹⁹¹ ενώ δεν φαίνεται και τόσο παρακινδυνευμένη η άποψη του Ψυρούκη, ότι οι Άγγλοι επιθυμούσαν την κυβερνητική αλλαγή, αφού η νέα κυβέρνηση και ο βασιλιάς θα ήταν - λόγω αντίδρασης της Γαλλίας - περισσότερο εξαρτημένοι από την αγγλική πολιτική.¹⁹² Η *Εσπερινή* στις 31-10-1920, μια μέρα πριν τις εκλογές, δημοσιεύει άρθρο που αναφέρεται σε διαπραγματεύσεις μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας για τον Κωνσταντίνο. Σ' αυτό εμφανίζεται η Γαλλία να υποχωρεί μπροστά στις απαιτήσεις της Αγγλίας αρκεί να δίνονταν εγγυήσεις για την ασφάλεια του Βενιζέλου και των φίλων του. Η Αγγλία είχε για την εφημερίδα, σχέδιο του Κωνσταντίνου, που θα το υπέβαλλε αυτός, μέσω του βασιλιά της Γεωργίου. Επικαλείται μάλιστα και ιταλικές εφημερίδες, που «υποστηρίζουν» ότι με την επάνοδο η Ελλάδα θα αποκτήσει κύρος, και θα γίνει ο «μεγαλειότερος και ισχυρότερος παράγων της Ανατολής» θα συμμαχήσει με τη Ρουμανία και την Ιταλία και θα διευθύνει «όλην την Ανατολήν και τα Βαλκάνια».¹⁹³

¹⁸⁹ *Σκριπ*, 23-9-1920.

¹⁹⁰ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 135.

¹⁹¹ Α. Κοτζιάς, *Τα φοβερά ντοκουμέντα, Ο Εθνικός Διχασμός, Βενιζέλος και Κωνσταντίνος*, Φυτράκης, Αθήνα, σ. 182-183. Επιστολή του πρεσβευτή της Αγγλίας στην Αθήνα λόρδου Γκράνβιλ προς τον υπουργό εξωτερικών της χώρας του: « η εμπιστοσύνη μου (στη νίκη του Βενιζέλου) πολύ εκλονίσθη.» 1-6-1920 και για το λαό της Αθήνας έγραψε στις 17-7-1920: « Οι Αθηναίοι είναι περίεργοι εις τον ενθουσιασμόν των. Με ολίγην επιτηδείαν οργάνωσιν και προετοιμασίαν ημπορεί να συγκεντρώσει κανείς πολύν κόσμον ζητωκραυγάζοντα με ενθουσιασμόν οιονδήποτε και ο τιδήποτε. Αλλά η σκηνοθεσία και η προετοιμασία είναι αναγκαίαι, και χωρίς αυτά ο μέσος Αθηναίος ο τιδήποτε και αν αισθάνεται πολιτικώς δεν εξωτερικεύει τα αισθήματά του». Στο ίδιο.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 135-136.

¹⁹³ *Εσπερινή*, 31-10-1920.

Ο *Ριζοσπάστης* από την άλλη, θεωρεί πως η Ελλάδα πολεμάει για να εγγυηθεί τα συμφέροντα των Δυνάμεων – προστατών της - στην περιοχή και πως η αντιπολίτευση υποστηρίζει εξίσου με τον Βενιζέλο τον πόλεμο, αφού είναι φορέας μεγαλοϊδεατικών αντιλήψεων για ανασύσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.¹⁹⁴ Στόχος είναι για την εφημερίδα, η εκμετάλλευση της φθηνής εργατικής δύναμης των νέων εδαφών, ενώ οι χάρτες και οι εδαφικοί διακανονισμοί εξαπατούν και την «εντολοδότρια εγχώρια αστική τάξη». Η πολιτική θέση του ΣΕΚΕ, παγιώνεται και ολοκληρώνεται με μια σειρά άρθρων τον Ιούλιο του 1920 από τον διευθυντή του *Ριζοσπάστη*, Γιάννη Πετσόπουλο.¹⁹⁵ Με προοπτική τη Βαλκανική ομοσπονδία και με τη Βουλγαρία κέντρο του επαναστατικού κινήματος στα Βαλκάνια, λόγω της μεγάλης δύναμης του εκεί Κομμουνιστικού κόμματος, το ΣΕΚΕ στήριξε την προεκλογική του εκστρατεία σε αντιπολεμικά συνθήματα.¹⁹⁶ Θεωρούσε πως οι Συνθήκες και με το πρόσχημα της ΚτΕ, έδιναν την ευκαιρία στην Αγγλία «να χαλκεύσει νέα δεσμά για τους λαούς, από την Ιρλανδία ως την Ινδία, τη Μεσοποταμία και την Κύπρο».¹⁹⁷ Από την άλλη, η βενιζελική εφημερίδα *Πατρίς*, δημοσιεύει επιστολή του Ν. Γιαννιού, που διατείνεται ότι οι Έλληνες σοσιαλιστές το 1918 πήγαν ενωμένοι στο συνέδριο της Βέρνης για τις εδαφικές αξιώσεις, σύμφωνα με τις ιδέες του Ουίλσον. Τώρα κατηγορεί το «μπεναρογικό» κόμμα και τους «δημοκράτες» του *Ριζοσπάστη* ότι ενώ πήγαν στο Πανσυμμαχικό συνέδριο του Λονδίνου με χρήματα του ελληνικού κράτους, άλλαξαν πολιτική, και το κόμμα αλώθηκε από επιστράτους με «ριζωμένη

¹⁹⁴ *Ριζοσπάστης*, 27-8-1920. Πολλές φορές άλλωστε, και πριν τη Συνθήκη των Σεβρών, η εφημερίδα προσπαθεί να στρέψει την προσοχή στο «κοινωνικό ζήτημα». Την 1^η Μαρτίου με τίτλο «Το τέλος της εθνικής πολιτικής», γράφει «αφού θα πραγματοποιηθούν οι εθνικές αξιώσεις, τώρα θέση στο κοινωνικό ζήτημα». Το ίδιο και στις 3-5-1920 : «Το οικονομικό πρόβλημα δε λύνεται όσο υπάρχει το σημερινό οικονομικό σύστημα [...] δε λύνεται με εδαφικούς διακανονισμούς [...]».

¹⁹⁵ Ήδη από τον Απρίλιο του 1920, το συνέδριο του ΣΕΚΕ αποφάσισε την προσχώρηση του κόμματος στην Γ' Διεθνή, η οποία από τον Ιανουάριο του 1920 υποστήριζε την ίδρυση Βαλκανικής Ομοσπονδίας των κομμουνιστικών κομμάτων. Λ. Διβάνη, *Η «ύπουλος θωπεία». Ελλάδα και ξένοι, 1821-1940*, Καστανιώτης, Αθήνα 2014, σ. 220-221, και Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 179, και Μ. Eglezou, *The Greek...*, p. 56.

¹⁹⁶ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 180-183.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 182.

την κωνσταντινική ψυχολογία.[...] ό τι κι αν λένε δημόσια είναι κωνσταντινικοί, γιατί ένας τέτοιος ποτέ δε γίνεται αληθινός σοσιαλιστής».¹⁹⁸

Σε σχέση με τον πόλεμο, όλοι γνωρίζουν ότι η εμπόλεμη κατάσταση δεν έληξε με τη Συνθήκη των Σεβρών. Και ο ίδιος ο Βενιζέλος το παραδέχεται στη Βουλή στην ομιλία του πριν τις εκλογές: «Η εμπόλεμος κατάστασις δεν έληξε γιατί πρέπει να ληφθούν μέτρα για την εφαρμογή της Συνθήκης». Εκφράζει την εμπιστοσύνη του στο λαό γιατί «θα γίνει δημιουργός αντάξιου του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στην Ανατολή».¹⁹⁹ Άλλωστε σε επιστολή του στον Lloyd George αρχές Οκτωβρίου, επισημαίνει ότι η απραξία των συμμάχων εγκυμονεί κινδύνους για τους χριστιανικούς πληθυσμούς και προτείνει στρατιωτική κλιμάκωση σε συνεργασία με τη Μ.Βρετανία.²⁰⁰ Παράλληλα ο Βενιζέλος γνωρίζει και τη «δυσθυμία» της γαλλικής πολιτικής για την ολοένα και αυξανόμενη προτεραιότητα της Αγγλίας στην ελληνική διπλωματία και την άρνησή του να τεθεί πολιτειακό ζήτημα με επιλογή την αναγόρευση της δημοκρατίας.²⁰¹ Θέτει όμως τη Μεγάλη Ιδέα στο επίκεντρο της πολιτικής του για τις εκλογές. Σύμφωνα με το *Εμπρός*, σε ομιλία του στην Πάτρα, υποστηρίζει: «Η Μεγάλη Ιδέα, δεν είναι ιδέα δική μου. Εμείς δώσαμε υλική υπόστασιν.[...] Η εθνική αποκατάστασις ανταποκρίνεται και στα στοιχειώδη υλικά συμφέροντα του Έθνους».²⁰²

1.3.3.Μετά τις εκλογές. Όπως είναι φυσικό, τον τόνο για τη διπλωματία και την εξωτερική πολιτική, δίνουν μετά τις εκλογές, οι αντιβενιζελικές εφημερίδες, οι οποίες διατείνονται ότι το κύρος της χώρας όχι μόνο θα παραμείνει αλώβητο στο εξωτερικό, αλλά θα αυξηθεί με την επάνοδο του βασιλιά και οι διεκδικήσεις της θα

¹⁹⁸ *Πατρίς*, 15-8-1920. Ο Γιαννιός κατά τη διάρκεια του Α Παγκοσμίου πολέμου είχε ταχθεί υπέρ της εξόδου της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα, 1976, σ. 69-72. Αλλά και άλλοι μεταρρυθμιστές, όπως ο Πλάτων Δρακούλης που στη συνέχεια πρωταγωνίστησε στη νομιμοποίηση της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου, και σοσιαλιστές όπως ο Σταύρος Καλλέργης και ο Γεώργιος Σκληρός, θεώρησαν πως ο πόλεμος θα συνέβαλε «στην εκδίπλωση του ιστορικού χρόνου» και θα μπορούσε το «εθνικό» να συνδυαστεί με το «κοινωνικό» κάτω από την κοινή σημαία της ιστορικής προόδου. Βλ. Κ. Καρπόζηλος, «Ευεργετικός πόλεμος και σοσιαλισμός», *Αρχειοτάξιο, Ο Α Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα*, ΑΣΚΙ, Δεκέμβριος 2015, Θεμέλιο, σ. 20-26.

¹⁹⁹ *Εσπερινός Αστήρ*, 25-8-1920.

²⁰⁰ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 170.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 172.

²⁰² *Εμπρός*, 22-10-1920, και Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 173.

δικαιωθούν. Το αφήγημα της ειρήνης ουδέποτε υποστηρίχθηκε σοβαρά, ούτε πριν ούτε μετά τις εκλογές από καμία παράταξη, εκτός από τους κομμουνιστές. Θα έλεγε κανείς ότι η εκ των υστέρων προβολή της άποψης πως η αντιπολίτευση το προέβαλλε για να επικρατήσει στις εκλογές, εξυπηρετεί τη βενιζελική παράταξη που έτσι στρέφει τις αιτιάσεις – και τις αιτίες- για την εκλογική αποτυχία της από την εσωτερική πολιτική κατάσταση και δυσαρέσκεια, στην εξωτερική πολιτική και τον πόλεμο, αλλά και την αντιπολίτευση, που θα μπορούσε να ισχυριστεί εκ των υστέρων ότι παγιδεύτηκε από την προϋπάρχουσα πολιτική του Βενιζέλου και τους Άγγλους. Εξυπηρετεί βέβαια και την αριστερή αντιπολίτευση αφού «αποδεικνύει» τα φιλειρηνικά αισθήματα του λαού, που ψήφισε, έστω με λάθος επιλογή, για την ειρήνη. Συσκοτίζει όμως το μέγεθος της χειραγώγησης και της σύγχυσης για τις επιλογές της πολιτικής ηγεσίας που επιχειρήθηκε και μέσω του Τύπου.

α. Από το «Μπορούμε μόνοι μας» στο «Μπορούμε χωρίς τον Βενιζέλο» και «Οι πορσελάνες των Σεβρών».²⁰³ Ήδη από το Δεκέμβρη του 1920, η *Εσπερινή* γράφει πως ο Κωνσταντίνος θα τεθεί επικεφαλής του στρατού, που θα συντρίψει τις κεμαλικές ορδές και θα εφαρμόσει τη Συνθήκη των Σεβρών, «για την οποία ενδιαφέρεται η κραταιά σύμμαχος Αγγλία».²⁰⁴ Στρέφεται μάλιστα κατά της Βουλγαρίας, ως ανταγωνιστή των Ελλήνων στα Βαλκάνια: «Αν οι Βούλγαροι με ρεκλάμα και ασήμαντας νίκας προβάλλονται ως οι «Ιάπωνες» των Βαλκανίων, οι Έλληνες ανίκητοι από το 1912, αν έδιναν την δέουσαν προσοχήν θα παρουσίαζον άλληνη εικόνα». Γι' αυτό η πρόταση της εφημερίδας είναι «άκαμπτες λόγχες του στρατού» και επηρεασμός της κοινής γνώμης του εξωτερικού, με συγγράματα, διπλωμάτες, φιλικές ευρωπαϊκές εφημερίδες, και περιποιήσεις στους ξένους δημοσιογράφους που αναχωρούν μετά το δημοψήφισμα για τις πατρίδες τους.²⁰⁵

Μάλιστα αντίβαρο στην ηπειρωτική πολιτική της Γαλλίας που εκφραζόταν με την εχθρότητα στον Κωνσταντίνο ως πρόσχημα για την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών, η *Εσπερινή* προτείνει προσέγγιση της Ιταλίας παρά την καταγγελία της

²⁰³ Λ. Λούβη, «Μην αγγίζετε». Το παρασκήνιο της Συνθήκης των Σεβρών, η ελληνική διπλωματία και η «κεμαλική απειλή». Εφημ. *Το Βήμα*, 24-11-2008.

Ανάκτηση από : <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=145157>.

²⁰⁴ *Εσπερινή*, 13-12-1920.

²⁰⁵ Στην ίδια.

συμφωνίας Βενιζέλου – Τιτόνι από το νέο – το καλοκαίρι του 1920 - Υπουργό εξωτερικών της χώρας κόμη Σφόρτζα, ήδη από τον Ιούλιο του 1920.²⁰⁶ Η βάση της προσέγγισης θα ήταν η αποσόβηση του πανσλαβισμού, με τη βοήθεια και της Ρουμανίας, αφού λόγω Φιούμε, οι σχέσεις Ιταλίας - Γιουγκοσλαβίας θα παρέμεναν ψυχρές. Στην Ανατολή, Ελλάδα και Ιταλία δεν είχαν τίποτα να χωρίσουν κατά την εφημερίδα, εφόσον η δεύτερη «αναγκάστηκε» - λόγω του «τρελού εγκληματία Βενιζέλου» - να ζητήσει ζώνες κατοχής που είναι δαπανηρές, ενώ θα επιθυμούσε ζώνες οικονομικής επιρροής. Η αλλαγή στην Ελλάδα λόγω της επανόδου του Κωνσταντίνου του οποίου τα φιλοϊταλικά αισθήματα είναι γνωστά, κατά την εφημερίδα, και ο οποίος είναι «μέγας και ευγενής», θα οδηγήσει σε συνεργασία, παρ'όλο που η στάση του Σφόρτζα στη διάσκεψη του Λονδίνου δεν «ήταν η ενδεδειγμένη».²⁰⁷ Όλα αυτά, παρά το γεγονός πως εξ αρχής η Ιταλία προβαλόταν από τον Τύπο ως χώρα με συμφέροντα που συγκρούονταν με τα συμφέροντα του ελληνικού κράτους τόσο στη Μικρά Ασία όσο βέβαια και στη Βόρεια Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα. Βενιζελικές και αντιβενιζελικές εφημερίδες εξάλλου είχαν πολλαπλασιάσει τις επιθέσεις τους στην Ιταλία μετά την ελληνική κατοχή της Σμύρνης, ως χώρα με ιμπεριαλιστικά οράματα σε αντίθεση με τα δίκαια αιτήματα άλλων μικρότερων χωρών.²⁰⁸ Η αναζήτηση συμμαχιών όμως γίνεται, στην αρχική αυτή φάση της κυβερνητικής αλλαγής, με κριτήριο την αποδοχή ή όχι της επανόδου του Κωνσταντίνου από την εκάστοτε ξένη κυβέρνηση: Ο Σφόρτζα, νέος υπουργός εξωτερικών της Ιταλίας, αντιστάθηκε, λέει η εφημερίδα,²⁰⁹ στο veto που ήθελαν να ασκήσουν οι άλλες δυνάμεις στην επάνοδο του Κωνσταντίνου.

Το Δεκέμβριο του 1920, όλες οι δυνάμεις του αντιβενιζελικού Τύπου, επικεντρώνονται στο να πείσουν τον κοινό τους αλλά και τους ξένους ανταποκριτές και πρεσβευτές, πως η νέα κυβέρνηση είναι αποκλειστικά φιλοαντατική²¹⁰ και κυρίως

²⁰⁶ Ε. Αλαμανή, Κ. Παναγιωτοπούλου, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 124.

²⁰⁷ *Εσπερινή*, 14-12-1920.

²⁰⁸ *Eglezou...*, ό.π., σ. 48.

²⁰⁹ *Εσπερινή*, 14-12-1920 .

²¹⁰ *Εσπερινή*, 13-12-1920. Ο Δήμαρχος της Αθήνας Γεώργιος Τσόχας σε δεξίωση στους ξένους ανταποκριτές δηλώνει: «Εσείς θα αποκαταστήσετε την αλήθειαν. Εμείς είμαστε αφοσιωμένοι στις Δυνάμεις της Αντάντ».

φιλοαγγλική, αφού η Γαλλία «πλανάται λόγω υποδείξεων των πρακτόρων του βενιζελισμού».²¹¹ Ο ίδιος ο Γούναρης σε συνέντευξή του σε παρισινή εφημερίδα (*Ο Αδιάλλακτος*) φέρεται να δηλώνει: «Είμαι Έλλην αγαπώ τη χώρα μου και συνεπώς την Αντάντ.[...] Ο βασιλεύς αποτελεί (για το λαό) εκδήλωσιν του συναισθήματος της ανεξαρτησίας».²¹² Μάλιστα η ερμηνεία που δίνουν οι κυβερνητικές εφημερίδες για τη στάση της Γαλλίας και η οποία θα παραμείνει κάθε φορά που η γαλλική πολιτική μετατοπίζεται όλο και περισσότερο προς την Τουρκία του Κεμάλ, είναι πως επλήγησαν τα γαλλικά κεφάλαια σε Ρωσία και Τουρκία και πως δεν έχει λήξει ακόμα το ζήτημα των γερμανικών επανορθώσεων. Οι Γάλλοι ανησυχούν για τα κεφάλαιά τους στην περιοχή που παραχωρείται στην Ελλάδα. Όμως, «Θα αρδεύουν κέρδη αλλά όχι αιώνια και ανεξέλεκτα», αφού δεν έχουν «απαιτήσεις εθνολογικές ή λόγω ανώτερου πολιτισμού ή δικαίω πολέμου», γράφει η *Εσπερινή*.²¹³ Η στάση των Γάλλων θυμίζει για την εφημερίδα, εποχές των Σταυροφόρων και των Καταλάνων που φέρθηκαν παρόμοια στον Ελληνισμό της Ανατολής, γι' αυτό πρέπει να υιοθετήσουν και οι Γάλλοι την πολιτική της Αγγλίας που αναγνωρίζει ότι η Ελλάδα είναι ο ανώτερος στρατιωτικός και εκπολιτιστικός παράγων στην Ανατολή. Έχει συνεπώς ξεκινήσει η εγκατάλειψη της «αυτοτελειακής πολιτικής», που άλλωστε περισσότερο χρησιμοποιήθηκε προεκλογικά για λόγους εσωτερικής κατανάλωσης, παρά υπήρξε ένα οργανωμένο πολιτικό σχέδιο. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος από την Ελβετία που βρισκόταν πριν τις εκλογές, είχε διαβεβαιώσει την Αγγλία ότι η Ελλάδα θα τηρούσε πλήρως τους όρους των συνθηκών Νεϊγύ και Σεβρών, ενώ διάφορες επαφές του βασιλικού περιβάλλοντος με τους Συμμάχους έγιναν για να δοθούν αντίστοιχες διαβεβαιώσεις.²¹⁴

²¹¹ Ο Βενιζέλος είναι ο σημερινός Ιππίας που συνεννοείται με τους Γάλλους για να βλάψει την πατρίδα. *Εσπερινή*, 15-12-1920.

²¹² *Εσπερινή*, 30-12-1920. Μάλιστα στο ίδιο φύλλο η εφημερίδα υποστηρίζει πως ο Γούναρης υπέδειξε στους Γάλλους σε συνέντευξή του σε γαλλική εφημερίδα, πως οι 200.000 στρατιώτες της Ελλάδας αποτελούν τη λύση και για τα δικά τους προβλήματα, ενώ υποσχέθηκε πως το νέο επιτελείο θα είναι αρεστό σ' αυτούς. Μάλιστα από τις αρχές Δεκεμβρίου «ο Γούναρης διαβεβαίωνε τους *Times* του Λονδίνου ότι η νέα κυβέρνηση θα συνέχιζε την πολιτική του Βενιζέλου και μάλιστα με μεγαλύτερη επιτυχία, αφού διέθετε την εμπιστοσύνη του λαού. Η επάνοδος του Κωνσταντίνου έπρεπε να θεωρείται μόνο εσωτερικό ζήτημα, Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 194. Ο πρωθυπουργός Δ. Ράλλης εξάλλου, υπόσχεται στο λαό «διπλωματική ευδία», καθώς όλα θα γίνουν κατά τις επιθυμίες του.

²¹³ *Εσπερινή*, 15-12-1920.

²¹⁴ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 188, 192.

Για μερικούς μήνες – και μέχρι το Μάρτιο του 1921 - οι εφημερίδες του κυβερνητικού συνασπισμού υπερασπίζονται την τήρηση της Συνθήκης των Σεβρών και διαμαρτύρονται για τις διαφοροποιήσεις των συμμάχων Γαλλίας και Ιταλίας σε σχέση μ' αυτήν. Η φιλοαγγλική στάση τους δικαιολογείται στο κοινό τους με το επιχείρημα πως μόνο η Αγγλία αντιστέκεται στην αναθεώρησή της. «Όσο ανθίσταται η Αγγλία δεν κινδυνεύει η Συνθήκη». ²¹⁵ Αντίθετα η Γαλλία στεγάζει «τα κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα που σκοπεύουν να βλάψουν την Ελλάδα και τη διφυή Τουρκία». Ο προσανατολισμός προς την Αγγλία δεν αφήνει περιθώριο για καμιά κριτική προς την πολιτική της, ούτε όταν ο πρεσβευτής της Αγγλίας στη Αθήνα Γκράνβιλ μαζί με τον Γάλλο ομόλογό του ανακοινώνουν στον πρωθυπουργό Δημήτριο Ράλλη πως η Ελλάδα δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει το υπόλοιπο του Δανείου των 400.000.000 παρά την έγκριση του Διεθνούς ελέγχου. Στο εξής το αφήγημα του κυβερνητικού Τύπου για τα δάνεια που απεγνωσμένα αναζητούσε η Ελλάδα για να στηρίξει τη στρατιωτική της προσπάθεια, είναι πως θα δανειστεί από τη διεθνή αγορά και πως η Αγγλία δεν την δανείζει απευθείας για να μην δυσανεστήσει τη Γαλλία και υπάρξει ρήξη στο μέτωπο της Αντάντ. ²¹⁶

Τον Ιανουάριο του 1921, και αφού προηγήθηκε η η αναδημοσίευση από την αγγλική εφημερίδα *Opinion*, ότι η Ανατολική πολιτική της Βρετανίας στηρίζεται στην Ελλάδα και μόνον, καθώς η Βρετανία χρειάζεται ένα στρατιώτη στα Στενά και ότι η εγκατάλειψη της Ελλάδας θα σήμαινε αναθεώρηση όλης της Αγγλικής πολιτικής στην Ανατολή, τονίζεται ότι η Αγγλία θέτει το ζήτημα της αναθεώρησης της Συνθήκης των Σεβρών στη στρατιωτική αξία των Ελλήνων και μόνον και δείχνει στους Τούρκους «Νίκη ή Θάνατος». Μόνο αν ανατεθεί στον ελληνικό στρατό η εφαρμογή της Συνθήκης θα έρθει κατά την εφημερίδα η ειρήνη. ²¹⁷ Όλο τον Ιανουάριο τον Τύπο απασχολεί η αναθεώρηση ή μη της Συνθήκης των Σεβρών και η στάση κυρίως της Αγγλίας που καλείται άλλοτε να διατηρήσει τη Συνθήκη ζωντανή και άλλοτε να «πείσει» τους άλλους συμμάχους για αναθεώρησή της ώστε να ενισχυθεί η

²¹⁵ *Εσπερινή*, 28-12-1920.

²¹⁶ Στο ίδιο, και *Εσπερινή* 30-12-1920, όπου υποστηρίζεται πως η Ελλάδα θα πάρει δάνειο από την Αμερική και τους Ολλανδούς. Επίσης και 16-3-1921, 20-5-1921, 29-7-1921 όπου η εφημερίδα πανηγυρίζει για την ουδετερότητα των συμμάχων, καθώς, λόγω ελευθερίας του εμπορίου, η Ελλάδα θα μπορεί να αγοράσει πολεμικά είδη από το διεθνές εμπόριο και να δανειστεί. Μάλιστα το ονομάζει «άρση του οικονομικού αποκλεισμού», ο οποίος για την ίδια νωρίτερα ουδέποτε υπήρξε.

²¹⁷ *Εσπερινή*, 31-12-1920 και 3-1-1921.

θέση του Κωνσταντίνου αφού αυτός κατά τις εφημερίδες, θα επιβάλλει με τον στρατό νέους όρους επί βλάβη της Τουρκίας.

Η επαμφοτερίζουσα αυτή στάση των συμπολιτευόμενων τώρα πια εφημερίδων δείχνει την προσπάθεια αφενός να δικαιολογηθεί η όποια διαφαινόμενη διαφοροποίηση των Δυνάμεων απέναντι στη Συνθήκη ως συμφέρουσα για την Ελλάδα ώστε να μην κατηγορηθεί το νέο καθεστώς ότι υπολείπεται του Βενιζέλου, και αφετέρου να καταδείξει την ανάγκη ταύτισης με την αγγλική πολιτική, η οποία για να πειστεί θέλει αποδείξεις στρατιωτικής ικανότητας των Ελλήνων.²¹⁸ «Θα ζητήσουμε αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών επί βλάβη της Τουρκίας», «Η αναθεώρηση της Συνθήκης θεωρείται ασύμφορη από τους Άγγλους, [...] Να δοθεί στους Τούρκους να καταλάβουν ότι δε μπορούν να διοικήσουν αλλογενείς πληθυσμούς, [...] αλλά μόνο αν η Ελλάδα αποδείξει ότι έμπρακτα ότι μπορεί», «Οι εχθροί της Ελλάδας και η ανθελληνική προπαγάνδα στη Ρώμη και η μισελληνική στο Παρίσι, συμμαχούν με κεφαλαιοκράτες εκμυζητές του Ελληνικού λαού, με βενιζελικούς του εξωτερικού και των Αθηνών. Λένε δήθεν «σώστε την Ελλάδα, απαλλάξτε την από το βάρος της Συνθήκης των Σεβρών!» Πρόκειται για λεηλασία της κληρονομιάς και μέρους των νικών που με αυτοθυσία πετύχαμε».²¹⁹ Εκκπλήσσει βέβαια η χρήση του πρώτου πληθυντικού για τις επιτυχίες της ελληνικής πλευράς. Το αφήγημα των αντιβενιζελικών όμως, είναι πως οι επιλογές τους έσωσαν τον στρατό που μπήκε ξεκούραστος στον πόλεμο, ενώ οι νίκες των βαλκανικών πρέπει να πιστωθούν κυρίως στον Κωνσταντίνο. Όσο για τη συνθήκη των Σεβρών, αυτή οφείλεται στις προοσπάθειες του ελληνικού στρατού, του «εν όπλοις λαού» όπως τονίζουν, εξ ου και το «εμείς».

Λίγο αργότερα, κι ενώ στη συμμαχική διάσκεψη έχει κληθεί και η κεμαλική πλευρά, η *Εσπερινή* έχοντας μιλήσει για θρίαμβο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής επειδή κλήθηκε και η Ελλάδα στη διάσκεψη άρα αναγνωρίστηκε de facto το νέο καθεστώς που προέκυψε με τις εκλογές και το δημοψήφισμα, γράφει: «Όσο η Ελλάδα και η Αγγλία ταυτίζονται, η Γαλλία θα υποχωρήσει γιατί θέλει να κατοχυρώσει τη Συνθήκη των Βερσαλλιών και τις γερμανικές επανορθώσεις».²²⁰ Και στις 3-2-1921, «Ακλόνητη η Σεβρών! Επικρατούν αι αγγλικαί απόψεις. Η Ελλάδα θα ειρηνεύσει και

²¹⁸ *Εσπερινή*, 6, 9, 10, 11-1-1921 και *Πρωτεύουσα*, 8, 13-1-1921.

²¹⁹ *Εσπερινή*, 7, 11, 13-1-1921.

²²⁰ *Εσπερινή*, 25-1-1921.

θα εκπολιτίσει την Ανατολή. Η Γαλλία θέλοντας να αποφύγει μίαν περιπλοκήν μιλούσε για αναθεώρηση αλλά κατάλαβε το δίκαιον και συμφέρον».

Τα πυρά στρέφονται συνεπώς κατά της Ιταλίας και της Γαλλίας, για την τελευταία όχι χωρίς παλινωδίες, από το φόβο της διπλωματικής απομόνωσης της χώρας και επειδή βέβαια ούτε η Αγγλία επιθυμεί να διακόψει τη συνεργασία της με τη Γαλλία, αλλά και επειδή ο φόβος για κάποια συμμαχική επέμβαση που θα διώξει τον Κωνσταντίνο δεν έχει ακόμη εκλείψει. Ο αντιβενιζελικός Τύπος ενορχηστρωμένος καταλήγει, πως η εξωτερική πολιτική της χώρας πάντοτε έκλεινε προς την Αντάντ, αλλά ο Βενιζέλος ήθελε να τη σύρει ως δούλη και όχι ως σύμμαχο. «Δεν υπάρχουν πολιτικοί μη ανταντόφιλοι στην Ελλάδα».²²¹ Έτσι, το προεκλογικό «μπορούμε μόνοι μας», έγινε «μπορούμε χωρίς τον Βενιζέλο» αλλά με την πολιτική του Βενιζέλου και τη στήριξη της Αγγλίας.²²²

Παράλληλα, η Ιταλία γίνεται και πάλι στη συνέχεια εχθρική δύναμη προς την Ελλάδα. Με τίτλο «Φιλοτουρκικές δηλώσεις Σφόρτζα: Η Ιταλία δεν έχει εδαφικές αξιώσεις εκεί. Θέλει την Τουρκία βιώσιμη και ανεξάρτητη για να συνεργάζεται μαζί της» η *Εσπερινή* εγκαινιάζει τη μόνιμη πια πολεμική της προς την Ιταλία. Αν η Γαλλία αντιμετωπίζεται σαν πλανημένη από τους βενιζελικούς φίλη με επιθέσεις εναντίον της ανάλογα με τη δική της επαμφοτερίζουσα στάση, η Ιταλία πλέον είναι ξεκάθαρα αντίπαλη.²²³ Παρ'όλα αυτά ταυτίζεται για τις εφημερίδες κατά περίπτωση με τη Γαλλία, ενώ η Αγγλία απομένει η μόνη «ηθική» δύναμη που μπορεί να επιβάλλει το δίκαιο. Ακόμα και όταν η διάσκεψη παρά τις «εξηγήσεις Καλογερόπουλου»²²⁴ αποφασίζει την αποστολή επιτροπής για επιτόπια εξακρίβωση των πληθυσμών της Θράκης και της Μικράς Ασίας, η Αγγλία παραμένει στο απυρόβλητο. Ο Λούντ Τζωρτζ απορρίπτει το σχέδιο αυτονομίας της Σμύρνης, ενώ τα επιχειρήματα Γάλλων και Ιταλών είναι για την εφημερίδα «ίδια με του Βενιζέλου,

²²¹ *Εσπερινή*, 24-1-1921.

²²² Στην *Πρωτεύουσα*, σειρά άρθρων τον Ιανουάριο του 1921, τονίζουν την απόφαση της νέας ελληνικής κυβέρνησης, να εμμένει στην εφαρμογή των όρων της Συνθήκης των Σεβρών, για ιστορικούς, στρατηγικούς και εθνολογικούς λόγους. Τα δικαιώματα της Ελλάδας για την εφημερίδα, συνέπιπταν με τα συμφέροντα των Δυνάμεων της Αντάντ. *Πρωτεύουσα*, 11,13-1-1921, από το Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 213-214.

²²³ Η *Εσπερινή* αναρωτιέται: «Πώς η Ιταλία εννοεί την προστασία; Να ξαλαφρώσει την Ελλάδα από τις Νέες Χώρες», 22-2-1921.

²²⁴ «Ο Καλογερόπουλος θα δώσει κάθε εξήγηση κυρίως στην Αγγλία.[...] Η αναθεώρηση των Σεβρών θα έθιγε το αγγλικό δίκαιο». *Εσπερινή*, 5-2-1921.

που ως πικαντόρος ερεθίζει τον ταύρο Γαλλία γιατί γι' αυτήν είναι κόκκινο πανί το ζήτημα των Γάλλων ναυτών και της γερμανοφιλίας (του Κωνσταντίνου)».²²⁵

Στη Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη στο Λονδίνο που κράτησε από τις 8/21 Φεβρουαρίου μέχρι 5/18 Μαρτίου 1921, κλήθηκε ο νέος, μετά την παραίτηση Ράλλη, πρωθυπουργός Ν. Καλογερόπουλος και ο υπουργός στρατιωτικών Δ. Γούναρης, ως παρατηρητές μαζί με τη σουλτανική κυβέρνηση και την κυβέρνηση της Άγκυρας. Ο άγγλος πρωθυπουργός προώθησε τελικά με ιδιωτικές συναντήσεις τη στρατιωτική λύση, δίνοντας την ψευδαίσθηση συμπαράστασης και βοήθειας.²²⁶ Αλλά και στην Αθήνα οι εφημερίδες προβάλλουν όλο και περισσότερο τη στρατιωτική λύση, χωρίς καμία διαφοροποίηση μεταξύ βενιζελικών και μη. Οι διαφοροποιήσεις αφορούν στην ερμηνεία της στάσης της Γαλλίας αλλά και στον χαρακτήρα που λαμβάνει πλέον ο πόλεμος.

Τα βενιζελικά φύλλα παρά τη διαφοροποιημένη στάση του Βενιζέλου²²⁷ γράφουν: «Ούτε σπιθαμήν γης!» Άλλωστε ο Γούναρης, λέει η *Πατρίς*, είχε δηλώσει στη Βουλή ότι «δεν υπάρχει ανάγκη σοβαράς στρατιωτικής προσπάθειας, τόσο είναι ο εκμηδενισμός του υποθετικού κράτους της Αγκύρας.»²²⁸ Αλλά και η *Πρωτεύουσα*, λίγο νωρίτερα έγραφε ότι ο Γούναρης δήλωνε πως χρειάζεται μόνο ένα τρίμηνο για τη διάλυση των κεμαλικών και πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία πρέπει να διαλυθεί προς όφελος της «αρχής των εθνотήτων».²²⁹ Η αρχή αυτή αντιμετωπίζεται από τα αντιβενιζελικά φύλλα περισσότερο ως προτροπή για εθνοκαθαρτικές πολιτικές, αφού η συνύπαρξη πλέον γίνεται αδύνατη, λόγω της ανυποχώρητης στάσης των κεμαλικών, οι οποίοι απέρριψαν κάθε μεσολαβητική πρόταση χωρίς προηγούμενη αποχώρηση των Ελλήνων από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία. «Τα θέματα της Τουρκίας λύνονται μόνο με πυροβόλο και λόγχη αλλιώς χρονίζουν. Άλλωστε μόνο από όπλα καταλαβαίνει αφού τα τρία τελευταία χρόνια έσφαξε και γέμισε με

²²⁵ *Εσπερινή*, 13, 14-2-1921.

²²⁶ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 160.

²²⁷ Ο Βενιζέλος είχε προτείνει υποστήριξη της κυβέρνησης Ράλλη αν παραιτούνταν ο Κωνσταντίνος, γνωρίζοντας ίσως ότι αυτό δε μπορούσε να γίνει αποδεκτό από την κυβερνητική πλειοψηφία, ή σύμπτυξη του μετώπου γύρω από τη Σμύρνη και απόλυση κλάσεων. Στο ίδιο, σ. 159-160.

²²⁸ *Πατρίς*, 23-2-1921.

²²⁹ *Πρωτεύουσα*, 16-2-1921, στο Σ. Ριζάς, ... ό.π., σ. 220.

πτώματα τη Μικρά Ασία. Έρριξε άσιτους και γυμνούς στην Παλαιά Ελλάδα τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Θράκης».²³⁰

Η επιλογή της στρατιωτικής λύσης, τόσο βολικής για την Αγγλία που με ελληνικές στρατιωτικές και οικονομικές δυνάμεις θα στήριζε τα συμφέροντά της στην περιοχή των Στενών και την ανατολική πολιτική της ανταγωνιζόμενη με πλεονεκτικούς όρους τις άλλες Δυνάμεις,²³¹ πρέπει να παρουσιαστεί από τις κυβερνητικές εφημερίδες ως ελληνική επιλογή, αρχικά χάριν της Συνθήκης των Σεβρών αφού δεν «φρόντισαν οι βενιζελικοί να την κατοχυρώσουν» και στη συνέχεια για την υπέρβασή της, αφού οι νέες θυσίες «θα έφερναν και νέες απαιτήσεις, νέα εδαφικά οφέλη». Έτσι, η διακήρυξη της Αγγλίας για αυστηρή ουδετερότητα και συνέχιση του πολέμου αποκλειστικά με ελληνικές στρατιωτικές και οικονομικές θυσίες, παρουσιάζεται ως έμμεση στήριξη της Ελλάδας, που, αφού οι Τούρκοι απέρριψαν τη μεσολάβηση, θα προχωρήσει για να επιβάλλει τα δικά της και την ειρήνη.²³² Καλείται ο λαός για μια τελευταία θυσία ενώ κινητοποιούνται οι Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι με τηλεγραφήματα, συλλαλητήρια²³³ αλλά και απειλές «δια μέτρων ευκόλως εννοουμένων» μετά την αποτυχία κατάληψης του Εσκή Σεχέρ κατά την απροετοίμαστη επίθεση του Μαρτίου, εναντίον όσων, όπως ο Παπαναστασίου, μίλησαν για διπλωματική και οικονομική απομόνωση της χώρας.²³⁴

Γενικότερα πάντως και τα βενιζελικά φύλλα στήριζαν με ενθουσιασμό τη στρατιωτική λύση, αφού αυτή θα απέτρεπε την αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών και την κατάρρευση, όπως λέει ο *Ελεύθερος Τύπος*, του οικοδομήματος που έκτισαν οι Φιλελεύθεροι. Μάλιστα ήδη από τον Ιανουάριο του 1921, η ίδια εφημερίδα διαβεβαίωνε πως οι Φιλελεύθεροι δε θα έβαζαν κανένα πρόσκομμα προκειμένου να επιτύχει η κυβέρνηση στα εθνικά. Η επιλογή της στρατιωτικής λύσης χαιρετίζεται από τις βενιζελικές εφημερίδες, ως επιτυχία που δεν πιστώνεται στην κυβέρνηση, αλλά στην αδιαλλαξία των Τούρκων.²³⁵

²³⁰ *Εσπερινή*, 13-2-1921.

²³¹ Ν. Ψυρούκης, ό.π., σ. 157-160, και Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος*, ...σ. 94-95.

²³² *Εσπερινή*, 7-3-1921: Διάγγελμα Βασιλέως: «Αγών υπέρ πάντων» Καλώ τώρα την σφύζουσαν νεότητα του Λαού μου, όλης της Φυλής, να ενισχύσει τον στρατόν του, τον στρατόν Μου, τον εντεταλμένον εις την επιβολήν της ειρήνης».

²³³ *Εσπερινή*, 14-2-1921.

²³⁴ *Πατρίς*, 31-3-1921.

²³⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 7, 14-1-1921, και 4,7,8-3-1921.

Ταυτόχρονα, Γάλλοι και Ιταλοί, εγκολπώνονται, για τις εφημερίδες, τους εχθρούς του ελληνισμού. Προσπαθούν να θεμελιώσουν ανατολική πολιτική στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Μεσόγειο, για να ανταγωνιστούν την Αγγλία, η οποία όμως κατά την *Εσπερινή*, προηγείται μισό αιώνα και τα συμφέροντά της ταυτίζονται με τα ελληνικά.²³⁶ Οι Γάλλοι κεφαλαιοκράτες έχουν – για την εφημερίδα – στόχο την Ελλάδα που «απείθησε στις συμβουλές τους για να ζήσει».²³⁷ Η Ιταλία από την άλλη, «με το ένα χέρι προσέφερε ανθοδέσμη και μέσα στιλέτο για την Ελλάδα και με τα δύο χέρια όπλα στον Κεμάλ. Στη Μικρά Ασία όπλα και πυρομαχικά των Ιταλών φονεύουν Έλληνες και στο Καπιτώλιο η Ιταλία στήνει πολιτικές ενέδρες κατά των Ελλήνων».²³⁸ Ο Γάλλοι για τις αντιβενιζελικές εφημερίδες βοηθούν τον Κεμάλ έμπρακτα, αφού «βρέθηκαν δύο νεκροί Γάλλοι στρατιώτες στα χαρακώματα των Τούρκων στο Αφιόν Καραχισάρ.[...] Η ιστορία επαναλαμβάνεται όπως στο Μεσολόγγι, όταν οι Γάλλοι πολεμούσαν στο πλευρό του Ιμπραήμ».²³⁹ Μετά την απόρριψη από την Εθνοσυνέλευση της Άγκυρας της συμβιβαστικής πρότασης της Διάσκεψης αλλά και των μυστικών συμφωνιών του Μπεκήρ Σαμή με τους Γάλλους και Ιταλούς (26 και 29-2-1921 αντίστοιχα),²⁴⁰ και καθώς η Γαλλία δείχνει σημάδια υποχώρησης για τη Συνθήκη των Σεβρών ώστε να μην επεκταθεί ο αναθεωρητισμός και στις συμφωνίες για τη Γερμανία, η *Εσπερινή* (31-3-1921, 1-4-1921) προβάλλει και πάλι το αφήγημα ότι η Ελλάδα και η Γαλλία είναι θύματα των βενιζελικών συκοφαντιών. Δεν παραλείπει βέβαια να παρουσιάσει ως κυβερνητική επιτυχία την αποτυχία του μεσολαβητικού σχεδίου μετά την απόρριψή του από τον Κεμάλ, αφού «Ο Γούναρης πέτυχε! Η Ελλάδα κατέχει ανάμεσα στους συμμάχους τη θέση που είχε και προ των εκλογών. Η Αγγλία εγγυάται ότι οι Γάλλοι και Ιταλοί δε θα βοηθήσουν τον Κεμάλ».²⁴¹

Οι βενιζελικές εφημερίδες από την άλλη, αποδίδουν την αλλαγή της στάσης της Γαλλίας στην αλλαγή του καθεστώτος στην Ελλάδα. «Η Γαλλία από χαρακτήρα έχασε την ψυχραιμία της, ενώ η Αγγλία είναι ψυχραιμότερη. Μπορεί η Γαλλία να

²³⁶ *Εσπερινή*, 3, 8-3-1921.

²³⁷ *Εσπερινή*, 11-3-1921.

²³⁸ *Εσπερινή*, 21-3-1921.

²³⁹ *Εσπερινή*, 23-3-1921.

²⁴⁰ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 153-160.

²⁴¹ *Εσπερινή*, 27-3-1921.

μεταστραφεί λόγω των αγγλογαλλικών αναγκών»²⁴² με προϋπόθεση βέβαια ότι και η Ελλάδα θα πείσει τους Γάλλους ότι μπορεί να υπερασπιστεί τα γαλλικά συμφέροντα. Η *Εστία* με τίτλο «Η Γαλλία προπαντός» γράφει ότι κουράστηκε η Γαλλία να υπερασπίζεται τους μικρούς. Αν η Ελλάδα της δείξει ότι μπορεί να βασιστεί σ' αυτήν τότε θα της δώσει τη Θράκη και τη Σμύρνη.²⁴³ Όσο για τους Ιταλούς, η εφημερίδα τονίζει ότι «η αυτοτελειακή πολιτική» τους κατέστρεψε και τώρα κατανοούν ότι δεν περνάει. Εύκολα ο αναγνώστης κάνει το συνειρμό για τις προ των εκλογών διακηρύξεις της τότε αντιπολίτευσης, ενώ για την εφημερίδα το δια ταύτα είναι το ίδιο με τις κυβερνητικές εφημερίδες: «Ο πόλεμος είναι ζήτημα Ελληνισμού. Θα αναλάβουν οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, δε γίνεται αι θυσία ως μη γενόμεναι».²⁴⁴ Άλλωστε σταθερά η βενιζελική παράταξη τάσσεται υπέρ του πολέμου και της «προόδου» που αυτός έφερε.

«Οι Σύμμαχοι και ο Αγγλολατινικός συνασπισμός κάτω από τον οποίο τίθεται εκ παραδόσεως η οργάνωσις του κόσμου και με την νεοπαγή Κοινωνία των Εθνών, πρέπει να αγωνιστεί κατά του σλαβικού ονείρου. Οι αναταράξεις με την απομόνωσιν της Αμερικής, οι αναταράξεις στις σχέσεις Αγγλίας – Γαλλίας για τα λάφυρα του ηττημένου και οι διαφορές στο Ανατολικό, δε θα εμποδίσουν τελικά την πρόοδο που έφερε ο πόλεμος στα υλικά ζητήματα. Η Ελλάδα να ευθυγραμμίσει το βήμα της με το βήμα όλου του κόσμου.»²⁴⁵

Μέσα σε κλίμα ασάφειας για το τι είναι τελικά εθνική επιτυχία σε σχέση με τους συμμάχους και τη Συνθήκη των Σεβρών, έγιναν οι απaráσκευες επιχειρήσεις του Μαρτίου και η αποτυχία κατάληψης του Εσκή Σεχήρ. Η *Πρωτεύουσα* έγραφε στις 21-3-1921 ότι «δεν πολεμάμε για νέα δικαιώματα, αλλά για σεβασμό της Συνθήκης» και στις 25-2-1921 : «Ο Γούναρης δεν παρασύρθηκε από σωβινιστικές παραφορές, [...] επιθυμεί την ειρήνη και τη συνεργασία των ανατολικών λαών, [...] δεν είναι αδιάλλακτος εθνικιστής». Την επόμενη μέρα διατείνεται: «Η Διάσκεψις θα απαλλάξη την ψυχήν του λαού από τον εφιάλτη της Μικρασιατικής εκστρατείας χωρίς αρχήν και τέλος και αντικειμενικό σκοπό, [...] να απαλλάγει η Ελλάδα από την καταστρεπτικήν οικονομικήν θέσιν».²⁴⁶ Στις 6-3-1921 όμως κηρύσσεται η μερική

²⁴² *Πατρίς*, 3-3-1921.

²⁴³ *Εστία*, 9-4-1921.

²⁴⁴ *Στην ίδια*.

²⁴⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 1-1-1921.

²⁴⁶ Στο Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 228-230.

επιστράτευση της οποίας η απόδοση δεν έφτασε δεν έφτασε εγκαίρως στο μέτωπο. Τελικά όλο το Μάρτιο οι κυβερνητικές εφημερίδες παλινδρομούν ανάμεσα στην αναθεώρηση – πάντα βέβαια έπ'ωφελεία της Ελλάδας εάν βέβαια αυτή αποδείξει τη στρατιωτική της αξία – και την εμπέδωση της Συνθήκης και πάλι βέβαια μέσα από τον πόλεμο.²⁴⁷

Στις 26-3-1921 ο Γούναρης γίνεται πρωθυπουργός, και παρά τις εκτιμήσεις και ανησυχίες της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα και την καχυποψία της αγγλικής,²⁴⁸ δεν επιδιώκει καμιά απαγκίστρωση. Η *Εσπερινή* απαντώντας στην *Εστία* που την προηγούμενη μέρα υποστήριζε πως η Συνθήκη των Σεβρών είναι όπως όλες οι Συνθήκες («υπογράφεται και αφήνεται στους συνυπογράψαντες να διεκδικήσουν και δια των όπλων την εκπλήρωσιν των όρων»), γράφει στις 3-4-1921 : « Αν είναι τόσο αόριστη η Συνθήκη ευθύνονται οι Σύμμαχοι και τα συμφέροντά τους που προϋπήρχαν. Εμείς δηλώσαμε ότι δε θα παρεκκλίνουμε ούτε κεραϊάν από την πολιτικήν του Βενιζέλου που είναι η μόνη φυσιολογική πολιτική της Ελλάδος και τοπογραφική[...]».

β. Η επιλογή της στρατιωτικής λύσης. Τον Απρίλιο και το Μάιο, τα πράγματα είναι για τις εφημερίδες ξεκάθαρα. Έχει προκριθεί η στρατιωτική λύση χωρίς να διευκρινίζεται αν ο στόχος είναι η επιβολή²⁴⁹ ή η επέκταση της Συνθήκης των Σεβρών. Σταθερή για τις κυβερνητικές εφημερίδες είναι η στήριξη της Αγγλίας, σταθεροί εχθροί οι Βούλγαροι και οι Τούρκοι που «δήθεν προπαγανδίζουν υπέρ της ειρήνης και του πολιτισμού για να σωθούν», σταθερή φίλη μόνο η Αγγλία, από την

²⁴⁷« Δικαιούμαστε να ανατρέψουμε τη Συνθήκη. [...] κατέχουμε δεκαπλάσιο έδαφος [...] να τολμήσουμε και την Κωνσταντινούπολη [...] έτσι θα υπαγορεύσουμε τη (νέα) Συνθήκη στην Κωνσταντινούπολη». *Εσπερινή*, 20-3-1921.

²⁴⁸ Τα υπομνήματα των πρεσβευτών – ιδιαίτερα της Γαλλίας - εκφράζουν όλη την άνοιξη αμφιβολίες για την απόδοση της επιστράτευσης, μιλούν για δυσαρέσκεια του πληθυσμού, ενώ ο Γάλλος πρεσβευτής αμφιβάλλει και για την πραγματική πρόθεση και επιθυμία του Γούναρη και γενικότερα της κυβέρνησης που τη θεωρεί εξαρτημένη από τους επιστρατικούς συλλόγους, με ιδεώδες της την πολιτική των clan, των διευρυμένων οικογενειών, δηλαδή δέσμια προνεωτερικών σχημάτων, σε αντίθεση με τους βενιζελικούς που επιδιώκουν ριζικές αλλαγές και εκσυγχρονισμό. Ούτε όμως και ο Άγγλος πρεσβευτής στην Αθήνα πίστευε ότι θα επιτύχει η επιστράτευση. Παρ' όλα αυτά όλοι θεωρούν ότι ο ελληνικός στρατός δύσκολα θα καταβληθεί στη Μικρά Ασία. Βλ. Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 230-259.

²⁴⁹ *Πρωτεύουσα*, 21-3-1921 : «Δεν πολεμάμε για νέα δικαιώματα αλλά για σεβασμό της Συνθήκης». Και, 4-4-1921: «Δεν αγωνίζονται οι Έλληνες υπέρ του Ντενίκιν του Λευκού Στρατού, αλλά για την ελληνικήν και δικαίαν ειρήνην». Στο Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 240, 248.

ελληνική επανάσταση (Κάνιγκ, Ουέλλιγκτον, Λούντ Τζωρτζ πρεσβεύουν για την *Εσπερινή* το ίδιο δόγμα) και εξής. Μάλιστα η εφημερίδα επιμένει ότι η Αγγλία «εμμένει εις την ανασύστασιν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας» και υποστηρίζει ότι θα χρηματοδοτήσει την Ελλάδα και θα της επιτρέψει να χρησιμοποιήσει ως βάση την Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα υποστηρίζει ότι «Όλος ο αγγλικός στόλος στη Μεσόγειο θα διατεθεί στην Ελλάδα για αποκλεισμό του Κεμάλ».²⁵⁰ Γάλλοι και Ιταλοί αντιμετωπίζονται κατά περίπτωση ανάλογα με τις διακυμάνσεις της δικής τους πολιτικής. Η Γαλλία, μετά την απόρριψη της συμφωνίας της με τον Μπεκίρ Σαμή από την Εθνοσυνέλευση της Άγκυρας, κρατάει επιφυλακτική στάση, οπότε οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες χαιρετίζουν την ουδετερότητά της,²⁵¹ ενώ οι Ιταλοί «κάνουν στην Αττάλεια ό τι θέλει ο Κεμάλ» πράγμα που αναδεικνύει σε μοναδική αληθινή σύμμαχο την Αγγλία. Οι βενιζελικές εφημερίδες όμως, την ίδια περίοδο, μιλούν για κάποια φιλελληνική στροφή τουλάχιστον του γαλλικού Τύπου, με πλήθος δημοσιευμάτων μετά από μήνες σιωπής, στροφή που αποδίδουν σε κατίσχυση της γαλλικής πολιτικής στην Ευρώπη, πράγμα που ανάγκασε την Αγγλία σε υποχωρήσεις.²⁵²

Στις αρχές Ιουνίου τα βενιζελικά φύλλα και ιδίως η «φρόνιμη» *Εστία*, κατηγορούν την κυβέρνηση και τον Τύπο που τη στηρίζει, για αδέξιους χειρισμούς απέναντι στους «δικαστάς» της Ελλάδας. Η πρόκριση της στρατιωτικής λύσης οφείλεται κατά την εφημερίδα στο Γούναρη, ενώ ίσως μπορούσε να αποφευχθεί.²⁵³ Πάντως ο Γούναρης φαίνεται πράγματι πως είχε προκρίνει την άνευ όρων συνέχιση της εκστρατείας, για να εξασφαλίσει την εμπιστοσύνη της Αγγλίας και τη σταθεροποίηση του θρόνου. Τον Ιούνιο του 1921 σε υπόμνημα προς την Αγγλία, επεσήμανε τις δυσκολίες, αλλά δήλωνε πως ο πόλεμος θα συνεχιστεί. Άλλωστε η απόδοση της επιστράτευσης ήταν αρκετά καλή, παρά τις δυσοίωνες προβλέψεις του

²⁵⁰ *Εσπερινή*, 20-5-1921.

²⁵¹ «Η Γαλλία συμφωνεί αλλά δε θα λάβει μέρος. Όλα οφείλονται στην πληροφόρησή τους για τον ελληνικό στρατό». *Εσπερινή*, 22-5-1921. Αλλά στις 26-5-1921 η ίδια γράφει: «Η Γαλλία δήλωσε ότι δε θυσιάζει ούτε έναν στρατιώτην για την Ελλάδα ή χρήματα που δεν ζητήσαμε. Οι Γάλλοι κεφαλαιοκράται άλλωστε δεν διακρίνονται δια τον πατριωτισμόν τους».

²⁵² *Εστία*, 27-5-1921. Εντούτοις στις 16-5-1921 η εφημερίδα είχε δημοσιεύσει πως σύσσωμος ο γαλλικός Τύπος είχε απορρίψει τους όρους του Κεμάλ προς τη Γαλλία ως απαράδεκτους, γεγονός που θα εξηγούσε καλύτερα αυτήν την αλλαγή των διαθέσεων.

²⁵³ *Εστία*, 2-6-1921.

Γάλλου πρεσβευτή στην Αθήνα.²⁵⁴ Ζητούσε όμως δάνειο για τη στήριξη της πολεμικής προσπάθειας.²⁵⁵

Η πρόταση μεσολάβησης των Δυνάμεων έφτασε μάλλον αργά και όταν η Αγγλία γνώριζε ότι επρόκειτο να απορριφθεί. Στις 12 Ιουνίου, ο Γούναρης απάντησε αρνητικά αφού είχε συντελεστεί ήδη η πολεμική προετοιμασία.²⁵⁶ Οι κυβερνητικές εφημερίδες υποστηρίζουν πανηγυρικά την απόρριψη: «Δεν μπορούμε να δεχτούμε μετά από δύο μήνες προετοιμασία. Θα νικήσουμε πρώτα και μετά μιλάμε».²⁵⁷ Στις 2-7-1921 η εφημερίδα *Εσπερινή* προβάλλει τις δηλώσεις Γούναρη στη Βουλή: «Το ζήτημα είναι μόνον στρατιωτικόν. Δεν μπορούμε να κατατριβόμαστε σε άγονους διπλωματικούς αγώνες». Τον Ιούνιο νέα, εχθρικά προς τις ελληνικές θέσεις, δημοσιεύματα του γαλλικού Τύπου, βλέπουν το φως της δημοσιότητας στην *Εστία*. Γαλλικές εφημερίδες αρνούνται τη συμβολή της Ελλάδας στην ήττα της Τουρκίας κατά τον πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, ενώ θεωρούν ότι η συμμαχική απόφαση να δοθεί εντολή για τη Σμύρνη στον ελληνικό στρατό, έγινε για να περιοριστούν οι φιλοδοξίες της Ιταλίας, αλλά κόστισε χιλιάδες ζωές Γάλλων στην Κιλικία. Το συνετότερο είναι για τη Γαλλία να διαπραγματευτεί με τους Τούρκους και να επιβάλλει τα δικά της συμφέροντα.²⁵⁸ Όλα αυτά ενώ ξεκινούν οι επιχειρήσεις.

Σταθερός εχθρός είναι πλέον για τις κυβερνητικές και ανέκαθεν βέβαια για τις βενιζελικές εφημερίδες,²⁵⁹ και οι Μπολσεβίκοι, «για την ανασχεση των οποίων πολεμούν οι Έλληνες στην Ασία». «Αν η Ευρώπη δεν είναι διανοητικά τυφλή, θα ακούσει την βοήν της Ρωσικής άρκτου. [...] Είναι ανάγκη να χαράξουμε το δρόμο Άγκυρας – Κωνσταντινούπολης. [...] Η Γαλλία να μην γίνει Θεραπαινίς των Μπολσεβίκων και χανούμισα του Κεμάλ». «Ο κίνδυνος να βρεθούν οι Ρώσοι στην Κωνσταντινούπολη αποτράπηκε από τον Κωνσταντίνο. Τώρα θα αποτραπεί από την Ελλάδα και την Αγγλία».²⁶⁰ Δεν απασχολεί βέβαια τις αντιβενιζελικές εφημερίδες ότι

²⁵⁴ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 252, 254.

²⁵⁵ Δ. Τσιριγώτης, *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Ποιότητα, Αθήνα 2010, σ. 213, στο Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 259.

²⁵⁶ Γ. Γιανουλόπουλος, «Εσωτερικές...», ό.π., σ. 169.

²⁵⁷ *Εσπερινή*, 12-6-1921.

²⁵⁸ *Εστία*, 18-5-1921. Ο Βενιζέλος πρότεινε στην ελληνική πλευρά να δεχθεί τη μεσολαβητική πρόταση των συμμάχων ώστε αν την απορρίψουν οι Τούρκοι η Βρετανική κυβέρνηση να αισθανθεί ελεύθερη να επιδιώξει στρατιωτική λύση. Στο Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 260.

²⁵⁹ Στην ίδια: «Οι Μπολσεβίκοι εις την Άγκυραν. Ορμητήριον δια την Δυτικήν Ευρώπην».

²⁶⁰ *Εσπερινή*, 27-5-1921 και 23-5-1921.

ο κίνδυνος από τους μπολσεβίκους ήταν ακριβώς και η δικαιολόγηση της εκστρατείας στην Ουκρανία που προέβαλαν οι βενιζελικοί, μαζί βέβαια με τα ανταλλάγματα που περίμεναν την Ελλάδα από τους συμμάχους της. Τότε καταδίκάζαν την εκστρατεία απερίφραστα και εξακολουθούν βέβαια να τη θεωρούν λανθασμένη διπλωματικά κίνηση, αφού για χάρη της Γαλλίας «έστρεψε τους μπολσεβίκους προς τον Κεμάλ, οι οποίοι μάλιστα τώρα διώκουν τους Έλληνες που δεν ανήκουν στο κόμμα».²⁶¹ Κοινό όμως θα είναι στο εξής και το αφήγημα αυτό στην εξωτερική πολιτική βενιζελικών και αντιβενιζελικών, η ανάγκη αντιμετώπισης δηλαδή του μπολσεβικικού κινδύνου, μέσα από τις συμμαχία με τις Δυνάμεις. Μετά μάλιστα την εγκατάλειψη της Νικομήδειας από την Ελληνική μεραρχία πριν φτάσει το σύνταγμα που θα την αντικαθιστούσε και την κατάληψη της πόλης από τον κεμαλικό στρατό, η *Εστία* επισείει και πάλι τον μπολσεβικικό κίνδυνο, μιλά για τουρκομπολσεβίκους και σχέδιο των Ρώσων να πάρουν την Κωνσταντινούπολη και να διαδώσουν τις ιδέες τους στην Ευρώπη μέσω αυτής αρχικά, αλλά και των άλλων στη συνέχεια Βαλκανικών χωρών. Κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, αφού και «η κίτρινη φυλή, που στελεχώνει τον Ερυθρό στρατό θα χρησιμοποιήσει ως γέφυρα την Κωνσταντινούπολη για να υποτάξει την Ευρώπη».²⁶²

Στη διάρκεια των επιχειρήσεων του καλοκαιριού, οι κυβερνητικές εφημερίδες, αποκάλυπτα διατείνονται το θάνατο της Συνθήκης των Σεβρών. «Η Συνθήκη αφορμή του αγώνα όχι ο τελικός σκοπός».²⁶³ «Νεκρή η Σεβρών! Τώρα έχουμε άλλας αξιώσεις».²⁶⁴ «Η αναθεώρησης θα διώξει την Τουρκία από την Κωνσταντινούπολη».²⁶⁵ Όσο για συμμάχους και εχθρούς, οι Έλληνες δεν έχουν σύμμαχο παρά μόνο την Αγγλία, όπως λέει η *Εσπερινή* (31-7-1921): «Ο θάνατος μίας Συνθήκης! Οι Έλληνες σύντομα θα κληθούν από την Αγγλία να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη!». Νωρίτερα είχε βέβαια φροντίσει να τονίσει ότι ο Ελληνισμός διώκεται παντού (Αίγυπτος, Μικρά Ασία, Ρωσία) και να αναφωνήσει: «Ως τότε η

²⁶¹ *Εσπερινή*, 20-6-1921. Στις 13-4-1921 η εφημερίδα έγραφε : «Να στείλουμε τα υπολείμματα του στρατού του Βράγγελ στη Γαλλία. Η Ελλάδα δεν έχει, δεν μπορεί να τους θρέψει».

²⁶² *Εστία*, 18-6-1921.

²⁶³ *Πολιτεία*, 1-7-1921.

²⁶⁴ *Εσπερινή*, 18-7-1921.

²⁶⁵ *Εσπερινή*, 29-7-1921.

καταδίωξη του ευγενεστέρου έθνους;»²⁶⁶ Στη διάρκεια του καλοκαιριού, επανειλημμένα υπογραμμίζεται η μοναξιά της Ελλάδας: «Και τότε και τώρα οι Φράγκοι μας άφησαν μόνους» (26-6-1921). «Οι Σύμμαχοι κάνουν τα πάντα για να βοηθήσουν τον Κεμάλ.[...] Ιταλοί κατάσκοποι στην περιοχή. Ιταλικό πλοίο στη Σμύρνη μετέδιδε στους Τούρκους ό,τι μάθαινε» (2-7-1921). Και όταν αρχίζουν να φαίνονται οι δυσκολίες των επιχειρήσεων κατά την πορεία προς την Άγκυρα, η εφημερίδα τις αποδίδει στην εκμετάλλευση από τους Τούρκους των αντιθέσεων των Συμμάχων. Διαφορετικά η Ελλάδα μόνη θα το είχε λήξει (31-8-1921). Στις 11-9-1921, ενώ εκλιπαρεί μια χειρονομία της Γαλλίας, αφού «δεν ήταν η Ελλάδα που εγκολπώθηκε την Αγγλία αλλά η Αγγλία την Ελλάδα και η Γαλλία τον Κεμάλ» δηλώνει: «Δεν αλλάξαμε εμείς. Εμείς εντολές εκτελούσαμε όταν πήγαμε. Είμαστε πάντα φιλοαντατικοί». Στο ίδιο φύλλο όμως γράφει : «Δεν πολεμήσαμε μόνο με τον Κεμάλ αλλά και με τη συμμαχική διπλωματία, την παγκόσμια πολιτική και την υπονόμηση του Βενιζέλου και των μυστικών επιρροών που ήθελαν τη νίκη του Κεμάλ και την αναθεώρηση των Σεβρών».

Ο Σεπτέμβρης μετά την αποτυχημένη σε σχέση με το διακηρυγμένο τελικό στόχο, προέλαση στην Άγκυρα και την απομάκρυνση της απαγκίστρωσης καθώς διαψεύστηκε πανηγυρικά το αφήγημα του «σύντομου πολέμου», είναι ο μήνας των τελικών διαπραγματεύσεων για το Σύμφωνο της Άγκυρας, ή Franklin Bouillon (7/20-10-1921),²⁶⁷ ένα σύμφωνο που αποδίδει τη σύγκρουση των συμφερόντων στην περιοχή και αναδεικνύει τις διαστάσεις του προβλήματος στο οποίο η ανάμειξη της Ελλάδας δεν είχε ίσως εξ αρχής καμία τύχη. Δείχνει επίσης ότι χωρίς τη Γαλλία, η Ελληνική διπλωματία στραμμένη αποκλειστικά στην Αγγλία δεν μπορούσε παρά να υπηρετεί αποκλειστικά τα συμφέροντα εκείνης και να αυξάνει διαρκώς την εξάρτησή της από αυτήν. Το *Εμπρός* δείχνει να το αντιλαμβάνεται: «Δεν πολεμούν οι Γάλλοι εμάς αλλά τους Αγγλους.[...] Ας πειστούν εξίσου και οι δύο» (10-9-1921). Το ίδιο

²⁶⁶ *Εσπερινή*, 20-6-1921.

²⁶⁷ Γ. Μουρέλος, «Η γαλλο-τουρκική προσέγγιση του 1921. Το σύμφωνο Franklin Bouillon και η εκκένωση της Κιλικίας», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 4, 1983. Οι προσπάθειες προσέγγισης των Κεμαλικών είχαν βέβαια ξεκινήσει πολύ νωρίτερα αλλά είχαν ανασταλεί με την απόρριψη από την εθνοσυνέλευση της Άγκυρας (10-5-1921) της συμφωνίας που είχε επιτευχθεί στις 11-3-1921 στο περιθώριο της Διάσκεψης του Λονδίνου. Στο ίδιο, σ. 232 και 225 αντίστοιχα.

και οι βενιζελικές εφημερίδες.²⁶⁸ Σταθερά όμως στο εξής, το *Εμπρός*, που υποστήριζε τον Νικόλαο Στράτο στη συνέχεια, θα ασκεί κριτική στην κυβέρνηση Γούναρη για την πολιτική της, προκρίνοντας μια «πατριωτική» ανένδοτη στάση. Εντυπωσιάζουν πάντως και οι αναλύσεις της εφημερίδας για τα διεθνή ζητήματα, γεγονός που είναι αντιφατικό με την περιορισμένη οπτική της για τον ελληνοτουρκικό, όπως τον παρουσιάζει, πόλεμο. Αντιθέτως η *Πολιτεία* μιλά για «ηθικήν κατάπτωσην» της Γαλλίας²⁶⁹ και η *Εσπερινή* θεωρεί ότι η Γαλλία κηρύσσει τον πόλεμο στην Ελλάδα και δηλώνει: «Η Ελλάς παρά το πλευρόν της Αγγλίας αποκλειστικώς».²⁷⁰

Ο *Ελεύθερος Τύπος* στις 6 και 7 Σεπτεμβρίου δημοσιεύει δυο επιστολές του Βενιζέλου με ημερομηνίες 20 Ιουνίου/ 3 Ιουλίου και 13/26 Αυγούστου στις οποίες ο Βενιζέλος καταδίκασε την «αυτοτελειακή» πολιτική ως εγκληματική και καταδίκασε την προέλαση στην Άγκυρα αφού ο εχθρός μπορεί διαρκώς να αποσύρεται και δεν είναι εύκολο να αντιμετωπιστεί με μια τελική μάχη. Η εφημερίδα διατείνεται ότι οι Φιλελεύθεροι που έχουν αντιαυτοτελειακή πολιτική, πείθουν τους συμμάχους, σε αντίθεση με την κυβέρνηση. Και η βενιζελική *Πατρίδα* όμως, δημοσίευε άρθρο της γαλλικής εφημερίδας *Le Temps*, που αναδείκνυε το στρατιωτικό αδιέξοδο.²⁷¹ Η απάντηση βέβαια από την *Εσπερινή* είναι πως αυτά δηλώνουν την επιθυμία των βενιζελικών να επιστρέψει ο Βενιζέλος και «δε θα έρθει ακόμα κι αν γίνει όλη η Ελλάδα τέφρα».²⁷² Παράλληλα εξαπολύονται νέες διώξεις σε βενιζελικούς.²⁷³ Η άρνηση για ακόμα μια φορά της Αγγλίας να δώσει δάνειο στην Ελλάδα, παρουσιάζεται από την εφημερίδα ως επιλογή της κυβέρνησης να μην το λάβει γιατί θα είχε δυσμενείς όρους, αφού οι Άγγλοι ζητούσαν τις προσόδους των τελωνείων της Θράκης και της Μικράς Ασίας. Αυτό όμως σήμαινε για την εφημερίδα ότι η Ελλάδα στερεώνεται εκεί.²⁷⁴ Την ίδια ανεστραμμένη εικόνα της πραγματικότητας δίνουν κι

²⁶⁸ *Πατρίς*, 8-9-1921 : «Δεν τελειώνει ο πόλεμος αν η Ελλάδα δεν αποκαταστήσει τις σχέσεις της με τους Συμμάχους».

²⁶⁹ *Πολιτεία*, 13-9-1921.

²⁷⁰ *Εσπερινή*, 12 και 13-9-1921.

²⁷¹ *Πατρίς*, 21-9-1921.

²⁷² *Πατρίς*, 9-9-1921.

²⁷³ Γ. Γιαννουλόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922»...ό.π., σ. 186.

²⁷⁴ *Πατρίς*, 14-9-1921.

άλλες αντιβενιζελικές εφημερίδες, όπως η *Πολιτεία*, η οποία ζητάει να διαμορφωθεί το καθεστώς διοίκησης και φορολόγησης των Μικρασιατικών εδαφών που κατέχονταν από τον Ελληνικό στρατό, ως μέσο διπλωματικής πίεσης και οικονομικής ανακούφισης για την Ελλάδα.²⁷⁵

Την ίδια στιγμή βέβαια, οι Γάλλοι έχουν αποφασίσει να λάβουν υπόψη τους ως σημαντικό παράγοντα στην Ανατολή την Τουρκία,²⁷⁶ ανακόπτοντας την Αγγλική επιρροή στην περιοχή και την επιρροή των Μπολσεβίκων στο κεμαλικό κίνημα, και αποκαθιστώντας τη γαλλική πολιτική των προνομιακών σχέσεων με την Τουρκία που υπήρχε μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.²⁷⁷ Το *Εμπρός* από την άλλη ζητά εξηγήσεις από τους βενιζελικούς που έδωσαν τώρα τις επιστολές στη δημοσιότητα. Διαφοροποιείται όμως από τον Γούναρη επειδή, όπως υποστηρίζει, έγιναν λάθη, παρ' όλο που και η ίδια είχε ταχθεί ενάντια στη μεσολάβηση των Δυνάμεων. Η Εθνοσυνέλευση εξάλλου είχε θέσει κόκκινη γραμμή τη Συνθήκη των Σεβρών και οι Φιλελεύθεροι συμφωνούσαν. Για την εφημερίδα ο Γούναρης ευθύνεται για την Ιταλία και τη μη αποκατάσταση των σχέσεων με τη Γαλλία. Λόγω της Ιταλίας η Ελλάδα χάνει και τους τρεις δρόμους για τη Σμύρνη: «τον κληρικόφρονα, την εκπαίδευση και την οικονομία», ενώ παράλληλα και η διάσκεψη των πρεσβευτών ανέτρεψε τις αποφάσεις της Διάσκεψης της Ειρήνης για τη Βόρεια Ήπειρο.²⁷⁸

Γενικότερα από το Σεπτέμβριο και εξής, τον τόνο δίνει στις εφημερίδες ένα αίσθημα διπλωματικής απομόνωσης και αποτυχίας. Οι κυβερνητικές εφημερίδες αποδίδουν την τροπή είτε στις διπλωματικές επιδιώξεις των Μεγάλων²⁷⁹ είτε σε προαιώνιο φθόνο κατά των Ελλήνων λόγω της θέσης τους. «Δεν υπάρχει φιλελληνισμός. Μόνο λίγα άτομα λάτρεις του αρχαίου πολιτισμού».²⁸⁰ Επανέρχονται δηλαδή προηγούμενα στερεότυπα και ο αντιδυτικισμός, καθώς είναι ανάγκη να εξηγηθεί η αποτυχία με τρόπο ανώδυνο για το υπεύθυνο πολιτικό σύστημα.

²⁷⁵ *Πολιτεία*, 23-9-1921, στο Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 285.

²⁷⁶ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 287.

²⁷⁷ Γ. Μουρέλος, ό.π., σ. 212.

²⁷⁸ *Εμπρός*, 18, 20-9-1921.

²⁷⁹ *Πολιτεία*, 14-9-1921: « Η Αγγλία θέλει παράτασιν της εκκρεμότητος μέχρι του έαρος ίνα ούτω δοθεί καιρός εις τον ανελθόντα επί του θρόνου του Ιράκ Φεϋσάλ να τακτοποιηθεί καλώς εις την Μεσοποταμίαν, η Γαλλία και Αμερική επιθυμούν την ειρήνην διότι έχουν μεγάλα κεφάλαια εις την περιοχήν, οι Μπολσεβίκοι είναι απησυχολημένοι με τον λιμόν, και οι Ιταλοί επιθυμούν πάσαν διευθέτησιν εις την Ανατολήν η οποία θα έβλαπτε τους Έλληνες».

²⁸⁰ *Εσπερινή*, 25-9-1921.

Το διπλωματικό και στρατιωτικό αδιέξοδο οδήγησε τον πρωθυπουργό Δ. Γούναρη να αναχωρήσει για το εξωτερικό αφού πρώτα ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Οι Φιλελεύθεροι απείχαν. Στις 3/16-10-1921 ο Γούναρης αναχώρησε για το Παρίσι ώστε να συναντηθεί με τον Μπριάν και μετέπειτα για το Λονδίνο για νέα Διάσκεψη και αναζήτηση δανείου.²⁸¹ Έλειψε πέντε περίπου μήνες και στις επαφές του με τον Μπριάν κατ' απαίτηση της Αγγλίας λένε οι εφημερίδες,²⁸² δεν κατάφερε να πείσει ότι η Ελλάδα εξακολουθεί να είναι ισχυρότερος από την Τουρκία παίχτης στην Ανατολή. Η εφημερίδα *Εμπρός*, που μετέβαλε την φιλοκυβερνητική - αρχικά – θέση της, ενώ στις 7-10-1921 ζητούσε από τη Γαλλία να δώσει «χέρι φιλίας στην Ελλάδα για να μη μείνει σε διπλωματική απομόνωση, αφού έχει κοινές αξίες με την Ελλάδα», την επόμενη μέρα μιλά για διπλωματική απομόνωση της Ελλάδας, η έξοδος από την οποία εξαρτάται από τους χειρισμούς του Έλληνα πρωθυπουργού.²⁸³ Δεν παραλείπει να κατηγορήσει τις Δυνάμεις για καιροσκοπισμό, και για την δήθεν ουδετερότητά τους:

«Η δήλωση ουδετερότητας είναι άτιμη, γιατί η Ελλάδα με δικές της θυσίες ωφελεί τους Συμμάχους. Αυτοί περιμένουν να ορίσουν τα όρια της Νίκης και τα όρια της Ήττας του καθενός, ενώ η ουσία του ζητήματος είναι η δια του ελληνικού στρατού εξυπηρέτησις και εξασφάλισις των συμφερόντων όλων των Δυνάμεων εν τη Ανατολή, [...] αλήθεια αιματηρά και καίουσα».²⁸⁴

²⁸¹Γ. Γιαννουλόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», ό.π., σ.187.

²⁸² *Εμπρός*, 7-10-1921.

²⁸³*Εμπρός*, 8-9-1921. Στις 14-12-1921 η εφημερίδα επικρίνει την κακή οργάνωση της ελληνικής προπαγάνδας στη Γαλλία: «Προτιμήθηκαν σχέσεις με φύλλα, δημοσιογράφους και διανοούμενους β' κατηγορίας ή γέρους από ρουσφέτι και κοινωνικές φιλίες. Υπήρχε μια εφημερίδα με κύρος, «*Η εφημερίς των Συζητήσεων*» και δυσανεστήσαμε τον φιλέλληνα εκδότη, αφού είχε συμφέροντα στη Γαλλική λιμενική εταιρία της Σμύρνης και η Ελλάδα αθέτησε τις οικονομικές υποχρεώσεις σ' αυτήν. Τώρα κι αυτός μαίνεται κατά της Ελλάδας. [...] Οι εχθροί μας στη Γαλλία γράφουν στους τοίχους: Οι Τούρκοι εκδικήθηκαν τους ναύτες μας».

²⁸⁴*Εμπρός*, 8-10-1921. Η εφημερίδα είχε στις 3-10 δημοσιεύσει άρθρο με ανάλυση των διεθνών σχέσεων καταδεικνύοντας την αλληλεξάρτηση των παγκόσμιων ζητημάτων με τρόπο που θυμίζει τη θεωρία «του χάους» και το πέταγμα της πεταλούδας στο Πεκίνο.: «Η Ελλάδα εις το διεθνές σκάκι». «Το Ανατολικό τετράγωνο έχει μόνο τη μία πλευρά ελληνική. Υπάρχουν η συρομεσοποταμιακή, η καυκασιανή, η ενδοασιατική [...] δε γίνεται κύκλος με κέντρο την Ελλάδα. Δεν μπορεί να πιστεύουμε ότι έχουν τόσο αξία τα δικά μας για τους ξένους».

Πρόκειται ίσως για την πιο ξεκάθαρη παραδοχή και επίγνωση της κατάστασης και του χαρακτήρα του πολέμου, που όμως δεν οδήγησε σε καμία μεταβολή στάσης, ούτε και της ίδιας της εφημερίδας, απέναντι στον πόλεμο που είχε αναληφθεί και τελμάτωνε, εξοντώνοντας εκτός από χιλιάδες ανθρώπους και τα οικονομικά της χώρας.

Καθώς πια είναι ορατή και στην Ελλάδα η μεταστροφή της αγγλικής πολιτικής αφού οι συναντήσεις της ελληνικής αντιπροσωπίας στο Λονδίνο είχαν ως αποτέλεσμα την επανάληψη των προτάσεων του Ιουνίου και τη ρητή δήλωση της Αγγλίας ότι δε μπορεί να κάνει τίποτα χωρίς την Αντάντ, οι εφημερίδες αποδύονται σε έναν αγώνα αφ' ενός να πείσουν ότι το μέτωπο είναι το σοβαρότερο διπλωματικό επιχείρημα της Ελλάδας, και αφ' ετέρου να επιρρίψουν την ευθύνη στον πολιτικό αντίπαλο για τη «δυσπιστία» των Δυνάμεων προς την Ελλάδα. Γνωρίζουν όλοι, ιδιαίτερα μετά το Σύμφωνο της Άγκυρας ότι η εσωτερική κατάσταση και η ανατροπή ή μη του «Κωνσταντινικού καθεστώτος» δεν επηρεάζει την πολιτική των Δυνάμεων. Η Γαλλία έχει αποφασίσει οριστικά να συνδιαλλαγεί με τον Κεμάλ, η Αγγλία αρνείται την προσφορά της κυβέρνησης να αφεθεί το ζήτημα μόνο στα χέρια της,²⁸⁵ οι Ιταλοί έχουν κι αυτοί υπογράψει σύμφωνο με το κεμαλικό καθεστώς, ενώ στη Σμύρνη οργανώνεται η «Μικρασιατική Άμυνα» και η «Εθνική Άμυνα» της Κωνσταντινούπολης είχε θέσει ως στόχο τη μεσολάβηση του Βενιζέλου προς την Αγγλία ώστε να επιτύχει τη στήριξή της για «αυτόνομο «Ιωνικό κράτος»».²⁸⁶

γ. 1922. Τα πυρά προς τις Δυνάμεις. Κριτική και ελπίδες.

«ΣΤΟΥΣ ΠΑΤΡΙΩΤΕΣ: Γιορτάστε ακόμη μια φορά, τον Αη Βασίλη με χαρά. Και το λαό το φουκαρά, με τσακισμένα τα φτερά σαν κρέας στη διεθνή αγορά, πουλώντας τον στα φανερά, για λίγο δανεικό παρά, το λάδι αφού του βγάζετε, τον βάζετε και σφάζεται. Μα ως πότε θα γιορτάζετε;».²⁸⁷

Μπορεί βέβαια αυτή η κριτική να ασκείται από το *Ριζοσπάστη* την Πρωτοχρονιά του 1922, όμως όλο και περισσότερο, καθώς συνειδητοποιείται σταδιακά ότι η Ελλάδα

²⁸⁵ Σ. Ριζάς, ...ό.π., σ. 292.

²⁸⁶ Το σχέδιο αυτονομίας της περιοχής της Σμύρνης που επιχειρήθηκε να τεθεί σε εφαρμογή στις αρχές του 1922, παρουσιάστηκε από τον ίδιο τον αρχιστράτηγο Παπούλα στον Γούναρη τον Μάρτιο του 1922 και απορρίφθηκε, ενώ και ο Βενιζέλος ήταν εξαιρετικά διστακτικός. Πρότεινε για να έχει κάποιες πιθανότητες επιτυχίας το νέο κράτος να χαρακτηριστεί χριστιανικό και μικρασιατικό. Η Αγγλία αρνήθηκε κάθε στήριξη. Στο Γ. Γιαννιλόπουλος, ό.π., σ.190-192.

²⁸⁷ *Ριζοσπάστης*, 1-1-1921.

δεν έχει να περιμένει κάποια δραστική επέμβαση των Δυνάμεων, οι περισσότερες εφημερίδες εγκαταλείπουν το αφήγημα της Μεγάλης Ιδέας που υπηρετείται από τον πόλεμο, και στην κριτική τους προς τις Δυνάμεις, υιοθετούν την ιδέα της προδοσίας της Ελλάδας από τους συμμάχους της, με την υπόδειξη των οποίων και για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους έγινε η εκστρατεία στη Μικρά Ασία.

Ο νέος – βενιζελικός – Οικουμενικός Πατριάρχης Μελέτιος Μεταξάκης,²⁸⁸ εισέπραξε στις αρχές του 1922 την άρνηση του Λούντ Τζωρτζ να υποστηριχθεί οποιοδήποτε σχέδιο θα απέτρεπε την αποχώρηση των Ελλήνων από τη Σμύρνη.²⁸⁹ Παρ'όλα αυτά, στη δημόσια συζήτηση οι βενιζελικοί διατείνονται ότι η κυβερνητική αλλαγή είναι υπεύθυνη για την πολιτική των Δυνάμεων, ενώ οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες αναζητούν αποδιοπομπαίους τράγους στην βενιζελική πλευρά (που «υποσκάπτει την αξιοπιστία της ελληνικής κυβέρνησης στο εξωτερικό») και στις εφημερίδες που τη στηρίζουν.²⁹⁰

Έτσι, το αφήγημα των κυβερνητικών εφημερίδων παραμένει περίπου το ίδιο στις αρχές του 1922: Οι Δυνάμεις θα συνεργαστούν κάποια στιγμή μεταξύ τους, το μέτωπο - ακλόνητο - παραμένει το ισχυρότερο ελληνικό επιχείρημα, το δάνειο όπου νάναι εξασφαλίζεται, μια τελευταία θυσία απαιτείται. Βέβαια η Διάσκεψη των Κανών (Δεκέμβριος του 1921) ανέδειξε τις ενδοσυμμαχικές διαφορές, ενώ παρέτεινε την αβεβαιότητα με την απόφαση να μη γίνει καμιά μονομερής ενέργεια, ούτε επίθεση ούτε αποχώρηση, και δεν υποβλήθηκε κανένα νέο μεσολαβητικό σχέδιο.²⁹¹ Οι Γάλλοι είχαν στραμμένη την προσοχή τους στις γερμανικές επανορθώσεις έχοντας εξουδετερώσει - όπως πίστευαν - με το Σύμφωνο του Οκτωβρίου την αγγλική πολιτική στην Ανατολή,²⁹² και μια κυβερνητική κρίση στη Γαλλία λόγω της

²⁸⁸ Πρόκειται για τον βενιζελικό πρώην μητροπολίτη Αθηνών που παύθηκε μετά τις εκλογές του 1920 και τον Δεκέμβριο του 1921 εξελέγη Οικουμενικός Πατριάρχης. Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 189-190. Το *Σκριπ*, τον χαρακτηρίζει (3-1-1922) «εκκλησιαστικό μπράβο του Βενιζέλου», ενώ ο Λούντ Τζωρτζ, στη συνάντηση που προαναφέρθηκε, συνομιλούσε μαζί του και του πρότεινε να επικεντρωθεί στην επάνοδο του Βενιζέλου στην Ελλάδα.

²⁸⁹ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 308-309.

²⁹⁰ *Εσπερινή*, 1-1-1922.

²⁹¹ Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 191.

²⁹² Γ. Μουρέλος, ό.π., σ.212. Οι ελληνικές εφημερίδες έχουν επίγνωση της σημασίας του συμφώνου για την Ελλάδα και βέβαια για την αγγλική διπλωματία. Το *Εμπρός*, στις 28-1-1922 δημοσιεύει τις απόψεις του Γάλλου στρατηγού Σερφίλ που υπηρέτησε τρία χρόνια στη Συρία : « Υπάρχουν δύο Ισλάμ: το αραβικό και το τουρκικό. Η Αγγλία ενδιαφέρεται για το αραβικό γιατί τίθεται σε κίνδυνο η

συμβιβαστικής πολιτικής του Μπριάν με την Αγγλία, αναζωπύρωσε τις ελπίδες της ελληνικής πλευράς για ενιαία και ευνοϊκότερη στάση των Δυνάμεων απέναντι στο ελληνοτουρκικό ζήτημα.

Το *Σκριπ*, την πρώτη Ιανουαρίου, διατείνεται ότι ο νέος πρωθυπουργός της Γαλλίας Πουανκαρέ θα μεταβάλει τη στάση της Γαλλίας απέναντι στην Ελλάδα, και στις τρεις του ίδιου μήνα, ενώ δεν παραλείπει να καλλιεργήσει προσδοκίες για γρήγορη επιστροφή των στρατιωτών στις εστίες τους, αποδίδει την όποια επιτυχία προσδοκά, στην ελληνική κυβέρνηση. «Πέρασαν αι μαύραι ημέραι καθ' ας ο αγών εκινείτο υπό ξένα νεύματα, χάριν ξένων σκοπών και υπό την πίεσιν ξένων χειρών». Η *Εσπερινή* στην ίδια περίπου γραμμή, θεωρεί ότι η Γαλλοαγγλική συνεννόηση, παρ'όλο που δεν αφορά τη διευθέτηση του Τουρκικού, θα οδηγήσει αναπόδραστα στην ανάληψη στρατιωτικής δράσης από την Ελλάδα. Ακόμα κι αν υπήρχε νέα πρόταση επίλυσης, θα την επέβαλε η Ελλάδα είτε ως εντολοδόχος της Αντάντ, είτε με τη στήριξη της Αγγλίας, αφού οι Τούρκοι θα την απέρριπταν. Έτσι κατά την εφημερίδα, αυτή τη φορά η Ελλάδα, μην έχοντας άλλη διέξοδο, θα στραφεί προς την Κωνσταντινούπολη. Ο πόλεμος την άνοιξη είναι αναπόδραστος, γράφει.²⁹³ Και το *Έθνος* όμως δείχνει να προσδοκά μεταβολή της γαλλικής πολιτικής επί το φιλελληνικότερον και οριστική διευθέτηση στη μελλοντική Διάσκεψη της Γένοβας.

Η παράδοση του πολεμικού υλικού των Γάλλων της Κιλικίας στον Κεμάλ, γίνεται γνωστή στις εφημερίδες λίγο αργότερα, και μιλούν για εξαπάτηση της Ελλάδας και των Συμμάχων από τη Γαλλία.²⁹⁴ Στο απυρόβλητο πάντα η Αγγλία κυρίως από τις καθαρά “Γουναρικές”, η οποία επίσης είχε αποδεχθεί σε ένδειξη καλής θέλησης προς τη Γαλλία την παράδοση του πολεμικού υλικού στον Κεμάλ και είχε αποδεχθεί τις εξηγήσεις της ότι επρόκειτο μόνο για μια τοπική διευθέτηση.²⁹⁵ Οι ίδιες εφημερίδες χαιρετίζουν την πλήρη συμφωνία Αγγλίας Γαλλίας, χωρίς, όπως ομολογεί το *Σκριπ*, να γνωρίζουν ακόμα το πλήρες περιεχόμενό της και εναποθέτουν

πολιτική της από Ινδία ως Αίγυπτο. Αυτό περνάει μέσα από τη Συρία. Η Συρία είναι το ανταλλακτικό μας νόμισμα. Να την κρατήσουμε πάση θυσία. Εξουδετερώσαμε όλη την αγγλική πολιτική στην Ανατολή με το Σύμφωνο της Άγκυρας. Η Αγγλία έχασε στρατιωτικά με τον ελληνικό στρατό και πολιτικά με το Σύμφωνο».

²⁹³ *Εσπερινή*, 1-1-1922.

²⁹⁴ *Σκριπ*, 12-1-1922: «Αν αληθεύει, η Γαλλία εξηπάτησε Ελλάδα και Συμμάχους».

²⁹⁵ Γ.Μουρέλος, ό.π., σ. 268.

νέες ελπίδες στη μελλοντική Διάσκεψη της Γένοβας.²⁹⁶ Το Έθνος αντίθετα γράφει: «Έρχεται η άνοιξη, έρχεται ο Γούναρης, χωρίς δάνειο, έχοντας αποδεχθεί άνευ όρων τις προτάσεις των Δυνάμεων και ακούγεται πάλι η κλαγή των όπλων». ²⁹⁷ Το Εμπρός διαμαρτύρεται για τη στάση των Συμμάχων: «Γιατί δεν αφήνουν την Ελλάδα να πλήξει την Κωνσταντινούπολη; Αν οι εχθροπραξίες είναι αναπόφευκτες και γι' αυτό αναβάλλουν τη Διάσκεψη γιατί να έχει την πρωτοβουλία ο Κεμάλ; [...] Η Ελλάς θα πλήξει και θα φύγει αν δεν θέλουν. Αλλά η Κωνσταντινούπολη είναι αναγκαία για τη λήξη».²⁹⁸

Το κλίμα δηλητηριάζεται όλο και περισσότερο στο εσωτερικό της χώρας καθώς, μετά τη δημοσίευση στον *Ελεύθερο Τύπο* (12-2-1922) του Καβαφάκη του «Δημοκρατικού Μανιφέστου», συλλαμβάνεται ο Παπαναστασίου και οι συνεργάτες του που έγραψαν ότι «οι Έλληνες πρέπει να παρακαλέσουν γονατιστοί τον Κωνσταντίνο να παραιτηθεί»²⁹⁹, και δολοφονείται ο εκδότης της εφημερίδας στις 21 του ίδιου μήνα. Είχε προηγηθεί απόπειρα κατά του Κουντουριώτη, απειλές των Λαϊκών Πολιτικών συλλόγων και η διαμάχη για την Πατριαρχική εκλογή του Μελέτιου Μεταξάκη.

Το *Σκριπ* όμως ανησυχεί για τη διπλωματική σιωπή. «Δεν μαθαίνουμε τίποτα, [...] επομένως και πάλι υπάρχει μυστική διπλωματία όπως και πριν τον πόλεμο»³⁰⁰. Η Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη στο Παρίσι σε επίπεδο υπουργών εξωτερικών στις 9 Μαρτίου, απέδωσε ένα σχέδιο ειρήνης που θα ετίθετο σε εφαρμογή μετά από ανακωχή τριών μηνών και αποχώρηση του ελληνικού στρατού, με αόριστες αναφορές στην προστασία των χριστινικών πληθυσμών.³⁰¹ Η κυβέρνηση το δέχτηκε αλλά οι Τούρκοι το απέρριψαν καθώς απαιτούσαν προηγούμενη αποχώρηση του ελληνικού στρατού. Στις 20-3-1922, η εφημερίδα *Σκριπ* δημοσιεύει ολόκληρη τη συζήτηση στη Βουλή όπου η κυβέρνηση Γούναρη ζητάει ψήφο εμπιστοσύνης. Ο πρωθυπουργός αρνείται εμφανικά να λογοδοτήσει για τα εθνικά γιατί «η λογοδοσία απαιτεί έλεγχο και εγώ δεν μπορώ να δώσω στοιχεία». Ο Στράτος επιμένει: «Αποδεχθήκατε

²⁹⁶ *Σκριπ*, 15-2-1922.

²⁹⁷ *Έθνος*, 5-2-1922. Το ίδιο και στις 23 -2. «Έρχεται ο Γούναρης με άδεια χέρια και με εσωτερικό δάνειο».

²⁹⁸ *Εμπρός*, 6-2-1922.

²⁹⁹ *Σκριπ*, 15-2-1922.

³⁰⁰ *Σκριπ*, 5-3-1922.

³⁰¹ Γ. Γιαννιλόπουλος, ό.π., σ. 192.

ανεπιφύλακτα την μεσολάβηση των Δυνάμεων ή με επιφυλάξεις; Να ξέρουμε». Γούναρης: «Δεν μπορώ να δώσω στοιχεία. Αν θέλετε καταψηφίστε».³⁰²

Λίγες μέρες νωρίτερα το *Εμπρός* ασκεί σκληρή κριτική στην κυβέρνηση του Γούναρη για την πολιτική της. «Η κυβέρνηση απήντησε ότι αποδεχόμεθα την ανακωχήν. Όλα τώρα εξαρτώνται από τον Κεμάλ;[...] Αν αποφασίσουν έτσι οι Μεγάλοι, αν είναι η Ελλάδα να ατιμαστεί και να προδοθεί, ας θαμπώσει τον κόσμο με τις φλόγες ενός απέραντου και άγριου ηφαιστείου που να μεταβάλλει σε τέφραν και ερείπια όλην την Μ. Ασίαν και τότε Μολών λαβέ».³⁰³ Το *Έθνος* γράφει ότι η Αγγλία θεωρεί λάθος τη μη αναγνώριση του Κωνσταντίνου και ζητάει την αποχώρηση των Ελλήνων και την ουδετεροποίηση της Θράκης, ενώ εκτιμά ότι οι κεμαλικοί αντέχουν για πολύ. Η τωρινοί κυβερνητικοί όμως υποσχέθηκαν: «Θα πάρουμε ανεξόδως και αναιμάκτως την Κωνσταντινούπολη την οποία φυλάσσει η Αγγλία για μας.[...] Εμείς είπαμε: Αν τους εκλέξετε θα κάμουν έναν πόλεμο χωρίς φίλους και συμμάχους, χωρίς καμιάν ωφέλειαν. Θα χάσουμε και εκείνα που πήραμε».³⁰⁴ Σκληρή κριτική ασκεί βέβαια ο *Ριζοσπάστης*, ο οποίος στις 3 Μαρτίου δημοσιεύει ότι οι Άγγλοι του επιμελητηρίου της Σμύρνης ζητούν την αυτοδιοίκηση της Σμύρνης, γιατί θέλουν να ελέγχουν τη γραμμή Θεσσαλονίκης- Σμύρνης. Καταλήγει: «Τελικά για την αυτοδιοίκηση της Σμύρνης εστάλη ο στρατός του Βενιζέλου και την ίδια πολιτική ακολουθούν οι “αυτοτελειακοί”. Η Ελλάδα αποικία της Αγγλίας». Το *Έθνος* τον Απρίλη μιλά για «ατιμωτική ειρήνη» που αποδέχεται η Ελλάδα κατά τη συμμετοχή της με τον Γούναρη στη Διάσκεψη της Γένοβας (27 Μαρτίου/9 Απριλίου μέχρι 6/19 Μαΐου).³⁰⁵

Όλα αυτά δείχνουν το μέγεθος της σύγχυσης που επικρατούσε στη δημόσια σφαίρα για το τι είναι «εθνικά» αποδεκτό και τι επιζήμιο μετά τις επιχειρήσεις του Σαγγαρίου, και ταυτόχρονα το μέγεθος της εξάρτησης της κυβέρνησης από την

³⁰² *Σκριπ*, 20-3-1922.

³⁰³ *Εμπρός*, 13-3-1922. Και στις 14-3-1922: «Γούναρης ο Κεμάλ των Αθηνών. Γιατί σιγούσε τόσον καιρό; [...] Μόνο για τον τρόπο που χειρίστηκε τα πράγματα να παραιτηθεί».

³⁰⁴ *Έθνος*, 22-3-1922.

³⁰⁵ *Έθνος*, 3-4-1922: «Με τη σύλληψη των συντακτών του Δημοκρατικού Μανιφέστου εξασφαλίσαμε τη Θράκη και τη Σμύρνη. Ήταν η απάντηση στο διάβημα των Συμμαχικών επιτετραμένων για την ατιμωτική ειρήνη». Στη Διάσκεψη βέβαια, ο Γούναρης δεν κατάφερε να ανακινήσει τη ζήτηση της ειρήνης με την Τουρκία. Βλ. Γ. Γιανουλόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 197.

πολιτική της Αγγλίας, αλλά και τη διπλωματική απομόνωση της χώρας τη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία. Η χειραγώγηση που επιχειρήθηκε μέσω του Τύπου ώστε να φανεί η πρόταση των μεν ελκυστικότερη από την πρόταση των δε και να επιρριφθούν ευθύνες στον πολιτικό αντίπαλο, έκρυβε το γεγονός ότι καμιά εναλλακτική πρόταση δεν υποστηρίχθηκε σοβαρά. Επέτρεψε στη συνέχεια να επιρριφθούν οι ευθύνες στο διχασμό και να δημιουργηθεί το αφήγημα της ήττας λόγω του διχασμού τον οποίο “εκμεταλλεύθηκαν” οι Δυνάμεις. Είναι όμως φανερό από τη διαπραγμάτευση που προηγήθηκε, ότι υπήρχε συμφωνία και των δύο παρατάξεων στις επιλογές του φίλου και του συμμάχου, πέρα από τις όποιες διαφοροποιήσεις που προέκυπταν από τη συγκυρία και τις επιδιώξεις της ξένης δύναμης. Τα βενιζελικά φύλλα με τους προγενέστερους δεσμούς ακόμα ισχυρούς με τη Γαλλία, αντιλαμβάνονται την αλλαγή στη γαλλική πολιτική και τους γενικότερους λόγους που την υπαγόρευσαν, οι οποίοι δε σχετίζονται με την πολιτική μεταβολή της Ελλάδας, επιμένουν όμως να τονίζουν ότι η πολιτική αλλαγή και η επάνοδος του Κωνσταντίνου είναι ο βασικός λόγος της «αλλαγής» της γαλλικής πολιτικής στην Ανατολή απέναντι στην Ελλάδα. Τα κυβερνητικά φύλλα από την άλλη, έπαιξαν κατ’ αποκλειστικότητα το χαρτί της Αγγλίας, αφού πρώτα υπηρέτησαν την «αυτοτελειακή πολιτική» και στη συνέχεια επανέρχονται πανηγυρίζοντας, όπως θα δούμε, στη στήριξη της Αγγλίας, αυτή τη φορά δήθεν για να θεμελιωθεί η πραγματική ελευθερία ενεργειών και κινήσεων της Ελλάδας.

Εν τούτοις στη διάρκεια της διάσκεψης της Γένοβας, οι εφημερίδες φαίνεται να συμφωνούν. Το *Έθνος* στηρίζει την Αγγλική πολιτική απέναντι στη Ρωσία για να μη γίνει η τελευταία εξαθλιωμένη Γερμανία και επικρίνει τη Γαλλία, ενώ δημοσιεύει την είδηση ότι γαλλική εφημερίδα κυκλοφορεί με χάρτη της Ελλάδας από την οποία απουσιάζουν τα νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη.³⁰⁶ Παράλληλα η *Εσπερινή* με τίτλο «Ελλάς μαχόμενη και Σύμμαχοι παράσπονδοι» δεν παραλείπει να τονίσει ότι η συμμαχική ομοφωνία έφερε την Ελλάδα στη Μικρά Ασία και ότι η εκστρατεία ήταν κοινή. Ακόμη κι αν στόχος των συμμάχων ήταν να αφήσουν την Ελλάδα να ξεκαθαρίσει την κατάσταση μόνη, δε χάνεται ο συμμαχικός χαρακτήρας του πολέμου.³⁰⁷ Βέβαια πολύ εύκολα επανέρχεται στην πεποίθηση ότι η Αγγλία τελικά θα επιβάλει την πολιτική της και θα σώσει την Ελλάδα. Το πρόβλημα είναι για την

³⁰⁶ *Έθνος*, 22-3-1922.

³⁰⁷ *Εσπερινή*, 1-5-1922.

εφημερίδα και πάλι ο Βενιζέλος «που έρχεται από την Αμερική στην Ευρώπη και θέλει να οικειοποιηθεί την «εθνική επιτυχία», και η πολιτική του, που προβάλλεται από τις εφημερίδες, οι οποίες διατείνονται πως πρέπει να «υποκλιθούμε στη Γαλλία».³⁰⁸

Φτάνοντας στον Ιούνιο, όλο και περισσότερο τονίζεται από τις εφημερίδες ο ρόλος των Δυνάμεων στην απόφαση της Ελλάδας να πραγματοποιήσει την Μικρασιατική εκστρατεία και στη διατήρηση του στρατού της εκεί. Πρόκειται ίσως για μια προσπάθεια να «συγκινηθούν» οι Σύμμαχοι και να βοηθήσουν στην απαγκίστρωση με όρους μη καταστροφής και ταυτόχρονα απαλλαγής από τις πολιτικές ευθύνες για την επερχόμενη θύελλα. Η ερμηνεία ότι η έκπληξη της κοινής γνώμης στην Ελλάδα για τη στάση των Συμμάχων οφείλεται στην ελλιπή πληροφόρηση για τις διπλωματικές και στρατιωτικές παραμέτρους του ζητήματος³⁰⁹ μπορεί να είναι ίσως βάσιμη για τους αναγνώστες των εφημερίδων που διάβαζαν τις ερμηνείες των γεγονότων με τον τρόπο που οι συντάκτες επέλεγαν, όχι όμως και για τις ίδιες τις εφημερίδες, που γνώριζαν τα δημοσιεύματα του ξένου Τύπου, και είχαν σχέσεις με πολιτικά πρόσωπα από τα οποία αντλούσαν πληροφορίες και στήριξη. Άλλωστε τον Ιούνιο η *Εστία* με τίτλο «Πώς προδίδουν οι προδότες τους προδομένους» δημοσιεύει την ομιλία του Σερ Τζων Σταυρίδη (προξένου της Ελλάδας στο Λονδίνο), ο οποίος εξέφραζε την ελληνική παροικία της πόλης, στον Αγγλοελληνικό Σύνδεσμο. Στην ομιλία περιγράφεται πως η απόφαση για την απόβαση στη Σμύρνη έγινε κατόπιν αιτήματος της Αγγλίας, με την επιμονή του Λούντ Τζωρτζ να υπάρχουν μόνο ελληνικά πλοία και όχι και αγγλικά και γαλλικά που αρχικά ζήτησε ο Βενιζέλος, ώστε να φανεί ότι πρόκειται μόνο για ελληνική επιχείρηση, όπως και έγινε.³¹⁰ Στη συνέχεια, πάντα κατά τον Σταυρίδη, ζητήθηκε από την Ελλάδα το 1920 να ενώσει το στρατό της με τον αγγλικό στην Νικομήδεια γιατί η

³⁰⁸*Εσπερινή*, 21-5-1922 και 22-5-1922 : « Αγγλοϊταλική συμφωνία. Η Ιταλία φεύγει σταδιακά από την Γαλλικήν επιρροήν στην οποία παρέμενε λόγω γαιανθράκων(την εφοδίαζε η Γαλλία) και στρέφεται προς τα πετρέλαια (τα οποία αναμένει από την Αγγλία)». Αυτό σημαίνει για την εφημερίδα πως θα ευνοηθεί η Ελλάδα αφού η Αγγλία θα επιβληθεί στη Γαλλία.

³⁰⁹Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 193.

³¹⁰ Αντιθέτως, με βάση το συμπλήρωμα στο ημερολόγιο του Βενιζέλου, ο Βενιζέλος παρουσιάζεται να αποσπά διαβεβαιώσεις από τον Λούντ Τζωρτζ ότι η ελληνική κατοχή δε θα μετατραπεί σε διασυμμαχική. Στο Έφη Αλαμανή- Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Η Συμμαχική Εντολή για την κατάληψη της Σμύρνης και η Δραστηριοποίηση της Ελληνικής Ηγεσίας» στο Θ. Βερέμη Ο. Δημητρακόπουλου, *Μελετήματα...*, ό.π., σ. 133.

Αγγλία είχε μείνει μόνη στην υπεράσπιση των Στενών. Ο στρατός υπερέβαλε εαυτόν και το κατόρθωσε μόλις σε δέκα μέρες. Το συμπέρασμα είναι κατά την εφημερίδα και τον ομιλητή βέβαια, πως πρόκειται για προδοσία της Ελλάδας από τους συμμάχους της, αν την αφήσουν μόνη να ρυθμίσει το μικρασιατικό ζήτημα.³¹¹

Η ίδια εφημερίδα αναγνωρίζει ξεκάθαρα στις αρχές του μήνα τη φιλοκεμαλική πολιτική της Γαλλίας, που απορρίπτει τις αγγλικές προτάσεις για τελεσίγραφο στους εμπόλεμους το οποίο ή θα το δεχτούν ασυζητητί ή οι δυνάμεις θα παύσουν να ασχολούνται με το ζήτημα. «Γάλλοι πολιτικοί συνεννοούνται με τον Κεμάλ [...] η σημαία της Άγκυρας υψώνεται στο Παρίσι».³¹² Παρουσιάζει τις έσχατες συνέπειες της «αυτοτελειακής πολιτικής» των αντιπάλων : «Η Ελλάς δεν έχει τίποτα να περιμένει. Να σκεφτεί μόνη της. Η αυτοτέλεια πλέον είναι πλήρης. Είμεθα απολύτως κύριοι εις τον οίκον μας. Αυτό δε θέλαμε;»³¹³ Γίνεται προσπάθεια «διεθνοποίησης» - με τη σημερινή θα λέγαμε πολιτική ορολογία- του θέματος. «Θύμα πλάνης και ο Στεργιάδης. [...] Νόμισαν ότι το Μικρασιατικό είναι μόνο ελληνικό θέμα.[...] Ο στρατός είναι μόνο δικό μας θέμα. Τον παίρνουμε ή τον αφήνουμε. Αλλά ο Μικρασιατικός Ελληνισμός είναι άλλο. Εκτέθηκαν[...] και τώρα τους περιμένει η σφαγή. [...]Φταίει ο Στεργιάδης που εμπόδισε το κίνημα Αυτονόμησης και έδιωξε τους Αμυνίτες της Κωνσταντινούπολης».³¹⁴ Την αμέσως επόμενη ημέρα νέο άρθρο στην ίδια κατεύθυνση: «Η λύσις μόνον από τους Συμμάχους. [...] Η Αγγλία έκανε υποχωρήσεις, άρα η Γαλλία να δεχθεί τις προτάσεις του Μαρτίου».³¹⁵

³¹¹ *Εστία*, 17-6-1922.

³¹² *Εστία*, 6,7- 6-1922.

³¹³ *Στην ίδια*.

³¹⁴ *Εστία*, 12-6-1922. Για το θέμα βλ. και Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 194-195. Ο Στεργιάδης προώθησε το σχέδιο αυτόνομου Μικρασιατικού κράτους από τον Ιούλιο του 1922 καλώντας και Πάνδημο συλλαλητήριο του «λαού της Σμύρνης» (18-7-1922) χωρίς επιτυχία. Προηγουμένως είχε επισκεφθεί την Αθήνα με το νέο αρχιστράτηγο Χατζηανέστη για συνεννοήσεις με την κυβέρνηση. Σ'αυτές αναφέρεται το άρθρο της *Εστίας*, το οποίο επικρίνει την αναποφασιστικότητα και αδράνεια της κυβέρνησης. « Δεν πρόκειται να λάβει οριστικές αποφάσεις. Μόνο πληροφορείται». Το σχέδιό του Ύπατου Αρμοστή βρισκόταν περισσότερο κοντά στις υποδείξεις του Βενιζέλου στους «Αμυνίτες» της Κωνσταντινούπολης και της μικρασιατικής Άμυνας στα μέσα Μαρτίου του 1922, οι οποίοι όμως υποστήριζαν τη δημιουργία «Ιωνικού κράτους» και δε βρήκαν τη στήριξή του. Γ. Γιανουλόπουλος, ό.π., σ. 198.

³¹⁵ *Εστία*, 13-6-1922.

Φτάνοντας στον Ιούλιο, ο *Ριζοσπάστης* αναδημοσιεύοντας από την *Εφημερίδα των Συνζητήσεων*, αποδίδει μάλλον με ακρίβεια τις διαθέσεις των εφημερίδων απέναντι στην κυβέρνηση και τις αποφάσεις της. «Το μεγαλύτερο μέρος του καθεστωτικού Τύπου, επικρίνει την κυβέρνηση. Οι τρεις στις πέντε μεγάλες εφημερίδες (κυβερνητικές), όλες οι βενιζελικές, ο *Ριζοσπάστης* και το *Εμπρός*, που υπηρετεί την εθνικήν αφύπνισιν, είναι κατά». ³¹⁶ Το σχέδιο κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, τελικά μόνο λίγες κυβερνητικές εφημερίδες το παίρνουν σοβαρά, ή τουλάχιστον έτσι διατείνονται. Ωστόσο ο *Ριζοσπάστης* θεωρεί ότι η ομιλία ³¹⁷ του Λούντ Τζωρτζ στη Βουλή των Κοινοτήτων (Κοινών) ενίσχυσε τις φιλοπόλεμες φωνές. ³¹⁸ Το *Σκριπ* και η *Εσπερινή* θριαμβολογούν. Καλείται πάνδημο συλλαλητήριο του λαού της Αθήνας και του Πειραιά υπέρ της Αγγλίας. Η *Εσπερινή* γράφει πως η ομιλία του Λούντ Τζωρτζ αποτελεί έμμεση αναγνώριση «ότι αποδειχθήκαμε αντάξιοι της αποστολής μας στην Ανατολή[...] (πράγμα που είναι) η εκπλήρωση της Θείας Πρόνοιας και η ανανέωση της σφραγίδας του Μ.Αλέξανδρου». ³¹⁹ Το *Σκριπ* κλείνει την περιγραφή του συλλαλητηρίου ως εξής : «Ζήτω η Μεγάλη Βρετανία! Από την κραυγήν αυτήν θα καλυφθεί σήμερον ο ελληνικός ουρανός! Νέα δόξαν δι' αυτόν! Η δόξα της συναισθήσεως της υποχρεώσεως της Ελλάδος έναντι της Μεγάλης Βρετανίας». ³²⁰

Έτσι ο κόσμος των ελληνικών εφημερίδων που είχε προς στιγμήν ανατραπεί ξαναγύρισε στη θέση του. Οι βενιζελικές εφημερίδες αναγνωρίζουν την προσφορά της Αγγλίας στην Ελλάδα μη μπορώντας να διαφοροποιηθούν αφού αποτελεί συστατικό της δικής τους πολιτικής. Φροντίζουν όμως να διαγκωνιστούν και πάλι για την εύνοιά της δημοσιεύοντας επιστολή του Λούντ προς τον Βενιζέλο μετά τις εκλογές, ³²¹ και επιχειρώντας διαφορετική ανάγνωση των δηλώσεών του στη Βουλή

³¹⁶ *Ριζοσπάστης*, 25-7-1922.

³¹⁷ Στην ομιλία εκτός από επαίνους στον ελληνικό στρατό και αναγνώριση ότι αυτός θα μπορούσε ίσως να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη αν δεν τον εμποδίζαν οι Σύμμαχοι, δεν υπάρχει καμία δέσμευση για στήριξη. Στο Η. Α. Richter, *Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος 1919-1922. Από το όνειρο της «Μεγάλης Ιδέας» στη Μικρασιατική Καταστροφή*, Γκοβόστη, Αθήνα 2020, σ. 232.

³¹⁸ «Μετά την ομιλία η κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη συνεδριάζει για πόλεμο προς την Κωνσταντινούπολη». 25-7-1922.

³¹⁹ *Εσπερινή*, 27-7-1921.

³²⁰ *Σκριπ*, 27-7-1922.

³²¹ *Πατρίς*, 27-7-1922.

προς την κατεύθυνση της διπλωματικής λύσης.³²² Η Γαλλία έχει και πάλι τη θέση του εχθρού για τα κυβερνητικά φύλλα³²³ και του σοβαρού διπλωματικού εταίρου χωρίς τον οποίο δεν μπορεί να υπάρξει λύση για τα βενιζελικά.³²⁴

«Συμμαχική νότα δια την Μικρασιατικήν αυτονομίαν. Δεν θα δοθεί απάντησις. Η Ελλάς θα εφαρμόσει αποφασιστικά μέτρα δια την Μικράν Ασίαν».³²⁵ Πράγματι.

³²² *Εστία*, 24,25-7-1922.

³²³ *Σκριπ*, 31-7-1922. «Μισελληνικόν κέντρον το Παρίσι. Εκεί συγκεντρώνει τους οπαδούς της η Μικρασιατική Άμυνα».

³²⁴ « Χρειάζονται γεγονότα. [...] Γαλλικαί εφημεριδες γράφουν ότι η ομιλία του Λούντ απομάκρυνε την ειρήνη». *Εστία*, 26-7-1922.

³²⁵ *Εσπερινή*, 4-8-1922.

Κεφάλαιο Δεύτερο (Επομένως) Γιατί πολεμάμε;

2.1. Ιδεολογική προπαγάνδα – Πολιτική και Πόλεμος.

«Χρειαζόμαστε μίαν Ελλάδα, η οποία [...] δεν θα αποτελεί κατακτητικήν επέκτασιν του Κράτους, αλλά φυσικήν επάνοδον εις τα όρια, εντός των οποίων ο Ελληνισμός έδρασε από της προϊστορικής εποχής, μίαν μεγάλην Ελλάδα και ισχυράν και πλουσίαν, ικανήν να αναπτύξη εντός των ορίων της ζωτικήν βιομηχανίαν, ικανήν και εκ των συμφερόντων, τα οποία θα εξεπροσώπει, να συνάψη συμβάσεις μετ' άλλων κρατών υπό τους αρίστους δυνατούς όρους, ικανήν να προστατεύη τον Έλληνα πολίτην οπουδήποτε γης ευρισκόμενον». (Από την ομιλία του Βενιζέλου στη Βουλή το 1915).

Η Μεγάλη Ιδέα, συστατικό της πολιτικής του νέου ελληνικού κράτους το 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, όσο κι αν έχει διαφορετικές συνδηλώσεις για τους Φιλελευθέρους και την Αντιπολίτευση στο ιδεολογικό και κοινωνικό πεδίο, χρησιμοποιήθηκε, όπως ήταν φυσικό, ως μέρος της δικαιολόγησης της ελληνικής πολεμικής προσπάθειας στη Μικρά Ασία. Έγινε ταυτόχρονα μέσο «εθνικοποίησης» των μαζών, και μαζί με τον αλυτρωτισμό, τη σύγκρουση πολιτισμού και βαρβαρότητας, την επίκληση των «δικαίων» της Φυλής,³²⁶ τον κίνδυνο γι' αυτήν από τη βαρβαρότητα των Τούρκων αλλά και από την «ιμπεριαλιστική» πολιτική των γειτονικών λαών, ανέδειξε τελικά τον πόλεμο ως «αναπόφευκτο μέσο» όχι μόνο για την ευημερία αλλά και την επιβίωση του Έθνους.³²⁷

Τα εθνολογικά επιχειρήματα όμως στα οποία μαζί με τα ιστορικά, θεμελιώνονταν τα «δίκαια της Φυλής», βασίζονταν σε αμφισβητήσιμα απογραφικά στοιχεία, που κι αυτά άλλωστε πολλές φορές ανατρέπονταν λόγω των μετακινήσεων των πληθυσμών στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, των εκτοπισμών

³²⁶ Όρος που χρησιμοποιείται ως συνώνυμος με το έθνος, όπως το απαιτούσε η μόδα της εποχής. Hobsbawm J. E., *Έθνη και εθνικισμός από τον 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος και πραγματικότητα*, Ινστιτούτο του βιβλίου Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 154.

³²⁷ Άλλωστε, και στις παραμονές του Α Παγκοσμίου Πολέμου, όπως γράφει ο Μ. Ferro, «οι αντιπαραθέσεις που έθεταν τα έθνη αντιμέτωπα το ένα με το άλλο ανταποκρίνονταν σε μια παράδοση ριζωμένη πολύ βαθιά στη συνείδηση των λαών. Καθένας από αυτούς ένιωθε να απειλείται η ίδια του η ύπαρξη από έναν προαιώνιο εχθρό». Μ. Ferro, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος...*, ό.π., σ.33. Τηρουμένων των αναλογιών, στο ιδεολογικό πεδίο του εθνικισμού, η Μικρασιατική Εκστρατεία ανταποκρίνεται σ' αυτήν την παράδοση στη δημόσια σφαίρα.

και των αλληλοσφαγών και στη διάρκεια του ελληνικού πολεμικού εγχειρήματος.³²⁸ Βέβαια, η αναμφισβήτητη παρουσία χιλιάδων Ελλήνων στα Μικρασιατικά παράλια κατά κύριο λόγο, πιστοποιούσε για τους εμπνευστές του εγχειρήματος από ελληνικής πλευράς, το δικαίωμα της Ελλάδας να προσαρτήσει την περιοχή, αφού μάλιστα λόγω της νεοτουρκικής επανάστασης, της ανόδου του τουρκικού εθνικισμού και των διώξεων του ελληνικού στοιχείου από τα παράλια της Μικράς Ασίας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και οι ίδιοι οι Έλληνες της περιοχής επιθυμούσαν τη στήριξη του εθνικού κέντρου.³²⁹

Η ανεπάρκεια των αριθμών³³⁰ όμως, επέβαλε τη δικαιολόγηση του πολέμου και με άλλους λόγους. Η Ελλάδα ήταν με το μέρος των νικητών του πολέμου, ο διαμελισμός- διαμοιρασμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ανάμεσα στους νικητές ήταν - ανάμεσα σε άλλα - το επίδικο των διαπραγματεύσεων της ειρήνης και η εκτιμώμενη κατά τη συγκυρία ταύτιση των συμφερόντων της Ελλάδας με εκείνα της Αγγλίας, θεωρήθηκε ότι επέτρεπε στην Ελλάδα να προβάλει εδαφικές διεκδικήσεις στηριγμένες στη νέα πραγματικότητα των εδαφικών - αποικιακών - διακανονισμών.³³¹ Οι διεκδικήσεις αυτές ήταν απαραίτητο να υποστηριχτούν στρατιωτικά ώστε να πειστούν οι Σύμμαχοι-νικητές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ότι μπορούν να βασίζονται στη στρατιωτική δύναμη και θέληση της Ελλάδας για την «ειρήνευση» με τους όρους που επιθυμούσαν, στην περιοχή.

Παράλληλα, το αφήγημα του «τουρκικού ζυγού» που δέσποζε στις ιστοριογραφικές- και όχι μόνο-προσεγγίσεις από τον 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} παρουσίαζε την ελληνική ιστορία ως ένα εθνικό συνεχές, που διακόπηκε από την τουρκική κατάκτηση. Ο κατακτητής εμπόδισε την Ελλάδα (και τις άλλες χριστιανικές χώρες των Βαλκανίων) να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις της «πολιτισμένης Ευρώπης» και οι σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων ερμηνεύθηκαν μέσα από το

³²⁸ Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος, ...* ό.π., σ. 91-93.

³²⁹ Ε. Αλαμανή, Κ. Παναγιωτοπούλου, «Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 97-102.

³³⁰ Ακόμα και με βάση τους επίσημους ελληνικούς ισχυρισμούς στη ζώνη της Σμύρνης που επιδικάστηκε να μείνει υπό ελληνική κατοχή για πέντε χρόνια και μέχρι το τοπικό δημοψήφισμα, κατοικούσαν 468.909 Έλληνες, 473.984 Τούρκοι και 69.204 άτομα άλλων εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων. Βλ. Τ. Κωστόπουλος, ό.π., σ. 92.

³³¹ Ο Βενιζέλος ο ίδιος οραματιζόταν σύμφωνα με μαρτυρίες, τον «επανεποικισμό» των «ευφώρων εκτάσεων του εσωτερικού της Μικράς Ασίας» με ένα «εθνολογικόν τείχος ελλήνων εποίκων» κατά τα πρότυπα «όλων των Μεγάλων Δυνάμεων». Στο ίδιο, σ. 94.

πρίσμα της υποδούλωσης των πρώτων στους δεύτερους. Σύμφωνα μ' αυτό, «ο ξένος και μισητός δυνάστης [...] τους στέρησε την πολιτική ανεξαρτησία, τους απέκοψε από τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, επέβαλε περιορισμούς και ταπεινώσεις, και οδήγησε στην εξαθλίωσή τους, τόσο στο δημογραφικό όσο και στο υλικό και το πολιτιστικό πεδίο»³³². Ο Οριενταλισμός, κατά τον τρόπο στον οποίο άσκησε την κριτική του ο E. Said, αποτελούσε άλλωστε κυρίαρχη τάση στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και αποικιακή αντίληψη.³³³ Επομένως, το «γιατί πολεμάμε» συνυφαίνεται άρρηκτα και με το «ποιόν πολεμάμε».³³⁴

Έτσι, η διεκδίκηση εδαφών και η «απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών από την τουρκική τυραννία» μαζί με την προσπάθεια «του πολιτισμού» και των ευρωπαϊκών αξιών από την «ανατολική βαρβαρότητα», έρχονται να συμπληρώσουν την αιτιολόγηση του πολέμου, που άλλοτε παρουσιάζεται ως συμμαχικός, άλλοτε ως ελληνοτουρκικός, πάντοτε όμως γίνεται, σύμφωνα με τα κυρίαρχα τότε αφηγήματα, για χάρη της ειρήνης και του πολιτισμού. Οι εφημερίδες είναι γεμάτες από τέτοιου είδους αναφορές, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε (και βέβαια και νωρίτερα).³³⁵

³³² Ε. Γκαρά Γ. Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Οθωμανική Αυτοκρατορία, Θεσμικό πλαίσιο και Κοινωνικές Δυναμικές*, ΣΕΑΒ, 2015, σ.16.

³³³ «Βασική θέση (του Said) είναι ότι η ίδια η εννοιολογική κατηγορία (Ανατολή)) κατασκευάζεται στη δυτική σκέψη ή ακόμη και στη δυτική φαντασία ως αντίβαρο προς την κατηγορία «Δύση» κυρίως σε συνδυασμό με το νοητικό πλαίσιο που δημιουργούν η αποικιοκρατία, ο ιμπεριαλισμός και ο νοητικός τους πρέσβης, ο ευρω-κεντρισμός. Μια σειρά από αξιολογικού τύπου θέσεις σχετικά με τον πρωτογονισμό, την υπανάπτυξη, την οπισθοδρόμηση, τον ανορθολογισμό, το σεξισμό και κυρίως την αδιαφοροποίητη φύση και τη στατικότητα των κοινωνιών της Ανατολής σχηματοποιούνται σταδιακά, λαμβάνουν την τελική τους μορφή και παγιώνονται στον 19ο αιώνα με την προϊούσα αποικιοποίηση της περιοχής και την παράλληλη διαμόρφωση ενός άλλου «μεγάλου αφηγήματος» που αφορά στην πολιτισμική ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού και στην αναγκαιότητα να λειτουργήσει ως πρότυπο —έστω και δια της βίας— σε πλανητικό επίπεδο». Στο ίδιο.

³³⁴ «Οι Έλληνες αντιπροσωπεύουν τη ζωή και την πρόοδο, σε αντίθεση προς τους υπναλέους και οπισθοδρομικούς Τούρκους». *Εστία*, 20-6-1920.

³³⁵ Ενδεικτικά: «Υπέρ ελευθερίας των δούλων αδελφών» *Πατρίς*, 19-10-1919. «Υφίσταται πόλεμος αγρίων επαναστατικών ορδών, σφαγή και λεηλασία. Στόχος η εξόντωση του εν Τουρκία Ελληνισμού. Εκτός από την εθνικήν τιμήν υπάρχουν και εκατομμύρια ομόφυλοι που απειλούνται. Καθήκον να τους θέσομεν υπό την μητρικήν αιγίδα». *Εσπερινή*, 20-10-1919. «Σύντομα θα επιτευχθεί ο αντικειμενικός σκοπός της εκστρατείας αλλά όχι ο κύριος σκοπός που είναι η ειρήνευσις της Μικράς Ασίας». *Εσπερινή*, 2-7-1920. «Προκήρυξις του Υπάτου Αρμοστού προς τον λαόν της Θράκης. Υπόσχεται

Είναι λοιπόν εμφανής για τον μελετητή και ο αποικιακός χαρακτήρας του πολέμου, όσο κι αν επενδυόταν στη διάρκεια του από την επίκληση του δικαίου, κι όσο κι αν οι σφαγές και η αγριότητα του πολέμου - και απέναντι σε αμάχους-προϊόντος του χρόνου της παραμονής του ελληνικού στρατού στην περιοχή, μετέτρεπαν την εντολή των Συμμάχων για την επιτήρηση της περιοχής της Σμύρνης σε Ελληνοτουρκικό πόλεμο επιβίωσης. Εξ αρχής άλλωστε αυτό που κυριαρχεί ως αντίληψη στην ελληνική δημόσια σφαίρα, είναι ότι ο στρατός πήγε για να μείνει μέχρι την οριστική επίλυση του ζητήματος, δηλαδή την προσάρτηση της περιοχής. Ο Βενιζέλος στην προκήρυξη του προς το λαό της Σμύρνης, ενώ απευθυνόταν σε όλο τον πληθυσμό, καλεί τους «κατοίκους να αναμένουν μετ'εμπιστοσύνης τας αποφάσεις της Συνδιασκέψεως περί της τύχης της ωραίας πατρίδος των», αλλά από την ημερήσια διαταγή προς το αποβατικό άγημα παραλείπεται η φράση «η Συνδιάσκεψις δεν απεφάσισε ακόμη οριστικώς επί των εθνικών μας διεκδικήσεων».³³⁶ Παράλληλα όμως οργανώνει με όρους μονιμότητας την ελληνική διοίκηση της περιοχής, ενώ ανησυχεί ιδιαίτερα για τα «επεισόδια» της 15^{ης} Μαΐου και τον αντίκτυπό τους στους Συμμάχους.³³⁷

φιλελευθέραν διοίκησιν πατρικήν, προστασίαν της τιμής και της περιουσίας, συμφώνως προς τα ένστικτα της Φυλής και την έννοια του δικαίου. Η σημασία της λέξης βάρβαρος είναι η έλλειψις Νόμου προς δικαιοπραξίαν. Ο εθνικός στρατός είναι η φυσική απομάκρυνσις του πολέμου και η συμπλήρωσις των στρατιωτικών δυνάμεων των Συμμάχων». *Εσπερινή*, 16-7-1920. «Χαίρω δια την προέλασιν του ελληνικού στρατού. Θα φέρει την εκπολιτιστικήν σημαίαν και πέραν των ορισθέντων».(Προσφώνησις του Μουφτή της Αδριανούπολης). *Εσπερινή*, 17-7-1920. «Η δικαιοσύνη που περιμένομεν. Για εμάς που 500 χρόνια πάθαμε όσα κανείς άλλος λαός, η συζήτηση για το αν πρέπει να μείνει η Κωνσταντινούπολις Ελληνική, είναι ανεξήγητη. Αφού νίκησε το Δίκαιον περιμένομεν Δικαιοσύνην. Η Κωνσταντινούπολις είναι το κέντρον της Τουρκικής ισχύος, η εστία του Τουρκικού εγκλήματος, έχει δε εις άλλους ανήκοντα ιερά που αξιώνουν αποκάθαρσιν από το άγος. Να διωχθεί από παντού όπου αποτελεί κίνδυνον για την ανθρωπότητα, αίσχος για τον πολιτισμό, όνειδος για τη Νίκη». *Εστία*, 7-2-1920. «Ο εθνικός στρατός[...] 100 χρόνια μετά την επανάστασιν, θα διώξει από τον πατρικόν οίκον τους σφετεριστάς της εθνικής κληρονομιάς και θα προχωρήσει στην οριστικήν αποκατάτασιν εκείνης(της Κωνσταντινούπολης) όπου στρέφονται τα βλέμματα όλης της Φυλής». *Εσπερινή*, 31-12-1920.

³³⁶ Ε. Αλλαμανή- Κ. Παναγιωτοπούλου, «Η Συμμαχική...» στο Θ. Βερέμη Ο. Δημητρακόπουλου, *Μελετήματα...*, ό.π., σ. 129.

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 148 και Τ. Κωστόπουλος, ό.π., σ. 105-106 : «Η θέσις μας εν Σμύρνη από ημέρας εις ημέρας καθίσταται πολιτικώς επισφαλεστέρα εκ των παρεκτροπών του στρατού μας.[...] ανησυχεί «μήπως το ανάστημά μας είναι μικρότερον από έργα τοιαύτης επιβολής».

Στις βενιζελικές εφημερίδες προβάλλεται καθαρά το όραμα της Μεγάλης Ελλάδας για τον «Ελλαδικό» βενιζελισμό:

«Μεγάλοι Έλληνες δια την Μεγάλην Ελλάδα. Την Μεγαλύτεραν Ελλάδα θα την διοικήσει αρχικά η μικροτέρα Ελλάς. Για αυτό αι Νέαι Ελληνικαί χώραι μετά από πέντε αιώνας βαρύτατον ζυγόν πρέπει να εισέλθουν εις την περιφέρειαν του πολιτισμού. Εθνική υποχρέωσις να δημιουργηθεί διοικητική παράδοσις. Εισερχόμεθα εις έναν αιώνα Περικλέους, εις αιώνα Κομνηνών.[...] (να επιστρατευτούν) όλαι αι δυνάμεις: Πανεπιστήμια, Δικαιοσύνη, Δικηγορικοί Σύλλογοι και Ιατροί, Γεωργικοί υπάλληλοι».³³⁸

Την επομένη η ίδια εφημερίδα καλεί τους εφοπλιστές : «τώρα που το Αιγαίο έγινε Ελληνική λεκάνη με τον αποκλεισμό της Βουλγαρίας και τα Μικρασιατικά παράλια, να γίνει και πολιτισμική λεκάνη.[...] Τώρα πρέπει να δουλέψουμε. [...] Καταπληκτικά κέρδη στον πόλεμο. Οι τράπεζες γέμισαν μεγάλες καταθέσεις και άδειασαν από μικρές για να αντεπεξέλθουν στα έξοδα της ζωής. Τώρα δουλειά». Στο απόσπασμα αυτό από την *Εστία* αντανακλάται ίσως περισσότερο απ' οπουδήποτε αλλού η αντίληψη για την «εθνική οικονομία», την οικονομική δηλαδή καπιταλιστική ανάπτυξη που συνδεόταν με την οικονομική δραστηριότητα και στήριξη ενός αριθμού ανεπτυγμένων εδαφικών κρατών,³³⁹ στη χωρία των οποίων κατά την αντίληψη των Φιλελευθέρων θα εισερχόταν με την εδαφική επέκτασή της η Ελλάδα.

Στο ίδιο φύλλο και παράλληλα, η Ελληνική Μεγάλη Ιδέα συναντιέται με το όραμα του «πολιτισμένου» κόσμου. Να φύγουν οι Τούρκοι από την Κωνσταντινούπολη και την Ευρώπη, είναι η επιδίωξη μέρους της Αγγλικής πολιτικής ηγεσίας, αλλά και της Αμερικανικής Επισκοπικής εκκλησίας, γράφει η εφημερίδα.³⁴⁰ «Εν ονόματι της Χριστιανοσύνης και του πολιτισμού, της ειρήνης και του Δικαίου, να παύσει η βάρβαρη και θηριώδης Τουρκική κυριαρχία επί των Χριστιανών».³⁴¹ Η

³³⁸ *Εστία*, 2-1-1920.

³³⁹ E.J. Hobsdawn, *Έθνη και Εθνικισμός από τον 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος και πραγματικότητα*, Ινστιτούτο του βιβλίου Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 45-49.

³⁴⁰ «Ο Επίσκοπος Δάρλινγκτον στη Νέα Υόρκη έδωσε ψήφισμα στον Μητροπολίτη Αθηνών: “Έρχεσθε εις υμάς από το ιοστέφανον άστυ, την μητέρα της Δημοκρατίας.[...] Ζήτω η Ελλάς, η Ελληνική εκκλησία, ο Ελευθέριος Βενιζέλος!” Ζήτησε μάλιστα να διωχθούν οι Τούρκοι από την Ευρώπη και να ελευθερωθούν όλοι οι Χριστιανοί. Η επόμενη συνάντησις να γίνει στα εγκαίνια της Θεού Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη». *Εστία*, 3-1-1920.

³⁴¹ *Εστία*, 4-1-1921.

αντιμετώπιση της «τουρκικής βαρβαρότητας για λογαριασμό όλων των χριστιανικών πληθυσμών και της χριστιανικής Ευρώπης», επανέρχεται σε κάθε διπλωματική διαπραγμάτευση ή στρατιωτική κίνηση. Ανατριχιαστικές περιγραφές των μαρτυριών των Αρμενίων στην Κιλικία αποδεικνύουν για τις εφημερίδες πως η βαρβαρότητα συνοδεύει κάθε τουρκική ενέργεια³⁴² γι' αυτό και μόνο με στρατιωτικά μέσα μπορεί να της επιβληθεί η ειρήνη.³⁴³

Στο ιδεολογικό πεδίο εισέρχεται και μια ακόμη διαμάχη, αυτή ανάμεσα στην Ορθοδοξία και τον Καθολικισμό. Για τις εφημερίδες, οι Ιταλοί δεν θέλουν την εκδίωξη των Τούρκων από την Κωνσταντινούπολη, για να μην ενισχυθεί η Ορθοδοξία. Στην πραγματικότητα, λέει η *Εστία*, την θέλουν δική τους και διεκδικούν την Αγία Σοφία. Το θέμα της Κωνσταντινούπολης «να λυθεί όχι στη βάση των αριθμών αλλά των Ιστορικών δεδομένων». «Κάλλιο το Τουρκικόν φακίολιον παρά η Παπική τιάρα. Το πρώτο καταθλίβει το σώμα. Η δεύτερη καταπιέζει το πνεύμα».³⁴⁴ Ο πόλεμος γίνεται λοιπόν, για την εφημερίδα, και για την προάσπιση της Ορθοδοξίας απέναντι στους Καθολικούς Ιταλούς, που πρέπει γι' αυτό το λόγο να περιοριστούν. Επιπλέον, όσο κι αν προβάλλονται οι δηλώσεις του Βενιζέλου ότι η Ελλάδα δεν βρίσκεται σε πόλεμο με τον Μουσουλμανικό κόσμο, η αντίθεση σταυρού ημισελήνου επανέρχεται συχνά πυκνά στις στήλες των εφημερίδων.³⁴⁵ Δε θα μπορούσε άλλωστε να γίνει διαφορετικά δεδομένης της ταύτισης, που έχει ήδη προηγηθεί, του έθνους και των παραδόσεών του με τη χριστιανική ορθόδοξη πίστη.³⁴⁶

³⁴² *Ελεύθερος Τύπος*, 19-2-1920.

³⁴³ *Ελεύθερος Τύπος*, 5-3-1920

³⁴⁴ *Εστία*, 3, 4-1-1921. Στην Κωνσταντινούπολη ενώνονται άλλωστε για την εφημερίδα όλοι οι εχθροί των Ελλήνων: «Οι Τούρκοι και οι άλλοι πληθυσμοί της Κωνσταντινούπολης, Βούλγαροι και Ρουμάνοι, συμπαθούν τους Ιταλούς. Εχθροί τους είναι οι Έλληνες που προσπαθούν να καταλάβουν καίριες θέσεις στη Πόλη».

³⁴⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 26-4-1920. «Πανμουσουλμανικόν συνέδριον στο Βερολίνο. [...] Κήρυξαν «ιερό πόλεμο», λόγω της Συνθήκης που ετοιμάζεται να επιβληθεί στην Τουρκία».

³⁴⁶ Βλ. και τη λογοδοσία του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Δέρβου το 1914, όπου με τον πλέον επίσημο τρόπο εκφράζεται παρουσία του βασιλέως Κωνσταντίνου ότι οι φοιτητές «αν θέλωσι να διατηρήσωσιν ακραιφνή και αλώβητον ου μόνον την πίστιν του Χριστού, αλλά και την γλώσσαν και την εθνικότητα, οφείλουσι να βαπτισθώσι το βάπτισμα του αληθούς χριστιανισμού, το βάπτισμα των ελληνικών ιδεών και παραδόσεων, δι' ων ελπίζεται η κατά μικρόν απολύτρωσις των εισέτι δούλων αδελφών ημών και η αποκατάστασις μιας μεγάλης Ελλάδος». Σ. Πλουμίδης, «Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-1922) στην Ελλάδα», στο Κ. Μπουραζέλης, Β. Καραμανωλάκης, Στ. Κατάκης(επιμ.), *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της. Μελέτες από μια ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου*

Ο πόλεμος έχει για όλες τις εφημερίδες– πλην Ριζοσπάστη φυσικά– και τη διάσταση της αντιμετώπισης του μπολσεβικικού κινδύνου «που απειλεί με ανατροπή την κοινωνική ευταξία». Ήταν άλλωστε κρίσιμο να εξασφαλιστεί για τη στήριξη και κινητοποίηση υπέρ του πολέμου, η συναίνεση και υποστήριξη των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων στη βάση της εθνικιστικής ρητορικής και της απειλής από την κοινωνική αλλαγή που επεδίωκαν τα προλεταριακά σοσιαλιστικά κινήματα.³⁴⁷ Το αφήγημα εδώ είναι ότι οι μπολσεβίκοι συνεργάζονται με τον Κεμάλ εναντίον των Δυτικών αξιών και, για τις βενιζελικές εφημερίδες, έχουν κέντρο δράσης τη Γερμανία, όπου συνομωτούν οι «τουρκοβουλγαρογερμανομπολσεβίκοι».³⁴⁸ Η Ελλάδα πολεμάει έτσι για λογαριασμό της Ευρώπης και της Δύσης γενικότερα, αφού «σύντομα η Ευρώπη θα αντιμετωπίσει το μίσος των κρατών που νικήθηκαν. [...] Στην επίθεσή τους στην Ανατολή που υπήρξε η αιωνία παλαίστρα των αποφασιστικότερων αγώνων όπου θα διακυβευτούν οι τύχες της ανθρωπότητας, μόνη έπαλξη της Δύσης είναι η Ελλάς».³⁴⁹

Αν όλα αυτά εκτός από την εγχώρια «μεσαία τάξη»³⁵⁰ έχουν το βλέμμα στραμμένο και προς τους Συμμάχους, για την εσωτερική «κατανάλωση» και προς επίρρωση των παραπάνω, υπάρχουν μερικές ακόμη ενδιαφέρουσες οπτικές που αναδεικνύονται στην επικαιρότητα με την προσπάθεια σύναψης εσωτερικού δανείου 300.000.000 δραχμών για τη χρηματοδότηση της πολεμικής επιχείρησης. Είναι παραμονές της εθνικής επετείου της 25^{ης} Μαρτίου 1920 και όταν διαφαίνεται ότι οι εκλογές δε θα αργήσουν για πολύ. Στην *Εστία* της 1ης Φεβρουαρίου του 1920, το εσωτερικό δάνειο που ζητείται από τους πολίτες, διαφημίζεται ως «πρώτης τάξεως τίτλος οικονομικής σημασίας» που εκδίδεται από ένα κράτος το οποίο «ως πλούσιος υπερφερέγγυος επιχειρηματίας δανείζεται για να αυξήσει τα συνεταιρικά κεφάλαια της επιχείρησης (κάτι σαν αύξηση μετοχικού κεφαλαίου δηλαδή) και να τα κάνει

Παπαμαστοράκη, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα(Ιστορήματα, αρ. 3), 2011, σ. 292-293.

³⁴⁷ Για τη μετεξέλιξη του εθνικισμού ανάμεσα στα κατώτερα και μεσαία στρώματα «από μια ιδέα που συνδεόταν με τον φιλελευθερισμό σε σωβινιστικό και ιμπεριαλιστικό κίνημα και στην απόρριψη των προλεταριακών σοσιαλιστικών κινήματων» βλ. και Ε. J. Hobsbawm, *Εθνη και εθνικισμός...*, ό.π., σ.171-174.

³⁴⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 26-4-1920.

³⁴⁹ Στην *ίδια*.

³⁵⁰ Βλ. επόμενο κεφάλαιο «Ο άλλος πόλεμος».

δημιουργικά, διανέμοντας τον πλούτο εκ της δημιουργικότητός του στους δανειστές-πολίτες συνεταίρους του». Το κράτος - επιχείρηση, είναι αυτό που προέκυψε από τον τελευταίο πόλεμο και τις διπλωματικές προσπάθειες του Βενιζέλου και τα κεφάλαια που θα αξιοποιήσει δημιουργικά είναι :

«η εκμετάλλευσis του νέου φυσικού πλούτου, τον οποίον προσεκτήσατο η μεγαλυνθείσα και προς νέαν ακμήν και ευπραγίαν ορμώνσα χώρα.[...] Το Ελληνικό κράτος, [...] είναι μέγας έμπορος και βιομήχανος εν τω συνόλω του, ως νομικόν και ηθικόν πρόσωπον.[...] Δεν είναι απλούς τόκος, είναι μέρος εκ των προτέρων[...] το κράτος έχει μπροστά του πλούτον ανεκμετάλλευστον που περιμένει την εργασία διά να αποδώσει.[...] Σπανίως χώρα προσέφερε στους πολίτες τέτοια ευκαιρία.[...] (θα λέμε) όχι επέτυχε το δάνειον. Αλλά επέτυχε το κοινόν».

Συνέταιροι συνεπώς οι πολίτες στο κράτος που μεγαλώνει μέσω του πολέμου. Θα μοιραστούν τα αγαθά του αλλά και τους κινδύνους.

Στην ίδια περίπου λογική κινείται και ο *Ελεύθερος Τύπος*. «Το λαχειοφόρον δάνειον της Μεγάλης Ελλάδος! Το δάνειον θα επιτύχει διότι το κράτος σήμερα δε θα απευθύνεται δια προξένων και άλλων ανεπιστήμων αντιπροσώπων στους εν Ανατολή Έλληνας, διότι τους έχει σχεδόν όλους ελευθέρους στους κόλπους του και θα συντρέξουν την Ελλάδα δια να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της. [...] Δημοσιεύει την ομιλία του Υπουργού Οικονομικών Νεγροπόντη κατά την παρουσίαση του δανείου: «[...] Επεςαν έξω οι οικονομολόγοι που έλεγαν ότι ένας πόλεμος θα διαρκέσει μόνο τρεις μήνες γιατί θα σταματήσει λόγω της οικονομίας.³⁵¹ [...] Τώρα συνάπτουμε δάνειο, γιατί τώρα μιλάμε για δεύτερη Μεγάλη Ελλάδα και πρέπει να βασιστούμε στους δικούς μας πόρους».³⁵² Στις 26-4-1920, η εφημερίδα δημοσιεύει τα οικονομικά στοιχεία από τον έξω ελληνισμό σχετικά με το δάνειο. «Εσπευσαν να εγγραφούν! 18 εκατομμύρια δραχμές από Σμύρνη, 10 εκατομμύρια από την Κωνσταντινούπολη, από την Αίγυπτο,[...] εφοπλιστές και λαϊκές τάξεις που μάζεψαν τις οικονομίες τους ζητούν παράταση».

Η ευόδωση των πολεμικών επιχειρήσεων συνεπώς, θα φέρει και τα επιθυμητά κέρδη για τις «μεσαίες λαϊκές τάξεις» που χρηματοδοτούν την πολεμική προσπάθεια

³⁵¹ Πρόκειται για την ευρύτατα διαδεδομένη άποψη στις παραμονές του «Μεγάλου Πολέμου» στην Ευρώπη, που θεωρούσε ότι με την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία η εμπόλεμη περίοδος δε γινόταν να διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα αφού θα αναστάτωνε πλήρως την οικονομική ζωή κάθε χώρας. Μ. Ferro, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος...*, ό.π., σ. 67.

³⁵² *Ελεύθερος Τύπος*, 5-3-1920.

όχι μόνο με φόρους αλλά και με το δάνειο, θα τις ταυτίσει με το κράτος,³⁵³ και ταυτόχρονα θα ταυτίσει με το ελληνικό κράτος και τον έξω ελληνισμό. Το κράτος με την εδαφική επέκτασή του γίνεται πλέον μια σεβαστή οικονομική οντότητα και διεκδικεί τη θέση του ανάμεσα στα άλλα αξιосέβαστα κράτη του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος. Αυτό είναι και το κυρίαρχο βενιζελικό αφήγημα. Η επίκληση της εθνικής δικαίωσης άλλωστε, φαίνεται πως δεν αρκούσε για την κινητοποίηση των μικροαστικών και κατώτερων μεσαίων τάξεων τις οποίες είχε ανάγκη το κράτος για την πολεμική του προσπάθεια, πράγμα που γρήγορα αποδείχθηκε με το αποτέλεσμα των εκλογών του Νοεμβρίου. Για τα κοινωνικά αυτά στρώματα, το αντίπαλο αφήγημα ότι ο πόλεμος ευνοούσε τη βενιζελική πλουτοκρατία, που εκτός των άλλων ήταν και «ξένη», εμφανίστηκε περισσότερο πειστικό.

Μια ενδιαφέρουσα προέκταση των παραπάνω είναι και η αντίληψη ότι πόλεμος αυτός θα απαλλάξει τους νεώτερους Έλληνες από την «προγονοπάθεια». Οι νεότεροι Έλληνες γίνονται τα υποκείμενα της Ιστορίας του Έθνους, λέει ο *Ελεύθερος Τύπος*, τονίζοντας τη διαφορά της αντίληψης των Φιλελευθέρων από τα «προγονόπληκτα» κόμματα της αντιπολίτευσης σε άρθρο του την ημέρα της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου. Είναι απελευθερωτικός πόλεμος, επειδή ελευθερώνει το έθνος από :

«τη θρησκεία της νοσηράς προγονοπαθείας, που για να παρηγορηθεί για το παρόν στρεφόταν στη δόξα του και παρελθόντος και έκανε άγονον την προσπάθειαν για ένα έντιμον Αύριο. [...] Για τους επιγόνους η λατρεία των προγόνων ήτο το δολοφόνον όπιον που οδηγούσε στον λήθαργον. [...] Μάτην ανέμενε ο τελευταίος των αυτοκρατόρων την εμφάνισιν των νικηφόρων φαλάγγων μας. Αλλά το θαύμα έγινε και το Έθνος απηλλάγη από τον μακρόχρονον μορφινισμόν. Μια δεκαετία ανασυγκροτήσεως και ο Κρης ανεσυγκρότησε εδαφικά την αυτοκρατορίαν του Μίνωος. [...] Καταλάβαμε ότι άλλαξε ο ρυθμός της ζωής και αρχίσαμε να μαλάσσουμε την Ιστορία. Επαύσαμε να είμαστε μόνο απόγονοι. Οι σφετερισταί της προγονικής δόξης, οι αρκούμενοι να περισυλλέγωσι πριν επαιτητικώς τα ψυχία της, κατέστησαν και αυτοί πρόγονοι».³⁵⁴

³⁵³ Η ταύτιση με το κράτος ήταν βασικό θέμα και για τις εθνικιστικές μικροαστικές και κατώτερες μεσαίες τάξεις. Βλ. E.J. Hobsbawm, ..., ό.π., σ. 173.

³⁵⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 25-3-1920.

Το νέο, το Μέλλον του έθνους που ανασυγκροτείται ουσιαστικά και αφήνει πίσω του το παλιό, είναι μέρος της ιδεολογίας του πολέμου για μια μερίδα τουλάχιστον των Φιλελευθέρων, την περισσότερο προσανατολισμένη προς τη Γαλλία και με αντιμοναρχικές διαθέσεις, όπως τις εξέφραζε η συγκεκριμένη εφημερίδα. Πρόκειται όμως κατά τη γνώμη μου όχι μόνο για τη σύγκρουση Νέου και Παλιού που διαπερνά διάφορες ιδεολογικές εκφάνσεις του Διχασμού, αλλά και για μια ουσιαστική προσπάθεια αναδιάταξης του παρελθόντος και εξασφάλισης μιας νέας συνέχειας, την οποία προσπαθούν να οικειοποιηθούν οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις που εξέφραζαν οι Φιλελεύθεροι.

Τέλος, οι Φιλελεύθεροι υπόσχονται ότι η εθνική ολοκλήρωση που επιδιώκεται με τον πόλεμο, θα φέρει και την υπέρβαση του Διχασμού. «Κανείς διχασμός δεν επιζεί στην επιτυχία, τη Νίκη, το Δίκαιον». Όσο πλησιάζουμε στις εκλογές μάλιστα, γίνεται σαφέστερο πώς εννοείται η υπέρβαση αυτή. «Οι νέες χώρες λένε ότι αν έρθει η Αντιπολίτευσις στην εξουσία, θα είναι το σύνθημα για να κηρύξουν αυτονομία».³⁵⁵ Επομένως, από τη νικηφόρο έκβαση του πολέμου με το Βενιζέλο στην εξουσία, εξαρτάται το μέλλον του ενωμένου Έθνους. Όσο για την «Αυτοτέλεια» που αποτελούσε το σύνθημα της Αντιπολίτευσης και την ιδεολογική βάση της άρνησης συμμετοχής στον πόλεμο με τους συμμάχους της Αντάντ και της «ουδετερότητας», αυτή σημαίνει για τους βενιζελικούς απομόνωση. Ο πόλεμος είναι που θα φέρει τη σχετική «αυτοτέλεια», αφού «αυτή είναι η Δύναμις, που αντιτάσσει στις υστεροβουλίες των άλλων την αιχμήν αγρύπνου δόρατος».³⁵⁶

Μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, τους πανηγυρισμούς που ακολούθησαν και τις εκλογές, η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» κλήθηκε να συνεχίσει έναν πόλεμο που, όπως άφηνε να εννοηθεί, αμφισβητούσε. Πέρα από την ηθελημένη αοριστία που, όπως είδαμε, ακολούθησε ως τακτική προεκλογικά- κατά προτροπή του Γούναρη- σε σχέση με τον πόλεμο, υπήρχε ήδη η δέσμευση της χώρας με μια επίσημη Συνθήκη και η ιδεολογική προετοιμασία του παρελθόντος η σχετική με τη Μεγάλη Ιδέα και τον αλυτρωτισμό. Υπήρχε εξάλλου και το πρόβλημα της τύχης των «αλυτρώτων αδελφών», της παλινόρθωσης του Κωνσταντίνου και των σχέσεων με τους νικητές Συμμάχους. Οπότε το ερώτημα γιατί συνεχίζουμε να πολεμάμε απαντιέται από μεν το βενιζελικό Τύπο με το ίδιο ιδεολογικό και πολιτικό σκεπτικό

³⁵⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 25-5-1920.

³⁵⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 5-6-1920.

όπως και πριν τη Συνθήκη,³⁵⁷ από δε τον αντιβενιζελικό, βασισμένο στα παλιά υλικά της αποκατάστασης του Βυζαντίου με τον «τρίτο» Κωνσταντίνο, της δικαίωσης των προγονικών αγώνων, της διατήρησης των παραδόσεων του έθνους και της ολοκλήρωσης της εκπολιτιστικής του αποστολής. Παράλληλα, ο Κωνσταντίνος γίνεται το κεντρικό όπλο στην ιδεολογική φαρέτρα των κυβερνήσεων που ακολούθησαν. Η διατήρησή του στο θρόνο – παρά τις αντιρρήσεις των συμμάχων – θα σήμαινε την έκφραση της «αυτοτέλειας» του ελληνικού λαού και την εκπλήρωση των προσδοκιών του έθνους. Η *Εσπερινή* δημοσιεύει τηλεγράφημα από τη Ρώμη με δηλώσεις του Κωνσταντίνου τις παραμονές των εκλογών: «Θα οργανωθώμεν και θα ασφαλίσωμεν τα κεκτημένα και θα θέσωμεν την κατακλείδα του εθνικού οικοδομήματος. Η Ελλάδα (θα γίνει) κύριος παράγων πολιτισμού και ειρήνης στην Ανατολή».³⁵⁸

Μετά τις εκλογές και το δημοψήφισμα, η δικαίωση της επαναφοράς του Κωνσταντίνου και των κυβερνήσεων που ακολούθησαν, εκτός από την εσωτερική και εξωτερική «αυτοτέλεια» και την απαλλαγή από «τη βενιζελική τυραννία», βασίζεται και στη «μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα του στρατού», που με αρχηγό τον στρατηλάτη βασιλιά θα αποδείξει ότι ήταν «μύθευμα των βενιζελικών η κόπωση του στρατού, για να δικαιολογήσουν την ήττα τους στις εκλογές».³⁵⁹ Ο στρατός πολεμάει και για τη δικαίωση του βασιλιά του, λένε οι Κωνσταντινικές εφημερίδες, καθώς στο πρόσωπό του ενσαρκώνει το μεγαλείο της Φυλής:

«Ποιοι την εμεγάλωσαν. Μπορούμε και χωρίς το Βενιζέλο. [...] Ο στρατός μας στη Μικρά Ασία, οι έφηβοι και οι ρωμαλέοι άνδρες της Ελληνικής Φυλής μάχονται και νικούν όπως πάντοτε [...]. Τώρα η ισχυρότερη ρώμη και αυτοθυσία 100 χρόνια μετά την επανάσταση. Θα διώξει από τον πατρικό οίκο τους σφετεριστάς της εθνικής κληρονομιάς[...] (και θα πολεμήσει για την) οριστική αποκατάσταση και Εκείνης, όπου στρέφονται τα βλέμματα της Φυλής».

Στόχος είναι – για τους αναγκαίους συνειρμούς- η Κωνσταντινούπολη- και στο συγκινησιακό πεδίο, το στέμμα ενσαρκώνει «την υψηλότερη αρετή και αυτοθυσία»,

³⁵⁷ *Εστία*, 29-6-1921: «Η διακοπή των πολεμικών ενεργειών θα αποτελέσει άρνησιν και αυτής της υπάρξεως του εν Ανατολή Ελληνισμού. Η Σμύρνη, ο απαραίτητος πνεύμων της Ελλάδος[...]».

³⁵⁸ *Εσπερινή*, 22-10-1920.

³⁵⁹ *Εσπερινή*, 30-12-1920. Οι προσδοκίες είχαν βέβαια καλλιεργηθεί πριν τις εκλογές και το δημοψήφισμα, με απόψεις όπως « μόλις έρθει ο Κωνσταντίνος θα πάρουμε αμέσως τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη» και «θα συνεχιστεί η διακοπείσα λειτουργία της Αγίας Σοφιάς». *Εσπερινή*, 21-10-1920.

αφού ο βασιλιάς είναι «εθνομάρτυς που υπέμεινε τα πάνδεινα από τη βενιζελική τυραννία».³⁶⁰ Η κατοχή της Μικράς Ασίας είναι «αναγκαία» γιατί εκτός από «προαιώνια ελληνική», η Ιωνία είναι προϋπόθεση για τη διατήρηση της Κωνσταντινούπολης, την «κορωνίδα της εθνικής αποκατάστασης» και το «βασιλείο του μέλλοντος».³⁶¹

Γενικότερα και μέχρι τη μετάβαση του βασιλιά στο μέτωπο, η «κωνσταντινολατρεία» γίνεται το κύριο όπλο της προπαγάνδας, μαζί με την «αξία» της Παλαιάς Ελλάδος που εύκολα θα αποδειχθεί στο πεδίο της μάχης.

«Η ισχύς του βενιζελισμού απέρρεε από δάνεια όπλα. Ξένος στο λαό. Εμείς είμεθα οι Έλληνες. [...] να κόψουμε το σάπιο μέλος όσων συκοφαντούν και έπειτα να αγωνιστούμε όχι μόνο για εθνικήν αποκατάστασιν αλλά και για παγίωσιν της πολιτικής οργάνωσης και ελευθεριών και για τον εκπολιτιστικό προορισμό της Φυλής υπό την ιερά σκέπη της Θείας Πρόνοιας».³⁶²

Η Παλαιά Ελλάδα αναλαμβάνει τώρα τον αγώνα ως ανώτερη και ισχυρότερη δύναμη από τους «έξω Έλληνες», οι οποίοι πρέπει να της χρωστούν ευγνωμοσύνη, κατά την *Εσπερινή*. «Για εκατό χρόνια η Παλαιά Ελλάς αγωνίζεται για την απελευθέρωση των αδελφών. Δεν φταίμε εμείς αν υστέρησαν αυτοί λόγω των πολιτικών όρων μέσα στους οποίους ζούσαν. [...] Αγώνας δια την απελευθέρωσιν και την πολιτικήν ανατροφήν των».³⁶³ Ο στρατός πολεμάει έτσι και για το βασιλιά του και για «τα λαϊκά δικαιώματα» και ελευθερίες.³⁶⁴

³⁶⁰ *Εσπερινή*, 14-1-1921. «Εμείς που πεθαίνοντας από τα τραύματα βλέπουμε πάνω μας την αγγελική μορφή σου, αήττητε στρατηλάτη, ορφανεμένη πατέρα, [...] η ψυχή σου τρυφερή και παιδική στον πόνο, Μάρτυ βασιλεύ». Και 7-3-1921. «Οι προφητείες που επαληθεύονται [...] Ενθουσιασμός για την πρόσκληση υπό τα όπλα των τριών νεωτέρων ηλικιών της εφεδρείας [...] Αφού θα πάει ο Βασιλιάς στο μέτωπο, πίσω από την κόκκινη μηλιά, θα πάρουμε την Πόλη [...] Ακράτητος ενθουσιασμός στα μέγαρά και τα χαμόσπιτα». Και 5-4-1921 : « Ο βασιλεύς θα πάει εις το μέτωπον. Η επίδρασίς Του μεγαλειτέρα από αυτήν του Ναπολέοντα στους Γρεναδιέρους [...] ».

³⁶¹ *Εσπερινή*, 18-3-1921. Βλ. και «ο φουτουριστής στρατιώτης», Κεφάλαιο 4.

³⁶² «Οι δύο σεισμοί. Ποίημα από το νέο εθνικό ποιητή Φωκίωνα Πανά. «Ο ένας το '21, ο άλλος κρατάει τ'ονειρεμένο στέμμα. Το βάζει στο κεφάλι βασιλιά, βρεμμένο στις Φυλής το νιαγάριο αίμα και βγαλμένο απ' την ψυχή του Μαρμαρωμένου Βασιλιά». *Εσπερινή*, 2-1-1921.

³⁶³ *Εσπερινή*, 5-1-1921.

³⁶⁴ Για το «λαϊκό αντιβενιζελισμό» βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 61-68.

Για το σύνολο σχεδόν του Τύπου όμως, ο πόλεμος διεξάγεται και κατά της Επανάστασης, η οποία ταυτίζεται με τους μπολσεβίκους και τον Κεμάλ,³⁶⁵ και, για τις εφημερίδες του Κωνσταντινικού φάσματος, και με τον Βενιζέλο, αφού αυτός ως επαναστάτης ξεκίνησε στην Κρήτη και ως τέτοιος συνέχισε στον Ελλαδικό χώρο, αμφισβητώντας με τους «νεωτερισμούς» του τις παραδόσεις της Παλαιάς Ελλάδας.³⁶⁶ Ο μπολσεβικισμός, επικίνδυνος για την τάξη του κόσμου σύμφωνα με όλες τις αστικές εφημερίδες, βρήκε «σύμμαχο» τον Κεμάλ και απειλεί τα Βαλκάνια μέσω της Βουλγαρίας και την υπόλοιπη Ευρώπη. Με εξαίρεση την εκστρατεία στην Ουκρανία στην οποία οι αντιβενιζελικές αντιτάχθηκαν μόνο για αντιπολιτευτικούς λόγους και μόνο παροδικά υποστηρίζοντας ότι αποτέλεσε μια αχρείαστη θυσία η οποία έστρεψε εναντίον των Ελλήνων τους Μπολσεβίκους,³⁶⁷ ο πόλεμος κατά του Κεμάλ, είναι πόλεμος και κατά του μπολσεβικισμού,³⁶⁸ την απειλή του οποίου φροντίζουν να τονίζουν με κάθε τρόπο.³⁶⁹ Ταυτόχρονα βέβαια για τον αντιβενιζελικό συνασπισμό, οι Έλληνες είναι αναγκασμένοι να πολεμήσουν και κατά των κεφαλαιοκρατικών συμφερόντων, προκειμένου να κρατήσουν την «εθνική περιουσία».³⁷⁰

³⁶⁵ *Εσπερινή*, 14-1-1921: « Αν μας άφηναν ούτε Ανταρσία θα υπήρχε ούτε Κεμάλ[...] όχι να κατακτήσει η Ελλάς αλλά να ειρηνοποιήσει χώρα ελληνική, της οποίας και οι μικτοί πληθυσμοί διάκεινται ως προς εκπολιτιστικήν δύναμιν».

³⁶⁶ «Είμεθα η Αντίδρασις κατά των επαναστατικών ενστίκτων[...] Εξ επαγγέλματος ή εκ συνηθείας οι επαναστάται του Βενιζελισμού[...] ανατροπείς πάσης τάξεως» *Σκριπ*, 20-9-1920.

³⁶⁷ *Εσπερινή*, 28-7-1920: «Να μη συμμετέχει η Ελλάδα σε αντιμπολσεβικό αγώνα χάριν της Γαλλίας διότι δεν θίγονται τα συμφέροντά της, έδωσε φόρο αίματος στην Ουκρανία, οι Μπολσεβίκοι δεν απειλούν την Ελλάδα» (βέβαια λίγο πριν τις εκλογές η αντιπολίτευση έκλεινε το μάτι στους κομμουνιστές).

³⁶⁸ *Εσπερινή*, 27-7-1920 : «οι Τούρκοι εθνικόφρονες συνεργαζόμενοι με τους μπολσεβίκους) [...] ενέπνευσαν σ'όλον τον κόσμο τον φόβο του σοσιαλισμού και του μπολσεβικισμού και μπροστά στο φόβο να εισέλθουν στις στρατευόμενες λαϊκές τάξεις τα σπέρματα της άρνησης του καθήκοντος, (οι σύμμαχοι) ενεπιστεύθησαν στην ελληνική λόγχη την εφαρμογή της Συνθήκης με την Τουρκία».

³⁶⁹ *Εστία*, 2-4-1919: « Σοβαρή απειλή. Οι εργάτες να μην επηρεαστούν από τη Μπολσεβίκικη προπαγάνδα, γιατί υπάρχει κίνδυνος να οδηγηθούν στη χειρότερη τυραννία στην παγκόσμια ιστορία [...] Είναι ρωσικός ιμπεριαλισμός. Οι υποστηρικτές στην Ελλάδα είναι εγκληματίες». *Σκριπ*, 28-12-1920 : Το κοινωνικό και πολιτικό χάος απειλεί τη Ρωσία, αφού ο στρατός διαλύθηκε επειδή έχασαν τα προνόμιά τους οι αξιωματικοί. « Η κοινωνική τάξις στηρίζεται στην εξουσία[...] καταστράφηκε το κύρος του Στρατού και του Έθνους.[...] Οι χωρικοί και οι μεσαιές τάξεις είναι εκτεθειμένοι και άοπλοι στη βία των Δυναστών».

³⁷⁰ *Εσπερινή*, 14-2-1921.

Για τις κυβερνητικές πλέον, μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου, εφημερίδες, πολεμάμε επίσης για να αποδείξουμε στους Συμμάχους ότι μπορούμε, ώστε να αναγνωρίσουν το νέο καθεστώς που εκπροσωπεί με τον καλύτερο τρόπο την Παλαιά Ελλάδα.³⁷¹ Από τους Πολιτικούς Συλλόγους οργανώνονται συλλαλητήρια το Φεβρουάριο του 1921, για «αναγνώριση του δικαίου, του εθνικού κέρδους που αποκτήθηκε με θυσίες και αίμα, την προστασία των πληθυσμών της Ανατολής και την ησυχία, τάξη και γαλήνη μεταξύ των λαών που ακόμη βρίσκονται κάτω από την τυραννία και τη βία».³⁷² «Ο στρατός θα λύσει το ζήτημα της Συνθήκης». Ο Γαλλικός και Ιταλικός Τύπος αλλάζουν μετά τις δηλώσεις Καλογερόπουλου ότι ο ελληνικός στρατός μπορεί να φτάσει σε ένα μήνα στην Άγκυρα, λέει στις 15-2-1921 η *Εσπερινή*. «Οι φοιτητές υπέρ του πολέμου και υπέρ του βασιλέως».³⁷³ Επιπλέον, η Άγκυρα είναι «αναγκαία» και για την Κωνσταντινούπολη. Η κατάληψή της, όπως ήταν ο στόχος της θερινής προέλασης, θα έθετε την Κωνσταντινούπολη ανάμεσα σε ελληνικά εδάφη, επομένως κατά τις κυβερνητικές εφημερίδες, ο τελικός στόχος υπηρετείται με την - καταστροφική όπως αποδείχθηκε και από όσους γνώριζαν αναμενόμεν - πορεία του Σαγγαρίου. Βέβαια, οι δυσκολίες των επιχειρήσεων του Μαρτίου 1921, αναπροσαρμόζουν αλλά μόνο προσωρινά τον στόχο: «Τι σημασία έχουν λίγα τετραγωνικά;» γράφει η *Εσπερινή*, (1-4-1921). Στόχος είναι η συντριβή του Κεμαλισμού, την οποία δεν κατάφερε ο Βενιζέλος γιατί κατά την εφημερίδα «οργάνωσε εκεί τον αγώνα κατά τρόπον εκλογικόν και όχι στρατιωτικόν (με μεταθέσεις, τιμωρίες, αντιπάθειες)».

Μετά τις επιχειρήσεις του καλοκαιριού, η παραμονή στα Μικρασιατικά εδάφη γίνεται για να ασφαλίσουμε τα κεκτημένα, σύμφωνα και με την προτροπή του

³⁷¹ «Πολιτική Λούντ Τζωρτζ και Κάρζον: Να δοθεί στους Τούρκους να καταλάβουν ότι δεν μπορούν να διοικήσουν αλλογενείς πληθυσμούς και να αποκτήσουν ξανά την εμπιστοσύνη της Ευρώπης. Αλλά μόνο αν η Ελλάδα αποδείξει ότι μπορεί». *Εσπερινή*, 11-2-1921.

³⁷² *Εσπερινή*, 14-2-1921. «Συλλαλητήρια σε όλες τις πόλεις της Ελλάδος! [...Παλαικό Συλλαλητήριο από τον Πανελλήνιο Πολιτικό Σύλλογο για τη Συνθήκη των Σεβρών. Ψήφισμα στους πρεσβευτές.[...] Ψήφισμα αλυτρώτων στον Λούντ Τζωρτζ: Υποστήκαμε τα πάνδεινα γιατί είμαστε ανταντόφιλοι[...] για να πολεμήσουμε στο πλευρό σας για τις δημοκρατικές αρχές[...] (ζητάμε) την απολύτρωση και την ένωση με την Ελλάδα». Σήμερα το ογκώδες συλλαλητήριο των φοιτητών[...] Ζήτω ο πόλεμος! [...] Υπέρτατη αυτοθυσία προς τους ισχυρούς της γης! Ολαός να μείνει Άργος ακοίμητος των ιερωτάτων υποχρεώσεων προς τας υπερτάτας θυσίας που μπορεί να χρειαστούν για να συμπληρωθεί το 100χρονο οικοδόμημα 2.000.000 Ελλήνων.

³⁷³ Στην ίδια.

Κωνσταντίνου επιστρέφοντας από το μέτωπο. Η κριτική που ασκείται, αφορά στην ανεπαρκή ενίσχυση του στρατού για να μπορέσει να παραμείνει. «Είπε ο βασιλιάς φεύγοντας: Κρατήστε τα δυνατά! Αλλά πώς; Πρέπει να ζεσταθούν, να φάνε, [...]. Η ιδιωτική πρωτοβουλία ελαχίστη. Πρέπει το κράτος να αναλάβει».³⁷⁴ Το επίσημο κράτος πάντως με τις ομιλίες των πολιτικών εκπροσώπων του στη Βουλή, επιμένει στον έλεγχο και τη μελλοντική προσάρτηση των κατεχομένων περιοχών για να ασκήσει τον «εκπολιτιστικό του ρόλο» και να προστατέψει τους χριστιανικούς πληθυσμούς.³⁷⁵ Οι αμφιβολίες που εκφράζονται αφορούν πλέον στη δυνατότητα του στρατού και της χώρας να συντηρήσει το μέτωπο καθώς έρχεται ο χειμώνας, και την ικανότητα της κυβέρνησης να διαχειριστεί αποτελεσματικά την εθνική υπόθεση.³⁷⁶ Όσο αυξάνεται στο εσωτερικό το κύμα ανυποταξίας και λιποταξίας, και ενώ σκληραίνουν τα μέτρα για την αντιμετώπισή του (τίθεται σε εφαρμογή ο προγενέστερος Νόμος περί ληστείας), τόσο αυξάνουν και οι επικλήσεις για την προστασία των αλύτρωτων αδελφών, που θα υποστούν τα πάνδεινα αν αποχωρήσει ο στρατός. « Αν τώρα το τουρκικό στοιχείο οργιάζει τι θα γίνει όταν αποχωρήσει ο Στρατός;»³⁷⁷

Γενικότερα η προστασία των αλυτρώτων αδελφών ως απάντηση στην αιτιολόγηση του πολέμου, ανασύρεται όχι μόνο κάθε φορά που διαπράττονται βιαιότητες από την τουρκική πλευρά, αλλά και ως δικαιολόγηση της παραμονής στα μικρασιατικά εδάφη,³⁷⁸ και πριν την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων, ενώ η αυτοτροφοδοτούμενη πλέον βία λόγω του πολέμου, γίνεται ο λόγος της συνέχισής του.³⁷⁹ Η τύχη των χριστιανών της Κιλικίας, μετά την απόσυρση των γαλλικών στρατευμάτων από την περιοχή, προτείνεται να γίνει διπλωματικό όπλο κατά της φιλοκεμαλικής γαλλικής πολιτικής, ενώ η εγκατάστασή τους στη Θράκη και τη

³⁷⁴ *Εμπρός*, 19-9-1921.

³⁷⁵ Ομιλίες των Γούναρη, Στράτου, Δαγκλή, στη Βουλή και αλληλογραφία του Κωνσταντίνου, Σεπτέμβρης- Οκτώβρης 1921, στο Τ. Κωστόπουλος, *Πόλεμος...*, ό.π., σ.123-124.

³⁷⁶ *Εμπρός*, 31-10-1921.

³⁷⁷ *Εμπρός*, 13-3-1922.

³⁷⁸ «Εγγραφο του Β. Δενδραμή, διευθυντού της μόνιμης Ελληνικής Γραμματείας στη Γενεύη, με την έκθεσή του προς την ΚτΕ για τις τουρκικές θηριωδίες. Εκδιώξεις και εκτοπισμοί 600.000 Ελλήνων, οι 300.000 γυναίκες και παιδιά» *Εμπρός*, 9-10-1921.

³⁷⁹ «Αδύνατος η εξημέρωση των λύκων. Εμείς φερόμαστε στους αιχμαλώτους μητρικά. Αυτοί απαγχονίζουν. Στον Πόντο και την Αρμενία δολοφονίες και διώξεις. Η μόνη δύναμις απέναντι σε λύκους είναι η Βία». *Εσπερινή*, 4-8-1921.

Μακεδονία είναι για τις εφημερίδες του κυβερνητικού φάσματος αναγκαία εθνική πολιτική, αφού με κανέναν τρόπο οι παλαιοελλαδίτες, που αυτές εκπροσωπούσαν, δεν θα επιθυμούσαν την εγκατάστασή τους στην Παλαιά Ελλάδα.³⁸⁰ Αυτό πάντως που μπορεί εύκολα να παρατηρηθεί, είναι ότι οι τύχες των «αλυτρώτων αδελφών» συνδέονται περισσότερο με την παραμονή του στρατού στο μέτωπο όταν πια αυτή η παραμονή γίνεται όλο και πιο δύσκολη,³⁸¹ με αποτέλεσμα να καλλιεργείται απέναντί τους κλίμα εχθρότητας του στρατού και μερίδας του ελλαδικού πληθυσμού, που υποφέρει εξαιτίας του πολέμου.

Έτσι, για τον αντιβενιζελικό Τύπο, ένας λόγος συνέχισης του πολέμου είναι η αποφυγή προσφυγικού ρεύματος των χριστιανών στα ελλαδικά εδάφη.³⁸² Η εχθρότητα προς τους πρόσφυγες και τους Μικρασιάτες, υφέρπουσα ήδη στην Παλαιά Ελλάδα του αντιβενιζελισμού, φανερώνεται από δημοσιεύματα που θέλουν τους πρόσφυγες να αποφεύγουν τη στράτευση, και να εκμεταλλεύονται την Παλαιά Ελλάδα και οικονομικά.

«Εφεδροι Πειραιά: Κατά προσφύγων από Οθωμανική Αυτοκρατορία που δεν στρατεύονται.[...] Μένουν εδώ και πλουτίζουν σε βάρος μας».³⁸³ Η ίδια εφημερίδα υπονοεί μάλιστα ότι για τις οικονομικές δυσχέρειες της χώρας και την άνοδο της λίρας, εκτός από τα διεθνή «παιχνίδια» ευθύνονται κάποιοι πρόσφυγες των Αθηνών που λυμαίνονται το χρηματιστήριο. Για την εφημερίδα, στην Αθήνα και τον Πειραιά «έχουν συσσωρευθεί αποβράσματα της Ανατολής, απάτριδες και πορωμένα όργανα του βενιζελισμού για να σπείρουν φόβο και σύγχυση». Ο κόσμος πρέπει να τους καταδίδει στην φρουραρχία και «όχι να πολεμούν μόνο Αθηναίοι, Ρούμελη, Μοριάς

³⁸⁰ *Πρωινή*, 10-11-1921. Βλ. και ανταποκρίσεις του Κ. Φαλταίτς, (ενότητα για τις πολεμικές επιχειρήσεις) που έγιναν βιβλίο και χρησιμοποιήθηκαν για την ελληνική προπαγάνδα στο εξωτερικό, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα της εξαθλίωσης των προσφυγικών πληθυσμών που απέμειναν από τις σφαγές.

³⁸¹ «Θηριωδίες συμμοριών στην ελληνική ζώνη[...] ατιμάζουν γυναίκες, σφάζουν παιδιά, πεταλώνουν και σκοτώνουν άντρες.[...] Σφαγή προσκόπων Σωκίων [...] 400 Έλληνες από Μετζίφουντα έπνιξαν με σχοινιά». *Εμπρός*, 26-4-1922.

³⁸² *Πρωτεύουσα*, 11-7-1922 : « Ίσως κακώς επήγαμε. Αλλά αφού πήγαμε δεν μπορούσαμε να φύγουμε[...] φεύγοντας θα ακολουθούσαν 6 ως 10 εκατομμύρια προσφύγων, οι οποίοι θα μετέφεραν εις την Ελλάδα την δυστυχία και τα μικρόβια των κοινωνικών ανατροπών».

³⁸³ *Εσπερινή*, 13-4-1921. Και 23-3-1921, όπου επαγγελματίες διαμαρτύρονται ότι οι εγκαταστημένοι πρόσφυγες δηλώνουν ψευδή στοιχεία για την ηλικία τους, ώστε να παραμείνουν στην Αθήνα και να πάρουν την πελατεία των άλλων επαγγελματιών που θα πάνε στο μέτωπο.

και νησιά».³⁸⁴ Δεν είναι όμως μόνο οι πρόσφυγες που κατηγορούνται από την Παλαιά Ελλάδα για μειωμένη συμμετοχή στην πολεμική προσπάθεια του Έθνους. Οι Πολιτικοί Σύλλογοι, όργανα του Λαϊκού κυρίως κόμματος, απευθύνουν έκκληση προς τον Υπουργό των Στρατιωτικών για στράτευση των καταγόμενων από τις Νέες Χώρες που έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Η δυσαρέσκεια των παλαιοελλαδιτών μεγαλώνει, λένε, γιατί οι νεοχωρίτες, ενώ είναι εγγεγραμμένοι σε δήμους της Παλαιάς Ελλάδας, αλλοιώνουν τις ηλικίες για να μην στρατευτούν, ενώ μένουν και εντελώς αγύμναστοι, την ώρα που επιστρατεύονται νέες κλάσεις (1913β, 1914, 1915). Ο έλεγχος και η επιστράτευσή τους θα συμβάλει κατά τη γνώμη τους και στη σύσφιξη των σχέσεων Παλαιάς και Νέας Ελλάδας.³⁸⁵

Οι φωνές και η δυσφορία κατά των Μικρασιατών, των προσφύγων και του ελληνικού στοιχείου της Μικράς Ασίας, αυξάνονται όσο ο πόλεμος μετατρέπεται σε ελληνοτουρκική σύγκρουση και αδιέξοδη κατοχή. Ήδη πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, η πίστη ότι οι πρόσφυγες στην Ελλάδα θα στήριζαν το Βενιζέλο, ενώ θα κατάφερναν και να μην στρατευθούν, έκανε τις αντιβενιζελικές εφημερίδες να δημοσιεύουν συχνά άρθρα για την υποχρεωτική στράτευσή τους.³⁸⁶ Πολύ περισσότερο βέβαια, οι διαμαρτυρίες για τη μη στράτευση και την περιορισμένη στρατιωτική συμβολή των Μικρασιατών Ελλήνων εντείνονται από το καλοκαίρι του 1921. Ίσως βέβαια συνέφερε την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία να απορροφήσουν οι Μικρασιάτες μεγάλο μέρος της δυσαρέσκειας του στρατού για τη χρονίζουσα παραμονή του στα μικρασιατικά εδάφη σε συνθήκες πολέμου και δυσπραγίας.³⁸⁷

Ελάχιστες φωνές στη δημόσια σφαίρα καταφέρονται γενικά εναντίον του πολέμου,³⁸⁸ ενώ και στις επιστολές των στρατιωτών από το μικρασιατικό μέτωπο για

³⁸⁴ *Εσπερινή*, 29-4-1921.

³⁸⁵ *Εσπερινή*, 17-3-1921.

³⁸⁶ *Στην ίδια*.

³⁸⁷ Η ίδια η ηγεσία του στρατού καταφερόταν απαξιωτικά απέναντι στο ελληνικό μικρασιατικό στοιχείο: « Απαίσιοι πραγματικώς είναι οι εδώ Έλληνες εκτός ελαχίστων.[...] Θα ήξιζε να παραδοθεί η Σμύρνη εις τον Κεμάλ[...] γράφει ο πρίγκηπας Ανδρέας στον Μεταξά. Και ο στρατιωτικός Διοικητής της Φιλαδέλφειας : « Η Μικρά Ασία είναι γάγγραινα και σεσηπός μέλος που πρέπει να αποκοπεί». Στο Τ. Κωστόπουλος, ...ό.π., σ.139.

³⁸⁸ *Εσπερινή*, 25-7-1920: « Συνέπεται του Ευρωπαϊκού πολέμου. Εξορκίζουν οι Ευρωπαίοι τα τέκνα των να μην ομιλούν ποτέ υπέρ του πολέμου. Στη διάρκειά του οι άνθρωποι είχαν απωλέσει αυτενέργεια, αυτοκρισία, κάθε ελευθερία. Αν είναι έτσι καλύτερα να καταργηθούν οι πατρίδες»! και 2-

την εφημερίδα *Συνάδελφος*, την επίσημη εφημερίδα του μετώπου που είχε αναλάβει ο Ηλίας Βουτιερίδης, ο πολεμικός ανταποκριτής του *Εμπρός*, αυτό που εκφράζεται είναι παράπονα για τις κακουχίες του πολέμου, τη σκληρή ζωή και για τον πόλεμο ως «εμπειρία περιθωριοποίησης».³⁸⁹ Στις ίδιες επιστολές, ενώ δεν αμφισβητείται η Μεγάλη Ιδέα και η αποστολή της «απέλευθέρωσης» της Μικράς Ασίας, (άλλωστε προορίζονται να δημοσιευτούν στην επίσημη εφημερίδα του μετώπου), διαπιστώνεται η διαρκώς αυξανόμενη διάβρωση του ηθικού του στρατού, που - φθάνοντας στο καλοκαίρι του 1922 – έχει πλέον εξαντλήσει την υπομονή και την αντοχή του σε έναν πόλεμο χωρίς ευδιάκριτο τέλος. Ο στρατός δε φαίνεται να πείθεται πια (ήδη από τις αρχές του καλοκαιριού του 1921 και ιδιαίτερα μετά την πορεία προς την Άγκυρα) από τις εκκλήσεις για την πατρίδα, την προστασία των χριστιανών από τις θηριωδίες του εχθρού, την στρατιωτική τιμή και γενναιότητα. Φαίνεται πως η σωματοποίηση του πολέμου και η κόπωση, μαζί με την κατάσταση των οικογενειών στα μετόπισθεν, την άνιση κατανομή του κινδύνου και τις αδικίες στο στράτευμα, εξάντλησαν τα όρια των ιδεολογικών «αποσκευών» και του στρατιωτικού κώδικα τιμής που έφεραν μαζί τους οι στρατιώτες όταν επιστρατεύτηκαν.

2.2.Νεκροί και τραυματίες

«Ο πόλεμος είναι βέβαια αιφνιδιασμός αλλά και ζωή και περιπέτεια[...] Είναι ζωή η καθημερινή ρουτίνα του γραφείου;[...]Ενώ ο πόλεμος; Εκεί νιώθεις ότι ζεις αφού μπορεί να πεθάνεις. Έπειτα κινείσαι, δε μένεις κατάδικος σε μια πόλη. Γνωρίζεις νέα πράγματα και πρόσωπα και η Νίκη! [...] Έπειτα υπάρχουν και οι αναμνήσεις[...]Είναι ωραίο να πεθάνεις στη μάχη και όχι στο κρεβάτι : Μια σφαίρα στο μέτωπο και σε φέρνει στα Ηλύσια η Νίκη και η Δόξα».³⁹⁰

Το έδαφος έχει προετοιμαστεί από τους Βαλκανικούς και τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο.³⁹¹ Οι περιγραφές του Ν. Καρβούνη στην *Εστία* το 1912-1913³⁹² θα

8-1921: «Μετά τον πόλεμον. Η ζωή ευτελίστηκε. Διαρκώς περνά από μπροστά μας ο θάνατος και κανείς δεν συγκινείται!»

³⁸⁹ Γ. Δ. Ιγγλέζου, «Η εμπειρία των Ελλήνων στρατιωτών από το μέτωπο της Μικράς Ασίας», στο, *Εν έτει... 1878, 1922*, (συλλογικό), Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2008, σσ. 211-235.

³⁹⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 18-3-1921.

³⁹¹ Ο Έλληνας στρατιώτης πέφτει ηρωικά στο πλάι των συντρόφων του για την Πατρίδα και για κείνους είτε πολεμάει στα Βαλκάνια, είτε στην Καλλίπολη, είτε στην Ουκρανία. Βλ. Νεόκοσμου (Γρηγοριάδης), *Στα Όπλα! Η Ελλάδα*, Κωνσταντινούπολη 1920, σ.115 και 84-88.

μπορούσαν εξίσου να αφορούν και τις επιχειρήσεις στη Μ. Ασία που περιγράφονται από τους ανταποκριτές που προαναφέραμε. Η φρίκη του θανάτου είναι αυτή που δικαιώνει τη θυσία του στρατιώτη, επισφραγίζει τη γενναιότητά του, και εξασφαλίζει την Αθανασία. Σήμαινε το δρόμο προς τη συνέχιση της ζωής σε άλλους κόσμους, στους οποίους η Ιδανική Πατρίδα έβρισκε το πνευματικό της αντίστοιχο. Επομένως «ο δοξασμένος θάνατος ήταν άκυρος όπως εκείνος των Αγίων. Δε σταματούσε τη ζωή»³⁹³ αφού όλα συνέβαιναν στα πλαίσια μιας «πολιτικής θρησκείας», αυτή της πίστης προς την πατρίδα και τα ιδανικά του Έθνους. Ήδη η θεσπισμένη μνήμη των προηγούμενων πολέμων και η επίσημη εκπαίδευση,³⁹⁴ έχουν φροντίσει να εντάξουν το θάνατο του στρατιώτη στον πόλεμο, σε ένα λατρευτικό τυπικό μνήμης που θα διασφάλιζε την αιωνιότητά του και θα απάλυνε ταυτόχρονα τον πόνο των οικείων του, μέσα από μνημόσυνα, παράσημα, μνημεία και τελετές. Άλλωστε σε καιρούς πολέμου, οι κοινωνίες γίνονται πιο συμπαγείς, οι δεσμοί που τις διατρέχουν ισχυροποιούνται και σκληραίνουν ώστε στα πλαίσιά τους η απώλεια της ήδη συρρικνωμένης και εκμηδενισμένης ατομικότητας να μη φοβίζει πια όσο σε κατάσταση ειρήνης.³⁹⁵ Οι εφημερίδες συνεχίζουν και επεκτείνουν τη δημιουργημένη παράδοση προσθέτοντας νέους δοξασμένους νεκρούς στο Εθνικό Πάνθεο.

Οι νεκροί σε αντίθεση με τους τραυματίες δεν έχουν συνήθως για τις εφημερίδες όνομα, παρά μόνο αν είναι αξιωματικοί που δίνουν το παράδειγμα του ηρωισμού και αφήνουν παρακαταθήκες και συμβουλές στους στρατιώτες, αποτελώντας γι' αυτούς το πατρικό πρότυπο, το διάμεσο ανάμεσα στην οικογένεια και το Έθνος.³⁹⁶ Η Πατρίδα πάλι, φροντίζει να δείξει την ευγνωμοσύνη της στους

³⁹² «Πέφτουν γύρω τα παιδιά! [...] Ω το ωραίο μεθύσι της χαράς, της αφροντισιάς, της περιφρονήσεως της ζωής! [...] Ωραίοι όσοι έπεσαν [...] Ο θάνατος χαρά και η Νίκη ευτυχία!» στο Γ. Μαργαρίτης, «Οι Περιπέτειες του Ηρωικού Θανάτου», *Μνήμων* 12 (1989), σ.90.

³⁹³ Στο ίδιο, σ.98.

³⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 92-94.

³⁹⁵ Edgar Morin, *L'Homme et la mort*, Παρίσι, 1970, σ. 39-40 στο Γ. Μαργαρίτης, ό.π., σ. 91.

³⁹⁶ *Εμπρός*, 25-10-1921. «Ο δρόμος προς την Άγκυρα. Οι ήρωες ιστορούντες την δόξαν των. (Ανταποκριτής μαχητής του 2^{ου} Συντάγματος). νέες ομάδες τραυματιών, νέοι νεκροί θάβονται, κάηκε το σίδερο. Ο διοικητής μας πατρική φυσιγνωμία. Όσο ήταν καλά αυτός ήμασταν κι εμείς [...] νοιαζόταν [...] Ο Συνταγματάρχης τραυματίας. Φιλεί την σημαία. Οι στρατιώτες γύρω του κλαίνε. Παιδιά μου να φυλάξετε την τιμήν και την υπόληψιν του Συντάγματος. Σας απομάκρυνα παιδιά μου από τας αγκάλας των γονέων σας και σας οδήγησα εδώ εις τα βάθη της Ασίας [...] Ο εχθρός πανικόβλητος φεύγει. Νέες περιπέτειες».

νεκρούς με επιστολές στις ιδιαίτερες πατρίδες των πεσόντων. Οι εφημερίδες δημοσιεύουν τέτοιες επιστολές, καθώς και τη γενναία αντίδραση των οικείων που περήφανοι για τα παιδιά τους βάζουν τη φωτογραφία τους στο εικονοστάσι να δείχνει τον τίμιο δρόμο. «Για την Πατρίδα και το Βασιλιά όλο μου το είναι».³⁹⁷

Άλλωστε ο θάνατος στο μέτωπο καθαγιάζεται και ευλογείται από την εκκλησία διά των εκπροσώπων της ανάμεσα στους στρατιώτες και διά των μνημοσύνων στα μετόπισθεν. Στο *Εμπρός* άρθρο με τίτλο «Νεκρών Αποθέωσις», αρχιμανδρίτης από την Ελευσίνα, με τα ιερά άμφια, εν μέσω οβίδων, νεκρών, σφαιρών, σαλπίγγων που παιανίζουν Θούρια, ψάλλει τη νεκρώσιμη ακολουθία παρηγορεί τους τραυματίες που σκούζουν και ενθαρρύνει τους υπολοίπους : «Εμπρός παιδιά για την τιμή της Πατρίδος».³⁹⁸

Βέβαια, για τους νεκρούς της Μικράς Ασίας - όπως και για αυτούς των Βαλκανικών, του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, της Ουκρανικής εκστρατείας - και τους οικείους τους, υπάρχει ένα πρόβλημα. Ο χωρισμός και η απώλεια δεν μπορούν να μετριαστούν με την παρουσία του τάφου και την επίσκεψη των συγγενών σ' αυτόν. Τα κενοτάφια έχουν ήδη αρχίσει να καλύπτουν το κενό του προσωπικού τάφου και οι θρησκευτικές τελετουργίες με την επίσημη κρατική παρουσία συνδέουν τους νέους τιμημένους νεκρούς με τους παλιούς, το παρελθόν με το ένδοξο παρόν του έθνους.³⁹⁹ Στη «Γιορτή της Νίκης» που έγινε στο Παναθηναϊκό Στάδιο, στις 14-9-1920, στο κέντρο του στίβου είχε στηθεί ένα κενοτάφιο «εις μνήμην των νεκρών μας». Κορυφαία στιγμή της εκδήλωσης ήταν η στέψη του κενοταφίου από το βασιλιά Αλέξανδρο και η ευλογία του από το σύνολο των μητροπολιτών της χώρας.⁴⁰⁰ Πρόκειται για τη μη προσωπική, την αφηρημένη λατρεία του υπέρ πατρίδος θανάτου με σημείο αναφοράς τη μνήμη των νεκρών πολιτών- οπλιτών, που κατά τον G. Mosse, τέθηκε στο επίκεντρο της «θρησκείας» του εθνικισμού μετά το Μεγάλο Πόλεμο.⁴⁰¹

Τα παράσημα αποτελούν έναν ακόμα τρόπο υλικής παρουσίας της ανάμνησης του τιμημένου νεκρού και ταυτόχρονα της υλικής υποστασιοποίησης της εξουσίας του κράτους που αποφασίζει ποιοι και γιατί πρέπει να τιμηθούν στα πλαίσια

³⁹⁷ *Εμπρός*, 10-9-1921.

³⁹⁸ *Εμπρός*, 21-9-1921.

³⁹⁹ Γ. Μαργαρίτης, ό.π. , σ. 113-114.

⁴⁰⁰ Στο ίδιο , σ. 114.

⁴⁰¹ G. Mosse, *Fallen soldiers...*, ό.π., σ. 7, 80, και Γ. Μαργαρίτης, «Πανεπιστήμιο...», ό.π., σ. 285.

κατασκευής συλλογικών και προσωπικών ταυτοτήτων.⁴⁰² Το ίδιο βέβαια και τα μνημεία και οι αναθηματικές πλάκες των πεσόντων που γνώρισαν μεγάλη άνθιση μετά τους βαλκανικούς σε όλο τον Ελλαδικό χώρο.⁴⁰³

Έτσι η φρίκη του θανάτου μετριάζεται, οι νεκροί εντάσσονται στη μακρά σειρά των ηρώων του Έθνους των οποίων οι τάφοι τιμώνται και στέφονται στις γιορτές της Εκατονταετηρίδας για το 1821, αλλά παράλληλα ο θάνατός τους αποκτά μια ακόμα σημασία, ενταγμένη κι αυτή στη λογική των θανάτων του πρώτου παγκοσμίου πολέμου: Είναι το μέτρο των θυσιών που είναι αναγκαίες για την ικανοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων και ταυτόχρονα δημιουργούν την υποχρέωση για προσάρτηση των εδαφών που ελληνοποιούνται με τα σώματα, το αίμα⁴⁰⁴ και τα κόκκαλα των νεκρών. Στη Σμύρνη, πραγματοποιείται μνημόσυνο στο Πανιώνιο Γυμναστήριο για τους πεσόντες της εκστρατείας του καλοκαιριού του 1921. Συμμετέχουν όλες οι αρχές της πόλης, τα προεδρεία των σωματείων και χιλιάδες λαού. Ο Τύπος αφιερώνει άρθρα που εξαίρουν τη θυσία των στρατιωτών και δίνεται ο όρκος: «Οι τάφοι θα μείνουν ελεύθεροι».⁴⁰⁵

Έτσι όσο μεγαλύτερες οι θυσίες, τόσο περισσότερες νομιμοποιούνται να γίνουν οι διεκδικήσεις. Μάλιστα στα πλαίσια του εσωτερικού διχασμού, ο *Ελεύθερος Τύπος*, λογοκριμένος φυσικά, κάνει έναν απολογισμό των απωλειών σε αίμα της βενιζελικής περιόδου συγκριτικά με τα απελευθερωθέντα εδάφη και τους πληθυσμούς, και της περιόδου διακυβέρνησης του Γούναρη, για να δείξει την αποτελεσματικότητα της πολιτικής του πρώτου, αφού κατάφερε με λιγότερες απώλειες να αποσπάσει περισσότερα εδάφη, σε σχέση με τον δεύτερο.⁴⁰⁶ Οι νεκροί σε σχέση με τα εδάφη και τους πληθυσμούς, είναι το μέτρο της επιτυχίας, συνηθισμένο στη λογική διαμοιρασμού των εδαφών ανάμεσα στους νικητές του

⁴⁰² Για την υλικοποίηση της παρουσίας του κράτους μέσα από αντικείμενα της καθημερινής ζωής βλ. P. Joyce, *What is the State of things-Reconfiguring political history*, στο International Conference, 8-9 May 2015, *Forms of Public sociality: Collective Subjectivities and the State in the Twentieth Century*, University of Crete, Department of History and Archaeology, Rethymno, Crete.

⁴⁰³ Γ. Μαργαρίτης, ό.π., σ. 102-103.

⁴⁰⁴ *Εσπερινή*, 3-8-1921. «Το αίμα των ηρώων από τα στήθη εις τα οποία έσφυζε, ανεπήδησε και κατερράντισεν τον ήλιον και κατήρδευσε τα ελευθερωθέντα εδάφη. Αετοί γιγαντώθηκαν από καρδιάς που πάλλονταν ακόμη, τις άρπαζαν από τα ζεστά σώματα των νεκρών...και ύψωσαν στους ουρανούς και παρηγόρησαν τους ήρωας του '21».

⁴⁰⁵ *Εμπρός*, 11-10-1921.

⁴⁰⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 6-10-1921.

Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, που χάραζαν το χάρτη νομιμοποιώντας τις διεκδικήσεις τους όταν τους συνέφερε, ανάλογα με το αίμα που χύθηκε.⁴⁰⁷

Εντάσσεται συνεπώς η δημοσιοποίηση μέσω των εφημερίδων της φρίκης του θανάτου στον πόλεμο, στην έξαψη αφενός του πολεμικού μένους - ενόψει της νέας επιστράτευσης και της παραμονής στο μέτωπο - στο σχήμα «εμείς ή αυτοί», στην ανάγκη δικαίωσης της θυσίας των στρατιωτών που εκπροσωπούν το έθνος και πεθαίνουν γι' αυτό, και στην άσκηση πολιτικής πίεσης στην κυβέρνηση και τη διπλωματία, για την αποκόμιση των μεγαλύτερων δυνατών κερδών. Ο θάνατος και τα δεινά του πολέμου λειτουργούσαν επίσης ως ένα μέσο πειθάρχησης και πίεσης στην όποια διεκδίκηση και αμφισβήτηση της επίσημης κρατικής πολιτικής, αφού όπως θα δούμε, η απειλή του μετώπου κρεμόταν πάντα πάνω από τα κεφάλια των απεργών στις πάμπολλες απεργίες που ξέσπασαν στη διάρκεια της περιόδου και στη φάση αυτή εντείνονται. Οι τάφοι εξάλλου έφερναν κοντά τον ελλαδικό και το μικρασιατικό χώρο, δημιουργούσαν υποχρέωση και δεσμούς αίματος που δε «μπορεί να πότισε άδικα τα μικρασιατικά εδάφη», και ταυτόχρονα, μέσω αυτού του δεσμού, αίσθημα ασφάλειας στους Μικρασιάτες Έλληνες ότι δε θα εγκαταλειφθούν από τη «μητέρα-πατρίδα», αφού έχυσε εκεί το αίμα των των τέκνων της. Το κρίσιμο μάλιστα έτος 1922, στην *Εστία Σμύρνης* δημοσιεύεται επιστολή-έκκληση Συλλόγου τραυματιών από το 1912, να μην εγκαταλειφθεί η Σμύρνη από την Ελλάδα και τους Συμμάχους. Τις ενώνει το αίμα και οι θυσίες τους.⁴⁰⁸

Οι τραυματίες αξιοποιούνται από την προπαγάνδα κατάλληλα. Είναι η προσωποποίηση του καθήκοντος προς την πατρίδα, οι άνθρωποι που όχι μόνο επέζησαν και μπορούν να διηγηθούν σελίδες δόξας και ηρωισμού, αλλά και εκείνοι στους οποίους τα μετόπισθεν μπορούν να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους και να συμμετέχουν στον πόλεμο μέσα από τη φροντίδα τους, δίνοντας την αίσθηση ότι όλο το έθνος πολεμάει για τον κοινό ευγενή σκοπό.

Το κράτος από την άλλη, αναγνωρίζοντας τις θυσίες τους, όφειλε μετά την περίθαλψή τους, να προχωρήσει στην αποκατάστασή τους αναγνωρίζοντας και τα δικαιώματά τους επί του Έθνους, παραχωρώντας γη στο κράτος που αυτοί προασπίστηκαν και επέκτειναν, εντάσσοντάς τους εκ νέου στην παραγωγική διαδικασία και φροντίζοντας με την απονομή συντάξεων τις οικογένειες όσων λόγω

⁴⁰⁷ Γ. Μαργαρίτης, ό.π., σ. 106-108.

⁴⁰⁸ *Εστία Σμύρνης*, 19-3-1922.

αναπηρίας δεν μπορούσαν πια να εργαστούν. Στον ελλαδικό χώρο υπήρχε όμως και η πρόσθετη δυσκολία ότι χωρίς να έχουν καλά καλά επουλωθεί οι πληγές των Βαλκανικών και του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, νέοι «ένδοξοι τραυματίες και νεκροί» έρχονταν να προστεθούν από το μικρασιατικό μέτωπο και μια νέα και διαρκής οικονομική αφαίμαξη του κράτους λόγω του πολέμου δυσχέραινε τη φροντίδα και αποκατάστασή τους. Παράλληλα, τα θύματα πολέμου αντιμετωπίζονταν και με τη λογική του διχασμού, καθώς κάθε πλευρά προσπαθούσε να αναδείξει και να αποκαταστήσει εκείνους που αγωνίστηκαν στο πλευρό της και να αποδείξει την ανεπάρκεια και τη μικροψυχία των πολιτικών αντιπάλων της.⁴⁰⁹

Η κρατική μέριμνα εκφράστηκε με μια σειρά από νόμους με τους οποίους η πολιτεία προσπάθησε να αποκαταστήσει τις οικογένειες των «παθόντων» στον πόλεμο, και τους τραυματίες- αναπήρους των προηγούμενων και του παρόντος πολέμου.⁴¹⁰ Οι ίδιοι πάλι, συγκρότησαν συνδέσμους και ενώσεις ως ομάδες πίεσης

⁴⁰⁹ *Εσπερινή*, 27-10-1919. Η εφημερίδα δημοσιεύει κατάλογο με 12 αιτήματα της Πανελλήνιας Ένωσης Τραυματιών πολέμου. Τελευταίο η παρασημοφορία στο Παναθηναϊκό Στάδιο. 1-11-1919 :«Επιστολή σε μητέρα με δυσανάγνωστα γράμματα: Εφονεύθη[...].Το κράτος σκληρόκαρδο». 27-7-1920: «Ο Βενιζέλος ευθύνεται για όσα δεν θα δοθούν στη Ελλάδα. Ο λαός που έδωσε τόσα, (αίμα, φόρους, γαλήνη, ελευθερία) θέλει Πόντο, Κύπρο, Ρόδο, Καστελόριζο, αφού άλλοι λαοί χωρίς πόλεμο, πέτυχαν τα μέγιστα. Η αποτυχία θα βαρύνει μόνο Αυτόν». 25-7-1920 :«Η Αντιπολίτευση στο ξεδίπλωμα του Χάρτη της Ελλάδος, θα δείχνει τους καταλόγους των υπέρ πατρίδος πεσόντων αντιβενιζελικών τέκνων της Ελλάδος». Από την άλλη η *Πατρίς*, (28-5-1921), δημοσιεύει άρθρο με τίτλο: «Τι έκαμεν ο Βενιζελισμός υπέρ των θυμάτων πολέμου», όπου απαριθμεί τις ενέργειες που δείχνουν την πρόνοια των βενιζελικών κυβερνήσεων για τους τραυματίες και τα θύματα πολέμου.

⁴¹⁰ Ενδεικτικά, Ν.759/1917, για την περίθαλψη από το κράτος των θυμάτων πολέμου από το 1912 κ.ε., ν. 1960/1920, «Περί Περιθάλψεως θυμάτων πολέμου», όπου συμπεριλαμβάνονταν και τα θύματα των Επιστράτων της περιόδου του Διχασμού. Οι νόμοι για την Αγροτική Μεταρρύθμιση δεν στόχευαν μόνο στην αποκατάσταση των πολεμιστών, αλλά λειτουργούσαν και ως κίνητρο συμμετοχής στον πόλεμο, περιορισμού της λιποταξίας, και επιβράβευσης όσων τάχθηκαν με τη μια ή την άλλη παράταξη στην περίοδο από το 1914 κ.ε. Ενδεικτικά, το Διάταγμα 4267 της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης «Πρόνοια για τους μελλοντικούς παλαιούς πολεμιστές», ο ν. 2052/1920 που περιλαμβάνει και όσους συμμετείχαν στο τελευταίο πόλεμο με άμεμπτη διαγωγή, και ο ν. 2922/22-7-1922 που εξαιρεί από την απαλλοτρίωση όσους ιδιοκτήτες γης μετείχαν ή υπηρέτησαν στο στρατό από το 1912. Χάνουν το δικαίωμα κλήρου όσοι καταδικάστηκαν για λιποταξία από τον Ιανουάριο του 1921 (δηλ. επί των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων), ενώ μετέχουν οι προηγούμενοι λιποτάκτες. Οι τωρινοί επιστρατευμένοι, όσοι τιμήθηκαν με πολεμικό Σταυρό ή διακρίθηκαν, θα έπαιρναν κλήρο στις Νέες Χώρες, ενώ το δικαίωμα μεταβιβαζόταν σε περίπτωση Θανάτου στους πλησιέστερους συγγενείς. Στο Α. Μακρή, *Παλαιοί Πολεμιστές και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα 1919-1925. Διεθνές Πλαίσιο*,

στο κράτος για την αποκατάστασή τους.⁴¹¹ Τέτοια ήταν η «Πανελλήνιος Ένωσις Τραυματιών Πολέμου 1913-1918» η οποία πίεζε για την παροχή συντάξεων στους ανάπηρους πολεμιστές κατά την περίοδο που εξετάζουμε και η δράση της προβαλλόταν συχνά από τις εφημερίδες, η «Γενική Συνομοσπονδία Αναπήρων και Ορφανών Πολέμου» η «Στέγη της Πατρίδος» για την εκπαίδευση των αναπήρων σε κάποια τέχνη, τα διάφορα «Σπίτια του Στρατιώτη» για προσωρινή φιλοξενία των τραυματιών που έβγαιναν από το νοσοκομείο και έπρεπε να φιλοξενηθούν αφού δεν είχαν χρήματα για ξενοδοχεία, και ο «Σύνδεσμος Χηρών και Ορφανών» που ιδρύθηκε στις αρχές του 1922.⁴¹²

Βέβαια, το πρόβλημα της αποκατάστασης των παλιών πολεμιστών, των θυμάτων πολέμου και των αναπήρων, δέσποσε στην κοινωνική ζωή όλων των ευρωπαϊκών χωρών που βγήκαν από το Μεγάλο Πόλεμο. Η δυσκολία προσαρμογής των πολεμιστών σε μια πραγματικότητα πολύ διαφορετική από αυτήν που είχαν αφήσει στην αρχή του πολέμου, τα προβλήματα της επιβίωσης, η έλλειψη οργανωμένης βοήθειας από το κράτος, οδηγούσαν πολλούς στη ανεργία και την επαιτεία.⁴¹³ Χωρίς την αποκατάσταση των πολεμιστών και των αναπήρων των προηγούμενων πολέμων,⁴¹⁴ χωρίς καν την απόλυση από τις τάξεις του στρατού πολλών από αυτούς, η ελληνική κοινωνία συνέχιζε να βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση και να «παράγει» νέα θύματα πολέμου. Στις εφημερίδες, δημοσιεύονται συχνά ζητήματα που σχετίζονται με τους τραυματίες και τα θύματα, ιδιαίτερα μετά τις πολύνεκρες μάχες του 1921 με τους χιλιάδες τραυματίες να καταφτάνουν στη Σμύρνη αρχικά, στην Αθήνα στη συνέχεια και στις γειτονικές πόλεις Κόρινθο και Χαλκίδα. Τα δημοσιεύματα μπορούν να χωριστούν σε δυο μεγάλες κατηγορίες: εκείνα που αφορούσαν στην αποκατάσταση και στις διεκδικήσεις, και εκείνα που αφορούσαν στην τιμητική υποδοχή και περίθαλψη. Όλα είχαν τον τριπλό στόχο να

Οργανώσεις και Προνοιακή Πολιτική. Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πολιτική Επιστήμη και Νεότερη Ιστορία, τμήμα νεότερης ιστορίας. Επιβλέπουσα καθηγήτρια Λ. Λούβη, Αθήνα 2017, σ. 54-56.

⁴¹¹ Γ. Μαυρογορδάτος, *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 21-22.

⁴¹² Α. Μακρής, ό.π., σ. 60.

⁴¹³ M. Ferro, *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*, μετ. Τζένη Κατσιλιέρη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1993, σ. 451-452.

⁴¹⁴ *Εσπερινή*, 13-2-1921 : «Οι τραυματίαι περιφέρονται στις πόλεις[...]έδωσαν ό τι είχαν και το αίμα τους! Ακρωτηριασμένοι προκαλούν τον οίκτο και το θαυμασμό! [...]βάρος για τις οικογένειές τους[...]».

πείσουν για την ευγνωμοσύνη της πατρίδας που εκφραζόταν υλικά και ηθικά, να θεμελιώσουν στο αίμα και τα κομμένα μέλη των αναπήρων τις εθνικές διεκδικήσεις⁴¹⁵ και να περιορίσουν το κύμα ανυπακοής και λιποταξίας που είχε ήδη αρχίσει να εκδηλώνεται. Υπήρχε πάντα και η φανερή ή κρυμμένη σκοπιμότητα της δικαίωσης της πολιτικής των εκάστοτε κυβερνήσεων στο «εθνικό», που αξιοποιούσε τους τραυματίες και την αποκατάστασή τους για να αποκτήσει κοινωνική και πολιτική νομιμοποίηση.

Δεν είναι παράδοξο λοιπόν που η άφιξη των τραυματιών έπαιρνε πάντα σχεδόν χαρακτήρα αποθεωτικής υποδοχής και εθνικού πανηγυριού! « Άφιξη τραυματιών! Συγκινητικές σκηνές![...] Κατά την παρέλαση των νοσοκομειακών τα πλήθη της Τρούμπας ζητωκραύγαζαν υπέρ τους! Στην Αθήνα το πλήθος περικύκλωσε τα τραμ[...]ζητωκραυγές[...]Οι γυναίκες στο Σύνταγμα τους έραιναν με άνθη!»⁴¹⁶ Οι τραυματίες μάλιστα περιγράφονται ως ατρόμητοι άνδρες που ανυπομονούν να επιστρέψουν στο μέτωπο. «Δεν αισθανόμαστε τίποτα κυρία μου. Μόλις γίνουμε καλά θα ξαναπάμε με το Βασιλιά μας», γράφει η *Εσπερινή* κατά την επίσκεψη κυριών στο Αρσάκειο χάριν των τραυματιών του Εσκή Σεχίρ, τον Μάρτιο του 1921.⁴¹⁷ Σε πολλές εφημερίδες δημοσιεύονται φωτογραφίες των τραυματιών από τα διάφορα νοσοκομεία της Αθήνας και της Σμύρνης, φωτογραφίες που δείχνουν τη φροντίδα του κράτους και προβάλλουν τις θυσίες των τραυματιών για την πατρίδα, θυσίες που πρέπει να βρουν μιμητές.⁴¹⁸

Και στη Σμύρνη επικρατεί το ίδιο πανηγυρικό κλίμα, τόσο κατά την άφιξη των τραυματιών από τα διάφορα μέτωπα, όσο και κατά την αναχώρησή τους για την Αθήνα.⁴¹⁹ Κάθε φορά οι εφημερίδες αναγγέλλουν: «Νέα φάλαγξ ενδόξων τραυματιών! Νέοι δοξασμένοι τραυματίαι στα νοσοκομεία των Αθηνών!». Δημοσιεύουν περιγραφές των τραυματιών για την αυτοθυσία των γιατρών και των

⁴¹⁵ Στις 13-3-1922 το *Εμπρός* γράφει για την πιθανότητα αποχώρησης του στρατού από τη Σμύρνη: Αν τώρα το τουρκικό στοιχείο οργιάζει τι θα γίνει όταν φύγει ο στρατός; Τη Σμύρνη και τη Θράκη τας ένωσαν τα ακρωτηριασμένα μέλη των μαχητών».

⁴¹⁶ *Εμπρός*, 25-3-1921. Κι αυτοί « περήφανοι, ηλιοκαμένοι, με την έκφραση του ανθρώπου που εξετέλεσε το καθήκον του, περνούν με τις δάφνες του θριάμβου. Από τους δρόμους και τις πλατείες ευευνφημούν και αποκαλύπτονται! Παλικάρια καλώς ήρθατε!». Στην ίδια, 26-3-1921.

⁴¹⁷ *Εσπερινή*, 27-3-1921.

⁴¹⁸ Ενδεικτικά : *Εμπρός*, 5-4-1921. Βλ. Παράρτημα εικόνα 4.

⁴¹⁹ Κατά τις επιχειρήσεις του καλοκαιριού 1921 η αποπομπή των πρώτων τραυματιών από τη Σμύρνη οργανώνεται από τη Βασίλισσα Σοφία, σε κλίμα αποθεωτικό. *Εστία*, 9-7-1921.

νοσοκόμων που «μας απάλλασσαν από τα αχρηστοποιηθέντα μέλη μας», και τα ονόματα των αξιωματικών και των οπλιτών με τον τόπο καταγωγής τους.⁴²⁰ Αυτό συνεχίστηκε όλο το Σεπτέμβριο του 1921. Τα νοσοκομεία της Αθήνας γέμισαν, τα πλωτά νοσοκομεία μετέφεραν διαρκώς βαριά τραυματισμένους από τις μάχες του Σαγγαρίου, οι εφημερίδες δημοσίευαν ονόματα και τόπους καταγωγής που αποδείκνυαν ότι όλο το έθνος πολεμάει αδελφωμένο. «Περήφανοι, δυνατοί, ματωμένοι, αδελφωμένοι»⁴²¹ κι ας αυξανόταν διαρκώς το κύμα λιποταξίας και τα παράπονα των στρατιωτών από το μέτωπο για όσους με διάφορους τρόπους απέφευγαν τη στράτευση και πλούτιζαν στα μετόπισθεν από τον πόλεμο, όπως φαίνεται από επιστολές που δημοσιεύονται στις ίδιες εφημερίδες.⁴²²

Η περίθαλψη και φροντίδα των τραυματιών ήταν γυναικεία κατά βάση υπόθεση και μάλιστα προβλήθηκε ιδιαίτερα από τις εφημερίδες η δράση της βασίλισσας και των πριγκιπισσών στην προσπάθεια της μοναρχίας να ταυτιστεί με το έθνος. Αν ο βασιλιάς ήταν ο «κουμπάρος», πατρική φιγούρα για τους στρατιώτες και αρχηγός του στρατού, και ο Βενιζέλος πατέρας της Φυλής, η βασίλισσα Σοφία ήταν η στοργική και πονεμένη μητέρα, που έχασε και ίδια ένα γιο (τον Αλέξανδρο) στην υπηρεσία της πατρίδας.⁴²³ Η Σοφία τέθηκε επικεφαλής του Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων, τον οποίο επανασυνέστησε με την επάνοδο του Κωνσταντίνου μετά το δημοψήφισμα,⁴²⁴ αφού ο Βενιζέλος τον είχε καταργήσει και ιδρύσει το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως.⁴²⁵ Ήταν επίσης πρόεδρος του ΕΕΣ και πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Κεντρικής Επιτροπής Πατριωτικής Περιθάλψεως. Στις εφημερίδες

⁴²⁰ *Εμπρός*, 6-9-1921 και ενδεικτικά, *Εσπερινή*, 25, 26, 27- 3-1921, *Εστία*, 9-7-1921, *Εμπρός*, 8,9,19, 29-9-1921.

⁴²¹ *Εσπερινή*, 30-3-1921 άρθρο με τίτλο «Η Παρένθεσις» καθώς στις παρενθέσεις γραφόταν ο τόπος καταγωγής. Βέβαια, μια πρόχειρη ματιά θα παρατηρούσε ότι αναλογικά με τον πληθυσμό η Αθήνα και η Αττική γενικότερα, αντιπροσωπευόταν πολύ λιγότερο από άλλες περιοχές της χώρας, καθώς σ' αυτήν χτυπούσε η καρδιά του κράτους, με υπαλλήλους, επιστρατευμένους εργάτες που όταν έπαυαν τις απεργιακές διεκδικήσεις τους δεν αποστέλλονταν στο μέτωπο αφού ήταν αναγκαίοι για την παραγωγική λειτουργία και τις υποδομές στα μετόπισθεν, και βέβαια με τους «ημετέρους» που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο απέφευγαν τον πόλεμο. Βλ. και την ενότητα «Ο λόγος για τους (και στους) στρατιώτες».

⁴²² Βλ. «Ο λόγος για τους (και στους) στρατιώτες».

⁴²³ *Εσπερινή*, 27-3-1921.

⁴²⁴ «Θα αρχίσω πάλι από την αρχή. Το κράτος δεν έχει τώρα...» *Εσπερινή*, 20-1-1921.

⁴²⁵ Α. Μακρής, ό.π. , σ.46.

ιδιαίτερα της αντιβενιζελικής παράταξης, προβάλλονται καθημερινά σχεδόν από την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1921 και μέχρι το τέλος του έτους, οι επισκέψεις της βασίλισσας και των πριγκιπισσών στα διάφορα νοσοκομεία, με δώρα για τους τραυματίες, τσιγάρα, σοκολάτες, λικέρ, και σαμπάνιες.⁴²⁶ Έρanoi πραγματοποιούνται από τη βασίλισσα, αλλά και διάφορους συλλόγους, για τους τραυματίες και τους πολεμιστές και η δράση τους προβάλλεται και επαινείται από τον Τύπο. Ο «Σύνδεσμος Ψυχαγωγίας Πολεμιστών» πραγματοποιεί συναυλίες στα νοσοκομεία, προκηρύσσει διαγωνισμό για το Βιβλίο του στρατιώτη, συγκεντρώνει βιβλία για τα νοσοκομεία και το μέτωπο.⁴²⁷ Οι «Μικροί Φίλοι των Πτωχών» (πρόεδρος η πριγκίπισσα Αλίκη), καλούν κάθε κυρία ή Δέσποινα που θέλει να προσφέρει, να αναλάβει μια άπορη οικογένεια στρατιώτη, ενώ παρέχει από το γραφείο του συλλόγου δωρεάν γάλα, φάρμακα, περίθαλψη.⁴²⁸ Βέβαια δε λείπουν και χοροί, οι θεατρικές και κινηματογραφικές παραστάσεις, οι συναυλίες, για να συγκεντρωθούν χρήματα και να κάνουν οι πλούσιοι το καθήκον τους απέναντι στο έθνος, όπως τους παροτρύνει η εφημερίδα *Εσπερινή*.⁴²⁹ Διάφοροι άλλοι σύλλογοι και προσωπικότητες

⁴²⁶ *Εσπερινή*, 1-4-1921, 29-7-1921, *Εστία*, 9-7-1921 και 29, 30-12-1921. Στα κινηματογραφικά επίκαιρα της εποχής, έχουν απαθανατιστεί οι επισκέψεις αυτές, με τους τραυματίες (όρθιους στο προαύλιο των νοσοκομείων όσοι μπορούσαν και άλλοι σε κλίνες του νοσοκομείου να αποτελούν το μπαγκράουντ των κινήσεων των μελών της βασιλικής οικογένειας στα οποία εστιάζει ο φακός). Βλ. και : Φ. Λαμπρινός, *Ισχύς μου...*, ό.π., σ. 162-163, και 173.

⁴²⁷ *Πινακοθήκη*, Ιούνιος, Ιούλιος, Αύγουστος 1921, τχ. 244-246 : « Απολογισμός δράσης Συνδέσμου Ψυχαγωγίας Πολεμιστών : 18.000 βιβλία και χιλιάδες εφημερίδων και περιοδικών παντού ως και σε πλωτά νοσοκομεία[...]35 συναυλίες εκ περιτροπής σε νοσοκομεία Αθηνών και Πειραιώς, αποκλειστικά με ελληνικά τραγούδια και απαγγελίες πατριωτικών και λυρικών ποιημάτων και σκηνές επιθεωρήσεων[...]». Η *Πινακοθήκη* ήταν μηνιαίο καλλιτεχνικό περιοδικό που εκδιδόταν στην Αθήνα από τον Δ. Ι. Καλογερόπουλο, εικαστικό με εικονογράφηση, που φιλοδοξούσε να παρουσιάζει όλη την καλλιτεχνική κίνηση της πρωτεύουσας. Ήταν ελληνοκεντρικό και φιλοβασιλικό. Στο Λ.Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), ό.π., τόμ. Γ', σ. 498-499).

⁴²⁸ *Εσπερινή*, 23-3-1921.

⁴²⁹ *Εσπερινή*, 11-4-1921 : «Απαιτούμεν κύριοι. Οι πλούσιοι να δώσουν, γιατί τι να κάνει το κράτος; Αυτοί πλουτίζουν σε κάθε πόλεμο. Τι θα σκεφτούν όταν αυτοί πολεμούν και οι άλλοι διασκεδάζουν και πλουτίζουν; Οι τραυματίες θα σύρουν την ένδοξον αχρηστείαν τους και αι χήρες και τα ορφανά των πεσόντων τα ράκη των μαύρων ρούχων τους, όταν αυτοί και με τα δυο χέρια σοδιάζουν και με τα δυο πόδια τρέχουν στον πλουτισμό;» Πρόκειται για την αντίθεση που διαπερνά ήδη τις χώρες που μετείχαν στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ανάμεσα σ' όσους πολέμησαν και σ' όσους έμειναν στην ασφάλεια των μετόπισθεν, διατήρησαν τη ζωή που είχαν πριν τον πόλεμο, και κάποιοι πλούτισαν από αυτόν. Η συνειδητοποίηση εκ μέρους των τραυματιών και των παλιών πολεμιστών αυτής της αδικίας,

δραστηριοποιούνται προς τη κατεύθυνση αυτή. Ο Σύνδεσμος Κυριών Πειραιώς,⁴³⁰ διοργανώνει «χορευτική απογευματινή» υπέρ των τέκνων των πολεμιστών,⁴³¹ ο Σύλλογος Φοιτητών Φιλοσοφικής Σχολής αγορά υπέρ τραυματιών στη χοροεσπερίδα του Βασιλικού, με την συμμετοχή των πριγκιπισσών σε «πλαστική εικόνα» του Αρχαίου Οράματος, ο σύλλογος *Το τσιγάρο του τραυματία*, πρόσφερε στο νοσοκομείο

τους συσπείρωνε, τους οδήγησε συχνά στην υιοθέτηση εθνικιστικών απόψεων και κάποιες φορές, στην ιδέα στρατιωτικοποίησης του έθνους, για να διδαχθεί την έννοια του καθήκοντος. Μ. Ferro, ό.π., σ. 323, 453. Στην Ελλάδα οι παλαιοί τραυματίες, ανάπηροι και θύματα πολέμου, προσπαθούν να διεκδικήσουν αποκατάσταση εν μέσω νέων αναταράξεων και μιας μακρότερης σειράς θυμάτων του πολέμου που έρχεται να προστεθεί. Άλλοι – οι περισσότεροι - ριζοσπαστικοποιήθηκαν και συνδέθηκαν με την «Κομμουνιστική Ένωση» που απορροφήθηκε από το ΣΕΚΕ (βλ. Θ. Μπενάκη, «Τα πρώτα βήματα του κομμουνισμού στην Ελλάδα. Η Κομμουνιστική Ένωση 1921», *Αρχειομαρξιστικές Μνήμες Newsletter* Τεύχος 1 Μάρτιος 2021 σ. 5-7) και τον Αρχαιομαρξιστικό χώρο, (βλ. Κ. Παλούκης, «Η Αριστερή Αντιπολίτευση στο ΚΚΕ», στο Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β2, Αθήνα, σ. 208) και οργανώθηκαν μεταπολεμικά στο χώρο της αριστεράς και των διεκδικητικών αντιπολεμικών κινημάτων, (βλ. Α. Μακρής, ό.π., σ. 91-101) και κάποιοι κατά την περίοδο που εξετάζουμε, πύκνωσαν τις τάξεις των βασιλικών Επιστράτων.

⁴³⁰ Στην ταινία *Οι κυρίες των Αθηνών* εξάλλου, κομψές κυρίες ετοιμάζουν δέματα για τους στρατιώτες του μετώπου και εργάζονται για τη «φανέλλα του στρατιώτου», δίνοντας έτσι το στίγμα ότι ο πόλεμος είναι υπόθεση όλων, και των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων. Οι τραυματίες έπρεπε να πειστούν επίσης ότι θα ξαναγύριζαν στο μέτωπο, όσοι τουλάχιστον κρίνονταν κατάλληλοι, και σ' αυτό θα βοηθούσε και η προπαγάνδη του θέματος, όχι μόνο από τις εφημερίδες που διατείνονταν ότι οι τραυματίες ανυπομονούσαν να επιστρέψουν στη μάχη, αλλά και από τον κινηματογράφο. Η ταινία μυθοπλασίας *Το Ελληνικόν Πατριωτικόν Θαύμα* της Νταγκ Φιλμς (που όμως δε γνωρίζουμε αν τελικά προβλήθηκε), ήταν μια ταινία με πολλαπλούς προπαγανδιστικούς στόχους. Ο πατέρας μιας μικροαστικής, ευκατάστατης για τα δεδομένα της εποχής, οικογένειας, πηγαίνει με προθυμία εθελοντής στο μέτωπο, τραυματίζεται και σώζεται χάρη στο Σταυρό, το φυλακτό που του έδωσε η γυναίκα του. Αναγνωρίζεται χάρη σ' αυτό από εκείνη που είχε μεταβεί εκεί ως νοσοκόμα. Μετά την αίσια έκβαση ο άντρας ανυπομονεί να γίνει καλά για να επιστρέψει στη μάχη. Οι στόχοι είναι πολλαπλοί: Δεν είναι μόνο να καταδειχθεί ότι στον πόλεμο μετέχουν εξίσου όλες οι κοινωνικές τάξεις και όχι μόνο οι λαϊκές, αλλά και να υποδειχθεί η υποχρέωση αυτής της συμμετοχής και στις «μεσαίες τάξεις», που ψήφισαν αντιπολίτευση για τον αντίθετο ακριβώς λόγο. Με βάση την ταινία και τη γενικότερη προπαγάνδα των εφημερίδων, οι τραυματίες δεν χρησιμοποιούν τον τραυματισμό τους για να παραμείνουν στα μετόπισθεν γιατί είναι γενναίοι και αγαπούν την πατρίδα τους. Ο λόγος που ο στρατιώτης – πολίτης πολεμάει είναι το τρίπτυχο θρησκεία, πατρίδα, οικογένεια, καθώς το έθνος ταυτίζεται τελικά με αυτό. Για την ταινία βλ. Φ. Λαμπρινός, *Ισχύς μου...*, ό.π., σ. 222-238 και Γ. Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις*»..., ό.π., σ. 283-284.

⁴³¹ *Εμπρός*, 29-30-1921.

Χαλκίδος, 1500 κοντιά, στο νοσοκομείο Κορίνθου δόθηκε παιδική παράσταση για να συγκεντρωθούν χρήματα.⁴³²

Το επίσημο κράτος, εκτός από την πίεση των συλλόγων των τραυματιών, δέχεται και άλλες πιέσεις «παθόντων» που προσέβλεπαν στην εκμετάλλευση του κλίματος που είχε προσωρινά δημιουργηθεί υπέρ των τραυματιών. Η πρόταση για διανομή γης στους «παθόντες της βενιζελικής τυραννίας», χωρίς περιορισμό, ανάλογα με το ποσό της βλάβης, θα άφηνε απέξω πολλούς ακτήμονες του μετώπου.⁴³³ Πάντως, η μέριμνα για τους τραυματίες κατά την βενιζελική περίοδο ήταν περισσότερο κρατική υπόθεση, ακολουθώντας σ' αυτό το δρόμο της Γαλλίας, και της φιλανθρωπικής δράσης στη φάση των επιχειρήσεων κατά την περίοδο των κυβερνήσεων μετά το δημοψήφισμα, κατά το πρότυπο της Αγγλίας.⁴³⁴ Στις εφημερίδες, δημοσιεύονται συχνά πυκνά ημερομηνίες και ποσά που δίνονται ως επιδόματα ή μικρές συντάξεις σε τραυματίες, εφέδρους και στις οικογένειές τους.⁴³⁵

Οι σύλλογοι των τραυματιών και παλιών πολεμιστών, υποστηρίζονται από τις εφημερίδες, οι οποίες δημοσιοποιούν τα αιτήματά τους και προβάλλουν τα προβλήματα ανάλογα πάντα με την πολιτική τους τοποθέτηση.⁴³⁶ Μάλιστα έγινε και

⁴³² *Εμπρός*, 28-9 και 11-10- 1921.

⁴³³ *Εσπερινή*, 13-5-1921. Μετά τις εκλογές, οι αντιβενιζελικοί προσπάθησαν να επωφεληθούν τα μέγιστα από την προβολή των διώξεων κατά τη διάρκεια της «βενιζελικής τυραννίας» (δημοσιεύσεις στον Τύπο ημερολογίων των εξορίστων, όπως «Οι εξόριστοι της Κορσικής» στην *Εσπερινή*, αφηγήσεων για τα δεινά των διωκομένων, όπως επιστολές στο *Εμπρός* και *Σκριπ*, κ.ά.) και να εξασφαλίσουν τα μέγιστα οικονομικά ανταλλάγματα από την «άλωση» του κράτους. Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται και η αποκατάσταση των «παθόντων» και ο διαχωρισμός στην πραγματικότητα των τραυματιών και αναπήρων που μπορούσαν να επωφεληθούν, σε φιλοβασιλικούς και μη. Ακόμα και οι γυναίκες των οικογενειών των εφέδρων πολεμιστών, τραυματιών ή νεκρών, μπορούσαν να προμηθευτούν υλικά για ράψιμο στρατιωτικών στολών ή άλλου στρατιωτικού ρουχισμού και επομένως να εξασφαλίσουν κάποιο εισόδημα, από το τμήμα παροχής εργασίας του Πατριωτικού Συνδέσμου Ελληνίδων, που βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο της βασίλισσας Σοφίας. (*Εσπερινή*, 28-4-1921). Για το θέμα βλ. και ενότητα «Ο άλλος πόλεμος: Το λεξιλόγιο της καθημερινότητας».

⁴³⁴ Για την αντιμετώπιση του θέματος από την Αγγλία και τη Γαλλία την ίδια περίοδο, βλ. Α. Μακρής, ό.π., σ.16-20.

⁴³⁵ Ενδεικτικά : *Εμπρός*, 19-9-1921 και 13-3-1921.

⁴³⁶ Οι εφέδροι σιγαροποιοί των σιγαρέτων ΣΤΑΠ, ζητούν επαναπρόσληψη, και όχι αποζημίωση όπως έκαναν οι βενιζελικές κυβερνήσεις, ο διευθυντής της Εθνικής Καπνοβιομηχανίας τραυματιών ΣΤΑΠ δηλώνει πως αποκατέστησε σε περίπτερα 15 τραυματίες σε ένα εξάμηνο, ενώ το κράτος 35 σε οκτώ χρόνια, *Εσπερινή*, 19, 13 -3-1921, αντίστοιχα.

μια μαχητική διαδήλωση αναπήρων και τραυματιών πολέμου, όταν η Βουλή το Μάιο του 1921, συζητούσε το νόμο για την απονομή συντάξεων «ένεκα στρατιωτικής ή ναυτικής υπηρεσίας». Οι συγκεντρωμένοι συγκρούστηκαν με τη φρουρά της Βουλής, πράγμα που προκάλεσε γενικότερη κατακραυγή.⁴³⁷

Γενικότερα πάντως, νεκροί και τραυματίες, είχαν την τιμητική τους στις εφημερίδες, όπως και στις δεκάδες τελετές που οργανώνονταν στη πρωτεύουσα και στις άλλες πόλεις της Ελλάδας, και η παρουσία τους στη δημόσια σφαίρα και την καθημερινή ζωή ήταν εξαιρετικά αισθητή για τους λόγους που συνοπτικά αναφέραμε. Η συνολικότερη παρουσία τους στο δημόσιο και κοινωνικό χώρο μεταπολεμικά και η επίδραση που άσκησαν στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία, αν και προοικονομείται από την οργάνωση, τη δράση τους και το πλήθος των ανθρώπων που μπορούν να χαρακτηριστούν θύματα πολέμου, δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας έρευνας.

2.3. Ο λόγος για τους (και στους) στρατιώτες

2.3.1. Ο Πολίτης Στρατιώτης. Στη δημόσια σφαίρα της εποχής ο στρατιώτης και γενικότερα ο ένστολος, ενσαρκώνει το πρότυπο του ανδρισμού, που θα προστατέψει το έθνος από τους εχθρούς του και θα του αποδώσει όσα δικαιούται. Στην φαντασιακή κοινότητα του έθνους – κράτους, «ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν»,⁴³⁸ κάτι που σημαίνει ότι ανεξάρτητα από τις ανισότητες που υπάρχουν μέσα σε ένα έθνος, αυτό μπορεί ως μια σχέση αδελφότητας, να πείθει τα μέλη του «όχι τόσο να σκοτώνουν, όσο να είναι πρόθυμοι να δίνουν τη ζωή τους».⁴³⁹ Στον εθνικισμό της εποχής, «η αλληλεπίδραση φύλου, σεξουαλικότητας και έθνους παράγει ηθικούς κώδικες που κινητοποιούν τους άνδρες στο να γίνουν οι προστάτες του έθνους» (οι γυναίκες από την άλλη είναι οι βιολογικοί αλλά και συμβολικοί αναπαραγωγείς του, γι' αυτό πρέπει να προστατευθούν από τους άνδρες).⁴⁴⁰ Η εικόνα του στρατιώτη και πολύ περισσότερο του αξιωματικού, παρουσιάζεται από τις

⁴³⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 17-5-1921.

⁴³⁸ Μ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοιχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 26.

⁴³⁹ Στο ίδιο, σ. 28.

⁴⁴⁰ Γ. Κόπανου, *Το βίωμα του πολέμου στα ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών και αξιωματικών της περιόδου 1912-1922*. Μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, ΠΜΣ Κοινωνική και Ιστορική Ανθρωπολογία, σ. 45-49.

εφημερίδες ως το εξιδανικευμένο πρότυπο της ανδρικής εμφάνισης και συμπεριφοράς και οι ηγέτες πολύ περισσότερο, ανεξάρτητα αν πληρούν ή όχι αυτό το πρότυπο.⁴⁴¹ Παράλληλα, η παρουσίαση του Έθνους ως «κοινότητας συγγένειας», επέτρεπε το πέρασμα από τη σφαίρα του αφηρημένου στο συγκεκριμένο, το οποίο κάθε στρατιώτης μπορούσε να αντιληφθεί, αφού αισθανόταν πλέον πως πολεμώντας για το έθνος, για μια κοινότητα δηλαδή με την οποία συνδεόταν με δεσμούς αίματος (εξ ου και οι όροι Φυλή και Αίμα που κατά κόρον χρησιμοποιούνται στον δημόσιο λόγο)⁴⁴² πολεμούσε για την οικογένειά του.⁴⁴³

Η στρατιωτική – και όχι μόνο - εκπαίδευση προετοίμαζε τον στρατιώτη γι' αυτόν τον «ανδροπρεπή» ρόλο και η πολιτισμική προσδοκία από τον άνδρα στρατιώτη ήταν να είναι γενναίος, να έχει εσωτερικεύσει την έννοια της τιμής και να είναι πρόθυμος να θυσιαστεί για την πατρίδα και το έθνος προστατεύοντας παράλληλα τις γυναίκες και τα παιδιά, που είναι η βιολογική συνέχεια του έθνους

⁴⁴¹ Στις λαϊκές εικονογραφίες της εποχής, Βενιζέλος και Κωνσταντίνος παρουσιάζονται ως πρότυπα ανδρικής αρετής, ο πρώτος ως πατέρας του Έθνους και συνεχιστής των αγώνων του από την αρχαιότητα ως το παρόν του (Ο Βενιζέλος ως ο Καβούρ της Ελλάδας (Πηγή:<https://i.pinimg.com/originals/67/e7/e8/67e7e803c3e02fdbbfe433cbd6314d40.jpg>) Στο ίδιο, σ. 51), ενώ ο δεύτερος, ως νικητής των Βαλκανικών, που στο πρόσωπό του ενσαρκώνει το Έθνος και τη συνέχεια των αγώνων του. «Τέτοιες αφίσες μπορούσαν να «προσωποποιούν» το μήνυμά τους, ακόμα και σε κοινό το οποίο δεν ήταν εγγράμματο, ενσαρκώνοντας την αφηρημένη έννοια του έθνους στο πρόσωπο της εκάστοτε ηγεσίας». Γ. Κόπανου, ό.π., σ. 51. Στο πρωτοσέλιδο της *Εσπερινής* την 25^η Μαρτίου 1921, ο Κωνσταντίνος έφιππος πάνω σε λόφο, εκπέμπει ακτίνες φωτός σαν ήλιος. Υψωμένο σπαθί, λοφίο στολή. Από κάτω σαν κορασίδες προσβλέπουν σ' αυτόν όλες οι Νέες Χώρες: Μακεδονία και Ήπειρος στεφανωμένες κρατάνε σπαθί με σταυρό αφού ελευθερώθηκαν από αυτόν, και η Θράκη, η Χίος, η Κρήτη, η Λέσβος, η Σάμος και τέλος η Μικρά Ασία με την Κύπρο αλυσσοδεμένες προσβλέπουν σ' εκείνον ως ελευθερωτή. Βλ. Παράρτημα εικόνα 2.

⁴⁴² Ενδεικτικά, « Στη Μικρά Ασία πολεμάει ο στρατός της Ελληνικής Φυλής που συγκροτείται από Έλληνες της Παλαιάς Ελλάδος και εν συνόλω από όλην την Φυλήν. Η Ελληνική Φυλή πάντα νικούσε τις Μικρασιατικές Φυλές (Μήδους Πέρσες, Λυδοί, Αρμένιους και Τούρκους). *Εσπερινή*, 19-3-1921.

⁴⁴³ Πολλοί στρατιώτες της Παλαιάς Ελλάδας, όπως φαίνεται από τα ημερολόγια τους, ταυτίζονταν με τον Κωνσταντίνο που γι' αυτούς ήταν ο «κουμπάρος», αφού ο στρατός και ο στόλος ήταν οι συλλογικοί «ονοί» στη βάπτιση της κόρης του πριγκίπισσας Αικατερίνης την 1^η Ιανουαρίου 1913. Γ. Κόπανου, ό.π., σ. 46. Αλλά και οι ιαχές του πλήθους στους γάμους του Διαδόχου Γεώργιου με την πριγκίπισσα της Ρουμανίας τον Φεβρουάριο του 1921: «Να μας ζήσουν κουμπάρε! Και στις αναδεξιμάς! Θα τη στεφανώσουμε εμείς την αναδεξιμά!», δείχνουν την αντίληψη αυτή της «συγγένειας» και την προσωποποίηση του Έθνους στο πρόσωπο του βασιλιά.

του.⁴⁴⁴ Στην Ελλάδα, οι στρατιωτικές επιτυχίες των Βαλκανικών πολέμων, ενίσχυσαν το κύρος του στρατού και των αξιωματικών του, υποβάλλοντας την εικόνα του αήττητου και πάντα πρόθυμου να βρεθεί όπου η πατρίδα τον καλούσε, για την υπεράσπιση των ιδανικών της.⁴⁴⁵

Το κράτος είχε ανάγκη από τη συναίνεση των στρατευσίμων αφού πλέον στους πολέμους των αρχών του 20^{ου} αιώνα επιστρατεύονταν όλοι οι πολίτες.⁴⁴⁶ Έτσι, στα 1919, οι κυβερνητικές τότε εφημερίδες, περιγράφουν τον ενθουσιασμό των νεοσυλλέκτων στρατιωτών καθώς αναχωρούν από το στρατόπεδο των Λιοσίων για τη Μικρά Ασία, αφού αισθάνονται - κατά την εφημερίδα *Εστία* - «ότι εις άλλο πολύ υψηλότερον και πολύ αγιώτερον ιδανικό πρέπει να ορμήσουν προ πάσης άλλης τυπικής αυτών καταρτίσεως».⁴⁴⁷ Τονίζεται μάλιστα από την εφημερίδα ότι κανείς δεν έλειψε από το προσκλητήριο αυτό της πατρίδας. Φαίνεται όμως πως ήταν κοινό μυστικό ότι αρκετοί έλειψαν, αφού η *Πατρίς* αργότερα, απολογούμενη για το Νόμο περί ληστείας που είχε εφαρμόσει το βενιζελικό καθεστώς και ζητώντας να μην εφαρμοστεί στην περίπτωση της Κρήτης το φθινόπωρο του 1921, γράφει πως υπήρξαν 90.000 ανυπότακτοι όταν η Ελλάδα μπήκε στον Α Παγκόσμιο Πόλεμο και γι' αυτό κρίθηκε αναγκαία η εφαρμογή του.⁴⁴⁸ Γενικότερα πάντως, κατά τη

⁴⁴⁴ Γ. Κόπανου, ... ό.π., σ. 44-45 και 47.

⁴⁴⁵ Η υπερηφάνεια για τις στρατιωτικές επιτυχίες των Βαλκανικών, τη συμμετοχή στον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο και την Ουκρανική εκστρατεία, όπου ο «ελληνικός στρατός έσωσε την τιμή της Ελλάδας και των Συμμάχων», εκφράζεται στα απομνημονεύματα του Νεόκοσμου Γρηγοριάδη, βενιζελικού αξιωματικού, που πήρε μέρος σε όλους αυτούς τους πολέμους: «Στα Όπλα! Η Ελλάς! (Συμβολή της Ελλάδος εις τον Παγκόσμιο πόλεμο), Κωνσταντινούπολη, 1920. Το βιβλίο αφού διεκτραγώδησε αναλυτικά τις επιχειρήσεις και τα πολεμικά ανδραγαθήματα του ελληνικού στρατού, κλείνει ως εξής: «Κι ο Ελληνικός Στρατός, παντού, από το 1897 μέχρι το 1920, μπόρεσε με τα πενιχρά μέσα που του έδωσε το κράτος, να φέρει τέτοια αποτελέσματα, κι αφού απόδειξε πως σ' αυτόν και μόνο χρεωστεί το Έθνος και τις νίκες του 1912 και 1913 και αυτές του τελευταίου πολέμου,[...] μπορεί να ειπεί περισσότερο από κάθε άλλον της Πολιτείας κλάδο, στην Πατρίδα τη φράση, που είναι και η απολογία της γενεάς του: Σου επλήρωσα μητέρα τα τροφεία».

⁴⁴⁶ Στην ουσία επρόκειτο για «την ολοκληρωτική κινητοποίηση του πολιτικά ενεργού τμήματος του πληθυσμού, δηλαδή του τμήματος εκείνου στο οποίο είχαν παραχωρηθεί “πολιτικά δικαιώματα”, όπως εκείνο του “εκλέγειν και εκλέγεσθαι”». Γ. Μαργαρίτης, Πόλεμος και Πολιτική, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και βοηθήματα, σ. 218

[https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4305.](https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4305)

⁴⁴⁷ *Εστία*, 4-7-1919.

⁴⁴⁸ *Πατρίς*, 26-9-1921.

βενιζελική διακυβέρνηση οι δημοσιευμένες πληροφορίες για ανυπότακτους ή λιποτάκτες είναι ελάχιστες, αφού ο στρατιωτικός νόμος και η λογοκρισία δε θα το επέτρεπαν.

Το 1920, ακόμα και όταν διαφαινόταν η αίσια διπλωματική εξέλιξη της Συνθήκης των Σεβρών, πολλοί προσπαθούσαν να αποφύγουν τη στράτευση, μεταναστεύοντας στο εξωτερικό. Από τον Ιανουάριο μέχρι τον Ιούλιο, εκδόθηκαν 300 διαβατήρια ανηλίκων για την Αμερική, με εγγύηση 500 ως 1500 δραχμές. «Αμφίβολο αν θα γυρίσουν για τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις» γράφει η *Εσπερινή*.⁴⁴⁹ Στις 20 του ίδιου μήνα, η εφημερίδα δημοσιεύει την είδηση πως σπείρα απατεώνων άνοιξε γραφείο έκδοσης αναρρωτικών αδειών και αναστολών προσελεύσεως, αφού προμηθεύτηκαν σφραγίδα του υπουργείου Στρατιωτικών και έδιναν «κουρελόχαρτα με αμοιβή». Και στις 24 Ιουλίου, δημοσιεύει την είδηση για την εξάρθρωση συμμορίας που είχε γραφεία έκδοσης πλαστών διαβατηρίων στη οδό Βουλής, για στρατεύσιμους και λιποτάκτες με σκοπό τη μετανάστευση και πάλι για την Αμερική. Υπήρχαν μάλιστα και παραρτήματα-πρακτορεία σε Αίγιο, Πάτρα, Τρίπολη και Σπάρτη. Η έξοδος γινόταν με συνοδεία μέχρι την Ιταλία και αναλάμβανε πράκτορας στη Νεάπολη. Ο τζίρος του γραφείου υπολογίστηκε σε 500.000 δραχμές και οι υποπράκτορες συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στην Αθήνα.

Τον επόμενο χρόνο όμως, ως φιλοκυβερνητική εφημερίδα πια, δικαιολογεί μια μερίδα ανυπότακτων αντιβενιζελικών τον Απρίλιο του 1921, με το αιτιολογικό ότι δεν έχουν ακόμα αποκατασταθεί στα πολιτικά τους δικαιώματα και ζητάει την αποκατάστασή τους ώστε να επιστρατευθούν.⁴⁵⁰ Επιπλέον, για την ίδια εφημερίδα, ο στρατός στη Σμύρνη και τη Μικρά Ασία «δηλητηριάζεται» από τη βενιζελική προπαγάνδα εξαιτίας του Στεργιάδη (ο οποίος αρχικά αποτελούσε στόχο των αντιβενιζελικών μέχρι να αναγκαστούν να συνεργαστούν μαζί του καθώς είχε την αποδοχή της Αγγλίας) και στέλνονται οι λίγοι αντιβενιζελικοί οπλίτες και αξιωματικοί στο μέτωπο. Ο στρατός «συκοφαντείται» από τον ξένο Τύπο ότι διέπραξε αγριότητες, ενώ η αναφορά σε στασιαστές στο φρούριο Καντρί της Σμύρνης, μιλάει για στρατιώτες και λίγους αξιωματικούς που ήθελαν να δραπετεύσουν στα ενδότερα και είχαν καταδικαστεί για κλοπές και εξαφανίσεις

⁴⁴⁹ *Εσπερινή*, 18-7-1920.

⁴⁵⁰ *Εσπερινή*, 10-4-1921. Και νωρίτερα όμως, (6-2-1921), ζητάει επιείκεια για όσους λιποτάκτησαν κατά τη βενιζελική περίοδο, αφού είχαν εκτελέσει το καθήκον τους, ώστε να μην κληθούν στα όπλα αν ανήκαν σε απολυθείσες ηλικίες.

εγγράφων «επί βενιζελισμού».⁴⁵¹ Έτσι, κάθε «κακοποιό στοιχείο» στον στρατό, ο οποίος παραμένει βέβαια «άμωμος και αγνός», αποδίδεται στην διαβρωτική επίδραση του βενιζελικού καθεστώτος.

Αυτό που το επίσημο κράτος⁴⁵² περίμενε από τον στρατιώτη, εκφράζεται με σαφήνεια στον «Όρκο των Αγυμνάστων» που δημοσιεύεται στην *Εσπερινή* το Μάιο του 1921.⁴⁵³

«Την στιγμήν ταύτην αναλαμβάνετε την ιεράν υποχρέωσιν να προπονηθήτε, να προπαρασκευασθήτε, ίνα παρά το βασιλικόν πλευρόν δαφνοστεφούς βασιλέως και Στρατηλάτου, υπερασπίσητε τα ιερά της Πατρίδος εδάφη, εξασφαλίζοντες εις αυτήν ούτω το μεγαλείον και την ευημερίαν της.[...] Από την στιγμήν ταύτην δεν ανήκετε πλέον εις τον εαυτόν σας, εις τας οικογενείας σας, αλλά εξ ολοκλήρου εις το Έθνος και τον λατρευτόν μας Βασιλέα.[...] Η ιερά στοργική και τετιμημένη σημαία του Συντάγματός μας,[...] θα σας χρησιμεύσει ως αλουργίς και πορφύρα αλλά και ως σάβανον. Οφείλετε να δεικνύητε πάντοτε αγάπην και στοργήν προς τον Βασιλέα σας,[...] πειθαρχίαν τυφλήν προς του ανωτέρους σας, θάρρος αυταπάρνησιν και ελπίδα δια την νίκην.[...] Προπονηθήτε καλώς, προπαρασκευασθήτε πλήρως εν τη στρατιωτική τέχνη[...] δια να πολεμήσητε νυν, ότε επέστη ο καιρός, υπέρ πίστεως και πατρίδος».

Ο στρατιώτης φαίνεται λοιπόν πως έχει αρχικά αποδεχθεί αυτόν το ρόλο, αφού άλλωστε η αγωγή του άνδρα (από τη σχολική εκπαίδευση, το κοινωνικό περιβάλλον και τον αθλητισμό που από τα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} οργανώνει τον ανδρισμό γύρω από το πρότυπο του γυμνασμένου και ευσταλούς σώματος που θαρραλέα προστατεύει και θυσιάζεται για ανώτερα ιδανικά,⁴⁵⁴) κατασκεύασε

⁴⁵¹ *Εσπερινή*, 6,7,10-1-1921.

⁴⁵² R.Horrocks, *Masculinity in Crisis*, Macmillan Press Ltd, London, p.140-141: « Το κράτος νομιμοποιεί και ιεροποιεί την βία, καθώς αναδύεται ως ο βραχίονας της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας και μετά εκπαιδεύει τους άντρες του, ώστε να αποτελέσουν τους πολεμιστές του», στο Γ. Κόπανου, ό.π., σ. 45.

⁴⁵³ *Εσπερινή*, 20-1-1921.

⁴⁵⁴ «Τα αθλήματα, συνδέθηκαν με την ανδρική κοινωνικότητα και εκπαίδευση και την εκμάθηση της ιδιότητας του πολίτη – στρατιώτη. Υπήρχε η αντίληψη ότι ο αληθινός άνδρας έπρεπε να υπηρετεί ένα υψηλότερο ιδανικό, κάτι που έγινε αναπόσπαστο κομμάτι της «στρατικοποίησης του ανδρισμού», σύμφωνα με τον Mosse. Ήδη από την γαλλική επανάσταση και την καθολική στράτευση των ανδρών, που μόλις είχε εισαχθεί, η υγιεινή και φόρμα των στρατιωτών αποτελούσε σοβαρή μέριμνα. Έτσι, η γυμναστική συνδέθηκε με τον στρατό, ξεκινώντας αρχικά από την Γερμανία και κατόπιν σε χώρες όπως η Ιταλία και η Γαλλία. G. L.Mosse, *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*,

παράλληλα την ανδρική με την εθνική ταυτότητα, συναρτώντας τη μία από την άλλη.⁴⁵⁵ Το ανδρικό σωματικό ιδεώδες, που τίθεται στην υπηρεσία του πολέμου, συμπύκνωνε «αξίες όπως η δύναμη, η σκληρότητα, το θάρρος, η αντοχή και η σωματική δεξιότητα. Έτσι, το ανδρικό σώμα παραπέμπει στο εθνικό σώμα».⁴⁵⁶

Οι Έλληνες στρατιώτες συνεπώς, δε μπορεί παρά να είναι γενναίοι, δυνατοί, ατρόμητοι, με βαθιά αίσθηση του καθήκοντος απέναντι στην πατρίδα και το έθνος, ενθουσιώδεις και ανυπόμονοι για τη μάχη, όπου θα αποδείξουν την αρετή τους.⁴⁵⁷ Χρέος τους η προστασία και η θυσία για τη μεγάλη οικογένεια του Έθνους και τον Σταυρό, που προϋποθέτει βέβαια τον αφανισμό του εχθρού-απειλή, και η πειθαρχία. Εκτελώντας το καθήκον της προστασίας της πατρίδας, προστάτευαν παράλληλα και τη «στενή» οικογένειά τους, την αρετή των γυναικών και την επιβίωση των παιδιών τους, γι' αυτό και το κράτος με το νόμο περί ληστείας, όπως θα δούμε, αφαιρούσε την προστασία του από τις οικογένειες των λιποτακτών, με φυλάκιση, δήμευση περιουσιών και διαπόμπευση των μελών της οικογένειας όσων δεν παρουσιάζονταν υπό τα όπλα.

2.3.2. Επιστράτευση: Ενθουσιασμός (;) Προβληματισμοί και Ανυπακοή. Η αναχώρησή των στρατιωτών για το μέτωπο περιγράφεται από τις περισσότερες εφημερίδες ενθουσιώδης, την άνοιξη του 1921. Οι επιστρατευμένες κλάσεις (1913β, 1914, 1915, 1916) διασχίζουν τους δρόμους της Αθήνας για το μέτωπο με τραγούδια και επευφημίες του πλήθους, που δεν παραλείπει να υπενθυμίσει το στόχο: « Και στην Πόλη!». ⁴⁵⁸ Δε λείπει όμως και η επίγνωση των δυσκολιών του εγχειρήματος,

Oxford University Press, New York 1996, σ. 45. Στον Α' Π. Π., είχαν φτάσει στο σημείο να προσομοιάζουν τον πόλεμο με άθλημα (J. Bourke, *An Intimate History of Killing. Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare*, Granta Books, London 1999 σ. 14» στο Γ. Κόπανος, ό.π., σ. 52-54

⁴⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 54

⁴⁵⁶ Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997, σ.379.

⁴⁵⁷ « Νεολαία χαλύβδινη, σαρξ, χείρες στιβαράι, ανδροκτόνοι[...] για τη Μεγάλη Ελλάδα». *Εσπερινή*, 7-3-1921.

⁴⁵⁸ Ενδεικτικά : *Εσπερινή*, 14-3-1921 : Επιστρατευμένοι πεζικού : Βιάζονται[...] Αυτή τη φορά θα τελειώνουμε για πάντα Στην Πόλη με τον Κώτσο μας![...] Πυροβολικού : Λεβέντες, ψηλοί, με αδρά χαρακτηριστικά[...]: Να μας στείλετε κατευθείαν στην Πόλη! Στην Πόλη με τον Κουμπάρο! [...] Νεοσύλεκτοι: Τους υποδέχονται στην πόλη (Αθήνα) με ζητωκραυγές. Ζήτω ο Κωνσταντίνος! Στην Πόλη!». *Εστία*, 14 και 15-3-1921 : « Ενθουσιασμός στην προσέλευση εφέδρων και στις επαρχίες».

καθώς όλοι κατανοούν πως οι ζωές των ανθρώπων, ιδιαίτερα των εφέδρων, αναστατώνονται για ακόμα μια φορά σε διάστημα λίγων ετών. Το *Σκριπ* δεν παραλείπει να τονίσει ότι πρόκειται για μια πολύ αναγκαία πλην τελευταία θυσία,⁴⁵⁹ ενώ η *Πατρίδα* δημοσιεύει στην πρώτη σελίδα εν είδει χρονογραφήματος τις πρώτες εντυπώσεις ενός εφέδρου από την επιστροφή του στο στρατόπεδο : « Ο γυρισμός είναι πάντα συγκινητικός έστω κι αν είναι στο λόχο.[...] Μια ζωή που δεν έχει ίχνος ωραιότητας, [...] καμιά νοσταλγία. Ο στρατώνας μονότονος, όλα τα ίδια. [...] Ο επιλογίας χωρίζει το σύμπαν σε αξιωματικούς και στρατιώτες. Τους πρώτους τους σέβεται, τους δεύτερους τους κελεύει».⁴⁶⁰ Οι φοιτητές που κλήθηκαν κι αυτοί στα όπλα, παρουσιάζονται λίγες μέρες αργότερα (1^η Απριλίου) για να μπορέσουν να ολοκληρώσουν τις εξετάσεις τους, ενώ εκκλήσεις γίνονται από κάποιες εφημερίδες στην επιείκεια των καθηγητών τους λόγω του πολέμου.⁴⁶¹ Παράλληλα, υπάλληλοι και μαγαζάτορες, που επιστρατεύθηκαν μεν αλλά για τα μετόπισθεν, ζητούν να έχουν περισσότερο χρόνο άδειας, για να μπορούν να εργαστούν και θρέψουν τις οικογένειές τους,⁴⁶² αιτήσεις αναστολών εξετάζονται καθημερινά για διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες και επιμηκύνεται ο χρόνος λειτουργίας των γραφείων του δημοσίου, ώστε οι εναπομείναντες υπάλληλοι να μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες των υπηρεσιών.⁴⁶³ Η Ιερά Σύνοδος επιτρέπει τους γάμους την Σαρακοστή εφόσον πρόκειται για επιστρατευμένους που αναχωρούν.⁴⁶⁴

Σκριπ, 15-3-1921 : « Αθρόα και μετ' ενθουσιασμού η - πολύ αναγκαία - προσέλευσις». Και η *Εσπερινή* στις 8-5-1921: « Ευσταλείς, ζωηροί και υπερήφανοι διέσχισαν οι έφεδροι τας οδούς της Αθήνας προς το καθήκον.[...] Το πλήθος τους προέπεμπεν με τας θερμότερας ευχάς».

⁴⁵⁹ Στην ίδια.

⁴⁶⁰ *Πατρίς*, 14-3-1921.

⁴⁶¹ *Εσπερινή*, 29-3-1921. «Η αναστολή δεν ωφέλησε τους τελειοφοίτους του Πανεπιστημίου Αθηνών. Από τους δώδεκα απερρίφθησαν οι ένδεκα. Το υπουργείο ή να ακυρώσει τις εξετάσεις ή να μεσολαβήσει ώστε να πέσουν οι βάσεις γιατί οι φοιτηταί θα πολεμήσουν».

⁴⁶² *Εσπερινή*, 28-7-1921 και *Εστία*, 1-7-1921 : «Γκρίνιες σαραντάρηδων. Οι σαραντάρηδες έφεδροι των κλάσεων 1903, 1904, έχουν φρικτά παράπονα. Οι άδειες εργασίας δίνονται επιλεκτικά και υπάρχει κακή συμπεριφορά από τους νεώτερους». Αυτοί είναι βέβαια οι πιο τυχεροί αφού παρέμειναν στην Αθήνα.

⁴⁶³ « Αύξηση εργασίμων ωρών των δημοσίων γραφείων κατά μιάμισην ώραν. Οκτώ και μισή με δώδεκα και μισή και τρεις και μισή με επτά». *Εσπερινή*, 31-3-1921.

⁴⁶⁴ *Εσπερινή*, 26-3-1921.

Παρά την προσπάθεια των εφημερίδων να δείξουν πως η επιστράτευση γίνεται σε κλίμα γενικής συναίνεσης και ενθουσιασμού, καθώς δημοσιεύονται διαρκώς τηλεγραφήματα από επαρχίες ότι οι επιστρατευμένοι χαιρετίζουν το διάταγμα της επιστράτευσης,⁴⁶⁵ φαίνεται πως τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Οι προσπάθειες της κυβέρνησης να προσελκύσει στο στρατό παλιότερους ανυπότακτους και λιποτάκτες ακόμα και από το εξωτερικό, έχει αρχίσει από τον Ιανουάριο του 1921, με ευεργετικές διατάξεις σε νομοσχέδια για τους «προ της αμνηστίας παρουσιασθέντας λιποτάκτας» και με Βασιλική Χάρη και αναθεώρηση 2.000 δικών για λιποταξία με ευμενείς εισηγήσεις του βασιλικού Επιτρόπου, επειδή «επρόκειτο για αντιβενιζελικούς καταδικασθέντας» σύμφωνα με την *Εσπερινή*⁴⁶⁶.

Τον Φεβρουάριο του 1921 δημοσιεύεται το νομοσχέδιο για τους ανυπότακτους εσωτερικού και εξωτερικού και η *Εσπερινή* πανηγυρίζει: Το κράτος θα πάρει χρήμα από την εξαγορά των μηνών που λείπουν για την ολοκλήρωση της θητείας και θα γυρίσουν αυτοί που είχαν φύγει για την Αμερική, γράφει στις 12 του μήνα. Παρακινεί τους πλούσιους να δώσουν χρήματα για να σταλούν ποσότητες «εσωτερικών ενδυμάτων καθώς το κρύο είναι πολύ από τις βουνοκορφές της Μικράς Ασίας. Καθημερινά δε δημοσιεύονται στις εφημερίδες εκκλήσεις για την «κάλτσα του στρατιώτου», ενώ διαρκώς τονίζεται η απονομή επιδόματος στις οικογένειες των εφέδρων σε μια προσπάθεια προφανώς να καμφθούν οι δισταγμοί και να περιοριστεί η δυσαρέσκεια για τη νέα επιστράτευση.⁴⁶⁷

Καθώς μάλιστα είναι σημαντικό για το ηθικό του στρατού να φανεί πως οι γυναίκες στα μετόπισθεν συμπράττουν, συναινούν και ενθαρρύνουν την πολεμική προσπάθεια, (λογικό συμπέρασμα: ο άνδρας στρατιώτης δε μπορεί να φανεί κατώτερος από αυτές) δημοσιεύονται επιστολές γυναικών « Γιατί να μη γεννηθώ άνδρας ώστε να προσφέρω κι εγώ την πνευματική δύναμη ή το αίμα μου;»⁴⁶⁸ και

⁴⁶⁵ *Εσπερινή*, 13- 3-1921 : «Ενθουσιασμός Ζακυνθίων! Τηλεγράφημα στον Βασιλέα[...] θα θυσιάσουν τα πάντα για τον ένδοξο αρχηγό και την Πατρίδα». Και 19-3-1921 : «Οι Κρήτες. Εκεί η επιστράτευσις είχε την μεγαλειτέραν απόδοσιν στρατευσίμων». Η ιδιαίτερη αναφορά στην απόδοση της Κρήτης έχει βέβαια τη σημασία της, αφού υπήρχε πάντα ο φόβος της ανταρσίας του βενιζελοκρατούμενου νησιού. Στη συνέχεια βέβαια, η Κρήτη θα μπει στο στόχαστρο της κυβέρνησης για λιποταξία και ανυπακοή, το Φθινόπωρο του ίδιου χρόνου.

⁴⁶⁶ *Εσπερινή*, 12 και 31-1-1921, και 23-2-1921: « Δίνονται 150 χάριτες σε λιποτάκτες».

⁴⁶⁷ *Εσπερινή*, 15,16-3-1921.

⁴⁶⁸ *Εσπερινή*, 16-3-1921.

παιδιών που καταθέτουν τα ελάχιστα χρήματά τους για την ενίσχυση των στρατιωτών που πολεμούν.⁴⁶⁹ Πρόκειται για μια επιφανειακή, εκβιασμένη λόγω των περιστάσεων συναίνεση, ή απλά για προπαγάνδα εκ μέρους των εφημερίδων ώστε να τονιστεί ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας του πολέμου, στον οποίο συμμετέχουν και οι άμαχοι; Μάλλον για όλα μαζί και ταυτόχρονα, ανάλογα με το πόσα είχε κανείς να χάσει ή να κερδίσει από τον πόλεμο και πόσο ακόμη «άντεχε» ανάμεσα στο ευρύ κοινό η ιδέα της Μεγάλης Ελλάδας ταυτόσημης με το μεγαλείο και την προσδοκώμενη ευημερία.

Σε γενικές γραμμές πάντως την άνοιξη του 1921 φαίνεται πως δεν έχει επιδεινωθεί ιδιαίτερα η ροπή προς τη λιποταξία και την ανυπακοή⁴⁷⁰ όσο κι αν θεωρήσουμε πως υπερέβαλαν οι εφημερίδες για την προθυμία και την απόδοση της επιστράτευσης.⁴⁷¹ «Δεν υπάρχει δισταγμός στη ελληνική ψυχή. Υπάρχει η ρώμη και η σαρξ του πολέμου».⁴⁷² Βέβαια δε λείπουν και οι αναφορές στη δυσαρέσκεια κάποιων για τον τρόπο που διαχειρίζεται η κυβέρνηση την επιστράτευση και τις συνθήκες που επικρατούν στο μέτωπο. « Οι κληθέντες έφεδροι ζητούν να αποσταλούν στο μέτωπο οι οπλίτες που είναι αποσπασμένοι σε γραφεία, των κλάσεων 1916,1917, 1918, 1919, 1920 και αυτοί που είναι οικογενειάρχες και μορφωμένοι να πάρουν τη θέση τους. Άλλωστε μόλις απολύθηκαν και κλήθηκαν ξανά».⁴⁷³ « Να μην σταλούν οι κληθέντες χωροφύλακες και ναυτικοί στο πεζικό γιατί είναι αγύμναστοι και επιπλέον προκύπτει θέμα ασφαλείας», γράφει η *Εστία* στις 25-3-1921, και η κυβέρνηση υποχωρεί,⁴⁷⁴ ενώ ακόμα και η *Εσπερινή* (19-3-1921) μιλά για κακή οργάνωση στο θέμα του καπνού των στρατιωτών (ο καπνός που στέλνουν δε φτάνει στους στρατιώτες. [...]) τριάμιση

⁴⁶⁹ *Εσπερινή*, 12-4-1921, κοριτσάκι προσφέρει 25 δρχ. κι ας μείνει χωρίς ποδιά γιατί θυμήθηκε όσα υπέφερε ο πατέρας της (αξιωματικός εξόριστος όπως λέει) από τη βενιζελική τυραννία και επιθυμεί να στηρίξει το στρατό και τους τραυματίες. Η *Εστία* πάλι, στις 9-11-1921, δημοσιεύει έκκληση της πριγκήπισσας Αικατερίνης, προς τους «μικρούς» να στείλουν στα ανάκτορα ό,τι μπορούν για τους στρατιώτες που θα περάσουν τα Χριστούγεννα στο μέτωπο, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για όσα εκείνοι προσφέρουν.

⁴⁷⁰ Σ. Ριζάς, *Το τέλος...*, ό.π., σ. 231.

⁴⁷¹ *Πολιτεία*, 18-2-1921, *Εστία*, 14,15-3-1921 : «Ενθουσιασμός για την προσέλευση εφέδρων και των επαρχιών».

⁴⁷² *Εσπερινή*, 7-3-1921.

⁴⁷³ *Εσπερινή*, 13-3-1921.

⁴⁷⁴ «Οι χωροφύλακες στο πεζικό θα πάνε στον τόπο καταγωγής τους και οι Κρητικοί στα Χανιά», γράφει η *Εσπερινή* 15-3-1921, καθώς βέβαια η κυβέρνηση φοβάται πάντα κάποιο κίνημα βενιζελικών στην πρωτεύουσα.

πακέτα καπνού για τρεις μήνες, χειρίστης ποιότητας») και του χαρτιού αλληλογραφίας, που οδηγεί στην εκμετάλλευση των στρατιωτών και τη δυσαρέσκειά τους.

Υπάρχει συνεπώς σύγχυση και αντιφατικότητα στις ειδήσεις και την ατμόσφαιρα που επικρατεί στη δημόσια σφαίρα σχετικά με την επιστράτευση, αλλά και το συναίσθημα όσων κλήθηκαν στα όπλα. Ταυτόχρονα με τις διακηρύξεις για τον ενθουσιασμό του στρατού στο μέτωπο⁴⁷⁵ και των επιστρατευμένων, τους προβιβασμούς εφέδρων, τα επιδόματα στις οικογένειές τους, την προκαταβολή μισθού στους δημοσίους υπαλλήλους, τα παράσημα που απονέμονται «βροχηδόν»⁴⁷⁶ και τη διαφημιζόμενη επιτυχία της επιστράτευσης παντού,⁴⁷⁷ δημοσιεύονται ονομαστικοί κατάλογοι υπαλλήλων που κηρύσσονται ανυπότακτοι, καταδίκες στρατοδικείων για λιποταξία και γίνεται αναζήτηση των καταλόγων όσων δεν παρουσιάστηκαν. «Δίωξις λιποτακτούντων εξ αποστολών οπλιτών.[...] Θα διώκονται ποινικά μέσα σε λίγες ημέρες από την πράξη».⁴⁷⁸ Επιπλέον το γραφείο καταδίωξης ανυποτάκτων πραγματοποιεί ελέγχους στα καταστήματα, τα εργοστάσια και τους δρόμους και οι άνδρες σε στρατεύσιμη ηλικία υποχρεώνονται να έχουν μαζί τους τα αποδεικτικά της εκπλήρωσης των στρατιωτικών υποχρεώσεών τους ή της νόμιμης απαλλαγής.⁴⁷⁹ Πάντα η κατάσταση στο μέτωπο είναι «λίαν ευχάριστος» αλλά βέβαια «όσο περισσότεροι τόσο καλύτερα, οπότε «ίσως επιστρατευθούν δύο ηλικίες ακόμη», σύμφωνα με την *Εσπερινή* (22-3-1921). Καλούνται να παρουσιαστούν στη Σμύρνη «όσοι Έλληνες το γένος» ανήκουν στις επτά ηλικίες που επιστρατεύονται (από το 1913 ως το 1921) και διαβιούν στις κατεχόμενες περιοχές. Άλλωστε είναι κρίσιμο όχι μόνο να ενισχυθεί ο Ελληνικός στρατός, αλλά και να στερηθεί ο εχθρός πηγές στρατευσίμων από τις κατεχόμενες περιοχές, εάν τελικά καταφέρει ο στρατός να τις κρατήσει και να τις διευρύνει.

⁴⁷⁵ «Η φωνή του στρατού μας : δε θα εγκαταλείψουμε ούτε σπιθαμή εδαφών που απελευθερώσαμε», «Παρακαλώ να πείτε στον μπάρμπα Κώστα να έρθει να τον δούμε. Ανυπομονούμε να πέσουμε σ' αυτό το σκυλί τον Κεμάλ». *Εσπερινή*, 19-2-1921, 22-3-1921, αντίστοιχα.

⁴⁷⁶ *Εσπερινή*, 22, 23, 24, και 31-3-1921 και *Εστία*, 24-5-1921 που γράφει ειρωνικά: «Ραγδαία βροχή. 3.500 συμπολίτες μας εβράχησαν από παράσημα!».

⁴⁷⁷ «Πολεμικός οργασμός! Όχι μόνο στην Παλαιά Ελλάδα, Μακεδονία, Θράκη, Νησιά, αλλά και στην Ιωνία σπεύδουν να στρατευθούν, και οι γυναίκες κάνουν ουρές για νοσοκόμες». *Εσπερινή*, 24-3-1921.

⁴⁷⁸ *Εσπερινή*, 21-3-1921.

⁴⁷⁹ *Εσπερινή*, 5-4-1921.

Πάντως τα αποτελέσματα της επιστράτευσης ήταν κατά τους μετριοπαθέστερους υπολογισμούς μέτρια. Με τη δημογραφική βάση να φτάνει τα 5.000.000, η απόδοση κάθε κλάσης έπρεπε να ήταν περίπου 25.000 και δεν ξεπέρασε τις 10.000.⁴⁸⁰ Οι ανυπότακτοι, οι λιποτάκτες και ο μεγάλος αριθμός των απαλλαγέντων στην προσπάθεια της κυβέρνησης να εκτονώσει τη δυσαρέσκεια της επιστράτευσης αλλά και να εξυπηρετήσει μέρος των ψηφοφόρων της, ίσως αποτελεί την εξήγησή.⁴⁸¹ Με βάση μεταγενέστερες εκτιμήσεις η συνολική απόδοση επτά κλάσεων ήταν τον Απρίλιο του 1921, 58.000 άνδρες, και άλλες 12.000 που επιστρατεύθηκαν στη Μικρά Ασία. Η απόδοση της επιστράτευσης στη Μικρά Ασία ήταν πάντως μικρότερη απ' αυτήν που αντιστοιχούσε στον ελληνικό πληθυσμό, πράγμα που προκαλούσε τη δυσαρέσκεια των στρατιωτών.⁴⁸² Μέτρια απόδοση υποστηρίζουν ότι είχε η επιστράτευση και οι ξένοι πρεσβευτές. Η γαλλική πρεσβεία μιλούσε για έντονη δυσαρέσκεια στις επαρχίες, ακόμα και τις φιλοβασιλικές (Κέρκυρα, Αργολίδα) ενώ η Κρήτη δεν «ήθελε να αποδώσει κληρωτούς σε μια εχθρική κυβέρνηση».⁴⁸³

Στις εφημερίδες απηχείται και η «γκρίνια» αρχικά όσων θεωρούν ότι τα βάρη δεν κατανέμονται δίκαια. Οι αξιωματικοί «καλοπερνάνε ενώ άλλοι χύνουν το αίμα τους»⁴⁸⁴, οι στρατεύσιμοι βουλευτές δεν πάνε στο μέτωπο ενώ οι υπάλληλοι των υπουργείων πάνε και τα κενά «καλύπτονται υπό νεανίδων».⁴⁸⁵ Εκφράζεται έτσι και σ' αυτήν την περίπτωση ο φόβος των επιστρατευμένων για περιθωριοποίησή τους, λόγω του πολέμου. Και βέβαια ο διχασμός καλά κρατεί. Η *Εστία* ειρωνεύεται τις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες που μιλούν για μεραρχία καταδιωγμένων στρατιωτικών από το βενιζελικό καθεστώς και προτείνει να τη συγκροτήσουν και να τη στείλουν στο μέτωπο, ενώ η *Πατρίδα* ζητάει να μην διοριστεί ο Δούσμανης αρχηγός του Γενικού Επιτελείου γιατί είχε κατηγορηθεί δίκαια ή άδικα για γερμανοφιλία και δεν

⁴⁸⁰ Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι. Από τον πόλεμο του 1897 στη Μικρασιατική Εκστρατεία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, (Ώρες πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας 1900-1940)* τομ. Α, *Οι Απαρχές*, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 183.

⁴⁸¹ «Επιθεώρησις εμπέδων. Να έχουν σταλεί όλοι διαφορετικά θα αποδοθούν ευθύνες στους διοικητές. Μόνο το 20% των αναστολών έγιναν δεκτές. Θα μείνουν μόνον οι απολύτως απαραίτητοι υπάλληλοι». *Εσπερινή*, 5-3-1921.

⁴⁸² <http://agiasofiablog.gr/site/?p=8493>

⁴⁸³ Σ. Ριζάς, ό.π., σ.246-254.

⁴⁸⁴ *Εστία*, 21-3-1921

⁴⁸⁵ *Εσπερινή*, 20-3-1921.

πρέπει να εξοργίζεται η Γαλλία.⁴⁸⁶ Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες με προεξάρχουσα βέβαια την *Εσπερινή*, καταφέρνουν διαρκώς κατά των προσφύγων στην Ελλάδα, που τους θεωρούν βενιζελικούς, και απρόθυμους για πόλεμο. Παράλληλα, η εφημερίδα δημοσιεύει επιστολές επιστρατευμένων που διαμαρτύρονται για διακρίσεις : «Καταταχτήκαμε με νέα φτερά, ενώ μόλις είχαμε αποστρατευθεί (έφεδροι 1913) αλλά νομίζαμε ότι αυτή τη φορά όλοι ανεξαιρέτως θα πληρώναμε φόρο αίματος. Έγινε ό,τι και επί Βενιζέλου. Διακρίσεις.[...] Ποιοι μένουν; 15.000 νεαρώτατοι χωροφύλακες αδρότατα πληρωμένοι, άμαχοι, οι πιο πολλοί φυγάδες επί βενιζελισμού. Πρόσφατα πήγαν χωροφύλακες και οι υιοί των πατριωτών του Βενιζέλου. 1500 κληρωτοί του 1920, 1921 που ανήκαν στον λόχο επιμελητείας, οι μάχιμοι της Γενικής Εφορίας, δήθεν τεχνίτες που ποτέ δεν πολέμησαν. Όλοι βενιζελικοί. Εμείς φεύγουμε και καλή αντάμωση. Όμως στα στήθια μας βράζει η αγανάκτηση και κάποτε θα ξεσπάσει».⁴⁸⁷

Γενικότερα μέχρι τον Ιούνιο, οπότε ξεκίνησαν εκ νέου οι επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία μετά τις δυσκολίες και τις αποτυχίες της άνοιξης, οι στρατιώτες-πολίτες, φαίνεται να πιστεύουν στο αφήγημα του σύντομου πολέμου,⁴⁸⁸ που από τις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες εμφανίζεται ως νέος πόλεμος λόγω των άστοχων επιλογών των προηγούμενων κυβερνήσεων που δε φρόντισαν να λάβουν εγγυήσεις για την εφαρμογή των Συνθηκών, και τον οποίο θα λήξει τώρα ο στρατός. Εκείνοι όμως που είναι για πολύ καιρό στο μέτωπο, ζητούν σύμφωνα με μαρτυρίες «Απόλυσιν!» τον Ιούλιο του 1921 κατά την υποδοχή του Κωνσταντίνου στο Εσκή Σεχίρ, ενώ και η στρατιωτική ηγεσία εκτιμούσε ότι οι στρατιώτες άντεχαν την προέλαση του καλοκαιριού εφόσον επρόκειτο αμέσως μετά να επιστρέψουν στα σπίτια τους.⁴⁸⁹

Πάντως όλο το καλοκαίρι στην Αθήνα το «κυνήγι» των ανυπότακτων και λιποτακτών συνεχίζεται. Ο Σταθμός Πρώτων Βοηθειών στη Σταδίου, γίνεται τόπος συγκέντρωσης των συλλαμβανομένων ανυποτάκτων. « Στη βιτρίνα πίσω από το

⁴⁸⁶ *Εστία*, Πατρίς, 14-3-1921.

⁴⁸⁷ *Εσπερινή*, 18-5-1921.

⁴⁸⁸ Πρόκειται για παρόμοιο αφήγημα με αυτό που κυριάρχησε στην Ευρώπη το 1914, στις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και που μέχρι την οδυνηρή διάψυσή του αποδείχτηκε εξαιρετικά αποτελεσματικό για την κινητοποίηση πολιτών- στρατιωτών, οι οποίοι αναχωρούσαν για το μέτωπο πιστεύοντας ότι θα επιστρέψουν σε λίγους μήνες νικητές και στεφανωμένοι. M. Ferro, ό.π., σ. 66-67.

⁴⁸⁹ T. Κωστόπουλος, *Πόλεμος...*, ό.π., σ. 108-109.

κιγκλίδωμα να τους βλέπουν όλοι οι διερχόμενοι».⁴⁹⁰ Πολλοί προσπαθούν ακόμα να εξασφαλίσουν απαλλαγή, ενώ δε λείπουν και όσοι τους εκμεταλλεύονται. «Απατεώνες : 8.000 η απαλλαγή πάσχοντος εφέδρου. [...] Δεν μπορεί να γίνει καταγγελία από τα θύματα».⁴⁹¹ Στην επαρχία τα πράγματα είναι χειρότερα. Ανυπότακτοι και λιποτάκτες καταφεύγουν στη ληστεία ή χαρακτηρίζονται ληστές από το επίσημο κράτος που επιδιώκει τη σύλληψη και τιμωρία τους. «Η ληστεία μαίνεται απ' άκρου εις άκρον. Αι επαρχίαι πληρώνουν βαρύτατον κεφαλικόν φόρον εις ληστάς».⁴⁹² «Στην Αρκαδία εξοντώθηκε συμμορία ληστολιποτακτών των αδελφών Χανιά, αδήλωτοι ανυπότακτοι, δώδεκα στο σύνολο, ένας διέφυγε. Είχαν μάουζερ και τρομοκρατούσαν τα χωριά. Τότε πολλοί λιποτάκται της περιφέρειας παρουσιάστηκαν στον στρατιωτικόν επόπτην. Σχεδίαζαν να σκοτώσουν στρατιωτικούς που θέλουν να στείλουν στο μέτωπο όσους ξέχασαν το καθήκον τους προς την πατρίδα».⁴⁹³

Οι έλεγχοι γίνονται συστηματικότεροι και αυστηρότεροι μετά την ήττα του Σαγγαρίου και την αναδίπλωση του στρατού. Πολλοί παίρνουν άδειες και δεν επιστρέφουν, άλλοι «δραπετεύουν» και καταφέρνουν με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία να επιστρέψουν στην Ελλάδα αλλά συλλαμβάνονται από τα ελεγκτικά αποσπάσματα. Στις εφημερίδες δημοσιεύεται η μικρή τραγική ιστορία του λιποτάκτη που συνελήφθη μόλις έφτασε στην Ελλάδα για να δει την αγαπημένη του και αυτοκτόνησε πριν επιστρέψει αναγκαστικά στο μέτωπο.⁴⁹⁴ Οι έλεγχοι είναι συχνοί και αποδοτικοί. «Την έπαθαν οι αφηρημένοι που δεν είχαν τα χαρτιά τους. Από τρεις χιλιάδες που ελέγχθηκαν μόνο οι μισοί ήταν εντάξει».⁴⁹⁵ Έφοδοι γίνονται από την αστυνομία στα κέντρα διασκέδασης και στα θέατρα, και πυροβολισμοί ανταλλάσσονται στους δρόμους της Αθήνας ανάμεσα σε αστυνομικούς και λιποτάκτες καθώς μερικοί οπλοφορούσαν.⁴⁹⁶ «Αλιεία ανυποτάκτων. Καταδιωκτικά αποσπάσματα[...] πάνω από χίλιοι εντοπίστηκαν. Οι έλεγχοι στους δρόμους θα

⁴⁹⁰ *Εστία*, 1-7-1921.

⁴⁹¹ *Εστία*, 2-7-1921, και *Εσπερινή*, 14-9-1921 : « Σπείρα πλαστών πιστοποιητικών.[...] είχαν εκδοθεί περίπου 500» και *Πατρίς*, 1-7-1921.

⁴⁹² *Πατρίς*, 31-7-1921.

⁴⁹³ *Εσπερινή*, 12-9-1921.

⁴⁹⁴ <https://www.lifo.gr/various/1921-22-prin-apo-ti-megali-itta>.

⁴⁹⁵ *Εσπερινή*, 8-9-1921.

⁴⁹⁶ <https://www.lifo.gr/various/1921-22-prin-apo-ti-megali-itta>.

συνεχιστούν μετά την σημερινήν επιτυχίαν».⁴⁹⁷ Φαίνεται δε πως η σκληρότητα που αντιμετώπιζονταν οι ανυπότακτοι εκ μέρους της αστυνομίας, ή το επαπειλούμενο πολιτικό κόστος, έκαναν κάποιες εφημερίδες να ζητούν αλλαγή συμπεριφοράς απέναντί τους. «Να μην καταδιώκονται οι ανυπότακτοι κτηνωδώς. Όσοι ξέχασαν τα πιστοποιητικά συλλαμβάνονται ως κακούργοι[...]».⁴⁹⁸ Η ίδια εφημερίδα ζητάει να μην εφαρμοστεί ο νόμος περί ληστείας για τις οικογένειες των ανυποτάκτων, αφού είναι πολύ σκληρός και άδικος για ανθρώπους που σε τίποτα δεν έφταιζαν. Άλλωστε τον έφτιαξαν τέτοιον οι βενιζελικοί και η κυβέρνηση δεν πρέπει να τον εφαρμόσει, γράφει.⁴⁹⁹

Διαφορετική γνώμη έχει το *Εμπρός*: «να μη γίνει αποστράτευση [...] να εφαρμοστεί ο νόμος περί ληστείας για τις οικογένειες των ανυπότακτων γιατί ο πόλεμος αυτός είναι ο σκληρότερος και κινδυνωδέστερος των αιώνων». Ο νόμος περί ληστείας εφαρμόστηκε τελικά στην Κρήτη αρχικά στα Χανιά (Σεπτέμβριος του 1921) και αργότερα (Μάρτιος του 1922 : « Στην Κρήτη κυνηγούν στα βουνά τους εξεγερθέντες»⁵⁰⁰) επεκτάθηκε στις περιφέρειες Λάκκων και Θερίσου. Φαίνεται πως στην Κρήτη από τον Σεπτέμβριο του 1921 εκδηλώθηκε εκτεταμένη ανυποταξία και ένοπλη δράση,⁵⁰¹ που ίσως να σχετιζόταν και με δολοφονικές επιθέσεις σε Μουσουλμάνους⁵⁰² για την εκδίωξή τους από το νησί και την οικειοποίηση των περιουσιών τους, δράση όμως που ανησύχησε πολύ περισσότερο την κυβέρνηση, λόγω της βενιζελικής πλειοψηφίας στο νησί. Ο φόβος μήπως ετοιμαζόταν κάποιο κίνημα για την κατάληψη της εξουσίας με ορμητήριο την Κρήτη, έκανε πολύ ευκολότερη την απόφαση για εφαρμογή του νόμου περί ληστείας, παρά την παρέμβαση των Κρητών αντιπροσώπων που με στοιχεία κατέδειξαν ότι η λιποταξία στο νησί ήταν στο γενικό μέσο όρο. «Ο Νόμος 1013 περί ληστείας θα εφαρμοστεί στην Κρήτη. Πρόσκληση να παρουσιαστούν (οι ανυπότακτοι) μέχρι 28 Σεπτεμβρίου. Διαφορετικά θα εκτοπίζονται οι συγγενείς».⁵⁰³ Η ίδια όμως εφημερίδα την επόμενη

⁴⁹⁷ *Εμπρός*, 7-9-1921 και *Εστία*, 6,7-9-1921: «Εφοδοί σε σιδηροδρομικούς σταθμούς καταδιωκτικών αποσπασμάτων και στα τραμ. Συνελήφθησαν πάνω από χίλιοι [...]».

⁴⁹⁸ *Εσπερινή*, 25-9-1921.

⁴⁹⁹ *Εσπερινή*, 11-9-1921.

⁵⁰⁰ *Εμπρός*, 21-3-1922.

⁵⁰¹ Σ. Ριζάς, ό.π., σ.300.

⁵⁰² *Εμπρός*, 15-12-1921.

⁵⁰³ *Εμπρός*, 22-9-1921.

μέρα διαμαρτύρεται : «Γιατί μόνο στην Κρήτη οι ανυπότακτοι; Εδώ στην Αθήνα είναι 10.000 και αλλού το ίδιο. Προστατεύει (η κυβέρνηση) τους φίλους; Χρειάζεται ισότητα γιατί είναι κρίσιμες οι στιγμές».⁵⁰⁴ Η αναταραχή στο νησί συνεχίστηκε και τους επόμενους μήνες, όπως και η απροθυμία πολλών να παρουσιαστούν για κατάταξη.⁵⁰⁵ Στον Πειραιά, στο 2^ο λόχο του τάγματος όπου κρατούνταν οι λιποτάκτες και φυγόστρατοι μέχρι να αναχωρήσουν για το μέτωπο, εκδηλώθηκε προσπάθεια ανταρσίας και απόπειρα να δραπετεύσουν από 500 άτομα, με πυροβολισμούς και ένα νεκρό.⁵⁰⁶ Κατασχετήρια περιουσιών επιδίδονται στις οικογένειες των ανυπότακτων, ενώ πληροφορίες ότι το κίνημα ανυποταξίας επεκτείνεται και στη Εύβοια, οδηγεί σε εκκλήσεις να παρουσιαστούν χάριν του ακταδιώκτου των οικογενειών τους.⁵⁰⁷

Στις εφημερίδες απηχείται η αυξανόμενη, από τον Σεπτέμβρη του 1921, τάση ανυπακοής, που κι αν δεν πήρε τη μορφή γενικευμένης αντίδρασης και αμφισβήτησης, είναι ενδεικτική της κόπωσης της ελληνικής κοινωνίας που την κατέβαλε το οικονομικό και ανθρώπινο κόστος του πολέμου. Οι πρώην στρατιώτες, μετέπειτα πολίτες και πάλι επιστρατευμένοι, γνώριζαν καλά την απάνθρωπη όψη του πολέμου ήδη από τη συμμετοχή στους Βαλκανικούς και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Κάποιοι είχαν μόλις επιστρέψει από τη Θράκη, άλλοι έπαιρναν άδεια λίγων ημερών και η εμπειρία τους από το πεδίο μπορούσε ως ένα βαθμό να μεταγγιστεί στο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον τους. Όσο κι αν η δημόσια καταδίκη της

⁵⁰⁴ Πάντως σύμφωνα με τον Σ. Ριζά τα αποτελέσματα από τη δράση της Γενικής Διοίκησης ήταν πενιχρά. Σ. Ριζάς, ό.π. σ. 301.

⁵⁰⁵ *Εμπρός*, ενδεικτικά, 19-11-1921, και 30-11-1921. Στο τελευταίο φύλλο δημοσιεύονται τηλεγραφήματα από το Ηράκλειο, προέδρων σωματείων, συντεχνιών και συλλόγων με δηλώσεις αφοσίωσης στην κυβέρνηση και εναντίον «των κακούργων των φιλοτάραχων δυτικών νομών» (τα βενιζελικά Χανιά), και πρόταση «να μετατεθεί η διοίκησης εδώ στον νομιμόφρονα πληθυσμό των ανατολικών νομών». Εντυπωσιάζει η τοπικιστική αντιπαλότητα και η προσπάθεια εκμετάλλευσης του γεγονότος παράλληλα με την απόσχιση της κατηγορίας της λιποταξίας για το νησί. Επιπλέον ο φιλελεύθερος βουλευτής του νομού (Παπαδάκης) γράφει πως διαβεβαιώθηκε από τον άλλο βουλευτή του νομού (Κατοπότη) ότι «άκρα τάξις επικρατεί[...] ευτυχώς το μικρόβιο της ανυποταξίας δεν μετεδόθη ανατολικά. Τα λίγα κακοποιά στοιχεία εσίγησαν. Να αποκλειστούν τα βίαια κινήματα. Θέλουμε ομαλότητα». Και 1-5-1922 και 2-5-1922, όπου ζητείται να προσέλθουν όλοι οι φυγόστρατοι και θα μείνουν ακαταδιώκτες οι οικογένειές τους ενώ θα αναγνωριστούν οι οικογενειακές ανάγκες τους.

⁵⁰⁶ *Εμπρός*, 21-3-1921.

⁵⁰⁷ *Εμπρός*, 21-3-1921 και 2-5-1922

λιποταξίας-ανυπακοής (κουραμπιεδισμός, αρουραίοι)⁵⁰⁸ και οι νομικές κυρώσεις ήταν αυστηρές, πολλοί δεν πείθονταν πια από το ιδανικό του πολέμου που δοξάζει και ηρωοποιεί για χάρη του έθνους και της πατρίδος. Η κατάσταση των οικογενειών τους, η φτώχεια, η αδυναμία να αντεπεξέλθουν στις αγροτικές εργασίες, έφτανε και στο μέτωπο μέσα από τις λογοκριμένες βέβαια επιστολές, και ερχόταν να προστεθεί στις κακουχίες που οι ίδιοι βίωναν.

Παράλληλα αυξάνονται και οι επιστολές στρατιωτών με παράπονα από το μέτωπο, που δημοσιεύονται στις εφημερίδες. Ενώ μέχρι το τέλος του καλοκαιριού, οι δημοσιεύσεις επιστολών αφορούσαν αφηγήσεις ηρωισμού, προτροπές «να έρθει ο Κώτσος να τελειώνουμε», και διαβεβαιώσεις υψηλόβαθμων ότι όλα βαίνουν καλώς, από το Σεπτέμβριο πληθαίνουν οι καταγγελίες για άνιση μεταχείριση και τα παράπονα για τις συνθήκες διαβίωσης. Τις περισσότερες δημοσιεύει το *Εμπρός* που αποσύρει σταδιακά λόγω των χειρισμών στο εθνικό ζήτημα -όπως τουλάχιστον αφήνει να φανεί- τη στήριξή του στις κυβερνητικές επιλογές. Έτσι δημοσιεύονται επιστολές που εκφράζουν τη δυσαρέσκεια για μετακίνηση αξιωματικών από τη Θεσσαλονίκη στο μέτωπο, αν και στην Αθήνα «μένουν στη γραφειοκρατική ραστώνη νέοι και δυνατοί ενώ άλλοι έχουν τραυματιστεί δύο και τρεις φορές και μετά από ολιγοήμερη άδεια ξαναστέλνονται!» «Ντροπή! Να περιορίσει η κυβέρνηση τις εδώ ανάγκες στο ελάχιστο», σχολιάζει η εφημερίδα.⁵⁰⁹ Μια επιστολή με πλήρη στοιχεία μάλιστα, γραμμένη από έναν λοχία του μετώπου διαμαρτύρεται για τη μη σύλληψη από την αστυνομία των Μυκηνών δύο από διετίας λιποτακτών, ο ένας εκ των οποίων είναι ο γιός του προέδρου της κοινότητας. Αναρωτιέται μήπως δωροδοκήθηκαν οι αρχές ή έλαβαν «μπιλιέτα» από βουλευτές.⁵¹⁰ Παράπονα επίσης για τις ταχυδρομικές υπηρεσίες εκφράζονται από τις εφημερίδες, καθώς αργούν πολύ να φτάσουν τα δέματα και οι επιστολές των οικογενειών στους φαντάρους, ενώ σημειώνονται και κλοπές.⁵¹¹

⁵⁰⁸ Ενδεικτικά : *Εμπρός*, 10,11-9-1921. « Να διαβάσουν οι οικογένειες που ενισχύουν τον «κουραμπιεδισμό» την επιστολή του διοικητή μεραρχίας για τους νεκρούς» και, «Καταδίωξις αρουραίων. Τώρα και στα περίχωρα της Αττικής, ανάμεσα στους αγρότες».

⁵⁰⁹ *Εμπρός*, 11-9-1921.

⁵¹⁰ *Εμπρός*, 25-9-1921. Η εφημερίδα στο ίδιο φύλλο υποδεικνύει ότι στο Μαυρολιθάριο Φωκίδας ο αστυνομικός διευθυντής είχε 20-30 λιποτάκτες. Έπιασε τις γυναίκες, τις κράτησε στην αστυνομία και την άλλη μέρα οι ανυπότακτοι είχαν παρουσιαστεί και οι γυναίκες επέστρεψαν σπίτια τους.

⁵¹¹ Στην ίδια, «να πάνε γρήγορα και άκλεφτα!» και 11-10-1921.

Οι ανταποκρίσεις τώρα από την πρώτη γραμμή δεν αφορούν μόνο πράξεις ηρωισμού και αυτοθυσίας αλλά και περιγραφές των δυσκολιών που εμφανίζουν την αντιηρωική και αποκρουστική όψη των στερήσεων του πολέμου για τους στρατιώτες. Σε μια δεύτερη ανάγνωση βέβαια είναι κι αυτές που τους καθιστούν ήρωες στα μάτια του έθνους. «Πεινούσαν[...] έτρωγαν καθημερινά βρασμένο σιτάρι, αλλά μετά πάθαιναν κοιλιακά. Κάποιοι έλεγαν ότι τρώνε τα κόλυβά τους, άλλοι τα κόλυβα του Κεμάλ. [...] ούτε νερό, ούτε ξύλα, ούτε φωτιά γιατί θα τους έβλεπε ο εχθρός». «Φρικτή η ζωή στην Ανατολή, είπε δυτικός που γύρισε πρόσφατα. Στερούνται τα πάντα. Αν συνεχίσετε έτσι θα υποκύψουν».⁵¹² Σε μια άλλη επιστολή ο γυιός γράφει στον κηπουρό πατέρα του να του στέλνει 25 δραχμές το μήνα γιατί δεν έχει για τσιγάρα. Τα χρήματα που παίρνει αρκούν μόνο για το πλύσιμο των ρούχων και για καφέ, ενώ αν και έχει μόνο 50 λεπτά, δεν μπορεί να δανειστεί επειδή είναι νέος εκεί. Δεν παραλείπει βέβαια να τονίσει «κι ας πεθάνω περήφανος [...] ή τον θάνατον ή την γενικήν ελευθερίαν. [...]πήρα χρυσούν σταυρόν στο Εσκή Σεχίρ».⁵¹³

Άλλοι χρησιμοποιούν τις εφημερίδες για να προωθήσουν τα αιτήματά τους για αναστολή και να αποφύγουν την πειθωριοποίησή τους, οικονομική και κοινωνική, λόγω του πολέμου. «Φωνή διδασκάλων από το μέτωπο. Να δοθεί αναστολή σε όλους τους δημοδιδασκάλους τώρα που ανοίγουν τα σχολεία και όχι μόνο σε εκείνους της Μακεδονίας και της Θράκης».⁵¹⁴

«Ηρωες αγρότες λησμονούμενοι. «Εμείς οι εναπομείναντες οι οποίοι μένομεν νυχθημερόν εις τα χαρακώματα διά την τιμήν της πατρίδος[...] οι κατεστραμμένοι υλικώς, που δεν αφήσαμεν μονόλεπτον εις τας οικίας μας δεν δικαιούμεθα κλήρου;[...] Στο Λιόπεσι Αττικής μοιράζουν απαλλοτριούμενα της μονής Πεντέλης και μάλιστα στον Γέρακα, χωρίς να λάβουν εμάς υπ' όψιν και τα ορφανά από το 1912 μέχρι σήμερα, σε διαφόρους μη επιστρατευθέντας, που δεν άφησαν πάστες στα ζαχαροπλαστεία Αθηνών, και μερικούς κουραμπιέδες που δεν ξέρουν τον χειρισμό του μάνλιχερ. Να το θυμίζετε στον Υπουργό Γεωργίας γιατί εμείς είμαστε τόσο μακριά στα ενδότερα της Μικράς Ασίας που μας ξέχασε, μήπως με την επάνοδο συμβούν θλιβερά γεγονότα για την απομάκρυνσή μας από τα κτήματα. Έφεδροι, οι πολεμήσαντες και πολεμούντες υπέρ της Εθνικής Ιδέας.»

⁵¹² *Εμπρός*, 22, 27-9-1921 αντίστοιχα.

⁵¹³ *Εμπρός*, 30-4-1922.

⁵¹⁴ *Εμπρός*, 26-9-1921.

Ακολουθούν τα ονόματα με ιδιότητες όπως «πατέρας τριών παιδιών», «ορφανός», «τρία αδέρφια στο στρατό», «προστάτης», κλπ. Το ενδιαφέρον εδώ δε βρίσκεται μόνο στην έκφραση της αγωνίας και του φόβου των εφédρων για όσα συμβαίνουν στα μετόπισθεν χωρίς αυτούς, και για τη συντήρηση των οικογενειών τους, ούτε στην ανοιχτά εκπεφρασμένη απειλή, αλλά στην αξιοποίηση της απουσίας τους για εξαίρεσή τους από τη διανομή γης. Μάλιστα πρόκειται και για μια περιοχή όπου οι φιλοβασιλικοί και οι κυβερνώντες έχουν τα πιο ισχυρά ερείσματα, επομένως δεν τίθεται ούτε θέμα πολιτικής αντιπαλότητας. Κι εδώ, όπως και στην περίπτωση της Κρήτης, όπως και στα δέματα που στέλνονταν με το ταχυδρομείο,⁵¹⁵ στην «αισχροκέρδεια», τις αναστολές⁵¹⁶ και την οικονομία του πολέμου, πολλοί, από τους πιο «μικρούς» ως τους πιο ισχυρούς βρήκαν την ευκαιρία να κερδίσουν.

Σε άλλες επιστολές αξιωματικοί του μετώπου διαμαρτύρονται ότι η κυβέρνηση προνοεί για τις οικογένειες εκείνων που μένουν στη ζώνη του εσωτερικού, ενώ όσοι είναι στο μέτωπο έχουν διπλάσια βάρη και παίρνουν λιγότερα χρήματα. Ακόμα και τα βιβλία πάνε, όπως λένε « στους κουραμπιέδες των μετόπισθεν». Υπάρχουν όμως και άλλες που δημοσιεύονται και ζητούν να σταλούν στο μέτωπο εφόδια για τους στρατιώτες, γραφική ύλη, μουσικά όργανα για την επιτροπή ψυχαγωγίας, ακόμα και εξοπλισμός για να παίζουν ποδόσφαιρο τις μέρες της αναμονής που τους φθείρουν ψυχικά.⁵¹⁷ Γενικότερα πάντως οι φωτογραφίες που δημοσιεύονται στις εφημερίδες από το μέτωπο, δείχνουν τους στρατιώτες στη ζωή του στρατοπέδου,⁵¹⁸ σε πορείες, ή σε ώρες σχόλης, σε αντιστοιχία και με τα

⁵¹⁵ «Ολίγη εντροπήν! Παράπονο στρατιώτη από την ταχυδρομικήν υπηρεσίαν: Περίμενα δύο επιστολές από την αρραβωνιαστικιά μου, 30 Αυγούστου και 2 Σεπτεμβρίου. Η πρώτη περιείχε μικρό σταυρουδάκι, η δεύτερη φωτογραφία της. Κάποιος τα κράτησε». *Εμπρός*, 13-12-1921.

⁵¹⁶ Εκτός από εκείνους που παρείχαν ψεύτικα έγγραφα αναστολών ή διαβατήρια για το εξωτερικό, υπήρχαν και κάποιοι που προσποιούμενοι ελεγκτικά όργανα έπαιρναν χρήματα για να αφήσουν ελεύθερους όσους ανυπότακτους δήθεν συνελάμβαναν. *Εμπρός*, 14-12-1921.

⁵¹⁷ *Εμπρός*, 26-4-1922, 1-5-1922 και *Εστία*, 10,11-1921 : «Η δέκατη μεραρχία ζητάει κάλτσες φανέλλες, μπάλες για φούτμπολ[...] ανδρικότατον παιχνίδι».

⁵¹⁸ Οι ίδιοι οι στρατιώτες, ιδιαίτερα μετά την παύση των επιχειρήσεων από τα τέλη του 1921 και μέχρι τον Αύγουστο του 1922, προχώρησαν στην έκδοση πάνω από 20 ολιγοσέλιδων εφημερίδων στο Μικρασιατικό μέτωπο για να καλύψουν την ανάγκη πληροφόρησης σχετικά με το χώρο τους, τον ιδιαίτερο μικρόκοσμο του στρατοπέδου του μετώπου. Οι λόγοι γι' αυτές τις εκδόσεις ήταν ίσως η ανάγκη για αποφόρτιση και ψυχαγωγία, καθώς πολλές από αυτές ήταν σατιρικές, η χαλάρωση της πειθαρχίας και η πλήξη, η ανάγκη για έκφραση. Στις εφημερίδες αυτές, μερικές από τις οποίες

κινηματογραφικά επίκαιρα, που ελέγχονται πάντως από το Υπουργείο Εξωτερικών.⁵¹⁹ Οι δηλώσεις της στρατιωτικής ηγεσίας είναι πάντα καθησυχαστικές στον Τύπο, ακόμα κι όταν όλοι γνωρίζουν τις δυσκολίες. Ενώ ο ίδιος ο αρχιστράτηγος Παπούλας έχει έρθει πολλές φορές σε επαφή με «Αμυνίτες» για την οργάνωση του σχεδίου αυτονομής και αυτοάμυνας της περιοχής της Σμύρνης,⁵²⁰ σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Εστία* της Σμύρνης, στις 2-2-1922 δηλώνει: «Ο στρατός είναι υπέρ ποτέ καλά. Οι στρατιώται αναπαύονται, τρέφονται καλά, είναι ενδεδυμένοι καλά, διασκεδάζουν, περιμένουν. – Περιμένουν τι; - Τι περιμένει ένας στρατός;»

Αυτά που συμβαίνουν στο μέτωπο, φτάνουν συνεπώς μόνο στον απόηχό τους στον ελλαδικό χώρο. Το *Εμπρός* γράφει διαρκώς για την ανάγκη αφοπλισμού ντόπιων ταραχοποιών στοιχείων που με το πρόσχημα της στήριξης των επαναστατών του Κεμάλ διασαλεύουν την τάξη σε βάρος του φιλήσυχου πληθυσμού. Ο στρατός θα επιβάλλει την τάξη αν δεν καταθέσουν τα όπλα, με τυφεκισμούς και καταστροφή των περιουσιών τους.⁵²¹ Οι εχθρικοί πληθυσμοί και ο αφοπλισμός τους είναι σημαντικό πρόβλημα για τους στρατιώτες καθώς εντείνουν το αίσθημα της εχθρικής περικύκλωσης, ενώ επιπλέον πρέπει να επιτάσσουν τις περιουσίες τους γιατί δεν υπάρχουν επαρκή εφόδια. Εκ των υστέρων, έγιναν γνωστές οι λιποταξίες και ανταρσίες στο στράτευμα, η χαλάρωση της πειθαρχίας και οι ομάδες λιποτακτών που επιδίδονταν σε κλοπές και ληστείες.⁵²²

Φτάνοντας πια στο καλοκαίρι του 1922, οι αντοχές των στρατιωτών και των οικογενειών τους έχουν εξαντληθεί. Τα φαινόμενα απειθαρχίας και λιποταξίας έχουν πολλαπλασιαστεί και ο ίδιος ο αρχιστράτηγος Χατζηανέστης που αντικατέστησε τον

υποστηρίζονταν με χαρτί και υλικό από κάποιες από την ηπειρωτική Ελλάδα όπως η *Νίκη*, βρίσκει κανείς τη σάτιρα του εχθρού, των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά και – συγκαλυμμένα – κάποιων ανωτέρων ή συμπολεμιστών, τα προβλήματα της στρατιωτικής ζωής και των ελλείψεων βασικών αγαθών. Ελάχιστες αναφορές στον σκοπό του πολέμου, τον πατριωτισμό ή τη Μεγάλη Ιδέα υπάρχουν, είτε γιατί θεωρούνταν δεδομένα, είτε γιατί πλέον αυτό που τους απασχολεί είναι η ζωή του στρατοπέδου και η νοσταλγία για τη ζωή που άφησαν. Για εικόνες των εφημερίδων αυτών βλ. Παράρτημα, εικ. 5.

Τα στοιχεία και οι εικόνες ανακτήθηκαν από : https://www.efsyn.gr/nisides/328800_oi-efimerides-toy-mikrasiatikoy-metopoy.

⁵¹⁹ Φ. Λαμπρινός, *Ισχύς μου...*, ό.π., σ. 172, 176.

⁵²⁰ Γ. Γιαννιλόπουλος, ό.π., σ. 190, 194.

⁵²¹ *Εμπρός*, 29-9-1922 και *Εστία*, 2-10-1921.

⁵²² Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 298-302 και Τ. Κωστόπουλος, ό.π., σ. 115.

Παπούλα αποδοκιμάστηκε κατά τη διάρκεια επιθεωρήσεων συνταγμάτων.⁵²³ Το καλοκαίρι του 1922 ακόμα και γιατροί αρνούνται να μεταβούν στο μέτωπο και περνούν στρατοδικείο,⁵²⁴ ενώ οι οικογένειες των εφέδρων δεν έχουν λάβει από τον Απρίλιο τα επιδόματα της κρατικής βοήθειας.⁵²⁵ Στον Ελλαδικό χώρο όμως όταν άρχισε η κεμαλική επίθεση, η κοινή γνώμη αγνοούσε την αληθινή κατάσταση του μετώπου.⁵²⁶ Οι επιστολές των στρατιωτών, λογοκριμένες όπως ήταν και οι ολιγοήμερες άδειες κάποιων, δεν επαρκούσαν για να αναδείξουν στη δημόσια σφαίρα αυτά τα ζητήματα. Τα ημερολόγια των στρατιωτών και οι προσωπικές μαρτυρίες, όταν αργότερα ήρθαν στο φως και μελετήθηκαν, έρριξαν περισσότερο φως, και ανέδειξαν και τις άλλες, τις πιο σκοτεινές σελίδες αυτού του πολέμου : τις εθνοκαθαρτικές πολιτικές, την ηθική διάβρωση, τον ανθρώπινο πόνο και την πίεση της ανάγκης, την αναξιοπρέπεια της πείνας και το φόβο του θανάτου.

Στην ενότητα αυτή παραλείφθηκαν από το δημόσιο λόγο που εκτέθηκε, οι σελίδες δόξας, οι έπαινοι για τον ηρωισμό και την αυτοθυσία των στρατιωτών, η ανάδυση της συντροφικότητας και της αλληλεγγύης μεταξύ τους, η ανθρωπιά που

⁵²³ Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 333.

⁵²⁴ *Πρωία*, 14-8-1922.

⁵²⁵ *Ριζοσπάστης*, 14-8-1922. Στο ίδιο άρθρο μιλά για σταδιακή συνειδητοποίηση εκ μέρους των λαϊκών τάξεων των δεινών εξαιτίας του πολέμου και για επερχόμενη λαϊκή θύελλα.

⁵²⁶ Μετά το καλοκαίρι του 1921 ιδιαίτερα, στρατιωτικές προσωπικότητες όπως ο Ν. Τρικούπης, διοικητής του Β' σώματος στρατού και ο Στ. Γονατάς, κάνουν λόγο για χιλιάδες λιποτάκτες και ανυπότακτους, ενώ ο δεύτερος για λιποταξίες ανά ομάδες και στάση στο 4^ο σύνταγμα πεζικού τον Ιανουάριο του 1922. Ο στρατός προέβαινε συνεχώς σε επιτάξεις γιατί δεν είχε χρήματα, τονίζει. Κυκλοφορούσαν φήμες για 50.000 λιποτάκτες και υπήρχε πάντα ο φόβος μήπως οι στρατιώτες που πήγαιναν με ολιγοήμερες άδειες στην Ελλάδα, δεν επέστρεφαν. Βλ. Σ. Ριζάς, ό.π., σ. 298,302. Η Αμερικανική πρεσβεία μάλιστα, εκτιμούσε ότι οι λιποτάκτες στο μέτωπο θα ήταν πιο πολλοί, αν δε μεσολαβούσε η θάλασσα και θεωρούσε ότι πιθανότατα δε θα υπήρχε εσωτερικό πρόβλημα στην Ελλάδα αν απέσυρε το στρατό, γιατί οι περισσότεροι ήθελαν να γυρίσουν. Ό.π., σ. 311. Μεταγενέστερες πηγές (ΓΕΣ 1966) αλλά και αναφορές των κατηγορουμένων στη «δίκη των εξ», (βλ. Σ. Ριζάς, ό.π., σ.302-303) θεώρησαν ως καθοριστικά διαβρωτική την οργανωμένη δράση ανάμεσα στους στρατιώτες του ΚΚΕ, με διακίνηση φυλλαδίων και εφημερίδων που προέτρεπαν σε ανυπακοή για τον τερματισμό του πολέμου. Στην υπαρκτή όμως αυτή δράση, δεν μπορεί να αποδοθεί ο τεράστιος αριθμός λιποτακτών και ανυπότακτων τόσο στο μέτωπο όσο και στον Ελλαδικό χώρο, είναι δε αντιφατική η προσπάθεια απόδοσης ευθυνών στο ΚΚΕ και τη δράση του, με το πνεύμα των άρθρων που δημοσίευσε ο εκδότης της *Καθημερινής* το καλοκαίρι του 1922, «Οίκαδε» (14-8-1922) και «Πομερανοί» (17-8-1922) όπου από άλλη σκοπιά βέβαια, και κατόπιν εορτής, παρότρυνε να μη θυσιάσει η Ελλάδα «άλλους Πομερανούς» για την Ανατολή.

πολλοί έδειξαν στις άγριες συνθήκες της πολεμικής περιπέτειας. Αναδείχθηκαν στις προηγούμενες ενότητες για τις πολεμικές επιχειρήσεις και τους νεκρούς και τραυματίες του πολέμου, στο βαθμό που απηχούνταν στη δημόσια σφαίρα και με βάση τις αξίες και αξιολογήσεις της εποχής. Στόχος εδώ ήταν να φανεί η ασυνέχεια ανάμεσα στις διακηρύξεις για τις επιτυχίες και για την εθνική συναίνεση στον πόλεμο («Γιατί πολεμάμε;») που θεωρήθηκε δεδομένη αφ' ενός, και στο βίωμα του πολέμου και της επιστράτευσης για τους στρατιώτες αφ' ετέρου, όσο τουλάχιστον ήταν δυνατό αυτό να καταγραφεί στον κυρίαρχο δημόσιο λόγο.

«Τραγωδία απροσδόκητος εκλόνισε την Ελληνικήν ψυχήν. Ο Στρατός της Μικράς Ασίας προβαίνει εις μίαν πρωτότυπον απεργίαν. Εκκενώνει τα διά τόσου αίματος και χρήματος κτηθέντα εδάφη άτινα η διπλωματία επεδίκασεν εις τον Κεμάλ. Την αποχώρησιν επακολουθεί των Μουσουλμανικών ορδών επιδρομή». Έτσι περιέγραψε η *Πινακοθήκη* του Ιουλίου – Αυγούστου 1922 την ήττα και την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία, που με το ηθικό και την αντοχή εξαντλημένα βίωσε το τέλος της μικρασιατικής περιπέτειας.⁵²⁷

⁵²⁷ Για το χαρακτηρισμό της ήττας και της άτακτης υποχώρησης ως «απεργίας» και άρνησης των στρατιωτών να πολεμήσουν βλ. και Τ. Κωστόπουλος, ό.π., σ. 124-125.

Κεφάλαιο Τρίτο

Τα Μετόπισθεν

3.1. Γιορτές και Πανηγύρια. Μια ιστορία πολλών σελίδων. (ή «The «festivalization» of every day's life»)⁵²⁸

«Τι ζητωκραυγάζετε; Ηττηθήκαμε.»

Η φράση αυτή που αποδίδεται στον Ν. Πλαστήρα όταν έφιππος κατευθυνόταν προς το Σύνταγμα μετά την ήττα το Σεπτέμβρη του 1922,⁵²⁹ δείχνει ίσως όχι μόνο την έλλειψη πληροφόρησης στην Αθήνα για τα δραματικά γεγονότα του πολέμου στη Μικρά Ασία, αλλά και το κλίμα μέσα στο οποίο είχε συνηθίσει να ζει και να εκφράζεται δημόσια ο κάτοικος της πόλης τα χρόνια που προηγήθηκαν. Υποδοχές, πανηγυρισμοί, τελετές, επινίκια, παρελάσεις, δοξολογίες, δημόσιοι εορτασμοί, βασιλικοί γάμοι και κηδείες, φωταγωγήσεις, μουσικές και θούρια στις κεντρικές πλατείες συνθέτουν τη μια όψη της καθημερινότητας, παράλληλα με τις διαδηλώσεις, τα αιματηρά επεισόδια του διχασμού, το κυνήγι των λιποτακτών στα νυχτερινά κέντρα και τους δρόμους.

Το πλήθος των εορτασμών, υποδοχών και πανηγυρισμών εντυπωσιάζει. Μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των δημόσιων εκδηλώσεων δείχνει προς την κατεύθυνση της «εθνικοποίησης» των μαζών κατά την έκφραση του Mosse,⁵³⁰ και άντλησης πολιτικής νομιμοποίησης από την εκάστοτε εξουσία με βάση το εθνικό ζήτημα αλλά και τα επίδικα του Διχασμού. Το έθνος και οι συμβολισμοί του είναι πάντοτε παρόντα στις δημόσιες εκδηλώσεις της περιόδου, ταυτόχρονα με την προσπάθεια οικειοποίησης των εκάστοτε διπλωματικών ή στρατιωτικών επιτυχιών από την πολιτική εξουσία και καλλιέργειας ενός κλίματος εθνικής δικαίωσης που θα δικαιολογούσε τις θυσίες στις οποίες υποβάλλονταν οι πολίτες. Ακόμα κι αν δεν υπήρχαν οι επιτυχίες, επινοούνταν, αφορμές για πανηγυρισμούς ανακαλύπτονταν ενώ αξιοποιήθηκε η παράδοση των τελετών και εορτασμών των εθνικών επετείων και των

⁵²⁸ Φράση που δανείστηκε από τον Thomas Blanc, «In search of the true Italy. Emotional practice and the nation in Fiume 1919/1920», στο A. Stynen, M. Van Ginderachter, X. M. N. Seixas, *Emotions and everyday nationalism in modern European history*, Routledge, London and New York 2020, p. 107-127.

⁵²⁹ Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, «Ο Στρατηγός Πλαστήρας 1922», στο *Αφιέρωμα, Η Ιστορία μιας πόλης*, <https://www.lifo.gr/various/1921-22-prin-apo-ti-megali-itta>.

⁵³⁰ G. Mosse, *The nationalization of the masses Political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reigh*, Ίθακα Λονδίνο, Cornell University Press, 1975.

δυναστικών εορτασμών που είχε ήδη δημιουργηθεί από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}.⁵³¹

Οι δημόσιες εκδηλώσεις αυτού του είδους κατά την περίοδο που εξετάζουμε μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε εθνικές επετείους, εορτασμούς διπλωματικών και στρατιωτικών επιτυχιών, υποδοχές πολιτικών προσώπων, εκδηλώσεις και γιορτές που σχετίζονται με τη βασιλική οικογένεια. Σ' αυτές πρέπει να προστεθούν και η τελετή της αναχώρησης του Κωνσταντίνου για το μέτωπο, τα μνημόσυνα προς τιμήν των πεσόντων και των τραυματιών, πολιτικές επέτειοι όπως το δημοψήφισμα και η επάνοδος του Βασιλιά, ονομαστικές γιορτές του Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου, δημόσιες γιορτές προς τιμήν των τραυματιών.

Οι εθνικές επέτειοι έχουν βέβαια ιδιαίτερη θέση ως «περιχαρακωμένες»⁵³² - λόγω της θεσμικής τους υπόστασης και της διάκρισής τους από την καθημερινότητα - περιοχές της κοινωνικής ζωής αλλά και λόγω του ρόλου τους στη διαδικασία οικοδόμησης συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων που σχετίζονται με το έθνος. Οι μαζικές δημόσιες τελετουργίες και δημόσιες γιορτές με τις παρελάσεις, τις λαμπαδηφορίες και τους συμβολισμούς τους, σχεδιασμένες από «τα πάνω», εκτός από ψυχαγωγικό θέαμα για τις αστικές κυρίως μάζες, σκηνοθετούν και επιτελούν την εθνική ταυτότητα,⁵³³ την οποία τα άτομα ενσωματώνουν και σωματοποιούν με την παρουσία και την ψυχική και σωματική συμμετοχή τους. Όμως οι εθνικές επέτειοι, επαναλαμβανόμενες σε τακτά χρονικά διαστήματα, επιτελούν και σωματοποιούν την ιστορική μνήμη,⁵³⁴ ανάλογα πάντοτε με τα προτάγματα του παρόντος.

Έτσι, ενώ το 1920 η εθνική επέτειος δε φαίνεται να γιοτάστηκε με ιδιαίτερη λαμπρότητα⁵³⁵ εν αναμονή των εξελίξεων των διαπραγματεύσεων για τα εθνικά και

⁵³¹ Χ. Κουλούρη . «Γιορτάζοντας το Έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα», στο Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα, Ασίνη, 2012, σ. 181-210.

⁵³² Χ. Κουλούρη, *Φουστανέλες και Χλαμύδες, Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αλεξάνδρεια, 2020, σ. 33.

⁵³³ Στο ίδιο, σ. 32-33.

⁵³⁴ Στο ίδιο, σ.30.

⁵³⁵ Ελάχιστες αναφορές υπάρχουν στις εφημερίδες, όπως η πρόταση να καθιερωθεί ως εορταστική η ημέρα του εθνικού ποιητή Δ. Σολωμού, πρόταση στην οποία ανταποκρίθηκαν σύλλογοι και σωματεία για τη συγκέντρωση χρημάτων, η Ένωση Ελλήνων Θεατρικών Συγγραφέων, ο Σύλλογος των Μουσικών και το Συμβούλιο Προσκόπων. *Εστία*, 19-3-1920. Όμως από τον Αύγουστο του 1919, έχουν προκηρυχθεί δύο μουσικοί διαγωνισμοί του Ωδείου Αθηνών και της Επιτροπής Εκατονταετηρίδας για

με το Θρακικό ακόμη σε εκκρεμότητα, ο σχεδιασμός για τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας της ελληνικής επανάστασης, που είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα,⁵³⁶ συνεχιζόταν και συνεχίστηκε με νέα επιτροπή εκατονταετηρίδας, όταν ο Βενιζέλος έχασε τις εκλογές το Νοέμβριο του 1920. Στις 14 Μαρτίου 1921, επικεφαλής της επιτροπής ορίστηκε ο πρίγκηπας Νικόλαος, γνωστός φιλότεχνος και για τις σχέσεις του με τον πνευματικό και καλλιτεχνικό χώρο.⁵³⁷ Ξεκίνησε η συγκέντρωση κειμηλίων από τις οικογένειες των αγωνιστών και τους απογόνους των ηρώων του 1821, εγκρίθηκε πίστωση από το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο του Υπουργείου Εθνικής οικονομίας για έκθεση αντικειμένων και δαντελλών υπό την πριγκήπισσα Αλίκη, και κηρύχθηκε τριήμερος εορτασμός.⁵³⁸ Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε έκθεση χειροτεχνήματος από την Άλωση μέχρι το 1921, έκθεση Ελλήνων καλλιτεχνών, σχολική έκθεση 1000 αντικειμένων και έκθεση ελληνικών γουναρικών στο Ζάππειο.⁵³⁹ Στα σχολεία ορίστηκε από την παραμονή της επετείου, να γίνει σημαιοστολισμός, να εκφωνηθούν πανηγυρικοί και να μεταβούν τα σχολεία της Αθήνας στο πεδίο του Άρεως, για τη στέψη των Ιερολοχιτών. Ο δήμος της Αθήνας προγραμματίσει την πρώτη ημέρα έναρξη με εμβατήρια από μουσικούς της φρουράς, στρατιωτική χορωδία που θα τραγουδούσε το βασιλικό Θούριο, όπως ονόμαζαν οι βασιλόφρονες το τραγούδι *Του Αητού ο γιός*, που αντικατέστησε τον *Ύμνο του Βενιζέλου* του Μ. Καλομοίρη, δεήσεις και στέψεις των τάφων των ηρώων στο πρώτο νεκροταφείο και στέψη του τάφου του Καραϊσκάκη και Μιαούλη στο Φάληρο.⁵⁴⁰ Την 25^η Μαρτίου

τον Ύμνο της Εκατονταετηρίδας που κηρύχθηκαν τελικά άγονοι. *Πινακοθήκη*, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1919.

⁵³⁶ Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 489.

⁵³⁷ *Εσπερινή*, 15-3-1921. Μεταξύ των προσώπων που συμμετείχαν σε διάφορες υποεπιτροπές, ήταν ο Μητροπολίτης Δρυινουπόλεως, ο Δήμαρχος Αθηναίων, καθηγητές πανεπιστημίου όπως ο Καρολίδης, μέλη των φιλοβασιλικών Λαϊκών πολιτικών συλλόγων, καθηγητές, δικηγόροι, που συνέβαλαν στην εκλογική νίκη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Παράλληλα με Βασιλικό Διάταγμα εγκρίθηκε ποσό 1.000.000 δραχμών για τα έξοδα της διακόσμησης και φωταγώγησης της πόλης των Αθηνών.

⁵³⁸ *Εσπερινή*, 7-2-1921.

⁵³⁹ *Εσπερινή*, 14-3-1921.

⁵⁴⁰ Οι εθνικές εκδηλώσεις με επίκεντρο τον Κωνσταντίνο, έδιναν την ευκαιρία να εκφραστούν τα πιο συντηρητικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και οι απόψεις που θα μπορούσαν να ονομαστούν «αντιδραστικές» με την έννοια της νοσταλγικής ωραιοποίησης ενός ιδανικού παρελθόντος, μιας εξιδανικευμένης ‘χρυσής εποχής’ στην οποία πρέπει η κοινωνία και το έθνος να επιστρέψουν. (Για την έννοια της πολιτικής αντίδρασης βλ. Μ. Lila, *Ο Ναυαγισμένος Νους, Σχετικά με την Πολιτική Αντίδραση*, Αθήνα, Επίκεντρο). Έτσι, λίγο πριν τη στέψη του τάφου του Καραϊσκάκη στο Φάληρο, σε

έγινε στρατιωτική παράταξη όχι παρέλαση, στους δρόμους, ενώ η άφιξη του Βασιλιά και της βασιλικής οικογένειας στη Μητρόπολη έγινε με πομπή, όπως συνηθιζόταν, αφού είχε ήδη διαμορφωθεί το τελετουργικό αλλά και οι μνημειακοί και αστικοί χώροι συγκεντρώσεων.⁵⁴¹ Ήταν μια ακόμα ευκαιρία να προσφέρει η βασιλική οικογένεια θέαμα, να αποδείξει πόσο λαοπρόβλητη ήταν, και να ταυτιστεί με τη μνήμη του έθνους.⁵⁴²

Στο Πανεπιστήμιο έγινε στέψη του Ρήγα Φεραίου, του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ και της αναθηματικής στήλης των πεσόντων στους πολέμους φοιτητών.⁵⁴³ Παρατηρούμε ότι οι περισσότερες εκδηλώσεις είχαν το χαρακτήρα μνημοσύνου στους ένδοξους νεκρούς και ήρωες του έθνους, το οποίο καλούταν ακόμα μια φορά σε αιματηρές θυσίες για να πραγματώσει την «ολοκλήρωση» και μεγάλυνσή του.

εκδήλωση προς τιμήν του Κωνσταντίνου, διαβάστηκε το ποίημα του Αχιλλέα Παράσχου, «Οι νεκροί του Φαλήρου: Τω εθνοφιλεί Διαδόχῳ των Πανελληνίων Πόθων», όπου ο ποιητής διαμαρτύρεται για τα θέατρα κοντά στον τάφο, που αναβάζουν επιθεωρήσεις και ιταλικά μελοδράματα: «Του δρόμου τα μαζώματα που στέλνει η Ιταλία[...]». (Ο ποιητής σε όραμα εμφανίζει την Ελλάδα να κάνει προσκλητήριο των αγωνιστών του '21 και γράφει: «Ό τι κι αν λένε η Ελλάς θα είναι πάντα πρώτη[...] και θα την προσκυνήσουνε μια μέρα σαν και πρώτα. Πάλι θα γίνουν βάρβαροι και θα τους δώσει φώτα» <https://anemi.lib.uoc.gr/>). *Πινακοθήκη*, Ιανουάριος Φεβρουάριος 1921. Στο Κορωπί, έγινε η αποκάλυψη της προτομής του Κωνσταντίνου – ανάμεσα στις πολλές που αποκαταστάθηκαν μετά την επάνοδο καθώς είχαν καταστραφεί από βενιζελικούς – με την παρουσία του πρίγκηπα Ανδρέα και με παράταξη στο δρόμο των σχολείων και του λαού χωριστά οι άνδρες από τις γυναίκες, όπως απαιτούν τα πατροπαράδοτα ήθη, που, κατά τη *Εσπερινή*, ήρθε να αποκαταστήσει ο Κωνσταντίνος. *Εσπερινή*, 29-3-1921.

⁵⁴¹ Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 453.

⁵⁴² Η άφιξη και έξοδος του Κωνσταντίνου στη Μητρόπολη, συνοδεύτηκε από ιαχές: «Και στην πόλη Κουμπάρε!» ενώ ο ίδιος ασπαζόταν το Ευαγγέλιο. *Εσπερινή*, 25 Μαρτίου 1921.

⁵⁴³ Πρόκειται πιθανόν για το μνημείο των πεσόντων φοιτητών του πολέμου του 1897, το οποίο ανακαινίστηκε και μεταφέρθηκε στη σημερινή θέση στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών, όταν αυτά πήραν τη σημερινή μορφή τους το Σεπτέμβριο του 1919. Προστέθηκε τότε και νέο μνημείο για τους πεσόντες φοιτητές των ετών 1917 -1918. Βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Πανεπιστήμιο και ηρωικός θάνατος (1897-1919). Ιδεολογία, συμβολισμοί, τελετουργίες», στο *Πανεπιστήμιο: ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές, πρακτικά συμποσίου (Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987)*, τόμ. Α' Αθήνα, σ. 287. Γενικότερα πάντως, το Πανεπιστήμιο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος έκφρασης του εθνικού συναισθήματος της εποχής, με στεφανώματα, ομιλίες, συγκεντρώσεις φοιτητών και διαδηλώσεις, ανεξάρτητα αν – όπως υποστηρίζει ο Γ. Μαργαρίτης, «δε βρισκόταν πια στην πρωτοπορία της εθνικής θρησκείας». Στο ίδιο, σ. 288.

Άλλες εορταστικές εκδηλώσεις τελέστηκαν και τον Απρίλιο σε διάφορες επαρχιακές πόλεις, όμως λόγω της κρισιμότητας των περιστάσεων (πρώτη ήττα στο Ινονού, αποτυχία κατάληψης του Εσκή Σεχίρ στην κακά οργανωμένη επιθετική κίνηση του Μαρτίου και αποτυχία στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου για την αναγνώριση του Βασιλιά και για συμφέρουσα διπλωματική λύση για την Ελλάδα) αποφασίστηκε από την Επιτροπή να επιλεγεί το 1930 ως δεύτερο εορταστικό έτος καθώς θα συνέπιπτε με την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Ελλάδας (3-2-1830) και να αναβληθεί ουσιαστικά ο πραγματικός εορτασμός.⁵⁴⁴ Για πολλές όμως μέρες το Μάρτιο και τον Απρίλιο η πρωτεύουσα και άλλες πόλεις ζούσαν σε ατμόσφαιρα εθνικής ανάτασης μνήμης, χρέους των συγχρόνων να τιμήσουν τους προηγούμενους αγώνες φέρνοντας σε πέρας και τον τωρινό, αναγεννώντας το μεγαλείο των προγόνων με την ανασύσταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στο πρόσωπο του στρατηλάτη Βασιλιά Κωνσταντίνου.

Γενικότερα, το πρόσωπο (και το σώμα) του Βασιλιά Κωνσταντίνου βρίσκεται στο επίκεντρο κάθε σχεδόν εορτασμού μετά το Δημοψήφισμα και την επάνοδό του το Δεκέμβρη του 1920. Από τη βάφτισή του κιόλας⁵⁴⁵ και την ανάρρησή του στο θρόνο,⁵⁴⁶ ο Κωνσταντίνος σωματοποιούσε για τους βασιλόφρονες τη συνέχεια των Παλαιολόγων, το τρίτο Κ, που θα ανακτούσε την Πόλη, τον προαιώνιο πόθο και καημό του έθνους (Κωνσταντίνος ο ιδρυτής, Κωνσταντίνος ο τελευταίος αυτοκράτορας, Κωνσταντίνος αυτός που θα την ανακτούσε). Βρισκόταν επίσης ανάμεσα στους μάρτυρες του έθνους με τη “θυσία” του όταν άφησε το θρόνο. Οι φιλοβασιλικές εφημερίδες τον αποκαλούν εθνομάρτυρα⁵⁴⁷, και ο ίδιος, παρά την επισφάλεια της υγείας του, ανέλαβε να συνεχίσει το ρόλο του στρατηλάτη, που με επιτυχία είχε παίξει στους Βαλκανικούς πολέμους.

Στην εθνική επέτειο του 1922, ο Κωνσταντίνος εγκαινίασε ηρώο για την εκατονταετηρίδα, με λάφυρα από όλους τους πολέμους του αναγεννημένου έθνους,

⁵⁴⁴ Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 490.

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 344.

⁵⁴⁶ Ενδεικτικά, άρθρο του Γ. Φιλάρτου στην εφημερίδα *Πατρίς*, 8-3-1913.

⁵⁴⁷ Άλλωστε, η βασιλική δυναστεία είναι εθνική, γιατί «τη συνέδεσε και με το αίμα του ο Γεώργιος, που βρίσκεται μεταξύ Κόδρου και Αγίων Μαρτύρων, διότι έπεσε υπέρ του Έθνους». *Πατρίς*, 7-3-1913.

από τη μάχη του Δραγατσανίου, μέχρι τις μάχες του Σαγγαρίου.⁵⁴⁸ Οι εορτασμοί και οι σχεδιασμοί (για το 1930) της εθνικής επετείου της εκατονταετηρίδας, δεν έπαψαν συνεπώς ούτε το δύσκολο χρόνο της ήττας και της οριστικής ματαίωσης των Μεγαλοϊδεατικών ονείρων του έθνους.⁵⁴⁹

Είχαν βέβαια και οι Βενιζελικοί το δικό τους πανεθνικό εορτασμό, που παρακολούθησε πλήθος λαού. Πριν όμως από τη μεγάλη Γιορτή της Νίκης το Σεπτέμβρη του 1920 μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (28-7/ 13-8-1920), η Λέσχη Φιλελευθέρων οργάνωσε τριήμερο εορτασμό για την κατάληψη της Ανατολικής Θράκης τον Ιούλιο⁵⁵⁰ που η *Εσπερινή* ονόμασε Γιορτή του Λαού,⁵⁵¹ υποδεικνύοντας έτσι ότι οι βενιζελικοί δε δικαιούνται να μονοπωλήσουν την εθνική επιτυχία, πράγμα που άλλωστε ήταν και το μόνιμο άγχος των αντιβενιζελικών κάθε φορά που ο Βενιζέλος και οι Φιλελεύθεροι πραγματοποιούσαν εθνικές νίκες στο στρατιωτικό ή διπλωματικό πεδίο. Έγιναν πανηγυρισμοί στους δρόμους, μουσικές, για «το μεγαλύτερον εθνικόν γεγονός γιατί η Αδριανούπολη ήταν το προπύργιο της Κωνσταντινούπολης» αλλά και διαμαρτυρίες, γιατί στη μουσική που ανακρούσαν επαναλαμβανόταν το «Βενιζέλε μας πατέρα της Πατρίδας, Βενιζέλε μας πατέρα της Φυλής»⁵⁵² με τη μουσική του Καλομοίρη. Ο Καλομοίρης ήταν ο μουσουργός και

⁵⁴⁸ *Εμπρός*, 25-3-1922. Το τετράγωνο μαρμάρινο ηρώο, είχε σε κάθε όψη τις προτομές του Καποδίστρια, του Όθωνα, του Γεώργιου και του ίδιου του Κωνσταντίνου. Βλ. Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 349. Έτσι, το δυναστικό παρελθόν ενώνεται με το δυναστικό παρόν, μέσα από τους εθνικούς αγώνες.

⁵⁴⁹ Στις 27-6-1922, ο Υπουργός εσωτερικών Ν. Στράτος, κατέθεσε σχέδιο νόμου « Περὶ συστάσεως επιτροπῆς προς εορτασμόν εκατονταετηρίδος της Ελληνικῆς Παλιγγενεσίας», που ψηφίστηκε ομόφωνα. Στο ίδιο, σ. 492-493. Στην *Πινακοθήκη*, (Μάρτιος – Μάιος 1922), αναγγέλλεται ότι η κεντρική επιτροπή για τον εορτασμό υπό τον Νικόλαο, συνήλθε για εργασία και προμελέτη για το 1930 και συνέστησε 3 υποεπιτροπές, Εορτών, Μνημείων και Δημοσιευμάτων. Και όλα αυτά λίγες μέρες στην πραγματικότητα πριν την καταστροφή.

⁵⁵⁰ Κυριακή Μαμώνη, «Η Θράκη υπό ελληνική διοίκηση (1919-1923)», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 94-95.

⁵⁵¹ *Εσπερινή*, 6, 16 Ιουλίου 1920.

⁵⁵² «Βενιζέλε μας πατέρα της πατρίδας,

Βενιζέλε μας πατέρα της φυλής

κάθε πόθου μας και κάθε μας ελπίδας

είσαι συ ζωή και φως κι αγωνιστής.

Ζήτω ζήτω η λευτεριά, ζήτω κι ο Λευτέρης

που `ναι πρώτοι στη γραμμή μας λεβεντογενιά.

Βενιζέλε τι χαρά, μόνο συ το ξέρεις

συνθέτης της βενιζελικής παράταξης,⁵⁵³ όπως αντίστοιχα ο Καίσαρης των αντιβενιζελικών. Έτσι οι μουσικές τους παίζονται ανάλογα με την κατάσταση και την το ακροατήριο. Στις 29 Ιουλίου, αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, η ίδια εφημερίδα διαμαρτύρεται για τις γιορτές: «Δε γίνεται ο λαός να τρέχει πίσω από τους μουσικούς που παίζουν το εμβατήριο του αρχηγού σας. Γελιοποιείτε στους ξένους και δείχνετε ότι ο λαός είναι επιπόλαιος και αργόσχολος, νέοι Αβδηρίτες χωρίς φρόνηση[...]είναι ζήτημα εθνικής αξιοπρέπειας να σταματήσουν οι γιορτές»! Η ίδια, κατανοώντας προφανώς τη σημασία των γιορτών για το λαϊκό αίσθημα προσπαθεί να αποδείξει ότι ο λαός ελάχιστα συμμετείχε, παρά την κλήση του με τηλεβόλα να πανηγυρίσει, τις κωδωνοκρουσίες, τις τυμπανοκρουσίες και τις στρατιωτικές μπάντες που έπαιζαν τον ύμνο του Βενιζέλου. Όταν τον άκουγε ο κόσμος – κατά την εφημερίδα – σκόρπιζε, ενώ «επιτέλους ακούστηκε μετά από τρία χρόνια και ο εθνικός ύμνος».

Αναγγέλλεται όμως από όλες τις εφημερίδες ο τριήμερος εορτασμός, επί τη υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, που θα περιλάμβανε προβολή μαχών Θράκης και Μικράς Ασίας (στην πλατεία Συντάγματος μεγάλη οθόνη με κινηματογραφικό πανί που η μαύρη όψη του θα ήταν στραμμένη στα γραφεία των αντιβενιζελικών εφημερίδων *Πρωινή* και *Εσπερινή*, όπως οι ίδιες γράφουν), και στο Ζάπειο θα γινόταν προβολή εικόνων και τοπίων από τις καταληφθείσες χώρες.⁵⁵⁴ Θα αξιοποιούταν έτσι η δύναμη της εικόνας για την έγερση συναισθημάτων και την αναγκαία οικείωση του κοινού με τις περιοχές που θα ενσωματώνονταν στο εθνικό κράτος, το οποίο έπρεπε να διαδραματίσει τον ενοποιητικό του εθνικά ρόλο. Άλλωστε, όπως γράφουν οι εφημερίδες, «η εικόνα είναι το βιβλίο του αγράμματου».⁵⁵⁵

Επίσης θα γινόταν ηλεκτροφωτισμός της Ακρόπολης και του Φιλοπάππου, δοξολογία στο Μητροπολιτικό ναό, και Γιορτή στο Παναθηναϊκό στάδιο, με

το στρατί που βγάζει πέρα στην Αγία Σοφία». Ανάκτηση από :

https://stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=det2edit&song_id=17375

⁵⁵³ Βέβαια το ταλέντο του Καλομοίρη δεν αμφισβητήθηκε από τους αντιβενιζελικούς, αλλά έγινε μεγάλη συζήτηση για τη γλώσσα των έργων στα πλαίσια της γλωσσικής διαμάχης. Βλ. *Πινακοθήκη*, Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 1920, και Δοντά Ν. Α., «Ο Καλομοίρης στο επίκεντρο», στο *Ελλάδα 20^{ος} αιώνας 1910-1920*, τ. Β', *Η Καθημερινή*, σ. 66-68.

⁵⁵⁴ Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για τα πλάνα που αναφέρει ο Λαμπρινός τα οποία δείχνουν Έλληνες στρατιώτες σε διάφορες πόλεις της Μικράς Ασίας. Φ. Λαμπρινός, *Ισχύς μου...*, ό.π., σ. 171.

⁵⁵⁵ *Εστία*, 21-10-1921.

παράλληλη αργία των δημοσίων γραφείων.⁵⁵⁶ Η γιορτή καθυστέρησε λόγω της δολοφονικής απόπειρας κατά του Βενιζέλου, των άγριων και αιματηρών επεισοδίων που ακολούθησαν με αποκορύφωμα τη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη και επειδή δε μπορούσε βέβαια να λείπει ο πρωτεργάτης της Συνθήκης, που νοσηλευόταν τραυματισμένος στο Παρίσι. Όμως η ευκαιρία για πανηγυρισμούς δεν έλειψε. Αμέσως μετά τα επεισόδια πραγματοποιήθηκε δοξολογία στη Μητρόπολη για τη σωτηρία του Βενιζέλου,⁵⁵⁷ κωδωνοκρουσίες ναών από τις 6 το απόγευμα, διαδήλωση – πομπή με τις σημαίες των συλλόγων των Φιλελευθέρων και πολλών εμπορικών σωματείων, με λάβαρα και τεράστιες εικόνες του Βενιζέλου και του βασιλιά Αλέξανδρου που επευφημούνταν από το πλήθος.⁵⁵⁸ Οργανώθηκε και αντιδιαδήλωση από παλαιούς επίστρατους, γράφει η *Εστία* στις 14-8-1920, αλλά αντιμετωπίστηκε με θυμό από τον κόσμο, έγιναν μικροεπεισόδια στο Σύνταγμα και αναγκάστηκε να διαλυθεί. Οι δοξολογίες έγιναν σε όλο τον ελλαδικό χώρο και ψηφίσματα κατέκλυσαν τις εφημερίδες, ανάμεσα στα οποία και του ισραηλιτικού συλλόγου και εκπροσώπων των Μουσουλμάνων των Νέων Χωρών.⁵⁵⁹ Στις 17 Αυγούστου, οργανώθηκε η επίσημη υποδοχή του Βενιζέλου, με συγκέντρωση στην Ομόνοια, φωταγώγηση στο Φάληρο, παρουσία όλου του υπουργικού συμβουλίου και των αρχών, παράταξη των σωμάτων ασφαλείας σε όλους τους δρόμους, και τμημάτων του πεζικού.⁵⁶⁰

Λίγες μέρες αργότερα πραγματοποιήθηκαν οι εορτασμοί της Νίκης, μετά από πυρετώδεις ετοιμασίες. Το πλήρες τριήμερο πρόγραμμα παρουσιάζεται στην *Πατρίδα* της 13^{ης} Σεπτεμβρίου. Περιλάμβανε πανηγυρικό εσπερινό την ίδια μέρα, πανηγυρική λειτουργία στη Μητρόπολη τη Δευτέρα 14 Σεπτεμβρίου από το μητροπολίτη Αθηνών Μελέτιο Μεταξάκη (τον μετέπειτα Οικουμενικό Πατριάρχη μετά την εκθρόνισή του από τους νικητές των εκλογών του Νοεμβρίου και την εκλογή του στον Οικουμενικό

⁵⁵⁶ *Εσπερινή*, 29-7-1920.

⁵⁵⁷ *Εμπρός*, 1-8-1920.

⁵⁵⁸ *Παρίς*, 3, 12, 13-8-1920.

⁵⁵⁹ *Παρίς*, 3-8-1920.

⁵⁶⁰ «Ζήτω ο πατέρας μας! Ζήτω ο μέγας τραυματίας! Ζήτω ο αρχηγός της Φυλής!», Κ. Μπαρούτας, *Η κραυγή των Ελλήνων, πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821-1989*, Σαββάλας, Αθήνα 1992, σ. 179.

Θρόνο στις 25-11-1921⁵⁶¹), και άλλους 12 Μητροπολίτες, κήρυγμα του Μητροπολίτη, δεξίωση των δημάρχων και κοινοταρχών που είχαν προσκληθεί από όλα τα μέρη της Παλαιάς και Νέας Ελλάδας και από τις καταληφθείσες περιοχές στο Δημαρχείο της Αθήνας, και βέβαια τη μεγάλη γιορτή του Σταδίου,⁵⁶² όπου όλο το έθνος παρόν δια των εκπροσώπων του, θα γιόρταζε την εθνική επιτυχία και την ευόδωση των πολεμικών και διπλωματικών του στόχων, την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ελλάδας. Η τελετουργία του Σταδίου, είχε έντονα θρησκευτικό και βυζαντινό χαρακτήρα. Λιτανεία από το ιερατείο με εξαπτέρυγα και τα λάβαρα της Αγίας Λαύρας και της μονής Αρκαδίου, δοξολογία από όλους τους μητροπολίτες, και στέψη του κενотаφείου των νεκρών των πολέμων από το βασιλιά Αλέξανδρο. Η ταυτόχρονη συμβολική παρουσία των εθνικών πολέμων του πρόσφατου και απώτερου παρελθόντος, ομογενοποιεί τον ιστορικό χρόνο και επιβάλλει κριτήρια «εθνικής διαφοροποίησης» και στο παρελθόν⁵⁶³ προτρέποντας στη διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας και συνέχειας, μέσω της πολεμικής προσπάθειας και ανδρείας.

Η παρουσία του στρατού, ολοένα και πιο έντονη στις δημόσιες γιορτές των αρχών του 20^{ου}, σηματοδοτούταν από το Γενικό Στρατηγείο, στρατηγούς και ναυάρχους, την παρέλαση όλων των πολεμικών σημαιών και από το πλήθος των αξιωματικών που παρευρίσκονταν. Το κράτος εκπροσωπήθηκε βέβαια από το βασιλιά Αλέξανδρο, τον πρωθυπουργό, όλο το υπουργικό συμβούλιο, ανώτερους πολιτικούς υπαλλήλους και τους δημάρχους και κοινοτάρχες. Στη δεξίωση του δημάρχου Σπύρου Πάτση που προηγήθηκε, συμμετείχαν και Κρήτες βρακοφόροι, Ρουμελιώτες φουστανελλοφόροι και Μουσουλμάνοι εκπρόσωποι των Μουσουλμανικών κοινοτήτων των Νέων Χωρών. Παρασημοφορήθηκαν όλοι οι κοινοτικοί και δημοτικοί άρχοντες, ενώ το βράδυ στη δεξίωση του Ζαπέιου προς

⁵⁶¹ Θ. Τσιρώνης, *Εκκλησία πολιτευομένη. Ο πολιτικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*, Επίκεντρο, 2010.

⁵⁶² Στο Παναθηναϊκό Στάδιο τελέστηκαν «Αι εορταί της Νίκης», ανήμερα της θρησκευτικής γιορτής της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, για να «συμβολίσουν τη Νίκη του Σταυρού επί της Ημισελίνου, του Χριστού επί του Ισλάμ». Σπ. Πλουμίδης, « Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-1922) στην Ελλάδα», στο Κ. Μπουραζέλης, Β. Καραμανωλάκης, Στ. Κατάκης(επιμ.), *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της. Μελέτες από μια ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη*, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα(Ιστορήματα, αρ. 3), 2011, σ.294, στο Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 266.

⁵⁶³ Π. Λέκκας, *Το Παιχνίδι...*, ό.π., σ.86.

τιμή του Βενιζέλου, ο Δήμαρχος του προσέφερε χρυσό στεφάνι. Φωταγωγήθηκαν η Ακρόπλη και ο Λυκαβηττός. Την επόμενη μέρα δόθηκε η παράσταση *Πέρσαι*, στο Ηρώδειο παρουσία του Βενιζέλου.⁵⁶⁴ Έτσι πήρε και η αρχαία Ελλάδα τη θέση της στους εορτασμούς, ολοκληρώνοντας το «τρίσημο σχήμα» του εθνικού χρόνου⁵⁶⁵: Αρχαία Ελλάδα, Βυζάντιο, Σύγχρονος Ελληνισμός, όλα ενωμένα στη συνείδηση της Νέας Μεγάλης Ελλάδας. Δεν έλειψε και η πομπή των δημάρχων από το Δημαρχείο στο σπίτι του Βενιζέλου που πήρε τη μορφή διαδήλωσης με ζητωκραυγές: «Ζήτω η Μεγάλη Ελλάδα! Ζήτω ο Βενιζέλος!»⁵⁶⁶ Παράλληλα προχώρησε και η έκδοση γραμματοσήμου με την υπογραφή της Συνθήκης από το Βενιζέλο, ένα είδος αποτύπωσης της στιγμής του κορυφαίου αυτού γεγονότος της διπλωματικής ιστορίας του έθνους, το οποίο θα έφτανε μέσω της αλληλογραφίας όπου και το επίσημο κράτος με το ταχυδρομείο του. Θα λειτουργούσε ταυτόχρονα και προς την κατεύθυνση της συντήρησης της ιστορικής μνήμης «των ενδόξων πράξεων».⁵⁶⁷ Να σημειωθεί ότι γραμματόσημο για την Εκατονταετηρίδα δεν εκδόθηκε παρά μόνο το 1924.

Είναι βέβαια εμφανής η προσπάθεια να αποδειχθεί η δικαίωση της πολιτικής του Βενιζέλου και να εξασφαλιστεί η λαϊκή αποδοχή με βάση το εθνικό ζήτημα, αφού ακόμη καμιά απαγκίστρωση από το μέτωπο δεν ήταν ορατή. Αντίθετα επέκειντο πλέον οι εκλογές που αναβλήθηκαν λίγες ημέρες εξαιτίας του θανάτου του Αλέξανδρου. Το δημόσιο πένθος εκφράστηκε και πάλι με τελετές, πρόταση να παρελάσουν οι μαθητές των σχολείων μπροστά στη σωρό, και ειδικό τρένο για το Τατόι. Το συναίσθημα περίσσευε στις στήλες των φιλοβασικών κυρίως εφημερίδων, και το σώμα του νεκρού πια βασιλιά έγινε αντικείμενο πολιτικών προσδοκιών για επαναφορά του Κωνσταντίνου και ενίσχυση της δυναστείας, ως εκφραστή των λαϊκών πόθων.

⁵⁶⁴ Βλ. Κεφάλαιο «Θέατρο».

⁵⁶⁵ Α. Λιάκος, “Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητος”: η δόμηση του εθνικού χρόνου, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, 1994, σ. 171-199.

⁵⁶⁶ *Πατρίς*, 12-9-1920.

⁵⁶⁷ Στέλλα Κασσίδου, Παρασκευή Γκόλια, «Ελληνικές φιλοτελικές εκδόσεις: εθνική ταυτότητα και ιστοριογραφική παράδοση (1900-2000)», στο Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα) : Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010 : πρακτικά ; Identities in the Greek world (from 1204 to the present day) : 4th European Congress of Modern Greek Studies Granada, 9-12 September 2010 : proceedings* τ. 5, σ.43-44. Βλ. εικόνα 1.

Οι εκλογικές συγκεντρώσεις και πανηγυρισμοί δεν αποτελούν αντικείμενο εξέτασης αυτής της ενότητας. Η επάνοδος του Κωνσταντίνου όμως, συνοδεύτηκε από ένα ντελίριο εκδηλώσεων, εορτών, πανηγυρισμών, διαδηλώσεων. Στις 13 Δεκεμβρίου ο Δήμαρχος (Τσόχας) δεξιώθηκε τους ξένους ανταποκριτές, έγινε πρωινή δοξολογία στον Πειραιά, όπου ο Διάδοχος και οι πρίγκηπες καλοσώρισαν το «Μεγάλο μας Βασιλιά» μαζί με ξένους ανταποκριτές και πλήθος κόσμου.⁵⁶⁸ Έγινε λαμπαδηφορία στην οποία ο λαός κλήθηκε να συμμετάσχει από το Δημαρχείο και την Ομόνοια ως την πλατεία των Παλαιών Ανακτόρων ώστε να δείξουν την αγάπη τους στο βασιλιά. Κλήθηκαν όλα τα σωματεία με τις σημαίες τους, τους εκπροσώπους και τις οικογένειές τους και έγινε μεγάλη δοξολογία στη Μητρόπολη.⁵⁶⁹ Γεύμα παρέθεσαν οι Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι στο σταθμό Μακρυγιάννη, ενώ ο κλήρος κλήθηκε να υποδεχθεί το νέο μητροπολίτη Θεόκλητο που αντικατέστησε τον βενιζελικό Μεταξάκη. Οι βενιζελικοί απάντησαν με δοξολογία που οργανώθηκε από τον πρώην δήμαρχο Σπ. Πάτση για τη γιορτή του Βενιζέλου, η οποία συνοδεύτηκε από επεισόδια, έξω από το ναό των Αγίων Θεοδώρων.⁵⁷⁰

Στο εξής οι δημόσιοι εορτασμοί επί τη επανόδω του «εθνομάρτυρα» βασιλιά δεν έχουν τέλος. Νέα εμβατήρια αφιερωμένα στο στρατηλάτη,⁵⁷¹ ποιήματα και ωδές, μουσικές εσπερίδες έκλειναν και άνοιγαν με απαγγελία ποιημάτων για την επάνοδο,⁵⁷² και η ιαχή “Έρδε, Έρδε” (Ηρθε) δονούσε τα πιο λαϊκά θεάματα, όπως η Επιθεώτηση. Η αστυνομία απαγόρευσε την ανάκρουση του εθνικού ύμνου σε εστιατόρια και ζυθοπωλεία «άνευ λόγου», και συνέστησε σε διευθυντές ορχηστρών των δημοσίων κέντρων τα μισά τραγούδια να είναι ελληνικά και κυρίως δημοτικά.⁵⁷³ Η Παλαιά Ελλάδα έπαιρνε άραγε την εκδίκησή της από τους βενιζελικούς ή επρόκειτο για ένα καλά οργανωμένο σχέδιο δικαίωσης του βασιλιά και των πολιτικών επιλογών των νέων κυβερνήσεων που ήθελαν να αντλήσουν από τις

⁵⁶⁸ *Εσπερινή*, 13-12-1920.

⁵⁶⁹ Για την υποδοχή του Κωνσταντίνου βλ. και Γιάννης Γιανουλόπουλος, “*Η ευγενής μας τύφλωσις...*”, *Εξωτερική Πολιτική και Εθνικά Θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 272, όπου αναφέρεται ότι σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του Ανδρέα ο κόσμος πήρε στα χέρια τον Κωνσταντίνο και τον Ανδρέα μερικά χιλιόμετρα μέχρι τη Βουλή.

⁵⁷⁰ *Εσπερινή*, ό.π.

⁵⁷¹ Το εμβατήριο «το κεμβολόγι του ευζώνου» παίχτηκε αντί για πρωτοχρονιάτικα κάλαντα, αφιερωμένο στον Κωνσταντίνο.

⁵⁷² *Πινακοθήκη*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1920.

⁵⁷³ *Στο ίδιο*.

εκδηλώσεις αυτές πολιτική και λαϊκή νομιμοποίηση αφού η αναγνώριση του Κωνσταντίνου στο εξωτερικό δεν ερχόταν και οι ίδιοι συνέχιζαν την πολιτική του Βενιζέλου παρά τις όποιες αδέξιες φωνές περί «αυτοτέλειας» που ακούστηκαν στους προεκλογικούς κυρίως λόγους; Μάλλον και τα δύο. Το εθνικό προσφερόταν, ο Κωνσταντίνος το ίδιο.

Στη συνέχεια η δυναστεία πρόσφερε άφθονο θέαμα στο κοινό της πρωτεύουσας, θέαμα που ο απόηχός του έφθανε μέσω των περιγραφών του Τύπου στις επαρχίες και στο μέτωπο. Η γιορτή της Πρωτοχρονιάς ξεκίνησε με 21 κανονιοβολισμούς από το Λυκαβηττό για να τιμηθεί το έτος της Εκατονταετηρίδας, μουσικές της φρουράς στην πόλη, και σημαιοστολισμός, μυρτιές και εικόνες του βασιλιά στα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια. Έγινε βασιλική πομπή από τα ανάκτορα στη Μητρόπολη και δοξολογία υπέρ του βασιλιά και του «δαφνηφόρου» στρατού. Η *Εσπερινή* (2-1-1921) μιλάει για αποθέωση του βασιλιά από το πλήθος που φώναζε: «Και στην Πόλη! Και στην Πόλη! Χρόνια πολλά κουμπάρε! Ζήτω ο γενναίος στρατός μας!» Ακολουθούν οι γιορτές του Λυκείου Ελληνίδων με έκθεση ζωγραφικής κρηπιδογραφίας του βασιλιά. Διοργανώνονται γιορτές για την υποδοχή των απελαθέντων στις επαρχίες και για το βασιλιά, πανηγυρική γιορτή στο Δημοτικό Θέατρο προς τιμήν της βασιλικής οικογένειας, όπου ο κόσμος έδειξε «την άδολον λατρεία προς Εκείνον όστις συμβολίζει την απαλλαγήν από την τυραννίαν, την εθνικήν δόξαν και το εθνικόν μεγαλείον».

Στις 17 Ιανουαρίου μαθήτριες της 13^{ης} σχολής παρήλασαν μπροστά στα ανάκτορα με το προσωπικό του σχολείου και με υπόκρουση το βασιλικό εμβατήριο.⁵⁷⁴ Αναρίθμητες είναι οι εσπερίδες, τα τέια, οι χοροί, ακόμα και οι αποκριάτικοι που παίρνουν, προσχηματικά ή όχι, πανηγυρικό και φιλοβασιλικό χαρακτήρα. Ο βασιλιάς και το έθνος είναι η καλύτερη δικαιολογία για σπατάλες, επίδειξη πλούτου, χορούς, ενώ η στρατιωτική και διπλωματική αποτυχία βαφτίζονται νίκες. Στις 15 Φεβρουαρίου διοργανώνεται ογκώδες συλλαλητήριο των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών με συνθήματα υπέρ του πολέμου και υπέρ του βασιλιά.⁵⁷⁵ Διαβάστηκαν ψηφίσματα, ανακρούστηκε ο εθνικός ύμνος και διάφορα Θούρια.⁵⁷⁶ Το

⁵⁷⁴ *Εσπερινή*, 4, 5, 6, 8, 11, 17-1-1921.

⁵⁷⁵ *Εσπερινή*, 15-2-1921.

⁵⁷⁶ Άλλωστε το Πανεπιστήμιο συνεισέφερε στις αναδυόμενες ιδεολογίες του εθνικισμού της εποχής, καλλιεργώντας στις πανεπιστημιακές αίθουσες και την ιδέα του «υπέρτατου εθνικού ήρωα, σημείου σύγκλισης όλων των επιμέρους ατομικών ηρωισμών», του στρατηλάτη βασιλιά από τον Παλαιολόγο

αδιέξοδο της διπλωματικής λύσης μόνο με πόλεμο μπορεί πλέον να αρθεί, για να καλυφθεί η αποτυχία των κυβερνήσεων, οι δυσκολίες της διπλωματίας και να μην κατηγορηθεί η αντιβενιζελική παράταξη για λιγότερο «εθνική στάση» και για ανικανότητα.

Λίγο πριν τις γιορτές της Εκατονταετηρίδας οι πριγκηπικοί γάμοι πρόσφεραν νέες ευκαιρίες για γιορταστικές εκδηλώσεις στην Αθήνα. Η υποδοχή της ρουμανικής βασιλικής οικογένειας για τους γάμους της πριγκήπισσας Ελένης με το Διάδοχο του ρουμανικού θρόνου, και η υποδοχή του ελληνικού «διαδοχικού ζεύγους» που μόλις είχε τελέσει τους γάμους του στη Ρουμανία, συνοδεύτηκαν από βασιλικές πομπές, σημαιοστολισμούς, κανονιοβολισμούς, δεξιώσεις, εκδηλώσεις με κυρίαρχο το «ελληνικό στοιχείο». Στο δημοτικό Θέατρο παρουσιάστηκαν «πλαστικές εικόνες» από το Λύκειο Ελληνίδων Βυζαντινής και Αρχαϊκής πομπής, αρχαϊκός χορός, και παραδοσιακοί ελληνικοί χοροί. Μοιράστηκαν στον κόσμο 300.000 ελληνικές σημαίες ενώ αξιοποιήθηκε και ο κινηματογράφος για να παρουσιαστούν οι βασιλικοί γάμοι.⁵⁷⁷

Η κατάληψη του Αφιών Καρά Χισάρ στις 10 -3-1921 συνοδεύτηκε από δεήσεις στην Παλιά και Νέα Ελλάδα για την «ευόδωση» των όπλων, ενώ αποσιωπήθηκε η στρατιωτική αναδίπλωση που ανέβαλε ουσιαστικά την Εκατονταετηρίδα.⁵⁷⁸

Ακολούθησαν οι εκδηλώσεις και ο εορτασμός της εθνικής επετείου και η προετοιμασία για τη γιορτή του Κωνσταντίνου. Αναγγέλθηκε λαμπαδηφορία με τη συμμετοχή σωματείων συλλόγων και του λαού της Αθήνας και του Πειραιά και στο μέτωπο γιορτάστηκε με μεγαλοπρέπεια η «γιορτή του κουμπάρου».⁵⁷⁹ Η πόλη διατήρησε τον στολισμό της μέχρι την αναχώρηση του Κωνσταντίνου για το μέτωπο στις 29 Μαΐου, επέτειο της Άλωσης που γιορτάστηκε κι αυτή την προηγούμενη με

στον Κωνσταντίνο, τον ανίκητο στρατηλάτη, το γιού του αητού. Βλ. Γ Μαργαρίτης, «Πανεπιστήμιο και ηρωικός θάνατος (1897-1919). Ιδεολογία, συμβολισμοί, τελετουργίες», ό.π., σ. 286.

⁵⁷⁷ *Εσπερινή*, 18,23,24,25, 27-2-1921, και 2-3-1921, αντίστοιχα.

⁵⁷⁸ *Εσπερινή*, 15-3-1921. Αντίθετα, στη Σμύρνη έγιναν σημαιοστολισμοί και εορτασμοί. *Στην ίδια*, 16-3-1921.

⁵⁷⁹ *Εσπερινή*, 21,22-3-1921. Η εφημερίδα μάλιστα προχώρησε στην ανακήρυξη νέου εθνικού ποιητή, του Φωκίωνα Πανά, συγγραφέα των βασιλικών θουρίων και σε πρόταση για διορισμό του! Ενδεικτικό της εικόνας που έχει ήδη κατασκευαστεί και κατασκευάζεται για τον Κωνσταντίνο, είναι αρθρίδια που αναφέρονται στις αντιδράσεις του απλού λαού επί τη εμφανίσει του: Σε λαϊκή γειτονιά της Αθήνας, η καρβουνιάρρα Γιακουμίνια, που είχε ήδη στείλει δυο γιουούς στο μέτωπο, δήλωνε όταν Τον είδε να περνάει με το αυτοκίνητο, ότι είναι έτοιμη να δώσει και τον τρίτο, αν είναι γι' αυτόν. *Στην ίδια*.

δοξολογία στη Μητρόπολη και με ευχές «υπέρ εκπληρώσεως της αποστολής του Διαδόχου του Κωνσταντίνου του Παλαιλόγου» και ιαχές των παρισταμένων: «Ζήθι και βασίλευε[...] Ζήτω ο αυτοκράτωρ! Ζήτω ο Κωνσταντίνος! Και στην Πόλη!». ⁵⁸⁰ Η αναχώρηση του βασιλιά με τους πρίγκηπες Παύλο, Νικόλαο και Ανδρέα, τον πρωθυπουργό Δ. Γούναρη και τον υπουργό στρατιωτικών Δ. Θεοτόκη, έγινε μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού. ⁵⁸¹ Στο Φάληρο ο συγκεντρωμένος κόσμος ξέσπαγε σε επευφημίες, η μεγαλοπρέπεια τονίστηκε από την παρουσία του Βασιλιά με στρατιωτική στολή και λοφίο, γεγονός που σχολιάστηκε από τον *Ελεύθερο Τύπο* ⁵⁸² ως θέαμα αναχρονιστικό γι' αυτούς που ξεγελιούνται από «λιλιά» και παράτες, πλήθος πλεούμενων χαιρέτησε την αναχώρηση, ενώ το κλίμα ενθικού ενθουσιασμού συνεχίστηκε και κατά την υποδοχή στη Σμύρνη. Οι περιγραφές των εφημερίδων φρόντισαν να φτάσει το κλίμα αυτό παντού στην Ελλάδα και στο μέτωπο, ενώ και ο κινηματογράφος μέσω των επικαίρων με κινηματογραφημένες εικόνες από την αναχώρηση, τέθηκε στην υπηρεσία της προπαγάνδας. ⁵⁸³

Οι επιτυχίες στο μέτωπο γιορτάζονται το καλοκαίρι του 1921, όπως είναι φυσικό, με μεγάλο ενθουσιασμό. Η κατάληψη του Αφίων Καρά Χισάρ, γιορτάστηκε στις συνοικίες και στα καφενεία με την ανάκρουση παντού του βασιλικού Θουρίου ⁵⁸⁴ - αφού ο εθνικός ύμνος έπρεπε να ακούγεται με φειδώ ώστε κάθε εθνική επιτυχία να ταυτιστεί με τον Κωνσταντίνο και τη δυναστεία - ενώ το *Εμπρός*, αναγκάζεται σε δυο εκδόσεις για να περιγράψει τους πανηγυρισμούς για την κατάληψη της Κιουτάχειας :

«Μόλις ανακοινώθηκε η πτώση της Κιουτάχειας, τα κέντρα αναστατώθηκαν. Τα θέατρα διέκοψαν, οι συνοικίες επί ποδός[...]απέραντος ιαχή, πυροβολισμοί, κωδωνοκρουσίες, σειρήνες. Ο Γούναρης αναγγέλλει στο πλήθος το γεγονός από το σπίτι του Μπαλτατζή[...]Ζήτω ο Κώτσαρος! Τον έπιασε! Ελιά ελιά και Κώτσο βασιλιά! Κανονιοβολισμοί στο Λυκαβηττό, τα καταστήματα έκλεισαν όλα! Δοξολογία στη Μητρόπολη με τον πρωθυπουργό και την βασιλική οικογένεια, φωταγώγηση της πόλης και των γύρω λόφων». ⁵⁸⁵

⁵⁸⁰ *Εστία*, 28-5-1921. Βλ. και Κ. Μπαρούτας, ό.π., σ. 181-182.

⁵⁸¹ Νικόλαος Οικονόμου, «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου – Σεπτεμβρίου 1921», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, τόμ.ΙΕ', σ. 172.

⁵⁸² *Ελεύθερος Τύπος*, 30-5-1921.

⁵⁸³ Γ. Γιαννουλόπουλος, ό.π., σ. 272-284 και ΕΡΤ *Πανόραμα του αιώνα*, επεισόδιο 014.

⁵⁸⁴ *Εσπερινή*, 29-6-1921.

⁵⁸⁵ *Εμπρός*, 6-7-1921.

Και πάλι δοξολογίες στις μεγάλες πόλεις, μνημόσυνο για τον Ίωνα Δραγούμη στη Μητρόπολη και πολιτικό μνημόσυνο στο Πανεπιστήμιο και τον τόπο της δολοφονίας του, και νέες δοξολογίες από τους πολιτικούς συλλόγους για τις νίκες. Οι αντιβενιζελικοί ζουν τις μεγάλες στιγμές τους και αυτοαποκαλούνται αληθινοί πατριώτες.⁵⁸⁶ Ζητούν νέα μνημόσυνα στο Στάδιο⁵⁸⁷ ενώ κάποιες αντιπολιτευόμενες εφημερίδες, όπως η *Εστία* (19-8-1921), μιλούν για οργιώδη πάρτι σε Κηφισιά και Φάληρο, όταν 200.000 νέοι χύνουν το αίμα τους. Στη Θεσσαλονίκη διοργανώνεται τριήμερη γιορτή στον κήπο του Βασιλέως Γεωργίου υπέρ των τραυματιών.⁵⁸⁸

Με τη λήξη της ελληνικής επίθεσης και την «παλινδρόμηση» του στρατού, ο βασιλιάς επιστρέφει χωρίς να χρεωθεί την αποτυχία ολοκλήρωσης του πολεμικού σχεδίου και νέοι πανηγυρισμοί επί τη υποδοχή διοργανώνονται. Η βασιλική αμαξοστοιχία θα μεταφέρει τον Κωνσταντίνο από τον Πειραιά ενώ μυρτιές, φοίνικες και σημαίες θα στολίζουν τα μέρη που θα περάσει. Στην υποδοχή τα σωματεία και οι σύλλογοι συμμετέχουν υποχρεωτικά με τα λάβαρα και τις σημαίες τους και γίνεται δοξολογία στη Μητρόπολη.⁵⁸⁹

Στο εξής οι δυσκολίες του πολέμου και της διπλωματίας, η ολοένα επιδεινούμενη κατάσταση της οικονομίας, η αποτυχία σύναψης δανείου και οι κυβερνητικές κρίσεις, δεν προσφέρονται για πολλούς εορτασμούς. Συνεχίζεται όμως η προετοιμασία του «αληθινού εορτασμού» της Εκατονταετηρίδας για το 1930, όπως είδαμε, και στις 15-5-1922, γίνεται στο Παναθηναϊκό Στάδιο η Γιορτή των Ελλήνων Προσκόπων με «εθνικό» χαρακτήρα. Το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, έχει βραβευθεί με τα μετάλλια των Βαλκανικών Πολέμων και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, για την προσφορά του στους εθνικούς πολέμους, ενώ πλήθος δημοσιευμάτων έχουν προηγηθεί για τους «εθνομάρτυρες προσκόπους της Μικράς Ασίας», μετά τη σφαγή του Αϊδινίου (1919) και των Σωκίων (1922). Ο Κωνσταντίνος έχει αναλάβει ήδη από το 1914 τη Γενική Αρχηγία του Σ.Ε.Π. Στην τελετή προσέρχεται με τους πρίγκηπες και το Υπουργικό Συμβούλιο, ενώ πλήθος κόσμου επευφημεί τον ίδιο και τους προσκόπους ως «αληθώς ελληνική νεότητα».⁵⁹⁰ Το μέλλον λοιπόν του έθνους, τα

⁵⁸⁶ *Εμπρός*, και *Εσπερινή*, 30-7-1921.

⁵⁸⁷ *Εσπερινή*, 3-8-1921.

⁵⁸⁸ *Εσπερινή*, 23-8-1921.

⁵⁸⁹ *Εσπερινή*, 14-9-1921 και *Εστία*, 13, 15-9-1921.

⁵⁹⁰ *Σκριπ*, 16-5-1922 και *Εστία*, 13-5-1922, όπου δημοσιεύεται η διαταγή να παραστούν όλα τα σχολεία των Αθηνών στο Παναθηναϊκό Στάδιο.

παιδιά, «συμμετέχουν» στην εθνική προσπάθεια και προετοιμάζονται να γίνουν «καλοί στρατιώτες» κατά μίμηση του «πρώτου στρατιώτου», που είναι ο βασιλιάς. Ο υπουργός στρατιωτικών απένειμε μάλιστα το μετάλλιο στρατιωτικής αξίας Α΄τάξεως στη σημαία των προσκόπων.⁵⁹¹

Τα τελευταία πάνδημα συλλαλητήρια με πανηγυρικό και έθνικό χαρακτήρα διοργανώνονται από την κυβερνητική παράταξη στις 27-7-1922 στην Αθήνα και 31-7-1922 στη Σμύρνη. Επιδίωξη ήταν, εκτός βέβαια από τη συσπείρωση των οπαδών της κυβερνητικής παράταξης, η έκφραση ευγνωμοσύνης προς την Αγγλία και τον Λούντ Τζωρτζ για δηλώσεις του «υπέρ της Ελλάδας», κι αυτό λίγες μέρες πριν την ήττα.⁵⁹²

Αν τα παραπάνω συνέθεταν ένα μέρος της ζωής στα μετόπισθεν ευεξήγητο για λόγους προπαγάνδας, πολιτικής νομιμοποίησης της εκάστοτε εξουσίας, ιδεολογικής κυριαρχίας των ελίτ και παράλληλα αποτελούσε και έκφραση του Διχασμού στη δημόσια σφαίρα, ωστόσο αναδεικνύουν και τη σημασία του συναισθήματος στη θεμελίωση της «φαντασιακής κοινότητας» του έθνους στο νου και τις ψυχές των ανθρώπων. Ενδεχομένως χωρίς αυτά, η «τύφλωση» του αυτοτροφοδοτούμενου εθνικισμού κατά την έκφραση του Γ. Γιανουλόπουλου θα ήταν δύσκολο να επιτευχθεί παράλληλα με τη συναίνεση των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων. Στις εθνικές γιορτές οι συμμετέχοντες «ζουν» την Ιστορία μέσω της επιτέλεσης, ενώνουν το παρελθόν με το παρόν μέσω της «συνέχειας» του έθνους και των αγώνων του, διαμορφώνουν την ατομική μνήμη παράλληλα με τις επίσημες αφηγήσεις της Ιστορίας «καταναλώνοντας» εικόνες και σύμβολα. Ταυτόχρονα ενώνουν τις διαφορετικές σφαίρες της «εθνοποίησης»: την επίσημη δημόσια σφαίρα που κυρίως εκπροσωπείται από την πολιτεία, τους θεσμούς και τα Μέσα, την ιδιωτική, και τη διάμεση, των οργανωμένων «χώρων» δημόσιας κοινωνικότητας, (συλλόγων, λεσχών, ενώσεων) και των δευτερουσών ομαδοποιήσεων που

⁵⁹¹ Στην ίδια. Αντίστοιχη βέβαια «στρατιωτικοποίηση» και «εθνικοποίηση» της παιδικής ηλικίας έχει προωθηθεί και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, (βλ. Nazan Maksudyan, *Ottoman Children and Youth during World War 1*, Syracuse University Press, Syracuse, New York 2019.) ενώ οι ελληνικές μικρασιατικές προσκοπικές οργανώσεις ήταν εξίσου πολυπληθείς.

⁵⁹² Κ. Μπαρούτας, ό.π., σ. 184. Το ποίημα που διαβάστηκε στη συγκέντρωση με τίτλο «Υμνος εις την Αγγλίαν» τελειώνει ως εξής: «Ζήτω, ζήτω η Αγγλία η Προστάτις των Λαών, που έχει την ελευθερίαν έμβλημα των σημαιών».

διαμορφώνουν τη δημόσια σφαίρα.⁵⁹³ Η συναίνεση, πέρα από την ιδεολογική προετοιμασία δεκαετιών μέσω της εκπαίδευσης και των πολιτικών του επίσημου κράτους, εξασφαλίστηκε στη φάση αυτή μέσα από την παράσταση της πατριωτικής αγάπης και του ενθουσιασμού για τον κοινό σκοπό. Μόνο που στην ελληνική περίπτωση, ο Διχασμός πολύ γρήγορα έθραυε τις ευρύτερες συναινέσεις, ενώ βέβαια υπήρχε και η επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών και των εργατικών αγώνων που σθεναρά εναντιώνονταν στον πόλεμο.

Παράλληλα, στις καθημερινές σχεδόν θρησκευτικές τελετές, καθαγιαζόταν και επιβεβαιωνόταν η ιερότητα του εθνικού αγώνα και οι συμμετέχοντες γίνονταν μέρος της.⁵⁹⁴ Σχεδόν καθημερινά, πέρα από τη λατρεία, η εκκλησία έγινε χώρος των εθνικών τελετουργιών με μνημόσυνα, δοξολογίες, τελετές στις οποίες εκπροσωπούταν και «επιτελούταν» το Έθνος, με τα σύμβολα, τους συμβολισμούς του και τους ήρωές του. Οι παρελάσεις εξάλλου και τα θούρια, οι μουσικές σε διάφορα σημεία της πόλης από στρατιωτικές μπάντες, οι πομπές των επισήμων, οι φωταγωγήσεις και οι ομιλίες, δημιούργησαν ένα κλίμα σχεδόν μόνιμης γιορτής, και, θα τολμούσε να πει κανείς αν πιστέψει τις εφημερίδες και τις περιγραφές τους, κλίμα «εθνικής ανάτασης και μέθης», μέσα στα δεινά του πολέμου τα οποία φυσικά δεν ήταν τα ίδια για όλους.

⁵⁹³ A. Stynen, M. Van Ginderachter, X. M. N. Seixas, (eds) *Emotions and everyday nationalism in modern European history*, Routledge, London and New York 2020, σ.3.

⁵⁹⁴ Το παράδειγμα του Φιούμε όσο εύθραυστο κι αν υπήρξε, ήταν άλλωστε, για ένα διάστημα τουλάχιστον, ελκυστικό για ένα μέρος της ελληνικής δημοσιογραφικής και διανοητικής ελίτ που γράφει για τον Ντ' Ανούντσιο: «Ενδοξε ιππότη! Εις Έλλην διανοούμενος σου σφίγγει το χέρι. Το μυθιστόρημά σου γίνεται Ιστορία! Έγινες ο Αρχάγγελος του Ιταλικού ιδεαλισμού! Χαίρε!» «η Θράκη ονειροπολεί δι' έναν Ντ' Ανούντσιο» *Πινακοθήκη*, Αύγουστος Σεπτέμβριος 1919. Το Φιούμε, εκτός από περιπλοκή στις διαπραγματεύσεις ειρήνης υπήρξε κι ένα πρωτο-φασιστικό πείραμα δημιουργίας μιας συναισθηματικής κοινότητας κατά την ανάλυση του Thomas Blank, όταν ο ποιητής, αεροπόρος και πολλά άλλα, Ντ' Ανούντσιο το κατέλαβε μαζί με λίγους εθελοντές (12-9-1919). Στον Blanc ανήκει – όπως προαναφέρθηκε – και η έκφραση «festivalization of every day's life», που χρησιμοποίησα στον τίτλο της ενότητας και που περιγράφει την καθημερινότητα της ζωής στη συναισθηματική εθνικιστική κοινότητα του Φιούμε με τελετουργίες και γιορτές, αλλά και τη διάλυσή της. Thomas Blanc, «In search of the true Italy. Emotional practice and the nation in Fiume 1919/1920», στο A. Stynen, M. Van Ginderachter, X. M. N. Seixas, *Emotions* ...p. 107-127.

3.2. Ο Άλλος Πόλεμος

3.2.1. Το λεξιλόγιο της καθημερινότητας. Ο πόλεμος δε μπορεί παρά να υλικοποιείται στα μετόπισθεν μέσα από τις επιπτώσεις του στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Η ανησυχία για την τύχη των δικών τους ανθρώπων, όσων δεν είχαν την εύνοια των απαλλαγών ή της εσωτερικής ζώνης, ερχόταν να προστεθεί σε μια συνεχιζόμενη κατάσταση αβεβαιότητας για το μέλλον, στερήσεων, πολιτικών αναταραχών, κοινωνικών και ιδεολογικών συγκρούσεων. Η ένταση των κοινωνικών συγκρούσεων δύσκολα πια μπορούσε να καλυφθεί μέσω της λογοκρισίας με το πρόσχημα του πολέμου, - λογοκρισία που άλλωστε καταργήθηκε στις παραμονές των εκλογών και διατηρήθηκε μόνον (;) για όσα αφορούσαν στις στρατιωτικές ειδήσεις - αφού και οι εφημερίδες συμμετείχαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σ' αυτές, ανάλογα με τα συμφέροντα των εκδοτών και την πολιτική παράταξη που υπηρετούσαν. Έτσι κι αλλιώς είναι μια δεκαετία (1910-1920) κοινωνικών μετασχηματισμών, διαμόρφωσης του μικροαστικού πόλου και οργάνωσης της εργατικής τάξης μέσα από τις ταξικές συγκρούσεις, τις οποίες δεν ανέστειλε, αν και θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι επιβράδυνε προσωρινά ο πόλεμος, γιατί τα υποκείμενα των ταξικών συγκρούσεων επιστρατεύονταν ανά διαστήματα. Η «εθνικοποίηση των μαζών» φαίνεται όμως πως δεν εμπόδισε αυτή καθεαυτήν την ταξική συνειδητοποίησή τους, άλλωστε κατά τον Hobsbawm η «απόκτηση εθνικής συνείδησης εκείνη την εποχή, δεν μπορεί να διαχωριστεί από την απόκτηση άλλων μορφών κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης».⁵⁹⁵ Ίσως να εμπόδισε όμως τη δυναμικότερη διεκδίκηση των αιτημάτων τους, λόγω στρατιωτικού νόμου και με την επίκληση των εθνικών κινδύνων. Η πραγματικότητα των αναγκών της επιβίωσης για τους πολλούς και της προάσπισης των συμφερόντων τους για μεγάλες ομάδες των επαγγελματιών, μικροαστών και εμπόρων, έφερνε στο προσκήνιο τις συγκρούσεις, και μ' αυτόν τον τρόπο ο πόλεμος ίσως επιτάχυνε τις κοινωνικές διαμορφώσεις.

α. Απεργία. Ο εσωτερικός εχθρός. «Και το όνομα αυτής; - Αυτοτέλεια ή Απεργία. Ας διατάξη η μάνα της».⁵⁹⁶ Στην απάντηση του απεγνωσμένου, κατά την *Εστία*, εμπόρου, αποκαλύπτεται με χιουμοριστική διάθεση η κριτική του βενιζελισμού προς

⁵⁹⁵ E. Hobsbawm, *Εθνη και εθνικισμός από τον 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος και πραγματικότητα*, Ινστιτούτο του βιβλίου Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 184.

⁵⁹⁶ *Εστία*, 12-11-1921. Έμπορος που μαθαίνει εν μέσω της μεγάλης απεργίας των συνδικάτων ηλεκτροφωτισμού και ηλεκτροκίνησης ότι η σύζυγός του γέννησε κορίτσι.

τον αντιβενιζελικό συνασπισμό, για την εκλογική χρησιμοποίηση των εργατικών αγώνων και αιτημάτων προκειμένου να καταλάβει μέσω της «ανίερης» αυτής συμμαχίας την εξουσία. Απηχεί παράλληλα την παραδοχή της έντασης των απεργιακών κινητοποιήσεων μετά το καλοκαίρι του 1921 και τη στάση μιας ορισμένης κοινωνικής ομάδας απέναντι σ' αυτές, απεργιακών κινητοποιήσεων όμως που δεν έπαψαν ποτέ να απασχολούν τις εφημερίδες σε όλο το χρονικό διάστημα που εξετάζεται.

Γενικότερα οι απεργίες που κατά διαστήματα ξεσπούσαν, δεν ήταν άσχετες με τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που ενέτεινε ο πόλεμος, όπως η ακρίβεια, ο πληθωρισμός, οι ελλείψεις αγαθών, δεν μπορούν όμως να ιδωθούν και ανεξάρτητα από την οργανωτική ανάδυση του εργατικού κινήματος, τις διεθνείς εξελίξεις, την αναδιάρθρωση της εργασίας στην Ελλάδα και την επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών. Σε ό,τι μας αφορά, ο πόλεμος επιδείνωσε σημαντικά τη δυσχερή θέση των εργατών, όπως και γενικότερα της μισθωτής εργασίας.

Η βενιζελική αντίληψη «αναγνώριζε την ύπαρξη κοινωνικού ανταγωνισμού, του οποίου η ένταση και εκτόνωση εξαρτιόταν από την έγκαιρη ικανοποίηση των «δίκαιων» αιτημάτων των εργαζομένων μαζών,[...] δίκαιων, στο βαθμό που η ικανοποίησή τους συμβάλλει στη διατήρηση της κατεστημένης τάξης».⁵⁹⁷ Έτσι τα νομοθετήματα τα σχετικά με τη ρύθμιση της εργασίας και τα εργατικά σωματεία (και όχι μόνο), οφείλονται στις βενιζελικές κυβερνήσεις.⁵⁹⁸ Επιπλέον, ο Βενιζέλος πίστευε ότι τα σοσιαλιστικά κινήματα στην Ευρώπη θα επηρέαζαν τις διαπραγματεύσεις για το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και, σε ό,τι αφορούσε στην Ελλάδα, δεν επιθυμούσε να θέσει σε κίνδυνο την εντολή των Συμμάχων για τη Σμύρνη. Λίγο πριν χάσουν οι Φιλελεύθεροι την εξουσία, το 1920 ψηφίζεται ο νόμος 2151 «Περί επαγγελματικών σωματείων» και ο 21111 «Περί αδικημάτων κατά της ελευθερίας της εργασίας», που συνιστούσαν αφ' ενός προσπάθεια κρατικού ελέγχου στα διάφορα σωματεία και όχι μόνο στα εργατικά, αλλά και ουσιαστικό περιορισμό του δικαιώματος στην απεργία, αυξάνοντας έτσι το ρυθμιστικό ρόλο του κράτους.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ Γ. Λεονταρίτης, «Το εργατικό κίνημα 1910-1920» στο Θ. Βερέμη, Ο. Δημητρακόπουλου (επιμ.), *Μελετήματα...*, ό.π., σ. 51-53.

⁵⁹⁸ Αρχής γενομένης από το 1909 με την καθιέρωση της Κυριακής αργίας, και στη συνέχεια το 1910, 1912, 1914. Στο ίδιο, σ. 53-54.

⁵⁹⁹ Κ. Φουντανόπουλος. «Μισθωτή εργασία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία...*, ό.π., σ. 117.

Παρ' όλα αυτά, απεργίες έγιναν και κατά τη βενιζελική διακυβέρνηση, παρά τον στρατιωτικό νόμο, δεν συγκρίνονται όμως με το μεγάλο κύμα απεργιών του 1921. Στην *Εσπερινή*, αντιπολιτευόμενη τότε (1919-1920) εφημερίδα, προβάλλονται οι διεκδικήσεις των εργατικών σωματείων με προτροπή στην κυβέρνηση να γίνουν δεκτές. «Οι τροchioδρομικοί στη Θεσσαλονίκη θα κηρύξουν απεργία αν η κυβέρνηση δεν επιβάλλει στην εταιρεία τα αιτήματά τους». «Εργάτες στον πρόεδρο της Βουλής: (Σοφούλης) «να αποσυρθούν οι αντεργατικοί νόμοι»[...] Να γίνουν δεκτά τα αιτήματα των εργατών».⁶⁰⁰

Στην *Εστία* τον Ιανουάριο του 1920, δημοσιεύεται σειρά άρθρων που αφορούν στις κινητοποιήσεις των εργατών και την εργατική νομοθεσία.

«Η πάλη των τάξεων: Άλλο ο εργατισμός, άλλο ο αγνός ιδεολογικός σοσιαλισμός, και άλλη η μπολσεβίκικη ρεμούλα. Οι εργάτες του Πειραιά παρασυρμένοι, δημιούργησαν το ζήτημα των μηχανουργείων. Δεν κήρυξε η αστική-κεφαλαιοκρατική τάξη τον πόλεμο, αλλά όσοι σας παρασύρουν με την πάλη των τάξεων. Δεν θέλουν συζήτηση αλλά να κάνουν τον εργάτη όργανο ανατροπής του συστήματος. Εμείς δεν είμαστε κατά του εργάτη αλλά εναντίον εκείνων που θέλουν ανατροπή της κοινωνίας».⁶⁰¹

Πέρα συνεπώς από τον εξωτερικό εχθρό, υπάρχει και ο εσωτερικός, που είναι, για όλες σχεδόν τις εφημερίδες του αστικού φάσματος, ο μπολσεβικισμός, στο βαθμό που επηρεάζει και ταυτίζεται με τις εργατικές διεκδικήσεις.

Στις 13 και 14 του ίδιου μήνα η εφημερίδα αφιερώνει αρκετό χώρο στην αρθρογραφία της για τη συμμετοχή της Ελλάδας στο Διεθνές Εργατικό Συνέδριο στην Ουάσινγκτον και στις εξαιρέσεις που ζήτησε και πέτυχε η ελληνική αντιπροσωπία. Για το δωρο ζήτησε τριετή προσαρμογή και υπαγωγή στις εξαιρέσεις των Ανατολικών και τροπικών χωρών, ώστε «να μορφώσει εργάτες και να προχωρήσει η εκμηχάνιση». Οι Έλληνες αντιπρόσωποι (βιομήχανοι και κυβερνητικοί) τόνισαν ότι η Ελλάδα είναι χώρα αστικογεωργική και όχι βιομηχανική και προστατεύει υπερβολικά τις γυναίκες και τα παιδιά ώστε, αν περιοριστεί η εργασία (οκτάωρο), οι βιομηχανίες δεν θα τα καταφέρουν. Επιπλέον «ευρέα εδάφη ετέθησαν υπό την δικαιοδοσίαν της ελληνικής κυβερνήσεως, ήτις θα χρειαστεί κάμποσον χρόνον δια να οργανώσει όχι μόνον την βιομηχανίαν των νέων τούτων μερών, αλλά, προπαντός, ανάλογα διοικητικά στελέχη. Στις ελληνικές επιχειρήσεις η

⁶⁰⁰ *Εσπερινή*, 9, 13-12-1919.

⁶⁰¹ *Εστία*, 5-1-1920.

απόδοση της μηχανής είναι μικρή, επομένως λιγότερη δουλειά σημαίνει καταστροφή. [...] Ο Έλληνας εργάτης δεν έχει μόρφωση, άρα είναι λιγότερο αποδοτικός». ⁶⁰²

Η ίδια εφημερίδα αναφερόμενη στα βενιζελικά εργατικά νομοσχέδια του 1920, δηλώνει ότι στόχος τους ήταν όχι μόνο να προστατευθεί ο εργάτης αλλά και η κοινωνία. Η απεργία θα μπορεί να προκηρύσσεται μόνο από γενική συνέλευση, ο μη απεργός να εργάζεται και ο απεργός δε θα μπορεί να καταστρέφει μηχανήματα. ⁶⁰³

Ο πόλεμος χρησιμεύει εδώ ως πρώτη τάξεως ευκαιρία για τη δικαιολόγηση και καταστολή των εργατικών κινητοποιήσεων. Στις 28 Ιανουαρίου η *Εστία* και πάλι, δημοσιεύει την επίσημη ανακοίνωση του Βενιζέλου προς τους εργάτες.

«Διατελούμεν εν πολέμω, υπό το κράτος στρατιωτικού νόμου και λογοκρισίας, άρα τα νομοθετήματα είναι προσωρινά. Αφού το κράτος έχει το δικαίωμα να στέλνει μέρος των πολιτών στα σύνορα δια να εκθέσουν την ζωήν των, έχει κατά μείζονα λόγο το δικαίωμα να αξιώσει από τους εν τω εσωτερικώ μένοντας να θυσιάσουν μερικώς τα υλικά των συμφέροντα ίνα μη δυσχερανθεί η ευτυχής περάτωσις του εξωτερικού πολέμου.[...] Μην παρασύρεστε από τον Μπολσεβικισμό, μην οδηγείστε στα άκρα διότι θα αντιδράσουν άλλαι τάξεις πολυαριθμότεραι».

Όσο για την απεργία των σιδηροδρομικών η εφημερίδα γράφει ότι η εταιρεία προσάρμοσε τους μισθούς στους ορισμένους από το κράτος στους άλλους σιδηροδρόμους και εκμεταλλεύεται την επιστράτευση για να μη γίνει η απεργία. Γενικά η βενιζελική αντίληψη που προβάλλεται από την εφημερίδα, είναι πως το κράτος λειτουργεί ως διαιτητής μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, αλλά οι εργάτες είναι μειοψηφία που δεν δικαιούται να διεκδικεί πέρα από ένα όριο, γιατί θα αντιδράσουν οι πολυαριθμότερες κοινωνικές τάξεις. ⁶⁰⁴ Ο πόλεμος χρησιμοποιείται ως δικαιολογία για τη μη ικανοποίηση των εργατικών αιτημάτων, αλλά και την καταστολή τους.

Τα πράγματα όμως οξύνονται όσο το βιοτικό επίπεδο των εργατών πλήττεται όλο και περισσότερο λόγω της συνέχισης του πολέμου. Το ίδιο βέβαια συμβαίνει με

⁶⁰² *Εστία*, 13,14-1-1920. Στο ελληνικό υπόμνημα στο συνέδριο αναφέρονται και οι «κλιματικοί λόγοι που κάνουν τον Έλληνα εργάτη λιγότερο αποδοτικό στο δωρο σε σχέση με τους εργάτες των Βόρειων χωρών, αλλά και να μην αισθάνεται την ίδια κούραση όταν το υπερβεί». Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο «λιτοδίαιτο» του Έλληνα εργάτη που περιορίζει τις ανάγκες του! Γ. Λεονταρίτης, ό.π., σ. 58-59.

⁶⁰³ *Εστία*, 20,22-1-1920.

⁶⁰⁴ Εντυπωσιάζει εδώ η παρεμβατική πολιτική του βενιζελισμού, παρεμβατική πολύ περισσότερο από εκείνη των διαδόχων της στην εξουσία, αντίθετα με ό,τι θα περίμενε κανείς. Βλ. και τα σχετικά με την Αισχροκέρδεια και το Ενοικιοστάσιο.

το επίπεδο ζωής και πολλών άλλων κοινωνικών ομάδων, έχει όμως σημασία η αφετηρία της σύγκρισης, που για τους εργάτες είναι πολύ χαμηλή. Όπως υποστηρίζει ο Φουντανόπουλος, οι εργοδότες στην Ελλάδα προτιμούσαν αφού μπορούσαν, την εκτατική και όχι την εντατική εκμετάλλευση της εργασίας, δηλαδή να χρησιμοποιούν εργάτες με εξευτελιστικούς μισθούς και με-όσο το δυνατόν-πολύωρη απασχόληση.⁶⁰⁵

Τα στοιχεία που παραθέτει ο Γ. Λεονταρίτης για το βιοτικό επίπεδο των εργατών, δείχνουν ότι αυτό, παρά τις αυξήσεις των ημερομισθίων, συρρικνώθηκε δραματικά κατά την πολεμική δεκαετία 1912-1922. Η διαφορά ανάμεσα στο εισόδημα και στις ανάγκες που ήταν 25% το 1914, έφτασε 60% τον 1922 και ήταν πλέον αδύνατον να καλυφθεί.⁶⁰⁶ Αυτό ερμηνεύει εν μέρει το απεργιακό ξέσπασμα του 1921 και 1922, που έπαιρνε το χαρακτήρα αντίδρασης απέναντι σε μια πραγματικότητα κυριαρχημένη από την πολεμική ρητορική και τις «αναγκαίες θυσίες» χάριν της εθνικής προσπάθειας, αλλά που στη πράξη σήμαινε αυξανόμενη φτωχοποίηση και εξαθλίωση για τους πολλούς. Η Αισχροκέρδεια, το «ιδίωμα» που κατά τον Ν. Ποταμιάνο,⁶⁰⁷ κυριάρχησε στη δημόσια ρητορική για να περιγράψει την ακρίβεια και τις ελλείψεις πρώτων ειδών στην αγορά, πήρε νέο νόημα την πολεμική αυτή εποχή, αφού σήμαινε την ολοένα μεγαλύτερη συμμετοχή των μαζών στα δεινά του πολέμου και τον πλουτισμό των λίγων από αυτά. Ο πληθωρισμός και οι συναλλαγματικές κρίσεις, η αδυναμία των κυβερνήσεων μετά το Νοέμβριο του 1920 σύναψης δανείου από το εξωτερικό, και εν γένει της οικονομικής διαχείρισης της πολεμικής επιχείρησης, γινόταν προσπάθεια από τις εφημερίδες να καλυφθεί πίσω από το αφήγημα των αισχροκερδών, αλλά οι πραγματικές ανάγκες ζητούσαν πειστικά ικανοποίηση. Το Ενοικιοστάσιο και η Διατίμηση δεν αρκούσαν για να περιορίσουν τις απώλειες, ιδιαίτερα μάλιστα όταν το βιοτικό επίπεδο ήταν πολύ χαμηλό ήδη κατά την έναρξη του πολέμου, όπως στην περίπτωση των εργατών.

Το 1920 οι αντιβενιζελικές εφημερίδες παίζουν σε δύο ταμπλό. Από τη μια ζητούν συχνά πυκνά να ικανοποιηθούν τα δίκαια αιτήματα των εργατών, «Να

⁶⁰⁵ Κ. Φουντανόπουλος, ...ό.π., σ.117.

⁶⁰⁶ Γ.Λεονταρίτης, ...ό.π., σ. 60.

⁶⁰⁷ Ν. Ποταμιάνος, « Η Νομοθεσία κατά της Αισχροκέρδειας, το Ενοικιοστάσιο και η συγκρότηση του Μικροαστικού ταξικού πόλου, 1916-1925», στο Σ. Πετμεζάς, Τ. Χαρλαύτη, Α. Λυμπεράτος, Κ. Παπακωνσταντίνου (επίμ.), *Θεωρητικές Αναζητήσεις και Εμπειρικές Έρευνες, Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας*, Ρέθυμνο, 10-13.12.2008, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 328.

αυξηθεί ο μισθός των εργατών του Δήμου αφού από το Μάιο δόθηκε γενναία αύξηση στους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων»⁶⁰⁸ και την ίδια μέρα: «Το διάταγμα για τις συμβάσεις εργασίας περιφρουρεί τα συμφέροντα των εργατών και όχι των εργοδοτών». Προβάλλονται δε μετ' επιτάσεως όλες οι απεργίες, πράγμα που δε συμβαίνει στις βενιζελικές εφημερίδες. «Απεργία εργατών σφαγείων Θεσσαλονίκης γιατί προσελήφθησαν δύο που δεν ανήκουν στο σωματείο»,⁶⁰⁹ «Αναγγελία απεργίας σιδηροδρομικών του Θεσσαλικού. Θέλουν την υπεσχημένη αύξηση. Αναγγελία απεργίας ανθρακοεργατών στην Κύμη. Θα απεργήσουν γιατί η εταιρία δεν τους αποδίδει μισθούς ενάμιση μηνός».⁶¹⁰ «Απεργία σιδηροδρομικών Θεσσαλικού. Ελλείψεις πρώτων υλών στη Θεσσαλία. Στον Βόλο διαδήλωση σοσιαλιστών χτυπήθηκε από την αστυνομία».⁶¹¹ «Να υποχωρήσει η ηλεκτρική Εταιρία. Τι ζητούν οι απεργοί; Να εφαρμοστεί το ωράριο εργασίας που αποφασίστηκε από το Διεθνές Εργατικό Συνέδριο στην Ουάσινγκτον».⁶¹²

Το αφήγημα της εφημερίδας είναι πως αληθινός εχθρός των εργατών είναι οι πλουτοκράτες που τους ταυτίζει με το βενιζελισμό. Επιπλέον το μοτίβο πως δεν υπάρχει πολυάριθμη εργατική τάξη στην Ελλάδα με διακριτά συμφέροντα και άρα ταξική συνείδηση, μοτίβο που επαναλαμβάνεται και στις βενιζελικές εφημερίδες και κυριαρχεί για πολύ καιρό και σε μεταγενέστερες αναλύσεις, παρουσιάζεται συχνά πυκνά στις στήλες της εφημερίδας. «Οι υποψήφιοι των εργατών στην Ελλάδα: Μόνο 100.000 οι αληθινοί προλετάριοι (μεταλλεία, βιομηχανία). Οι άλλοι είναι απλοί χειρώνακτες, ή υπάλληλοι, που μπορούν να αποκτήσουν μαγαζί, χωράφι, σπίτι. Επομένως δεν τους χωρίζουν πολλά από τους αστούς. Μ' αυτούς να συμμαχήσουν. Αληθινοί πλουτοκράτες είναι οι βενιζελικοί».⁶¹³ Όλα αυτά βέβαια πριν τις εκλογές.

Μετά την κυβερνητική αλλαγή και καθώς ξεσπούν νέες απεργίες, ο κυβερνητικός Τύπος προσπαθεί να ισορροπήσει ανάμεσα στο φιλολαϊκό προφίλ που είχε προεκλογικά καλλιεργήσει, και τη στήριξη της κυβέρνησης. Για όλα «φταίει η Αισχροκέρδεια, η πλουτοκρατία και οι παράλογες απαιτήσεις όσων παρασύρονται από τον μπολσεβικισμό». Οι βενιζελικές εφημερίδες από την άλλη, επιχαίρουν μεν

⁶⁰⁸ *Εσπερινή*, 6-7-1920.

⁶⁰⁹ *Εσπερινή*, 18-7-1920

⁶¹⁰ *Εσπερινή*, 22-7-1920.

⁶¹¹ *Εσπερινή*, 22-10-1920.

⁶¹² *Εσπερινή*, 1-11-1920.

⁶¹³ *Εσπερινή*, 9-9-1920.

για τις δυσκολίες της κυβέρνησης και τονίζουν ότι βρέθηκαν και οι Φιλελεύθεροι προ απεργιών «παρά το φιλεργατικό πρόγραμμά τους», αλλά τις σταματούσαν γρήγορα.⁶¹⁴ Πάντως η στάση και το αφήγημα είναι κοινό: Έχει μεν τα δικά της η εργατική τάξη, αλλά είναι κι άλλοι που υποφέρουν, πολυαριθμότεροι, κι όμως δείχνουν κατανόηση λόγω του πολέμου και υπομένουν αξιοπρεπώς.⁶¹⁵ Όλες οι αστικές εφημερίδες δείχνουν προς την κατεύθυνση της «μεσαιάς τάξης», των «αστών», της «μέσης» τάξης, όπως ονομάζουν τα μικροαστικά στρώματα που, σε κάθε ευκαιρία, οι αντιβενιζελικές με λαϊκό προφίλ τουλάχιστον, όπως η *Εσπερινή* και η *Πρωινή*, διακρίνουν από την πλουτοκρατία. Πρόκειται για την προσπάθεια συγκρότησης του μικροαστικού πόλου, και του πολιτικού προσεταιρισμού του, χαρακτηριστικό του οποίου κατά την περίοδο αυτή, είναι η δυσφορία, αν όχι η αντιπαλότητα απέναντι στις εργατικές διεκδικήσεις.⁶¹⁶

Το απεργιακό ξέσπασμα του 1921 ξεκίνησε τον Ιανουάριο, και ενώ, μέσω του Τύπου, γίνεται προσπάθεια προσεταιρισμού των εργατών εκ μέρους της μιάς ή της άλλης παράταξης. «Απατάται ο *Ελεύθερος Τύπος* αν νομίζει ότι οι βενιζελικοί θα προσεταιριστούν τους εργάτες. Όσοι αποδοκιμάζουν τον κομμουνισμό ψήφισαν Ηνωμένη Αντιπολίτευση και ήταν προλετάριοι» γράφει η *Εσπερινή* στις 5-1-1921. «Οι εργάται στο ζήτημα υποτίμησης των τροφίμων έχουν δίκαιο». Στις 10 -1 αναγγέλλεται απεργία των εργαζομένων στην Ηλεκτρική Εταιρία επειδή δεν δίνει αυξήσεις στους εργαζόμενους και στις 25, η απεργία των τροchioδρομικών και πάλι για τους μισθούς. Το τραμ λειτουργεί το απόγευμα με χωροφύλακες. Η *Εσπερινή* ζητάει από τους εργάτες να δώσουν τα αιτήματα και από την εταιρία να δώσει τους λόγους που δεν τα ικανοποιεί. Σε άρθρο της τονίζει ότι οι απεργίες πλήττουν περισσότερο την εργασία και την κοινωνική ζωή, ενώ είναι λιγότερο επιβλαβείς για τις εταιρίες. Ζητάει «να παρέμβη το κράτος για να προλάβει νέες εκκρεμότητες».⁶¹⁷ Από το ίδιο φύλλο μαθαίνουμε πως εξακολουθεί η απεργία του «αεριοφωτος» και επίκειται απεργία του «Υπογείου σιδηροδρόμου». Στις 29-1-1921, ο *Ελεύθερος Τύπος*, διαμαρτύρεται στο πρωτοσέλιδο με τίτλο «Αποσύνθεσις και Αναρχία» για την ανικανότητα της κυβέρνησης να αποτρέψει ή να σταματήσει τις απεργίες, που

⁶¹⁴ *Εστία*, 12-11-1921.

⁶¹⁵ *Εμπρός*, 9-9-1921.

⁶¹⁶ Ν. Ποταμιάνος, *Οι Νοικυραίοι. Μαγαζάτορες και Βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Ιστορία και κοινωνία. Ηράκλειο 2016, σ. 429.

⁶¹⁷ *Εσπερινή*, 25-1-1921.

αποδιαρθρώνουν την κοινωνική ζωή του τόπου, σε αντίθεση με την Φιλελεύθερη διακυβέρνηση που επέτρεψε ή διαχειρίστηκε επιτυχώς 200 απεργίες, αξιοποιώντας το ρυθμιστικό ρόλο που η ίδια επεφύλαξε για το κράτος, όπως γράφει. Τραμ, γκάζι, ηλεκτροφωτισμός, σιδηρόδρομοι και σε λίγο πανεργατική απεργία, «μας γυρίζουν πίσω στην εποχή του ημιόνου», ενώ η αναρχία θα είναι το τελικό αποτέλεσμα της μικροπολιτικής των υποσχέσεων που δόθηκαν προεκλογικώς στους εργάτες από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Ο εκδότης αντιλαμβάνεται τις απεργίες ως μια ευκαιρία να προσεταιριστεί η βενιζελική παράταξη όχι μόνο μέρος των εργατών, αλλά κυρίως τον μικροαστικό πόλο, αφού έχει αντιληφθεί πως το μεγαλύτερο μέρος του αντιστρατεύεται τις απεργίες των εργατών. Τα βασικά αιτήματα της απεργίας είναι η εφαρμογή του οκταώρου και η αύξηση του μισθού ώστε να αντιμετωπιστεί η ακρίβεια της ζωής.

Η απεργία έληξε μετά από διαδηλώσεις, καταστολή, αστυνομικές επεμβάσεις, απεργοσπαστικούς μηχανισμούς με υπαλλήλους του Υπουργείου συγκοινωνιών στην Ηλεκτρική, και αφού η πόλη βυθίστηκε στο σκοτάδι για λίγο. Απαιτήθηκε παρέμβαση του βασιλιά και του Γούναρη.⁶¹⁸ Ακολούθησε και νέα αύξηση των εισιτηρίων από την εταιρία. Παράλληλα μαθαίνουμε για προετοιμασία αντίστοιχων απεργιών στη Θεσσαλονίκη, και ετοιμαζόμενη απεργία των αρτεργατών. Η παναυτική απεργία λίγες μέρες αργότερα, αντιμετωπίζεται με απεργοσπαστικούς μηχανισμούς και τελικά καταλήγει σε ήττα των εργαζομένων. Στις 11 Φεβρουαρίου, οι απεργοί επέτρεψαν την αναχώρηση μόνο ενός πλοίου με στρατιωτικά είδη για τη Σμύρνη, ενός για νερό στα επίτακτα πλοία και ενός ιταλικού.⁶¹⁹ Την επομένη δημοσιεύεται «Δήλωση των εκβιασθέντων να απεργήσουν: «Οι εφοπλισταί μας και η κυβέρνηση παρά την κρίσιν της ναυτιλίας, αμιλλώνται στην εκπλήρωσιν των υποχρεώσεών των. Η απεργία γίνεται από εργατοπροστάτας.[...]». Τις ίδιες μέρες ξεσπούν μαχητικές διαδηλώσεις στον Βόλο⁶²⁰ για την ακρίβεια. Επρόκειτο μάλλον

⁶¹⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 30, 31-1-1921 και 2-2-1921.

⁶¹⁹ *Εσπερινή*, 12-2-1921

⁶²⁰ «Τον Ιανουάριο του 1921 υπήρξε μαχητικό συλλαλητήριο στην Καβάλα με κορμό τους καπνεργάτες, ενώ στο αντίστοιχο συλλαλητήριο στη Δράμα κύριο αίτημα ήταν το «Κάτω ο πόλεμος». Τον Φλεβάρη του 1921 ξεκίνησε μεγάλη απεργία στο Βόλο, κατά τη διάρκεια της οποίας οι εξεγερμένοι εργάτες με την καθοδήγηση του ΣΕΚΕ και της Πανεργατικής Ένωσης Βόλου κατέλυσαν την τοπική εξουσία και κυριάρχησαν στην πόλη για δυο μέρες. Η κυβέρνηση συνέλαβε τελικά 300 εργάτες, ανάμεσά τους τους ηγέτες της ΓΣΕΕ Αβραάμ Μπεναρόγια και Θωμά Αποστολίδη που

για ανταρσία με μαζικές διαδηλώσεις 10.000 ατόμων και έντονη αστυνομική βία με πυροβολισμούς και τραυματισμούς και συλλήψεις.

Η «αισχροκέρδεια» ήταν ένας λόγος συσπείρωσης ευρύτερων λαϊκών μαζών, που προφανώς χρησιμοποίησε το εργατικό κίνημα. Αντίστοιχα και ο αντίπαλος πόλος, μέσα από τις εφημερίδες, την αξιοποιεί για να επιρρίψει ευθύνες στους «απάτριδες ασυνειδήτους, κόρακες».⁶²¹ Μετά τους ναυτεργάτες αναγγέλλεται και η απεργία των οινοπνευματοποιών, των υφαντουργών και «ετοιμάζεται των αρτεργατών», λέει στο ίδιο φύλλο η *Εσπερινή* που στη συνέχεια προβληματίζεται για το ότι πλέον οι απεργίες έγιναν πολύ συχνές και τις αποδίδει σε αντιπολιτευτική προσπάθεια. Επαναφέρει το μοτίβο του εργάτη που «είναι ο καλύτερα αμειβόμενος από κάθε άλλον στην Ελλάδα» και αναρωτιέται τι θα συμβεί αν απεργήσουν και οι γιατροί, οι φαρμακοποιοί, οι δικηγόροι και οι δάσκαλοι, προσδιορίζοντας έτσι τα ανώτερα μικροαστικά στρώματα που ίδια ονομάζει «μεσαία τάξη».⁶²² Τονίζει ότι δεν είναι κατάλληλη στιγμή για απεργίες λόγω του εθνικού ζητήματος που διέρχεται κρίσιμη φάση,⁶²³ ενώ υπογραμμίζει τη διαφορά από τις βενιζελικές κυβερνήσεις που εφαρμόζαν τον στρατιωτικό νόμο για τη λήξη τους. Την επομένη ο υπουργός συγκοινωνιών (Π. Τσαλδάρης) δηλώνει ότι θα εφαρμόσει στους απεργούς σιδηροδρομικούς το νόμο των ανυπότακτων. : Θα θεωρηθούν στρατεύσιμοι από 21 ως 52 ετών αν δεν επιστρέψουν στην εργασία τους. «Κάναμε ό τι μπορούσαμε. [...] όσοι θέλουν ας πάνε στο μέτωπο. Οι υπόλοιποι να επιστρέψουν».⁶²⁴

Τελικά στις 2-3-1921, αναγγέλλεται η οριστική λήξη της απεργίας, αφού οι εργαζόμενοι στις συγκοινωνίες «θα εργάζονται αλλά με στρατιωτική στολή».⁶²⁵ Ακολουθούν πλήθος δημοσιευμάτων για τη «μεσαία τάξη» που «βάλλεται από τους πλουσίους, βάλλεται και από τους εργάτες». «Επιστολή μικραοαστού: «Εγώ κερδίζω

έμειναν προφυλακισμένοι για δύο χρόνια». Βλ. <https://rproject.gr/article/i-antistasi-ston-polemo>. Για το θέμα εκτεταμένη αναφορά κάνει η Πελαγία Μαρκέτου, «“Με συνθήματα τέτοια που να συγκινούν τις μάζες”»: η σοσιαλιστική εφημερίδα Εργατική, Βόλος 1921-1923» στο *Γιώργος Ζούτος (1903-1967): επιστημονική συνάντηση στο Βόλο*, (συλλογικό) Αθήνα 2000, σ. 65-87 από το Ν. Ποταμιάνος, ...,ό.π., σ.330.

⁶²¹ *Εσπερινή*, 17-2-1921

⁶²² *Εσπερινή*, 17,19,21-2-1921.

⁶²³ *Εσπερινή*, 23-2-1921.

⁶²⁴ *Εσπερινή*, 26-2-1921. Στις 28, δημοσιεύει τηλεγράφημα εργαζομένων από τους σιδηροδρομικούς της Μακεδονίας, που χαρακτηρίζουν την απεργία «αντεθνική».

⁶²⁵ *Εσπερινή*, 2-3-1921.

λιγότερα από τον εργάτη αλλά έχω υποχρεώσεις. Ο εργάτης δε νοιάζεται για την οικογένεια. Εγώ έχω παιδιά να σπουδάσω. Αυτός τα βάζει να δουλέψουν. Εμείς πρέπει να ντυθούμε καλύτερα[...] αναγκαία η ένωση της μεσαίας τάξης». Ο αστυνομικός διευθυντής της Αθήνας (Γάσπαρης) παρεμβαίνει στους ραπτεργάτες για την «τιμή του κουστουμιού», γιατί τα ραπτικά είναι πολύ ακριβά.⁶²⁶ Η οπτική των δημοσιευμάτων είναι αποκαλυπτική και στα χρονογραφήματα.

«Ο Λουστράκος. Παλιά ήταν κλειστό επάγγελμα που το έκαναν συνήθως Μεγαλοπολίται της Πελοποννήσου. Από αυτούς βγήκαν σίγουρα κεφαλαιούχοι με άλλες επικερδείς επιχειρήσεις. Ήταν το οικονομικό βαρόμετρο του τόπου και της φτώχειας του. Τώρα λίγοι και διαφορετικοί, συνήθως πρόσφυγες, ή από τις Νέες Χώρες, τη Θράκη, τη Μικρά Ασία, τον Πόντο, τον Καύκασο. Δεν σε κυνηγάνε για την πεντάρα, τους κυνηγάς για δύο δεκάρες που δεν προλαβαίνουν να μαζεύουν. Παλιά, την επομένη σου λέγανε: Θέλεις τίποτα αφεντικό; Και σου έκαναν το δυσκολότερο θέλημα. Τώρα περνάς από το Σύνταγμα κι αν δε δώσεις το πορτοφόλι σου, θα πάρει ύφος Μπολσεβίκου και θα μιλήσει περί προλεταριάτου».⁶²⁷

Οι απεργίες συνεχίζονται με αμείωτη ένταση. Στο Λαύριο απεργούν οι μεταλλωρύχοι, (*Εσπερινή*, 13, 19-3-1921), που συγκρούονται με όσους δεν απεργούν και με την αστυνομία, εκ νέου απειλούν οι σιδηροδρομικοί για την επάνοδο των συναδέλφων τους από το μέτωπο, (29, 31-3-1921) ενώ αυξάνονται διαρκώς οι τιμές των αγαθών και οι επαγγελματίες συναντώνται με τον Γούναρη για να συζητήσουν μέτρα ανακούφισης του κλάδου τους ώστε να μειώσουν τις τιμές. Το «εθνικό ζήτημα» δεν επιτρέπει κατά τον πρωθυπουργό μέτρα, μέχρι την οριστική διευθέτησή του. Η *Εσπερινή* προτείνει να συννενοηθούν με τα σωματεία γιατί «τα εργατικά έξοδα, οι ναύλοι και οι φορτοεκφορτώσεις, είναι οι πρώτες αιτίες αύξησης τιμών».⁶²⁸ Είναι αλήθεια βέβαια, πως οι τιμές των αγαθών και υπηρεσιών αυξάνονταν μετά από κάθε σχεδόν διαπραγμάτευση προς όφελος των εργατών, όπως έγινε και στην περίπτωση των εισιτηρίων του τραμ, καθώς οι εταιρίες και οι επιχειρήσεις ήταν απρόθυμες να αναλάβουν το κόστος.⁶²⁹

⁶²⁶ *Εμπρός*, 19-3-1921.

⁶²⁷ *Εσπερινή*, 16-3-1921.

⁶²⁸ *Εσπερινή*, 11-4-1921.

⁶²⁹ *Εσπερινή*, 6-4-1921 : «Εισιτήριο τραμ. Αύξηση κατόπιν αυξήσεων των μισθών. [...] Αυτό θα γίνει αλυσίδα;».

Μετά από μια απεργιακή ύφεση όσο εντείνεται η επιστράτευση και διαρκούν οι πολεμικές επιχειρήσεις του καλοκαιριού, νέο απεργιακό ξέσπασμα απασχολεί τον Τύπο από το Φθινόπωρο του 1921. Ενδιάμεσα βέβαια, έχουν πληθύνει οι αναφορές στην αισχροκέρδεια, στις δυσκολίες της «μεσαίας τάξης» να αντιμετωπίσει την ακρίβεια, στα συναλλαγματικά παιχνίδια, στις ευθύνες κάποιων που κερδοσκοπούν ή παρασιτούν, παράλληλα με τις σελίδες δόξας του μετώπου και τα διπλωματικά γεγονότα. Απειλές από τους Πολιτικούς Συλλόγους για όσους επιβουλεύονται το καθεστώς και τον βασιλιά, συλλήψεις βενιζελικών δημοσιογράφων, πανηγυρισμοί για τις νίκες στο μέτωπο, ελλείψεις ειδών και πρώτης ανάγκης, αιτήματα των «παθόντων» από τη «βενιζελική τυραννία», είναι μερικά μόνο, τα κυρίαρχα, θέματα που αναδεικνύονται στη δημόσια σφαίρα από τις εφημερίδες. Τα οικονομικά προβλήματα, η αδυναμία των οικογενειών των εφέδρων να ανταποκριθούν σ' αυτά, οι σοδειές που μένουν στα χωράφια λόγω έλλειψης εργατικών χεριών⁶³⁰ και η διάψευση του αφηγήματος του «σύντομου» πολέμου, συνεπάγονται την πτώση του βιοτικού επιπέδου, μαζί με την επίταση των ασθενειών, την αύξηση του αλκοολισμού, των αφροδισίων και των ψυχολογικών προβλημάτων.⁶³¹ Είναι συνεπώς

⁶³⁰ *Εσπερινή*, 20-5-1921 : «Να αφήσουν τους επιστρατευμένους να θερίσουν».

⁶³¹ Ενδεικτικά: «Νέα επιδημία: Αλκοόλ. Οφείλεται στον πανικό λόγω επερχόμενης γρίπης. Ο πανικός σπάνιζε πριν τον πόλεμο. Από τον πόλεμο ο πανικός έγινε επιδημία. Πανικός για τον αποκλεισμό, για επικείμενο βομβαρδισμό, για εσωτερικές διαμάχες, για τη γρίπη, την πανώλη, την χολέρα, διαρκής πανικός. Έτσι συνηθίσαμε να ζούμε. Επιδημία ανίατος, μεγαλειτέρα και από τη γρίπη». «5.000 αυτοκτονίες στην Ουγγαρία. [...] Η ελπίδα κοστίζει κι όταν φθείρεται πρέπει να αντικατασταθεί με κάτι άλλο». «Σκηνές του δρόμου: Αδιαφορία για τη δυστυχία. Δύο παιδάκια γυμνά τουρτουρίζαν και έκλαιγαν κάτω από τον πάγκο των καπνοπωλείων». «Ληθαργίτης. Εξάντληση του νευρικού συστήματος των ανθρώπων λόγω του πολέμου. Τα δεινά μετά φαίνονται». «Μορφινομανείς. Να αφεθούν ελεύθερα όλα τα δηλητήρια. Ο αδύναμος αυτοκτονήσει. Αυτοκτονούν οι σακάτικες ψυχές». «Σπάνιον άνθος το γέλιο. Τάφηκε στο βάθος των καρδιών μας. Οι άνδρες δικαιολογούνται αφού είδαν στον πόλεμο φοβερές σκηνές». «Οι τρόφιμοι στο Εμπειρίκιο (ορφανοτροφείο) πεινασμένοι. Ψώρα, ψείρα[...]. «Έλλειψη σπόρων για τα σιτηρά.[...] Υψηλές οι αμοιβές των γιατρών». *Εσπερινή*, 11,15-1, 14-2, 13-4, 26,27-5, 27-6-1921, 21-8-1921, αντίστοιχα. Η *Εστία* από την άλλη (30-1-1920), τονίζει τα υγειονομικά επιτεύγματα των Φιλευθέρων δημοσιεύοντας τα στοιχεία από το «Υπουργείον Υγειονομίας», ενδεικτικά όμως της κατάστασης που επικρατούσε. : «Ανακοίνωσιν έργου σε 20 μήνες. Γρίπη από το μέτωπο. 600-800 ασθενείς στα νοσοκομεία κάθε μέρα.[...] 3.700 τον Ιανουάριο. [...] Εξανθηματικός τύφος στην Ανατολική Μακεδονία. [...] Οι αξιωματικοί με φυματίωση στέλνονται στα σανατόρια στη Ελβετία. [...] ενώ όπου πηγαίνει ο Σοβιετικός στρατός προηγούνται ο τύφος, η χολέρα, η ευλογιά. [...] πεθαίνουν σαν τις μυίγες». Στη συνέχεια, πολύ λιγότερο από τις κυβερνητικές

ευεξήγητη η απεργιακή έκκληση του Φθινοπώρου, που μαζί με την αύξηση της ανυπακοής και της λιποταξίας την ίδια περίοδο, συνιστούν πιθανόν και μια μορφή αντίδρασης απέναντι στον πόλεμο που, παρά τις διακηρύξεις, δεν τελειώνει σύντομα.⁶³²

Στις 21-10-1921, η *Εστία* γράφει: «Η χιλιοστή απεργία των τροchioδρομικών για καθυστέρηση 80 δραχμών», ενώ στις 31-10-1921, το *Εμπρός* δημοσιεύει την είδηση της κατάσχεσης σε περιουσία του συλλόγου των σιδηροδρομικών μέχρι 10.000 δραχμών για τις οικογένειες των φυλακισμένων απεργών. «Οι υπάλληλοι θα δικαστούν από στρατιωτικά δικαστήρια, ενώ οι κομμουνιστές από πολιτικά», γράφει.

Η απεργία όμως που συντάραξε τη ζωή της πόλης, κατά τις εφημερίδες, προκηρύχθηκε αιφνιδιαστικά στις 9-11-1921. «Αιφνιδιαστική κήρυξις απεργίας τεσσάρων σωματείων της ομοσπονδίας ηλεκτροκίνησης. Ξαφνικά στη μία το μεσημέρι σταμάτησαν τα πάντα. Στον ηλεκτρικό και το τραμ έφυγαν οι σιδηροδρομικοί και οι τροchioδρομικοί. Προσπάθεια να φωτιστεί η πόλη.[...]». Η γλαφυρή περιγραφή της εφημερίδας συνεχίζεται στη βραδυνή της έκδοση: «Πόλη και

εφημερίδες, τάση που παρατηρείται και για τις απεργίες στις βενιζελικές εφημερίδες όλου του φάσματος και ίσως εξηγείται από την υπέρ του πολέμου τοποθέτησή τους, αλιεύονται αναφορές στην επίταση της χαρτοπαιξίας, και στα αφροδίσια νοσήματα που γνωρίζουν έξαρση, πάντα όμως «λόγω της οπισθοδρομικότητας» που κατά την εφημερίδα χαρακτηρίζει τον Έλληνα. (Εξάλλου, η θνησιμότης στην Ελλάδα δεν μπορεί να μετρηθεί γράφει, λόγω του ότι λείπουν οι επιστήμονες εξαιτίας του πολέμου, ενώ στην Αγγλία είναι μηδενική). «Χαρτοπαιξία: έξω από τις λέσχες η απαγόρευση σε αξιωματικούς, εργατικούς και ανηλίκους δεν τηρείται. Κυρίως οι γυναίκες παίζουν μετά μανίας τόμπολα». «Ο Έλλην Ανατολίτης εχθρός της επιστήμης (φελλαχισμός). Νέο βιβλίο του Φωτεινού με φρικτές εικόνες. [...] Η εικόνα το βιβλίο του λαού. [...] προσέφερε υπηρεσίες με τις εικόνες αρχείου του νοσοκομείου. [...] τέσσερεις πληγές: φθίση, ελονοσία, αλκοολισμός, δερματικές νόσοι. Τώρα είναι η στιγμή που η εμφάνιση της παξιμαδούς επεκτείνει τον κίνδυνο της ελληνικής φυλής στη δικαιοδοσία του Φωτεινού». «Η κοινωνία μας είναι κοινοβιακή. Τα περιμένουμε όλα από την ομάδα, δηλαδή το κράτος. Υπάρχουν 5 παράσιτα. Οι νέοι που περιμένουν από την οικογένεια, οι νέοι που περιμένουν από την προίκα, οι νέοι που περιμένουν από την υπαλληλία, αυτός που περιμένει σωτηρία από την ομάδα, ο μητροπολίτης που περιμένει να συντηρηθεί από την επαρχία του. Δεν μάθαμε την ατομική πρωτοβουλία και αυτενέργεια.». *Εστία*, 15-8-1921, 6,7-9-1921, 30,21-10-1921, 9-11-1921, αντίστοιχα.

⁶³² Τον Σεπτέμβριο του 1921, η καπνεργατική Ομοσπονδία σε υπόμνημα προς τον Γούναρη, αναφερόταν στην «άθλια κατάσταση των εργατών αλλά και των φτωχών χωρικών, η οποία ήταν το άμεσο αποτέλεσμα των “ατελειώτων πολέμων και επιστρατεύσεων και της ασυγκρατήτου κερδοσκοπίας της πλουτοκρατικής τάξεως”. Στο υπόμνημα περιγραφόταν οι φυλακίσεις εργατών σε Αδριανούπολη, Ραιδεστό, Κομοτηνή, Σμύρνη και Βόλο και στις αποσπάσεις 500 σιδηροδρομικών στο μέτωπο, μετά την απόπειρά τους να απεργήσουν. Σ. Ριζάς, *Το τέλος...*, ό.π., σ. 279.

περίχωρα εμφανίζουν εικόνα φρικιαστικώς αγρίαν[...], σκοτάδι, κρύο, τζάμια που έσπαγαν[...]. Στο βουνό Μπράνκεν δε θα συνέβαιναν λιγότερα. Βαλπουργία νυξί!», ευθεία αναφορά στις πρωτομαγιάτικες παγανιστικές τελετές ώστε να ταυτιστούν με τους εργατικούς αγώνες της πρωτομαγιάς.⁶³³ Ακολούθησε δίκη των απεργών στο στρατοδικείο, χωρίς μάρτυρες υπεράσπισης, συλλήψεις τεσσάρων Φιλελευθέρων πολιτικών που αφέθηκαν ελεύθεροι- γιατί μάλλον επρόκειτο για υπερβάλλοντα ζήλο των αντιβενιζελικών της αστυνομίας ή προσπάθεια εκφοβισμού των βενιζελικών- παραπομπή κομμουνιστών σε δίκη (Πετσόπουλος-διευθυντής Ριζοσπάστη-, Σαραντίδης, μάλλον αυτός που οργάνωσε την απεργία των ηθοποιών ή ο αδελφός του) «επί παροτρύνσει της απεργίας», αναγκαστική προσέλευση των απεργών στην εργασία και, επειδή δεν επαρκούσαν, εκπαίδευση 40 ενωμοταρχών στον χειρισμό του τραμ.⁶³⁴ Η ποινική δίωξη των απεργών που ήταν επιστρατευμένοι, είχε ως αποτέλεσμα την άρση της αναστολής τους και την αποστολή αρκετών από αυτούς στο μέτωπο.⁶³⁵

Σύσσωμος ο Τύπος καταδικάζει την απεργία. Χαρακτηριστικά η *Εστία* γράφει:

«Εμείς, όπως και όλος ο Τύπος, είμαστε κατά της απεργίας, κυρίως για τον τρόπο που έγινε. Η κυβέρνηση να εφαρμόσει το νόμο αλλά να φροντίσει και για το επίπεδο ζωής των άλλων. Τις αυξήσεις υπαλλήλων και εργατών υπερκαλύπτει σε λίγες μέρες η ακρίβεια. Τάξεις πολυαριθμότεραι των εργατών βρίσκονται σε απόγνωση. Να βελτιώσει τους όρους ζωής. Έτσι, ούτε πρόφαση απεργιών θα βρισκόταν και θα δικαίωνε την τραγική νομιμοφροσύνη άλλων».

Κατηγορεί δε και πάλι την υποτιθέμενη συμμαχία της Ηνωμένης Αντίπολίτευσης με τον «μπολσεβικισμό»:

«Είναι οι ίδιοι αυτοί που βύθισαν στο σκοτάδι την Αθήνα τώρα, με όσους τη φωταγωγούσαν την 1^η Νοεμβρίου».⁶³⁶ Γενικότερα οι εφημερίδες όλου του αστικού φάσματος, ανησυχούν για το μικρόβιο του μπολσεβικισμού,⁶³⁷ ταυτόχρονα με την ανησυχία τους για τα δεινά της «μεσαίας τάξης» που υπομένει αγόγγυστα τα βάρη. «Αυτοεγκατάλειψη. Η μεσαία τάξη των μισθωτών αστών πιέζεται από πάνω, το

⁶³³ *Εστία*, 10-11-1921.

⁶³⁴ *Εστία*, 11, 12-11-1921.

⁶³⁵ *Εστία*, 10,11-11-1921.

⁶³⁶ *Στην ίδια*.

⁶³⁷ *Πρωινή*, 10-11-1921: «Ζευγάρι δέχθηκε επίθεση στο τραμ Αθήνα –Φάληρο, από τον εισιτηριοδότη, δι' ασήμαντον αφορμήν. Σίγουρα κι αυτοί κάποτε πήραν το μέρος των εργατικών διεκδικήσεων. Αθηναϊκός μπολσεβικικός κολλεκτιβικός κουτσαβακισμός».

κεφάλαιο, και από κάτω, τους εργάτες, που όλο κερδίζουν αυξήσεις σε μισθούς και ζητάνε νέες [...]. Ο σοβατζής παίρνει πιο πολλά από τον Αρεοπαγίτη. Πληρώνουν άμεσους, έμμεσους φόρους, έχουν παιδιά νεκρά, παιδιά στο μέτωπο, κι όμως δείχνουν αξιοπρεπή εγκαρτέρηση, ζουν με ψωμί και νερό. [...] (η μεσαία τάξη) δεν κάνει τα ζητήματά της παγκόσμιο θέμα. Αν ενωνόταν και ξεσηκωνόταν...»⁶³⁸

Η απειλή που αισθάνεται η «μεσαία τάξη» από τις διεκδικήσεις των εργατών εξαρτάται βέβαια από το πλέγμα των συμφερόντων της, που υπηρετείται άλλοτε από τη μισθωτή εργασία, άλλοτε από την ιδιοκτησία και άλλοτε από την επιχειρηματική δραστηριότητα, (συχνά δε με περισσότερα του ενός από αυτά) καθώς σ' αυτήν εντάσσονται οι υπάλληλοι του κράτους, οι επαγγελματίες, όπως γιατροί, δικηγόροι, φαρμακοποιοί που - με βάση την ανάλυση του Ποταμιάνου - ανήκουν στα ανώτερα μικροαστικά στρώματα και οι «νοικοκυραίοι και μαγαζάτορες», που διακρίνονται από τους μεγαλέμπορους και την «πλουτοκρατία». Ερχόμαστε λοιπόν στον εχθρό που μπορεί να ενώσει, όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, όλα αυτά, σε έναν «πόλεμο» εναντίον του, την αισχροκέρδεια.

β. Αισχροκέρδεια Ενοικιοστάσιο «Παυθέντες» και «Παθόντες». Η έννοια της αισχροκέρδειας δεν ήταν καινούρια την εποχή που εξετάζουμε, (1919-1922), ούτε και στα χρόνια που προηγήθηκαν του πολέμου, πριν δηλαδή το 1914. Η εμπειρία των ελλείψεων σε βασικά αγαθά και η μεγάλη αύξηση των τιμών τους, υπήρξε μέρος της εμπειρίας των πολιτών του ελληνικού κράτους από το 19^ο αιώνα, εμπειρία που εντάθηκε ξανά κατά τα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, λόγω της διατάραξης του παγκοσμίου εμπορίου, αφού επρόκειτο για μια χώρα η διατροφή του πληθυσμού της οποίας εξαρτιόταν από τη διεθνή αγορά.⁶³⁹ Το κράτος αναγκάστηκε να παρέμβει για να εξασφαλίσει τη διατροφή του πληθυσμού, με εισαγωγές σιτηρών και άλλων τροφίμων, επιτάξεις της εγχώριας σοδειάς και ιδρύοντας το 1917 το Υπουργείο Επισιτισμού και Αυτάρκειας.⁶⁴⁰ Πολλά είδη βρίσκονταν κατά καιρούς σε καθεστώς διατίμησης, ενώ η παραβίαση της διατίμησης εκ μέρους των εμπόρων επέσυρε αυστηρές, ιδιαίτερα μετά το 1916, ποινές. Τη χρονιά εκείνη ο νόμος 703 «περί πλεονεξίας και αισχροκερδείας επί των τιμών των τροφίμων και άλλων αντικειμένων εν καιρώ επιστρατείας» επεκτάθηκε σε κάθε περίπτωση υπερβολικού

⁶³⁸ Εμπρός, 9-9-1921.

⁶³⁹ Ν. Ποταμιάνος, «Η Νομοθεσία...» σ. 327.

⁶⁴⁰ Στο ίδιο.

κέρδους, ενώ το 1917 οι Φιλελεύθεροι θέσπισαν ειδικά δικαστήρια, τα λεγόμενα «αισχροδικεία».⁶⁴¹ Με τον όρο αισχροκέρδεια νοούνταν η πώληση ειδών πρώτης ανάγκης σε τιμές που υπερέβαιναν τη διατίμηση ή που «περιέχουσιν υπερβολικόν κέρδος».⁶⁴² Ως αισχροκέρδεια διωκόταν επίσης η απόκρυψη τροφίμων-προφανώς για να ανεβάσουν κι άλλο τις τιμές- και η νοθεία τους.

Αναφορές στην «αισχροκέρδεια» γίνονται συχνά πυκνά στις εφημερίδες, ιδιαίτερα μετά την κρίση του συναλλάγματος και την άνοδο των τιμών στο τέλος του χειμώνα και την άνοιξη του 1921. Η ήδη διαμορφωμένη στη λαϊκή αντίληψη εικόνα του «αισχροκερδούς» εμπόρου,⁶⁴³ ενισχύεται από τις ελλείψεις στην αγορά και την πολεμική των εφημερίδων. Θεωρούνταν μάλιστα κατεξοχήν φαινόμενο του ελληνικού κράτους, στα πλαίσια και της πολιτικής αντιπαράθεσης: «η αισχροκέρδεια μετακόμισε στη Θράκη με το που έγινε ελληνική», γράφει η *Εσπερινή* (20-7-1920). Η καθόλα υπαρκτή κερδοσκοπία των ημερών έγινε στόχος όλων των εφημερίδων. Καθημερινές αναφορές σε ελλείψεις αγαθών από την αγορά απέδιδαν το πρόβλημα στις συναλλαγματικές ισοτιμίες, ή στην αρπακτική διάθεση κάποιων κερδοσκόπων, από τον μπακάλη και τον κρεοπώλη της γειτονιάς, μέχρι -λιγότερο συχνά γιατί δεν ήταν άμεσα ορατός- τον μεγαλέμπορο και τους χονδρεμπόρους.

Ανάλογα με την κομματική τοποθέτηση των εφημερίδων και τις περιστάσεις, αναδεικνύονται και «αίτιοι» του προβλήματος. Για την *Εσπερινή*, και τις εφημερίδες του αντιβενιζελικού φάσματος, συνήθως είναι η βενιζελική πλουτοκρατία που κερδοσκοπεί. «Ο λόγος κανονισμού της τιμής του συναλλάγματος είναι οι πολλές ελληνικές καταθέσεις στην Αγγλία, που με την υποτίμηση της λίρας έπαθαν μεγάλη ζημια. Έτσι η λίρα αποτιμήθηκε εις το άρτιον. Μαζί όμως ανέβηκε και το δολλάριο και οι αγορές από την Αμερική έγιναν πολύ ακριβές. Ο Βενιζέλος δεν μερίμνησε».⁶⁴⁴ Αναντίστοιχα, η κρίση του 1921 οφείλεται για την εφημερίδα αποκλειστικά στην κερδοσκοπία : «η υπερτίμηση της Αγγλικής λίρας και οι διακυμάνσεις του συναλλάγματος είναι αδικαιολόγητες. Άπληστοι, ληστές, εγκληματίες, υπονομεύουν

⁶⁴¹ Ν. Ποταμιάνος, «Ρυθμίσεις της αγοράς στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο», *Αρχειοτάξιο* 17, (2016) σ. 59-60.

⁶⁴² Στο ίδιο, σ. 60.

⁶⁴³ Ακόμα και ο εφοπλιστής Λ. Εμπειρίκος, Υπουργός Επισιτισμού το 1917, αναφέρθηκε στους εμπόρους ως «έχθρους του κράτους και της κοινωνίας» στο Ν. Ποταμιάνος, «Η Νομοθεσία..., ό.π., σ. 329.

⁶⁴⁴ *Εσπερινή*, 4-12-1919.

τα εθνικά συμφέροντα». ⁶⁴⁵ Η κρίση του χρηματιστηρίου τον Απρίλιο του 1921, οξύνει την πολεμική της εφημερίδας.

«Οι θύται και τα θύματα. Στο χρηματιστήριο έχασαν από παιχνίδια συναλλάγματος. Όμως να προσέχουν τους απατεώνες που σπούδασαν την τέχνη της απάτης στη σχολή του Γαλατά, τα πεζοδρόμια της Σμύρνης και της Αλεξάνδρειας και στο πανεπιστήμιο του Βενιζελισμού. Δρούν αντεθνικά και έρχονται να ξαφρίσουν τα βαλάντια των αφελών του Άστεως. Θα αποκατασταθούν όλα με τα όπλα». ⁶⁴⁶

Οι ελλείψεις αγαθών όπως η ζάχαρη, το κρέας και τα λαχανικά, αποδίδονται στην αισχροκέρδεια που είναι ανεξέλεγκτη. Η *Εστία*, τον Ιούνιο του 1919, αποδίδει την εξαφάνιση της ζάχαρης από τα παντοπωλεία στην επιθυμία «των εδωδιμοπωλών να κερδοσκοπήσουν» ενώ κάποιοι από τις στήλες της ζητούν τον αφορισμό της αισχροκέρδειας. ⁶⁴⁷ «Κοινωνικός βόρβορος, αρπακτική διάθεση, πλούσιοι και φτωχοί, παλιοί και νέοι λωποδύτες κλέβουν από παντού, πλαστογραφούν. Κανείς δε νοιάζεται. Εκλογές για να απαλλαγούμε» γράφει η *Εσπερινή* το καλοκαίρι του 1920. ⁶⁴⁸

Στα αισχροδικεία παραπέμφθηκαν και καταδικάστηκαν κυρίως μαγαζάτορες, και σε ελάχιστες περιπτώσεις εργοστασιάρχες και μεγαλέμποροι, αφού η νομοθεσία ήταν σχεδιασμένη για το λιανικό εμπόριο κυρίως. Προϋπέθετε για την παραπομπή στο δικαστήριο καταγγελία από την πλευρά του αγοραστή, κι αυτό «καθιστούσε δύσκολη τη δίωξη χονδρεμπόρων αφού μάλιστα σε συνθήκες σπάνης δεν υπήρχαν πολλές εναλλακτικές δυνατότητες προμήθειας εμπορευμάτων». ⁶⁴⁹

Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου υπήρξε χαλάρωση των διατιμήσεων, καθώς οι νέες κυβερνήσεις αποδείχτηκαν συνεπέστερες στο πνεύμα του οικονομικού φιλελευθερισμού απ' ό τι οι βενιζελικές, αντίθετα ίσως με ό τι θα περίμενε κανείς. ⁶⁵⁰ Το κύμα ακρίβειας που ξέσπασε όμως εξανάγκασε τις κυβερνήσεις να επαναφέρουν τη διατίμηση και μαζί επανήλθε και η κατακραυγή εναντίον της αισχροκέρδειας. Στις

⁶⁴⁵ *Εσπερινή*, 13-2-1921.

⁶⁴⁶ *Εσπερινή*, 28-4-1921.

⁶⁴⁷ *Εστία*, 9, 8-6-1919.

⁶⁴⁸ *Εσπερινή*, 22-7-1920. «Η ντομάτα 40-50λεπτά ο παραγωγός, 160 ο καταναλωτής. Οι μεταπωλητές πλουτίζουν με το αίμα του λαού».

⁶⁴⁹ Ν. Ποταμιάνος, «Ρυθμίσεις...», ό.π., σ.60.

⁶⁵⁰ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Ν. Ποταμιάνος μετά τη μελέτη των κρατικών ρυθμίσεων στην αγορά αυτής της περιόδου. Ν. Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι...*, ό.π., σ. 464-493. Για το θέμα βλ. και Συμπεράσματα.

εφημερίδες απηχούνται οι αντιθέσεις που ξέσπασαν γύρω από το θέμα, καθώς από τη μια καταδικάζονται οι αισχροκερδείς και από την άλλη- ταυτόχρονα- η διατίμηση, που οδηγεί σε σπανιότητα αγαθών και πλήττει επαγγελματίες και καταναλωτές (ακόμα κι αν) που μπορούν να πληρώσουν. «Επαναφορά διατίμησης, γιατί παρά την αφθονία οι τιμές στα ύψη».⁶⁵¹ «Διατίμηση: Οι πωλούντες δεν βγαίνουν και οι καταναλωτές ανησυχούν ότι δε θα βρίσκουν αγαθά κι ας μπορούν να πληρώσουν. Ιδιοκτήτες εστιατορίου πολυτελείας διαμαρτύρονται : Να έρχονται όσοι μπορούν να πληρώσουν!». ⁶⁵²

Η αμφιθυμία των εφημερίδων απέναντι στο φαινόμενο των ελλείψεων, των διατιμήσεων και και της κερδοσκοπίας, δεν οφείλεται μόνο στην επιδίωξή τους να προσεταιριστούν πολιτικά το χώρο των μικρεμπόρων και επαγγελματιών ταυτόχρονα με το λαϊκό κοινό τους που υποφέρει από την ακρίβεια και τις ελλείψεις, αλλά και στην ρευστότητα και αντιφατικότητα του ίδιου του χώρου των επαγγελματιών που επιδιώκει συμμαχίες με τα ανώτερα αστικά στρώματα αλλά και με τους μισθωτούς υπαλλήλους. Επιπλέον, δεν πλήττονται όλοι οι επαγγελματίες το ίδιο από τη διατίμηση, με κυριότερο το παράδειγμα των αρτοποιών, που πιέζονται ιδιαίτερα εξαιτίας της αύξησης της τιμής των σιτηρών και της διατίμησης του ψωμιού, ενώ βέβαια δε λείπουν και οι απαιτήσεις των αρτεργατών για αύξηση του ημερομισθίου.⁶⁵³ Ταλαντεύονται συνεπώς οι εφημερίδες του αστικού χώρου ανάμεσα στο φιλολαϊκό προφίλ που επιδιώκουν, την πιεστική πραγματικότητα που ανεβάζει τις τιμές και επιδεινώνει ραγδαία το βιοτικό επίπεδο των πολλών και στην επιλογή της στήριξης των αστικών στρωμάτων των «νοικοκυραίων» που στο μεγαλύτερο μέρος τους έχουν προσεγγίσει σ' αυτή τη φάση, τους αντιβενιζελικούς.

Η αισχροκέρδεια υπήρχε και πριν τον πόλεμο, γράφει η *Εσπερινή*, όμως τώρα δεν υπάρχει αλληλεγγύη παρά μόνο το κέρδος. Ο κρεοπώλης που σε δέκα χρόνια έφτιαξε περιουσία 100.000 λέει πως είναι λίγα, ενώ άλλοι που δουλεύουν μια ζωή δεν καταφέρνουν ούτε τον επιούσιο να κερδίσουν. Ο έμπορος σε μια ζωή δεν καταφέρνει να βγάλει παρά 200.000. «Νύχτα μεταφέρουν αρνιά σε πλουσίους σε υπέρογκες

⁶⁵¹ *Εσπερινή*, 15-1-1921.

⁶⁵² *Εσπερινή*, 19-1-1921. Η φράση αυτή του επαγγελματία θυμίζει την αντίστοιχη άρθρου του *Βιομήχανου* το 1915 που υπερασπιζόμενο την ελευθερία της αγοράς, κατέληγε: «Όποιος έχει - και οι πάντες έχουν - παίρνει και τρώει. Όποιος δεν έχει ας τηράει». Στο Ν. Ποταμιάνος, «Αισχροκέρδεια...», ό.π., σ.333.

⁶⁵³ Ν. Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι...*, ό.π., σ. 469-470.

τιμές». «Υποφέρουν οι πλούσιοι από τις απεργίες των κρεοπωλών. Οι φτωχοί μάλλον χαίρονται γιατί αυτοί έτσι κι αλλιώς δεν είχαν».⁶⁵⁴ Παράλληλα καταγγέλλονται ελλείψεις και κατασχέσεις τυριού στην αγορά,⁶⁵⁵ και επέκταση της απεργίας στους αρτεργάτες, για την αντιμετώπιση της οποίας θα χρησιμοποιηθούν στρατιωτικοί κλίβανοι.⁶⁵⁶ Οι προτάσεις της εφημερίδας απηχούν σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις των επαγγελματιών που διατυπώθηκαν με σαφήνεια και ιδιαίτερη ένταση το φθινόπωρο του 1921 από τη Συνομοσπονδία των επαγγελματιών, η οποία διαμαρτυρήθηκε έντονα για την κατακραυγή του Τύπου εναντίον τους, ως συλλήβδην αισχροκερδών και ζητούσε την κατάργηση των διατιμήσεων.⁶⁵⁷ «Κατάργηση των Διατιμήσεων».⁶⁵⁸ Οι ζωέμποροι αφού πέτυχαν αύξηση της τιμής δε δίνουν τα ζώα που υποσχέθηκαν».⁶⁵⁹ Το συμπέρασμα είναι να αφηθεί η αγορά ελεύθερη ώστε να αυτορρυθμιστεί. Σε σύντομο χρονικό διάστημα όμως τα μικροαστικά στρώματα των επαγγελματιών αισθάνονται ότι δεν πέτυχαν τίποτα άλλο παρά τη μη κατάργηση των προδικαστικών επιτροπών οι οποίες σε ένα βαθμό περιόριζαν τις δίκες για αισχροκέρδεια.⁶⁶⁰

Εν τω μεταξύ οι τιμές των αγαθών διαρκώς ανεβαίνουν. «Οι ποιμένες Κορωπίου ανησυχούν για την άρση του ενοικιοστασίου που ζητούν βενιζελικοί πλουτοκράτες. Ζητούν κατάργηση του φόρου καθαράς προσόδου. Τον έβαλε ο Βενιζέλος για να μαζεύει χρήματα και να τα διασπαθίζει με τους φίλους του σε βάρος του λαού και της γεωργίας [...]. Άρα θα αυξηθεί η τιμή του γάλακτος». «Αρτοποιοί: κρύβουν το ψωμί. Χθες οι Αθηναίοι έμειναν νηστικοί. Σήμερα αισχροκέρδεια».⁶⁶¹ Εννοείται βέβαια πως για τις αντιβενιζελικές εφημερίδες τώρα τα πράγματα είναι πολύ καλύτερα από την εποχή της διακυβέρνησης του Βενιζέλου και η

⁶⁵⁴ *Εσπερινή*, 27-1-1921.

⁶⁵⁵ «Κατάσχεση 10.000 οκάδων τυριού. Θα πωληθούν με την επίβλεψη του κράτους». *Εσπερινή*, 25-1-1921.

⁶⁵⁶ *Εσπερινή*, 29-1-1921.

⁶⁵⁷ Ν.Ποταμιάνος, *Οι νοικοκυραίοι...* ό.π., 481,479,475. Βλ. και το Ν. Ποταμιάνος, «Αισχροκέρδεια...», ό.π., σ. 336.

⁶⁵⁸ Η διατίμηση καταργήθηκε με τις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις και την κατάργηση της «βενιζελικής τυραννίας», επανερχόταν όμως σε διάφορα είδη ανάλογα με τις ελλείψεις και την αύξηση των τιμών. Βλ. Ν. Ποταμιάνος, «Ρυθμίσεις...», ό.π., σ. 60.

⁶⁵⁹ *Στην ίδια*.

⁶⁶⁰ Ν. Ποταμιάνος, «Αισχροκέρδεια...», ό.π., σ.336.

⁶⁶¹ *Εσπερινή*, 31-3, 2,6-4-1921.

«αισχροκέρδεια» γίνεται ένα ακόμη πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης στα πλαίσια του διχασμού.⁶⁶² «Για λίγες ημέρες ανόδου του συναλλάγματος πουλάνε κατά 1/3 ακριβότερα και λένε να είσαι και ευχαριστημένος. Κρύβουν τα εμπορεύματα[...] είναι εγκληματίες κατά της κοινωνίας και κατά της πατρίδος που δε μένει απερίσπαστη να ασχοληθεί με το μείζον της Μικράς Ασίας. Κρίμα που δεν είμαστε στον Μεσαίωνα να στιγματίζουν τους αισχροκερδείς».⁶⁶³ Και η *Εστία* βέβαια παραδέχεται πως λίγοι κέρδισαν από την προσωρινή συγκράτηση των τιμών όταν φτιάχτηκε το κονσόρτσιουμ των τραπεζών για να αντιμετωπιστεί η συναλλαγματική κρίση.⁶⁶⁴ «(Οι τιμές) [...] πάλι ξεφεύγουν απότομα. Οι κοινωνικές τάξεις μόνον πληρώνουν. Η κυβέρνηση έλεγε : Ζητήσατε την κερδοσκοπία. Τώρα : ζητήσατε την κυβέρνηση».⁶⁶⁵ Και οι κυβερνητικές εφημερίδες διαμαρτύρονται για την ακρίβεια, όμως το «αδίστομα» της αισχροκέρδειας εξυπηρετεί την κυβερνητική πολιτική. «Αισχροκέρδεια : Τη δημιούργησαν οι έμποροι που κρύβουν τα εμπρεύματα και οι εργάτες που ζητούν αύξηση για την ακρίβεια. Αν αυξηθούν κι άλλο οι μισθοί πού θα πάει;»⁶⁶⁶

Το *Εμπρός* από το Σεπτέμβριο του 1921, οπότε αποσύρει σταδιακά, όπως είδαμε, τη στήριξή του στην κυβέρνηση, προβάλλει όλο και περισσότερο τα δεινά της «μεσαίας τάξης», που, όλο και πιο συχνά, την καλεί να συνασπιστεί κατά της εργατικής και των κεφαλαιοκρατών. Είναι τα δεινά των ελλείψεων, της ακρίβειας, της έλλειψης στέγης και ο φόβος της αυξανόμενης φτωχοποίησης των μικροαστικών στρωμάτων, που εκφράζονται από τις στήλες της εφημερίδας, η οποία αναγνωρίζει έναν ακόμα εχθρό, την πολυτέλεια. Αυτός μεταφράζεται σε αγώνα για τον περιορισμό των αυτοκινήτων, -ώστε να λείψει η συναλλαγματική αιμορραγία για τη βενζίνη και να καλυφθούν οι ανάγκες του μετώπου-⁶⁶⁷ και σε αγώνα κατά του

⁶⁶² Ενδεικτικά: « Η αισχροκέρδεια είναι βενιζελική εφεύρεσις[...]» «Σεις ανοίξατε την πληγήν. Διαμαρτύρεστε γιατί τότε δεν την καταλαβαίνατε αφού πλουτίζατε με το δημόσιο χρήμα. Τώρα είναι μικρότερη αλλά την καταλαβαίνετε». *Εσπερινή*, 26-27-4-1921.

⁶⁶³ *Εσπερινή*, 30-4-1921.

⁶⁶⁴ Γ.Γιανουλόπουλος, «Η οικονομία από το 1919 ως το 1923», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 296-301.

⁶⁶⁵ *Εστία*, 7-9-1921.

⁶⁶⁶ *Εσπερινή*, 29-9-1921.

⁶⁶⁷ «Όταν οι άνθρωποι πεινάνε και άλλοι πεθαίνουν, τραυματίζονται και υποφέρουν, είναι περιττή πολυτέλεια τα αυτοκίνητα». «Το σκάνδαλον της βενζίνης[...]» *Εμπρός*, 20-9 και 13-12-1921.

κακόγουστου νεοπλουτισμού,⁶⁶⁸ και της «μεταξωτής γυναικείας κάλτσας».⁶⁶⁹ Το άγχος και η απογοήτευση της Παλαιάς Ελλάδας που βλέπει ότι ο πόλεμος και τα νέα εδάφη δε μεταφράζονται τελικά σε ευημερία όπως προσδοκούσε μετά τις σελίδες «εθνικού μεγαλείου» και αιματηρών θυσιών, περιγράφεται, νομίζω, εξαιρετικά, στο συντηρητικό *Εμπρός*, που ωστόσο ουδέποτε υποστήριξε όπως είδαμε, την αποχώρηση από τη Μικρά Ασία. «Εξαφάνισες βουτύρου. Όταν η Ελλάδα ήταν μικρή μοσχοβολούσε βούτυρο. Τώρα δεν υπάρχει πουθενά, παρά τα εκατομμύρια πρόβατα του Αφιών Καραχισάρ. Η εθνική ακμή. Πούντην; Την εναποθήκευσαν οι πλούσιοι εις ύλην και σ'εμάς μόνον κροκάλες. Αν πάρουμε την άνοιξη και τα Εκβάτανα θα λείψει και το λίπος των μυιών».⁶⁷⁰ Οι δυσκολίες στον τομέα της μεταποίησης λόγω της περιορισμένης δυνατότητας εξαγωγής συναλλάγματος για εισαγωγή πρώτων υλών, αυξάνουν κι άλλο τις τιμές των αγαθών.⁶⁷¹

Οι επαγγελματίες από την άλλη, προσπάθησαν μέσω του δεύτερου συνεδρίου της ΓΣΕΒΕ, τον Οκτώβριο του 1921, να διαφοροποιηθούν από τους αστούς, και πήραν σημαντικές αποφάσεις για την αισχροκέρδεια, που προβάλλονται και από τις

⁶⁶⁸ «Μπιζελοποιήσις. Οι νεόπλουτοι προσθέτουν στο φαγητό βαρβαρισμούς, όπως και εις το ένδυμά των. Τους ακολουθεί και η μεσαία τάξις, όπου εισέδυσαν καρναβαλικά διαθέσεις». *Εμπρός*, 28-1-1922.

⁶⁶⁹ Οι κυρίες που συγκεντρώθηκαν σε εκδήλωση του Λυκείου Ελληνίδων με θέμα την ακρίβεια και το μπούκοτάρισμα της πολυτέλειας, ήταν ντυμένες παριζιάνικα και πανάκριβα. Σχολιάζεται και από την *Πινακοθήκη*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1921. «Αλλόκοτη συνέχεια (της εκδήλωσης) στο Καπρίς»(Πολυτελές κέντρο όπου διοργανώνονταν διάφοροι χοροί, τέια, κά.). *Εμπρός*, 13-12-1921.

⁶⁷⁰ *Εμπρός*, 6-1-1922.

⁶⁷¹ Σ. Ρζάς, ό.π., σ. 279.

εφημερίδες.⁶⁷² Μάλιστα για ένα διάστημα επιχειρείται μια προσέγγιση με τους εργάτες, προσέγγιση που αναγνωρίζεται ως επιθυμητή και από εκείνους.⁶⁷³

Έτσι αναδύεται ένα πλέγμα αντιθέσεων στο εσωτερικό των ιδίων των επαγγελματιών,⁶⁷⁴ και στις σχέσεις τους με το κράτος το οποίο με το ιδίωμα της «αισχροκέρδειας» -γνωστό και οικείο ήδη από τα προηγούμενα χρόνια-και τις διατιμήσεις προσπαθούσε να αποσοβήσει γενικότερες αντιδράσεις απέναντι στις διαρκείς δυσκολίες του να τροφοδοτήσει οικονομικά τον πόλεμο χωρίς εξωτερική βοήθεια (που παρά τις διαβεβαιώσεις των εφημερίδων⁶⁷⁵ δε δόθηκε τελικά). Τα μικροαστικά στρώματα της μισθωτής εργασίας που έβλεπαν τους μισθούς τους να εξανεμίζονται από την ακρίβεια και τα είδη να λείπουν από την αγορά, στρέφονταν άλλοτε εναντίον των καταστηματαρχών και συχνότερα εναντίον των εργατών των οποίων οι απαιτήσεις οδηγούσαν, κατά την κυρίαρχη αντίληψη, στην αύξηση των τιμών. Το εργατικό κίνημα, σ' αυτή τη φάση ήταν το μόνο που κατάφερε να πραγματοποιήσει οργανωμένη αντίδραση απέναντι στην ακρίβεια και την πτώση του βιοτικού επιπέδου, δεν κατάφερε όμως να πραγματοποιήσει τις αναγκαίες κοινωνικές συμμαχίες για να ευοδώσει τους στόχους του και στις περισσότερες περιπτώσεις

⁶⁷² *Εμπρός*, 21, 25-10-1921. Η ΓΣΕΒΕ τάχθηκε υπέρ των προδικαστικών επιτροπών κατά της αισχροκέρδειας και ζήτησε τη συμμετοχή σ' αυτές και εκπροσώπων των διαφόρων επαγγελματικών σωματείων. Τόνισε όμως ότι αν δεν αποδώσουν τότε το εμπόριο πρέπει να μείνει ελεύθερο να λειτουργήσει στα πλαίσια του ανταγωνισμού. Ήταν ένας συμβιβασμός, στην παραγματικότητα, στο εσωτερικό της ΓΣΕΒΕ, μεταξύ του αστικού και μικροαστικού πόλου. Βλ. Ν. Ποταμιάνος, ό.π., σ. 474-479 και Σ. Ανδρονίδη, «Ο αυτοπροσδιορισμός των επαγγελματοβιοτεχνών 1919–1999», στο Δ. Μπαχάρα (επιμ.), *Πτυχές Ιστορίας της ΓΣΕΒΕΕ, Ταυτότητες Αιτήματα Αναπαραστάσεις στην τέχνη και τον πολιτισμό*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2020, σ. 45-47.

⁶⁷³ *Ριζοσπάστης*, 1-1-1922, όπου γίνεται ένας απολογισμός των εργατικών κινητοποιήσεων του προηγούμενου χρόνου και αναγνωρίζεται η ήττα του εργατικού κινήματος το 1921 και η ανάγκη κοινωνικών συμμαχιών.

⁶⁷⁴ «δι' υμάς τους μεγάλους κεφαλαιοκράτας, δεν υπήρξε ποτέ αισχροκέρδεια. Αισχροκερδής υπήρξεν μόνον ο υποδηματοποιός, ο δερματέμπορος ουδέποτε». Στέφανος Βρεττός πρόεδρος Συνομοσπονδίας επαγγελματιών για το ΕΒΕΑ, μετά την προσωρινή σύμπλευση που αναφέρθηκε. Ν. Ποταμιάνος, ό.π. και *Εμπρός*, 25-10-1921.

⁶⁷⁵ «Δος ημίν σήμερον. Ο τελευταίος πόλεμος έκανε τα πράγματα ρευστά. Ας πάρουμε σήμερα και για αύριο βλέπουμε. Έπεσε το συνάλλαγμα. Βοήθησε η αναγγελία του δανείου από την εφημερίδα μας» *Εσπερινή*, 28-4-1921.

ηττήθηκε. Η αντίθεση στον πόλεμο, υπήρξε μέρος μόνο των εργατικών διεκδικήσεων, αφού κυριαρχούσαν σ' αυτές κοινωνικά και οικονομικά αιτήματα.⁶⁷⁶

Το 1922 οι δυσχέρειες αυξάνονται. Τα έξοδα για τη συντήρηση του στρατού στο μέτωπο γονατίζουν τον προϋπολογισμό. Το αναγκαστικό εσωτερικό δάνειο από τον -Υπουργό Οικονομικών τότε - Π. Πρωτοπαπαδάκη με τη διχοτόμηση του χαρτονομίσματος, απέδωσε συνολικά 1.500 εκατομμύρια που επαρκούσαν για τη συντήρηση του στρατού μόνον αν αποχωρούσε πριν τον Οκτώβριο, και τα οποία όπως δήλωσε ο ίδιος στη Δίκη των έξι, εισπράττονταν τμηματικά.⁶⁷⁷ Το μέτρο έπληξε και δυσaráεστησε ιδιαίτερα τους αγρότες της Αττικής που διέθεταν μετρητά και αποτελούσαν μεγάλο μέρος της εκλογικής βάσης των αντιβενιζελικών στην Αττική.⁶⁷⁸ Η αγροτική παραγωγή πέφτει,⁶⁷⁹ αντίθετα προς τις αναλύσεις του Βασιλικού Επιτρόπου στη Συνέλευση της Εθνικής Τράπεζας, ο οποίος υποστήριξε ότι η οικονομία είναι εύρωστη λόγω της εντάσεως της εργασίας των αγροτών και εξέφρασε την εκτίμηση ότι η νομισματική κρίση άλλους ευνοεί και άλλους πλήττει, αλλά είναι προσωρινή, λόγω ανωτέρας βίας.⁶⁸⁰ Ακολουθούν πλήθος δημοσιευμάτων για το «ψαλίδισμα» του χαρτονομίσματος, πικρά χιουμοριστικά, καθώς το θέμα για ένα διάστημα κυριαρχεί στη δημόσια συζήτηση.⁶⁸¹ Η εικόνα της πόλης φτάνει αντιφατική στις εφημερίδες. Θέατρα και κινηματογράφοι λειτουργούν κανονικά, οι δημόσιες γιορτές καλά κρατούν, αλλά και μελαγχολία, ανησυχία, άγχος. Ξένος περιηγητής (ο Δανός κριτικός Georg Brandes) γράφει στο περιοδικό *Μούσα*:

«[...]Η κοινωνία των Αθηνών αιχμαλωτίζει τον ξένο με τη ζωνρότητά της, το σχεδόν παγκόσμιο ενδιαφέρον της για όλες σχεδόν τις εκδηλώσεις του πνεύματος των

⁶⁷⁶ Βλ. και Παράρτημα, εικόνα 3. σκίτσο του *Ριζοσπάστη* για την κατάσταση της χώρας 1-1-1922.

⁶⁷⁷ Για τα οικονομικά της περιόδου βλ. και Γ. Γιαννιούπουλος, «Η οικονομία...ό.π., σ. 198.

⁶⁷⁸ «Τα μαντρόσκυλα. Οι χωρικοί της Αττικής εμπόδισαν την εκλογική αλλοίωση στην Αθήνα». Η παραδοχή από την *Εσπερινή*, 2-4-1921.

⁶⁷⁹ Σ. Ριζάς, ό.π.

⁶⁸⁰ *Εμπρός*, 21-3-1922.

⁶⁸¹ «Το ψαλίδισμα. Το πορτοφόλι του πλουσίου ξαλαφρώνει από τον όγκο των χαρτονομισμάτων, του φτωχού γεμίζει με μεταλλικά, αν βρεθούν. Άνευ αξίας. [...] Όλοι μιλούν με δισεκατομμύρια. Έγιναν οικονομολόγοι. Οι αξιοπρεπείς κύριοι έγιναν μοδιστρώλες. Δεν αποχωρίζονται το ψαλίδι τους. Οι μόνοι που δεν κόβουν είναι οι ράφτες γιατί έγιναν απλησίαστοι. Θέλουν εκατοντάδες Σταύρων[...]». *Εμπρός*, 30-3-1922. Τα οικονομικά στοιχεία που δημοσιεύονται στις εφημερίδες δείχνουν υπέρβαση του προϋπολογισμού για στρατιωτικές δαπάνες 300 εκατομμυρίων και έλλειμμα 700 εκατομμυρίων της προηγούμενης χρονιάς. *Εμπρός*, 26-4-1922.

διαφόρων τόπων.[...] Μα η σημερινή Ελλάδα δημιουργεί την εντύπωσιν βαθείας λύπης [...] την ατμόσφαιρα λύπης και αγωνίας που δημιουργεί η σκέψις για το τόσο λίγο ασφαλισμένο μέλλον του Ελληνικού λαού.[...] Δείτε τι έκαναν οι Δυνάμεις για την Ελλάδα. Την αισθάνεται κανείς να απειλείται από πολλά μέρη».⁶⁸²

Τα προβλήματα της καθημερινότητας που επέτεινε ο πόλεμος σχετίζονται όπως είναι φυσικό, και με τη στέγη. Η γενικότερη εκτίναξη των τιμών λόγω του πληθωρισμού, η έλλειψη κατοικιών που γίνεται οξύτερη καθώς στον πληθυσμό των πόλεων προστίθενται και οι πρόσφυγες που φτάνουν κατά κύματα σ' όλη τη διάρκεια της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922, αλλά και η ποιότητα της στέγης που προσφέρεται, ασκούν μεγάλη πίεση στους αστικούς πληθυσμούς, αναδεικνύουν και οξύνουν τις κοινωνικές αντιθέσεις. Στον Τύπο υπάρχουν συχνές αναφορές στο πρόβλημα της στέγης και το Ενοικιοστάσιο, στην προσπάθεια δηλαδή των κυβερνήσεων να ελέγξουν τις τιμές του ενοικίου και να αποτρέψουν τις εξώσεις επιβάλλοντας περιορισμούς στην ιδιοκτησία.⁶⁸³ Διαρκείς αναφορές γίνονται και στην έλλειψη στέγης, στην όψη της πόλης και στις διαμάχες ιδιοκτητών ενοικιαστών, διαμάχες που επιβεβαιώνουν αφενός την ένταση του προβλήματος και αφετέρου δείχνουν και τις μετατοπίσεις των μικροαστικών στρωμάτων άλλοτε προς την ελευθερία της αγοράς και άλλοτε προς τον κρατικό προστατευτισμό. Έτσι οι έμποροι ενώ στα ζητήματα των διατιμήσεων και της αισχροκέρδειας επιδιώκουν την αυτορρύθμιση της αγοράς, στα θέματα του Ενοικιοστασίου, επειδή πολλοί δε διαθέτουν ιδιόκτητη επαγγελματική στέγη, τάσσονται υπέρ του περιορισμού της ιδιοκτησίας, ενώ όσοι μισθωτοί διαθέτουν μικροϊδιοκτησίες όπου μπορεί να νοικιάζουν λίγα δωμάτια, τάσσονται εναντίον των περιορισμών του ενοικιοστασίου.

⁶⁸² *Μούσα*, Χρόνος Β' Φ.9(21), Αθήνα Απρίλιος 1922. Το περιοδικό για μεγάλο διάστημα μετά τη διχοτόμηση του Χαρτονομίσματος δημοσιεύει τη διαφήμιση της Εθνικής Τράπεζας για αγορά των στεμμάτων από όσους είχαν ανάγκη να πουλήσουν. Βλ. Παράρτημα εικόνα 6. Το περιοδικό εκδιδόταν στην Αθήνα και παρά τις αρχικές διακηρύξεις του ότι θα κάλυπτε όλη την καλλιτεχνική κίνηση, ήταν καθαρά λογοτεχνικό. Υποστήζε τη νεορομαντική και νεοσυμβολική σχολή και κρατούσε αποστάσεις από την πολιτική. Στο Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια...*, ό.π., σ. 174-175.

⁶⁸³ Η Ελλάδα ακολούθησε και σ' αυτό όπως και στις επιτάξεις και τη διατίμηση, το παράδειγμα των Ευρωπαϊκών κρατών στη διάρκεια του Μεγάλου πολέμου. J. Winter, J. L. Robert, *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914-1919*, Cambridge, 1997. στο Ν. Ποταμιάνος, ό.π., σ. 56.

Οι βασικές παράμετροι του προβλήματος της στέγης, είναι η έλλειψη και ο πληθωρισμός.⁶⁸⁴ Το 1920 1.000 μονάδες σπιτιών με 1162 δωμάτια, στέγαζαν 4.435 εργάτες και τις οικογένειές τους, δηλαδή 4,5 άτομα ανά δωμάτιο.⁶⁸⁵ Παράλληλα, ο πληθωρισμός έφτασε στο 1200% το 1925, ενώ σε σχέση με την προ του πολέμου εποχή οι αυξήσεις στα μισθώματα των σπιτιών που είχαν νοικιαστεί προπολεμικά και των εμπορικών μισθώσεων ήταν 350% και 450-650% αντίστοιχα.⁶⁸⁶

Για πρώτη φορά επιβλήθηκε το Ενοικιοστάσιο το 1916 και συνεχίστηκε από όλες τις κυβερνήσεις που ακολούθησαν την εποχή που εξετάζουμε. Κάθε φορά που δημοσιευόταν ο νόμος οι εφημερίδες γίνονταν ανάρπαστες, όπως παραδέχονται οι ίδιες, ενώ διαρκώς γίνονταν αποδέκτες παραπόνων από μικροϊδιοκτήτες, που ενώ οι ίδιοι υφίσταντο τις επιπτώσεις του πληθωρισμού, δεν μπορούσαν να τις μετριάσουν αυξάνοντας το ενοίκιο. Στις διαμαρτυρίες είναι εμφανής και η κοινωνική και ιδεολογική αφετηρία των ιδιοκτητών, οι περισσότεροι εκ των οποίων θεωρούν ότι οι περιορισμοί των τιμών και των εξώσεων, ευνοούν την εργατική τάξη,⁶⁸⁷ ή τους πρόσφυγες που κατακλύζουν την πόλη.⁶⁸⁸ Ο «πόλεμος» διεξάγεται εδώ ανάμεσα σε ενοικιαστές και ιδιοκτήτες, ιδιοκτήτες νέων κατοικιών και παλαιών,⁶⁸⁹ ιδιοκτήτες του κέντρου και των προαστείων, αγροτών που νοικιάζουν τα κτήματα που καλλιεργούν

⁶⁸⁴ Με βάση τους υπολογισμούς του Γ. Λεονταρίτη, ο πληθυσμός της Αθήνας και του Πειραιά διπλασιάστηκε από το 1909 ως το 1920 και διπλασιάστηκε ξανά από το 1920 ως το 1924, πράγμα που δημιούργησε έλλειψη 24.000 σπιτιών στην ίδια περιοχή. Όσο κι αν στη δεύτερη περίοδο ο ερχομός των προσφύγων μετά την καταστροφή ήταν καθοριστικός, το πρόβλημα έχει τις ρίζες του πολύ νωρίτερα. Γ. Λεονταρίτης, «Το εργατικό...», ό.π., σ. 73-74.

⁶⁸⁵ Στο ίδιο.

⁶⁸⁶ Ν. Ποταμιάνος, ό.π., σ. 62.

⁶⁸⁷ *Εσπερινή*, 13-3-1921: «Μικροϊδιοκτήτης νοίκιασε διαμέρισμα σε κτίστη κι αυτός προστατεύεται από το ενοικιοστάσιο κάθεται σχεδόν τζάμπα και δεν φεύγει. Επινοικίασε μάλιστα κλίνη». Και στις 18-3-1921: «Μικροϊδιοκτήτης με πολυμελή οικογένεια δεν μπορεί να διώξει από δύο δωμάτια του σπιτιού ενοικιαστή που πληρώνει ελάχιστα λόγω προπολεμικού ενοικιοστασίου και έτσι δεν καλύπτει ούτε τον τόκο των δανείων που έλαβε για την κατοικία».

⁶⁸⁸ « Η Αθήνα έγινε Ανατολική πόλις λόγω των προσφύγων. Όταν γυρίσουν οι δικοί μας από τον πόλεμο, είτε οι δανδήδες είτε οι συννοικιακοί κουτσαβάκηδες, η πόλη θα πάρει πάλι την όψη της». *Εσπερινή*, 1-11-1919.

⁶⁸⁹ *Εμπρός*, 13-12-1921 : «Αι μεγαλείτεροι Αθήναι. 500 διατάγματα επέκτασης σχεδίου. Οικόπεδα χρυσάφι. Οι παλαιοί δεν χτίζουν. Πουλούν τα σπίτια των για να ζήσουν».

με μεγαλοκτηματίες που επιθυμούν άρση του ενοικιοστασίου για την αγροτική γη,⁶⁹⁰ εμπόρων του κέντρου που είναι ενοικιαστές των καταστημάτων τους, οι οποίοι συμμαχούν για την περίπτωση με τους εργάτες κατά των ιδιοκτητών.⁶⁹¹ Το κράτος επενέβαινε ρυθμιστικά μόνο για τις κατοικίες που είχαν νοικιαστεί πριν τον πόλεμο, οπότε στην πραγματικότητα δε γνωρίζουμε το ακριβές μέγεθος της κρατικής προστασίας.⁶⁹² Επιπλέον τίθεται και το θέμα των οικογενειών των εφέδρων και των αξιωματικών που υπηρετούν στο μέτωπο και που ήταν περισσότερο ευάλωτες με την απουσία των ανδρών.

Στο λεξιλόγιο της καθημερινότητας όπως αναδεικνύεται από τις εφημερίδες πρέπει να προστεθούν δυο ακόμα λέξεις μετά τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου. Είναι οι «παθόντες» και οι «παυθέντες» από τη «βενιζελική τυραννία» για τις εφημερίδες της συμπολίτευσης πλέον. Πρόκειται για μια συστηματική προσπάθεια «άλωσης» του κράτους από τους αντιβενιζελικούς,⁶⁹³ αλλά και για μια επέκταση των πελατειακών σχέσεων κράτους – πολιτών που διαπερνά σχεδόν κάθε κοινωνική ομάδα και αποβλέπει -κατά τη γνώμη μου- όχι μόνο να αυξήσει τη διείσδυση του (αντιβενιζελικού) κράτους σε διάφορους συλλόγους ενισχύοντας την κατά Βούλγαρη «συντονιστική λειτουργία» του,⁶⁹⁴ αλλά και, στην περίπτωση που μας απασχολεί, στον περιορισμό των αντιδράσεων για τις επιπτώσεις της νομισματικής κρίσης, του πληθωρισμού, των ελλείψεων, της επιστράτευσης. Οι «παθόντες» και «παυθέντες» είναι άνθρωποι κάθε κοινωνικής κατηγορίας και τάξης, από δημοσίους υπαλλήλους⁶⁹⁵

⁶⁹⁰ *Εσπερινή*, 9-3-1921. «Οι ποιμένες Κορωπίου επιστρατεύθηκαν και θα πάνε. Όμως οι νεόπλουτοι του παλιού καθεστώτος, ζητούν άρση του Ενοικιοστασίου, για να αυξήσουν τα κεφάλαιά τους και πάλι».

⁶⁹¹ *Εσπερινή*, 6-7-1919 : «Διαμαρτυρία επιτροπής από μέλη του Εργατικού κέντρου και των Ενώσεων συντεχνιών και εργοδοτών. Θα ριχτούν στους δρόμους οι ενοικιαστές». Ζητούν άρση των κατεδαφίσεων και περιορισμό των αυξήσεων γιατί έτσι θα έχουν πλεονέκτημα οι λίγοι.

⁶⁹² *Εσπερινή*, 31-1-1921 «Ενοικιοστάσιο: αδικία για τους ιδιοκτήτες που νοίκιασαν προπολεμικά πολύ φτηνά. Ελεύθεροι να επιβάλουν τιμές οι ιδιοκτήτες νέων κατοικιών».

⁶⁹³ Άλλωστε σχεδόν αμέσως «εκκαθαρίστηκε» η παιδεία, η δικαιοσύνη και η ανώτερη στρατιωτική ιεραρχία. Γ. Γιαννιλόπουλος, «Εσωτερικές ...», ό.π., σ. 154-126 και 166-168.

⁶⁹⁴ Γ. Βούλγαρης, « Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Μια σχέση προς επανεξέταση». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28: 5-33, στο Κ Ροζάκου Ε Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά Παράδοξα...*, οπ. σ.146-147. Βλ. και Ν. Μουζέλης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών : από το παλιό στο νέο παράδειγμα;» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τομ. 30, 2007. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14429>

⁶⁹⁵ *Εσπερινή*, 7-11-1920: «Άμεση επαναφορά των ηρώων δημοσίων υπαλλήλων και όσων έχασαν τη θέση τους από τη βενιζελική τυραννία». 14-12-1920: «Γιατί αργεί η επαναφορά των δημοσίων

και στρατιωτικούς⁶⁹⁶ μέχρι αγρότες, διευθυντές εφημερίδων και επαγγελματίες.⁶⁹⁷ Η αποζημίωσή τους κυμαίνεται από τον (επανα)διορισμό, μέχρι την οικονομική αποκατάσταση των βλαβών που υπέστησαν και την επαναφορά τους στα διοικητικά συμβούλια των διαφόρων συλλόγων. Νέοι σύλλογοι «παθόντων»⁶⁹⁸ δημιουργούνται και καλούν σε γενικές συνελεύσεις όσους «υπέστησαν δεινά» από το βενιζελικό καθεστώς. Στις 5 Απριλίου 1921 εισάγεται στη Βουλή το νομοσχέδιο για την αποκατάσταση-αποζημίωση των παθόντων και οι βενιζελικοί απέχουν.⁶⁹⁹ Παράλληλα χρησιμοποιείται και πάλι η πίεση των συλλόγων αυτή τη φορά με Ψηφίσματα διαμαρτυρίας για «ύβρεις κατά του Βασιλέως», και υπογραφή «Παθόντες βασιλόφρονες», πράγμα που δείχνει πως οι σύλλογοι «παθόντων» και οι Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι θα μπορούσαν να είναι συγκοινωνούντα δοχεία, αφού την ίδια στιγμή, όπως και κάθε φορά που υπήρχαν δυσκολίες στρατιωτικές (εδώ αποτυχία κατάληψης του Εσκή Σεχέρ και επιστράτευση για τις επιχειρήσεις του καλοκαιριού) κυκλοφορούσαν φήμες για αμφισβήτηση του Βασιλιά και απειλές των Πολιτικών Συλλόγων που έφταναν μέχρι ξυλοδαρμούς και δολοφονίες.⁷⁰⁰ Τον Μάιο του 1921, ζητήθηκε να γίνει ακόμα και διανομή των εθνικών γαιών στους «παθόντες» χωρίς

υπαλλήλων και αποκατάσταση των παθόντων. Εκκαθάριση Νομαρχών ειδικά στη Θράκη». 28-12-1920: «Να στηριχθούν οικονομικά (οι υπάλληλοι) τουλάχιστον στην αρχή». 23-3-1921: «Δημόσιοι Υπάλληλοι: Θα ιδρύσουν μεγάλη Λέσχη με κρατική στήριξη».

⁶⁹⁶ «Οι Υπαξιωματικοί: Οι διωχθέντες όχι μόνο να επανέλθουν αλλά και να βελτιωθεί η θέση των. Οι Αμυνίτες της Θεσσαλονίκης είναι τώρα λοχαγοί. Να επιληφθεί ο υπουργός για να μην επέλθει μαρασμός και απογοήτευση σε γενναίους».

⁶⁹⁷ «Να δοθούν αποζημιώσεις για τα Ιουλιανά. Αποκατάστασις πολύπαθης τραγωδού Μαρίκας Κοτοπούλη». *Εσπερινή*, 5-1-1921 και 28-12-1921.

⁶⁹⁸ *Εσπερινή*, 20,22-1-1921 και «Ψήφισμα Συνδέσμου Παθόντων.[...] Να θεωρηθεί η δίωξίς τους εξαιρετικό προσόν για διορισμό στο Δημόσιο» 27-1-1921.

⁶⁹⁹ *Εσπερινή*, 6-4-1921.

⁷⁰⁰ «Ψήφισμα Λαϊκών Πολιτικών Συλλόγων για τις ύβρεις κατά του Βασιλέως: Αν δεν επέμβη ο εισαγγελέας θα πάρουμε το νόμο στα χέρια μας». *Στην ίδια*, 10-4-1921. Τις επόμενες μέρες ακολουθεί καταιγισμός δημοσιευμάτων και απειλών από διάφορους πολιτικούς συλλόγους μέχρι και το καλοκαίρι, όταν αρχίζουν οι πολεμικές επιχειρήσεις οπότε φιμώνεται κάθε τι άλλο. (Η δράση των Πολιτικών Συλλόγων δεν εξετάζεται ανεξάρτητα στη συγκεκριμένη εργασία, παρ' όλο που λειτουργούσαν σαν το «μακρύ χέρι» του αντιβενιζελισμού, καθώς δε θα μπορούσε αυτό να γίνει ολοκληρωμένα στα πλαίσιά της. Επιλέχθηκε να γίνεται αναφορά μόνο σε σχέση με τα θέματα που μελετώνται).

περιορισμό, ανάλογα με το ποσό της βλάβης που είχαν υποστεί. Οι βενιζελικοί απέχουν.⁷⁰¹

Κεφάλαιο Τέταρτο

Η επικαιρότητα του πολέμου σε αστικά και λαϊκά θεάματα

4.1. Η θεατρική παραγωγή

Αναζητώντας κανείς τη σχέση του θεάτρου με την επικαιρότητα του πολέμου πρέπει να θέσει τα εξής ερωτήματα. Υπάρχουν στη θεατρική παραγωγή της εποχής έργα που να αναφέρονται με άμεσο τρόπο στον πόλεμο; Σε ποιο βαθμό έχουν απήχηση στο κοινό και, αρκεί η ποσοτικοποίηση των δεδομένων των παραστάσεων- δύσκολη ως αδύνατη- για να εκτιμηθεί αυτή; Επιπλέον το κοινό είναι δυνατόν να προσδιοριστεί πχ. αστικό -λαϊκό, να εκτιμηθούν οι αντιδράσεις του την ώρα της παράστασης, να αναδειχθεί, τυχόν, η διάσταση ή η ταύτισή του με την κριτική που σε μεγάλο βαθμό μέσα από τις εφημερίδες και τα περιοδικά της εποχής κυριαρχούσε στη δημόσια σφαίρα; Κι ακόμα αναφύεται το πρόβλημα: Παλαιά Ελλάδα, Νέες Χώρες, αλύτρωτες- διεκδικούμενες περιοχές· πρόκειται για ενιαίο θεατρικό χώρο ή υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις; Υπάρχει τέλος, ακόμα ένα θεατρικό κοινό, απόλυτα ετερόκλητο κι αυτό : οι στρατιώτες στο μέτωπο, τους οποίους συχνά πυκνά επισκέπτονταν θεατρικές ομάδες για να ψυχαγωγήσουν και να εμψυχώσουν. Σε ποιο βαθμό λοιπόν το θέατρο συνδιαμόρφωνε και με ποια ποιοτικά χαρακτηριστικά, τη δημοσιότητα και την πρόσληψη της πολεμικής περιπέτειας που ζούσε τότε η χώρα; Η απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα δεν είναι εύκολη για τον πρόσθετο λόγο ότι τα στοιχεία που αντλούνται κυρίως από εφημερίδες και περιοδικά τέχνης, είναι αποσπασματικά, ενώ λείπει το ολοκληρωμένο παραστασιολόγιο για την εποχή, και το πρωτογενές υλικό των θεατρικών κειμένων είτε έχει χαθεί είτε είναι πολύ δύσκολα προσβάσιμο. Η έρευνα βασίστηκε λοιπόν σε δευτερογενές υλικό, σε εφημερίδες και περιοδικά, και, όπου κατέστη δυνατόν, σε κείμενα ή αποσπάσματα κειμένων.

Εξ αρχής αντικείμενο της παρούσης έρευνας είναι τα θεατρικά δρώμενα της πρωτεύουσας κυρίως, όχι μόνο γιατί σ' αυτήν χτυπούσε η θεατρική καρδιά του ελληνικού κράτους και ήταν κοντά στα κέντρα λήψης και διαμόρφωσης αποφάσεων,

⁷⁰¹ *Εσπερινή*, 13,20,21-5-1921. Και *Εμπρός*, 11, 23-9-1921. «Νόμος περί γενικών αποζημιώσεων παθόντων 11917-20. Τίθεται σε εφαρμογή 28-9-1921». Ο νόμος πράγματι θα τεθεί σε εφαρμογή στο τέλος του Σεπτεμβρίου, και βέβαια αποζημιώθηκε και ο εκδότης της *Εσπερινής*, που είχε εξοριστεί και είχε παρακρατηθεί μέρος του δανείου του.

αλλά και γιατί οι θίασοι της πρωτεύουσας περιόδευαν, στη διάρκεια του χειμώνα κυρίως, σε επαρχιακά κέντρα και σε πόλεις του «έξω» ελληνισμού, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Αλεξάνδρεια. Οι τελευταίες, είχαν βέβαια και τη δική τους θεατρική κίνηση, διατηρούσαν εντούτοις διαρκή επαφή με το θέατρο της πρωτεύουσας, μέσω των περιοδευόντων θιάσων.⁷⁰² Εξάλλου, όπως θα φανεί κατά τη διαπραγμάτευση, η Κωνσταντινούπολη κυρίως, έγινε και χώρος όπου μεταφέρθηκε και η πολιτικοθεατρική διαμάχη της πρωτεύουσας.

Πριν προχωρήσω όμως στη διαπραγμάτευση των θεμάτων που τέθηκαν, είναι αναγκαίο να δοθεί μια συνοπτική εικόνα του θεατρικού τοπίου της Αθήνας στις παραμονές του Μικρασιατικού Πολέμου. Τις δύο μεγάλες σκηνές της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου}, το Βασιλικό Θέατρο και τη Νέα Σκηνή, που έκλεισαν το 1908 και 1905 αντίστοιχα, διαδέχτηκαν νέοι επαγγελματικοί θίασοι, με κυρίαρχα τα θέατρα «Κοτοπούλη» και «Κυβέλης» τα οποία γίνονται οι μεγαλύτεροι θεατρικοί πόλοι της πρωτεύουσας.⁷⁰³ Το δραματολόγιό τους βασίζεται στο ευρωπαϊκό και ιδιαίτερα το γαλλικό και ιταλικό θέατρο χωρίς να παραμελούν και το ελληνικό έργο, το οποίο

⁷⁰² Χαρακτηριστικά ο ηθοποιός Νίκος Σφακιανός ή Σφακιανάκης, γνωστότερος με το ψευδώνυμο Βιλλάρ, γεννήθηκε το 1894 στην Κωνσταντινούπολη και δραστηριοποιήθηκε στο ελληνικό και ευρωπαϊκό ελαφρό μουσικό θέατρο, κυρίως επιθεώρηση και βαριετέ, κατά τις δεκαετίες του 1910 και του 1920 (στην Αθήνα, κατά τη μεγάλη απεργία των ηθοποιών του 1919, όταν οι εργοδότες γνωστοποίησαν τους μεγάλους μισθούς των ηθοποιών για να σπλώσουν τον αγώνα τους, ο Βιλλάρ καταγράφεται ως ο καλύτερα αμειβόμενος από οποιονδήποτε άλλο συνάδελφό του). Το καλοκαίρι του 1922 εμφανίζεται στον κινηματογράφο Ετουάλ στη Σμύρνη. Στο Μ. Σειραγάκης, «Ελληνικός Κινηματογράφος, οι περιπέτειες του Βιλλάρ» filmiconjournal.com › blog › post › x .

Από την άλλη και ο ηθοποιός Γ. Σαραντίδης ή Σαραντίτης από τους πρωτεργάτες της πρώτης αυτής απεργίας των ηθοποιών, γεννήθηκε στο Κουσάντασι της Μικράς Ασίας, σπούδασε στη δραματική σχολή του Βασιλικού Θεάτρου στην Αθήνα και επιστρατεύθηκε το 1921 στο μικρασιατικό μέτωπο, όπως και άλλοι ηθοποιοί. Εκεί «τη μέρα πολεμούσαν και το βράδυ έδιναν παραστάσεις για τους συμπολεμιστές τους». (Μ. Ροδάς, «Το Θέατρον εις το μέτωπον», *Ελληνικό Θέατρον*, 20-2-1933). Τα στοιχεία από το *περ. Αρχαιομαρξιστικές Μνήμες News letter*, τεύχ. 1 Μάρτιος 2021.

Όλα αυτά και κυρίως οι περιοδείες των θιάσων της πρωτεύουσας, δείχνουν προς την κατεύθυνση ενός θεατρικού χώρου όπου υπάρχει αξιόλογο αριθμητικά ελληνικό κοινό εντός και εκτός ελληνικής επικράτειας, που όχι μόνο συνυπάρχει αλλά βρίσκεται σε αλληλεπίδραση και συνάρτηση με αυτόν της Αθήνας.

⁷⁰³ Ε. Α. Δελβερούδη, «Θέατρο», στο Χ. Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, (*Όψεις πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας 1900-1940*) τομ. Α', *Οι Απαρχές*, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 361-362.

γνωρίζει σταδιακά άνοδο τις δύο πρώτες δεκαετίες. Σύμφωνα με τον Β. Πούχνερ, «η ελληνική θεατρική παραγωγή χαρακτηρίζεται από αστάθεια ιδεολογική και έναν εσχατολογικό εθνοκεντρισμό»⁷⁰⁴, χαρακτηριστικά ίσως της αναζήτησης ταυτότητας της ελληνικής κοινωνίας της εποχής, ταυτότητας όμως που βρήκε στα πατριωτικά δράματα μια ιδεολογική έκφραση.⁷⁰⁵

Η σεζόν ξεκινάει με το Πάσχα, με επαναλήψεις προηγούμενων έργων που είχαν σημειώσει επιτυχία, ενώ τον Ιούνιο παρουσιάζονται τα νέα έργα, μέχρι το Σεπτέμβριο, οπότε οι θίασοι φεύγουν από την πρωτεύουσα για περιοδείες στην επαρχία ή σε εξωελλαδικές πόλεις με ανθρό το ελληνικό στοιχείο, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Αλεξάνδρεια. Το κοινό που πηγαίνει τακτικά στο θέατρο είναι περιορισμένο, μέχρι τουλάχιστον την εμφάνιση των ετήσιων επιθεωρήσεων, και γι' αυτό κανένα έργο δεν παρουσιάζεται για πάνω από μία εβδομάδα. Ιδιαίτερα τα πατριωτικά δράματα – τα οποία σε σχέση με τα «εθνικά όνειρα» της επέκτασης των συνόρων έδιναν στο κοινό αυτό που ήθελε ν' ακούσει στο διάστημα της «αψόγου στάσεως» που έπρεπε να κρατήσει η Ελλάδα μετά την ήττα του 1897⁷⁰⁶ - συνδέονταν με επετειακές ή άλλες πατριωτικές εκδηλώσεις, ενώ δεν έλειπε και η σύνδεσή τους με πολιτικά πρόσωπα, το Βενιζέλο ή το βασιλιά, κατά περίπτωση. Τα πράγματα άλλαξαν με την εμφάνιση των ετήσιων επιθεωρήσεων που μπορούσαν εύκολα να πραγματοποιούν εσωτερικές αλλαγές, παρακολουθώντας την επικαιρότητα.⁷⁰⁷ Στις αρχές του αιώνα, εκτός από το πατριωτικό δράμα, ιδιαίτερα μετά και την ευφορία των Βαλκανικών που κράτησε μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή, ευνοήθηκε το μουσικό θέατρο και κυρίως η οπερέτα. Έργα με ήρωες

⁷⁰⁴ Β. Πούχνερ, *Κείμενα και Αντικείμενα, Δέκα Θεατρολογικά Μελετήματα*, Καστανιώτης, 1997, σ. 325-326.

⁷⁰⁵ Τα έργα αυτά καταδικασμένα από την κριτική για τη χαμηλή τους ποιότητα « δίνουν την ευκαιρία στο κοινό να διεκδικήσουν μέσα στη θεατρική αίθουσα όσα οι κυβερνήσεις μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους δεν τολμούσαν να διεκδικήσουν». Στο Ε. Α. Δελβερούδη, «Η καλλιέργεια του πατριωτικού αισθήματος στη θεατρική παραγωγή των αρχών του 20ού αι., στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (2η έκδ), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 288-289.

⁷⁰⁶ Στο ίδιο, σ.289.

⁷⁰⁷ Ε. Α. Δελβερούδη, ό.π., σ. 368.

στρατιώτες ήταν εξαιρετικά προσφιλή σ' αυτό το είδος, που κατά βάσιν ακολουθούσε Γαλλικά πρότυπα.⁷⁰⁸

Σ' αυτόν το θεατρικό χώρο που συνοπτικά αναπτύχθηκε, πρέπει να προστεθούν και τα θέατρα ή θεατρίδια⁷⁰⁹ των συνοικιών, όπου παρουσιάζονταν ποικιλία θεαμάτων, από πατριωτικά δράματα μέχρι επιθεωρήσεις, Καραγκιόζης, καφέ αμάν, καφέ σαντάν. Το κοινό αυτών των θεάτρων το απορρόφησε σε μεγάλο βαθμό η ετήσια Επιθεώρηση⁷¹⁰ και οι σκηνές του Καραγκιόζη κατά την περίοδο της άνθησής τους από το 1907 και εξής, και για την περίοδο που εξετάζεται μέχρι το 1922.⁷¹¹

4.1.1. Τα έργα. Η έρευνα ακολούθησε αρχικά τα ίχνη των πατριωτικών δραμάτων ψάχνοντας για έργα που θα είχαν απευθείας αναφορές στον Μικρασιατικό πόλεμο, και στη συνέχεια για έργα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν «εθνικού περιεχομένου», για κείμενα επιθεωρήσεων που άπτονται της επικαιρότητας, για παραστάσεις σε επετειακές εκδηλώσεις ή προς τιμήν πολιτικών προσώπων, για κριτικές σε περιοδικά τέχνης με αναφορές σε τέτοιου είδους παραστάσεις και, όπου ήταν εφικτό, έγινε προσπάθεια επαλήθευσης των παραστάσεων από τις εφημερίδες της εποχής, λόγω έλλειψης-όπως προαναφέρθηκε- ολοκληρωμένου παραστασιολογίου.⁷¹² Αξιοποιήθηκε επίσης και η πρόσφατη έκδοση της Ελληνικής Βιβλιογραφίας Θεατρικών έργων, Διαλόγων και Μονολόγων 1900-1940, για σύγκριση των παλαιότερων και των πιο πρόσφατων βιβλιογραφικών αναφορών.⁷¹³

Ξεκινώντας από το πατριωτικό δράμα, είδος που γνώρισε μεγάλη ανταπόκριση στο «λαϊκό» κυρίως κοινό και διαδέχθηκε το ιστορικό δράμα του προηγούμενου αιώνα αποτελώντας κατά τον Χατζηπανταζή μετεξέλιξή του⁷¹⁴, πρέπει

⁷⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 380. Κατά βάσιν παρουσιαζόταν μια ψεύτικη εικόνα της ζωής των εφέδρων, με βάρος στην κατάκτηση του γυναικείου φύλου αφού η στρατιωτική αμφίεση φαινόταν αρκετή να την εξασφαλίσει.

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 353.

⁷¹⁰ Θ. Χατζηπανταζής, Λ. Μαράκα (επιμ.), *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση*, τομ. Α' Ερμής, 2003, σ.69.

⁷¹¹ Για τον Καραγκιόζη θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά στη συνέχεια.

⁷¹² Για το παραστασιολόγιο της εποχής βλ. Α. Βασιλείου, *Εκσυγχρονισμός ή Παράδοση; Το θέατρο πρόζας στην Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

⁷¹³ Χ. Σταματοπούλου Βασιλάκου, *Ελληνική Βιβλιογραφία Θεατρικών Έργων, Διαλόγων και Μονολόγων 1900-1940*, Θεατρική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2020.

⁷¹⁴ Θ. Χατζηπανταζής, *Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα, Από το 19^ο στον 20^ο αιώνα*, ΙΜΣ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006, σ. 180.

να επισημάνουμε ότι από τα 130 περίπου πατριωτικά δράματα που ανέβηκαν στο θέατρο στο διάστημα 1900- 1922 μόνο 4 αφορούν άμεσα τη Μικρασιατική περιπέτεια . Οι *Φλόγες!* του Π. Χορν (1915), Η *Μικρασιατική Τραγωδία*, αγνώστου (1915), Η *Ανατολίτισσα*, του Π. Χορν (1918) και το μόνο νέο έργο που ανέβηκε στη διάρκεια της περιόδου 1919-1922, το *Κεμάλ και Τσολιάς*, αγνώστου (1921).⁷¹⁵ Βέβαια την ίδια περίοδο παίχθηκαν έργα που, χωρίς να έχουν άμεση σχέση με τον Μικρασιατικό πόλεμο, εντάσσονται στην κατηγορία των πατριωτικών δραμάτων, γράφτηκαν όμως και πρωτοπαρουσιάστηκαν νωρίτερα.⁷¹⁶ Είναι κυρίως έργα που σχετίζονται με πολιτικά πρόσωπα ή με το εθνικό παρελθόν.⁷¹⁷ Παράλληλα αλιεύονται και αναγραφές έργων με «εθνικό» ή «πατριωτικό» περιεχόμενο με βάση νεότερες έρευνες. Με βάση τις αναγραφές αυτές, ο κατάλογος μπορεί να εμπλουτιστεί με έργα που εκδόθηκαν ή υπάρχουν δακτυλόγραφα ή χειρόγραφα ή είναι δημοσιευμένα σε περιοδικά και εφημερίδες και δεν παρουσιάστηκαν στο θέατρο – τα τελευταία είναι διάλογοι ή μονόλογοι κυρίως – έργα σε σχολικά εγχειρίδια και για σχολικές παραστάσεις και άλλα, που δεν εκδόθηκαν και δεν παίχθηκαν ποτέ. Τα έργα αυτά δείχνουν κατά τον Β. Πούχνερ ότι η εποχή του «Θεάτρου των Ιδεών» (1895 – 1922) (όπως και αυτή

⁷¹⁵ Ε. Α. Δελβερούδη, ό.π., σ. 308.

⁷¹⁶ Το Πατριωτικό Δράμα, αντικατέστησε, κατά τον Θ. Χατζηπανταζή, το Ιστορικό Δράμα που άκμασε τον προηγούμενο αιώνα, μαζί με την Ιστορική Επιφυλλιδογραφία, αξιοποίησε στη σκηνή «το ετοιμοπαράδοτο κύρος των ηρώων του '21, των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου ή των στρατηγών του Μεγαλέξανδρου, και οι συγγραφείς τους συνέχιζαν να αναπληρώνουν τα ποιητικά και δραματουργικά ελλείμματα των έργων τους με την εδραιωμένη ήδη στην συλλογική φαντασία του κοινού τους αίγλη των μορφών του εθνικού Πανθέου». Στα ιστορικά δράματα που ο ίδιος παραθέτει κανένα δεν ανήκει στην εξεταζόμενη περίοδο, αφού πλέον στις αρχές του 20^{ου} «ο παρών χρόνος ενσωματώθηκε στον ιστορικό, δίνοντας ιστορική διάσταση στην επικαιρότητα, στη συνείδηση των Ελλήνων». Θ. Χατζηπανταζής, ό.π., σ.180 – 186.

⁷¹⁷ Αναφέρονται τα εξής : 1919: *Το Χρυσό Γεφύρι* του Α. Γαλανού, *Οι Λεβέντες της Αμύνης* και *Ο Γυιός του Ψηλορείτη*, του Δ. Πίππη, η *Φαίδρα* του Α. Προβελλέγγιου, *Ο Ηρώας της Κρήτης* των Ράλλη – Γαλανού και η *Θεοδώρα* του Τσοκόπουλου που σχετίζεται με το Βυζαντινό παρελθόν. 1920: το *Μαζί με τον Βασιλιά μας* του Μ. Λιδωρίκη (η παράσταση δόθηκε στο *Κοτοπούλη* 22 Δεκεμβρίου υπέρ του «Λαϊκού Εράνου προς ανακούφισιν των στρατιωτών...» Όλες οι εισπράξεις θα δοθούν στον έρανο ενώ τις δαπάνες ανέλαβε η Βασίλισσα. *Εφημ. Εστία* 21-12-1920). Η *Κυρά Φροσύνη* Ιστορικό Δράμα του Ασπρέα, και ο *Αετός* του Δραγάτη (10 και 22 Δεκεμβρίου, με αφορμή την επάνοδο του Κωνσταντίνου. 1921 : *Ο Εθνομάρτυς Βασιλέυς* και *Οι Εξόριστοι*, (αναφερόμενο στη βασιλική οικογένεια) αγνώστων. Το 1922 δεν έχει καταγραφεί καμία παράσταση πατριωτικού δράματος. Ε. Α. Δελβερούδη, ό.π., σ. 287-314.

που ακολούθησε ως «Μεσοπόλεμος» μέχρι το 1940), ήταν από τις πλέον γόνιμες περιόδους του 20^{ου} αι.⁷¹⁸

Τα αριθμητικά στοιχεία δείχνουν ίσως την ιδεολογική προετοιμασία που έχει συντελεστεί κατά τα προηγούμενα χρόνια και ιδιαίτερα την εποχή λίγο πριν και κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων. Από το 1900 μέχρι τις παραμονές του Μικρασιατικού Πολέμου, καταγράφονται 17 πατριωτικά δράματα που αφορούν στην Ελληνική Επανάσταση, μόνο ένα εκ των οποίων παίχθηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο (Ασπρέα *Η Κυρά Φροσύνη* 1920) , 7 για την αρχαία Ιστορία και Μυθολογία (και πάλι μόνο η *Φαίδρα*, του Προβελέγγιου παρουσιάστηκε το 1919), 13 για τη Βυζαντινή Ιστορία μέχρι το 1914 στα πλαίσια των διεκδικήσεων των Βαλκανικών πολέμων, 14 Πατριωτικά Δράματα για το Μακεδονικό, 29 για τους Βαλκανικούς, 5 για το Κρητικό, όλα μέχρι το 1915.⁷¹⁹

Η φτωχή παραγωγή για τον Μικρασιατικό, δεν υποδηλώνει έλλειψη θεατρικού ενδιαφέροντος για το ζήτημα, παρά μόνο την ένταξή του στα γενικότερα πλαίσια των εθνικών διεκδικήσεων και την υποκατάσταση του πατριωτικού δράματος σε ό τι αφορά στην επικαιρότητα, από ένα άλλο θεατρικό είδος που τότε γνώριζε τη μεγάλη ακμή του, την Επιθεώρηση. Κατά την πρώτη δεκαετία μάλιστα του 20^{ου} το κύριο πλαίσιο των πατριωτικών δραμάτων είναι ο αλυτρωτισμός, ενώ το ενδιαφέρον του κοινού στρέφεται προς την επικαιρότητα κατά τη δεύτερη δεκαετία.⁷²⁰ Τα βασικά ιδεολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά των έργων αυτών που μας ενδιαφέρουν εδώ, είναι η επικράτηση της Μεγάλης Ιδέας και του Αλυτρωτισμού, η φόρτιση των

⁷¹⁸Β. Πούχγερ, ό.π. Σύμφωνα με τη Χ. Σταματοπούλου Βασιλάκου, οι αναγραφές οι σχετιζόμενες με εθνικά ή πατριωτικά έργα είναι 18 (με βάση το θέμα τους ή τον τίτλο) : Αναξαγόρα, *Η Ελληνική Κοινωνία των Εθνών*, Δημητρίου, (Τσέκενης) Δημήτριος, *Ο Λιποτάκτης*, Πατριωτικόν Δράμα εις πράξεις τέσσερεις, Δρόσος, *Η Καταστροφή των Σερρών*, Νιρβάνα Π. *Συμφιλίωση*, Περεσιάδη Σπ. *Η Γκόλφω*, (1919), Άννινου Μπ. *Αττικάί Ημέραι*, Μελά Λ. *Αθανάσιος Διάκος*, Μπακανάκη Π. *Στιγμές Εθνικής Ζωής*, 4 σκηνικά επεισόδια, Σ Σκωτ (Γ. Παπανικολάου) *Η Επίταξις*, Τσιγλάκη Τ. *Για την Πατρίδα : τρίπρακτον δραμάτιον*, (παίχθηκε στο Κάιρο υπέρ παλινοστούντων προσφύγων από όμιλο σπουδαστών) (1920) Άννινου Χ, Τσοκόπουλου Γ. και Δημητρακόπουλου Π. *Τα Νέα Παναθήναια εις τρεις σειράς. Όλα τα άσματα του έργου*, Γκόλφη Ρ., Δάφνης Σ. *Το πατρικό σπίτι*, Δάφνη Αι. *Gloria victis*, Καζαντζάκη Γ. *Τη νύχτα τ' Αη Γιάννη και άλλα δράματα*, Σκωτ Γ. *Ο επισιτισμός*, (1921) Γκαλέκα Δ. *Η σφαγιασθείσα Σμύρνη, τραγωδία επίκαιρος*, Καρακάση Λ. *Το σμυρναϊκόν Πάνθεον*, Λιδωρίκη Μ. *Λαβύρινθος*, Προβελέγγιου Α. *Φαίδρα* (1922). Χ. Σταματοπούλου Βασιλάκου, ό.π., σ. 581-666.

⁷¹⁹ Ε. Α.Δελβερούδη, ό.π., σ. 301-313.

⁷²⁰ Στο ίδιο, σ. 299.

εθνικών διεκδικήσεων με τις έννοιες του Δικαίου και το Καλού, η ταύτισή τους με την επικράτηση του Σταυρού και της Θείας Δικαιοσύνης. Ο «εχθρός» είναι βάρβαρος, δειλός και πάντοτε τιμωρείται.

Στα πατριωτικά δράματα των αρχών του 20^{ου} πρέπει να επισημανθεί και ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο. Είναι η ταύτιση της ιστορικής αφήγησης με την ειδησεογραφία. Όπως επισημαίνει ο Χατζηπανταζής, «ο παρών χρόνος ενσωματώθηκε στον ιστορικό δίνοντας ιστορική διάσταση στην επικαιρότητα στη συνείδηση των Ελλήνων.»⁷²¹ Από την άλλη στα ιστορικά δράματα που άκμασαν τον προηγούμενο αιώνα αλλά δεν εγκαταλείφθηκαν εντελώς την περίοδο που εξετάζουμε. Η χρήση του ιστορικού παρελθόντος υπηρετεί τη συνέχεια της «ελληνικής φυλής» και δικαιώνει τις διεκδικήσεις του παρόντος, εξ ου και η επιλογή συγκεκριμένων περιόδων από αυτό το παρελθόν, ανάλογα με τη συγκυρία των εθνικών αγώνων.⁷²² Από το 1915 όμως, κάτω από την πίεση των επιστρατεύσεων και του διχασμού αλλά και της λογοκρισίας που επανέρχεται με αστυνομική διαταγή στα Θέατρα, κοπάζει η ορμή του πατριωτικού Δράματος και μεταφέρεται στις Επιθεωρήσεις, που επίσης ανέξοδα και ανάλογα με την πολιτική κατάσταση, αντιμετωπίζουν την πολιτική επικαιρότητα. Όλο το τελετουργικό των πατριωτικών δραμάτων που μεταδίδει ρίγη «εθνικής συγκινήσεως και ενθουσιάζει την πλατεία»⁷²³ μεταφέρεται σ' αυτές. Επιπλέον, έχουν καθιερωθεί ήδη οι Προσωποποιήσεις και οι Συμβολισμοί, της Ελλάδας, των Μεγάλων Δυνάμεων, των Αλύτρωτων περιοχών, ενώ παρουσιάζονται επί σκηνής και πολιτικά πρόσωπα, ο Βενιζέλος και ο Βασιλιάς, κυρίως.

Το κοινό έχει εκπαιδευθεί πλέον στον ενθουσιώδη ανέξοδο επί σκηνής πατριωτισμό, παρά την απορριπτική στάση της κριτικής για τη χαμηλή ποιότητα των έργων που παρουσιάζονται. Άλλωστε και η κριτική κάποτε υποχωρεί υπό το βάρος των εθνικών διεκδικήσεων και την ανάγκη « να διδαχθεί ο λαός την ιστορία του»⁷²⁴,

⁷²¹ Θ. Χατζηπανταζής, ό.π., σ. 180-181.

⁷²² Στο ίδιο, σ. 290-299.

⁷²³ Στο ίδιο, σ. 294 « ελληνική σημαία με συνοδεία εθνικού ύμνου, ο Σταυρός που τρέπει σε φυγή τους “κακούς”, [...] χοροί και τραγούδια εθνικού περιεχομένου» και θεαματικό φινάλε.

⁷²⁴ Το έδαφος για το ρόλο αυτό του θεάτρου είναι ήδη έτοιμο από τον προηγούμενο αιώνα όταν κυριαρχούσαν οι δραματικοί διαγωνισμοί και το Πατριωτικό Δράμα. Βλ. και τις απόψεις του Γ. Μιστριώτη για την αποστολή του θεατρικού συγγραφέα που είναι «ως άλλος Ηρακλής να θραύση τις πύλες του Άδου και εκείθεν να αναγάγει εις το φως τους ήρωας της Ελληνικής Ιστορίας» για να διαδώσει στους επιγόνους από σκηνής την Εθνική Ιδέα. Θ. Χατζηπανταζής, ό.π., σ. 175.

ενώ από πουθενά δεν ασκείται κριτική στο ιδεολογικό υπόβαθρο των έργων, μόνο στη χαμηλή θεατρική και συγγραφική τους ποιότητα και «στο κλίμα της αναποτελεσματικής εθνικής φαντασίωσης» που καλλιεργούν.⁷²⁵ Μάλιστα ο εκδότης της *Πινακοθήκης* Δ. Καλογερόπουλος, μιλάει για την κερδοσκοπική πρόθεση ορισμένων συγγραφέων που εκμεταλλεύτηκαν το πατριωτικό αίσθημα και την άγνοια του ακαθοδήγητου αισθητικά κοινού.⁷²⁶

Στη διάρκεια του Μικρασιατικού πολέμου, τα πατριωτικά δράματα, ή άλλα έργα σχετιζόμενα με τις αλυτρωτικές βλέψεις και το εθνικό συναίσθημα, παρουσιάστηκαν στο κοινό με την ευκαιρία επετείων ή σημαντικών γεγονότων της πολιτικής επικαιρότητας. Από το περιοδικό *Πινακοθήκη*, που συστηματικά φιλοδοξούσε να παρουσιάζει την καλλιτεχνική κίνηση κυρίως της πρωτεύουσας, μαθαίνουμε για την έκδοση του πατριωτικού δράματος *Το χρυσό γεφύρι*, του Αλ. Γαλανού⁷²⁷, σχετιζόμενο με τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, την παράσταση *Ο ήρωας της Κρήτης*, του «εκ Κωνσταντινουπόλεως συγγραφέως Αλ. Ράλλη» με αρνητικές κριτικές, ίσως και εξαιτίας των αντιβενιζελικών πεποιθήσεων του εκδότη του περιοδικού⁷²⁸, την παράσταση «Της ωμορφιάς τα μάγια» του Λαέρτη Λάρμη, όπου η Ελληνίδα γυναίκα επιβάλλεται στον Καταλανό κατακτητή με την ομορφιά της και «δια ψυχής ανθισταμένης κατά των επιδρομέων, διατηρούσης άσβεστον την φλόγα τής φιλοπατρίας μετά πίστεως ακλονήτου». Το έργο είναι «ένας ύμνος προς την Ελληνικήν φύσιν, προς τα Ελληνικά ιδεώδη, τα οποία εξαίρονται εις την ωραίαν μπαλλάνταν της γ' πράξεως, ήτις αποτελεί το κόσμημα του έργου».⁷²⁹ Σε ανάλογο πνεύμα και τους υπόλοιπους μήνες.

Κατά την επισκόπηση των θεατρικών έργων του 1919 που παρουσιάζει το περιοδικό, αναφέρεται η Βυζαντινή τραγωδία *Όρκος*, και δύο μονόπρακτα «Βυζαντινής εμπνεύσεως». Σχολιάζεται μάλιστα από τον εκδότη η «μόδα» της έμπνευσης από το Βυζαντινό παρελθόν, όχι μόνο στο θέατρο αλλά και σε πλήθος καθημερινών και διακοσμητικών και καλλιτεχνικών δημιουργημάτων.⁷³⁰ Το Βυζάντιο

⁷²⁵ Στο ίδιο, σ. 300.

⁷²⁶ *Παναθήναια*, τ. Ε, 1903, σ. 413, και *Πινακοθήκη*, τ. Στ, 1906, σ. 106.

⁷²⁷ *Πινακοθήκη*, Μάιος 1919.

⁷²⁸ *Πινακοθήκη*, Αύγουστος Σεπτέμβριος 1919.

⁷²⁹ *Πινακοθήκη*, Οκτώβριος – Νοέμβριος 1919.

⁷³⁰ «Μετά τας Βυζαντινάς διαλέξεις, η Βυζαντινή επίπλωσις. Βυζαντινά πρότυπα στα κεντήματα, έπιπλα, κοσμήματα, τυπογραφικά στοιχεία και στα μνημεία. Αίθουσαι αριστοκρατικών οίκων

αποκαταστημένο από την επίσημη ιστοριογραφία του προηγούμενου αιώνα ως αναπόσπαστο μέρος της εθνικής συνέχειας στο χρόνο,⁷³¹ έχει πλέον τιμητική θέση μαζί με το αρχαιοελληνικό δράμα στις αναπαραστατικές τέχνες της εποχής. Άλλωστε η Μεγάλη Ιδέα «αποκαθιστώντας το Βυζάντιο και δημιουργώντας ένα συμβολικό σύμπαν συνενώνοντας το έθνος με την εκκλησία το 19ο αιώνα», αποκαθιστά και την ενότητα έσω και έξω Ελλήνων στα πλαίσια του ελληνικού εθνικισμού.⁷³² Βυζαντινής εμπνεύσεως είναι εξάλλου και τα σκηνικά και τα κουστούμια πολλών παραστάσεων ακόμα και όπερας.⁷³³ Αλλά και στη γιορτή του Παναθηναϊκού Σταδίου για τα επινίκια της Συνθήκης των Σεβρών τονίζεται το Βυζαντινό χρώμα. «Θέαμα μεγαλειώδες και μυστικοπαθές, πιστή μικρογραφία των μεγάλων τελετών των Βυζαντινών αυτοκρατόρων... ένας σύνδεσμος δύο μεγάλων σταθμών του ελληνικού πολιτισμού».⁷³⁴ Παράλληλα η Βασιλική δυναστεία έχει πολλαπλά συνδεθεί με το Βυζαντινό παρελθόν, αφού ο Κωνσταντίνος από τη βρεφική του ηλικία «έγινε πρωταγωνιστής μεσιανικών αφηγήσεων» ως αυτός που θα ανακτήσει την Πόλη και θα εκπληρώσει τους εθνικούς πόθους αιώνων.⁷³⁵ Έτσι το Βυζάντιο έρχεται με τη σειρά του να νομιμοποιήσει τις εθνικές βλέψεις στη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη.⁷³⁶

διακοσμούνται με Βυζαντινόν ρυθμόν. Γραφεία Βυζαντινού ρυθμού και ο γλύπτης Γεωργαντάς δημιούργησε Βυζαντινόν μνημείον σε τάφον». *Πινακοθήκη*, Φεβρουάριος 1920 και *Εμπρός*, 2-5-1922 : «Παλαιομανία»[...] «Βυζαντινόν σαλόνι, νέοι συγγραφείς απολυτικών, νέοι μελετητές παπουτσιών βυζαντινών δυναστειών και για τα ζουνάρια των βυζαντινών αυτοκρατόρων»!

⁷³¹ Π. Κιτρομυλίδης, «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια, στο Θ. Βερέμης, (επιμ.) *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, MIET, 2012, σ. 55.

⁷³² Στο ίδιο, σ. 118.

⁷³³ Όπως η όπερα του Μ. Καλομοίρη *Το δαχτυλίδι της μάνας* 1917, του συνθέτη που κατά δήλωσή του φιλοδόξησε να προσφέρει μια δική του εκδοχή της εθνικής μουσικής και ταυτίστηκε με τον Βενιζελισμό. Ν. Α. Δοντά, «Ο Καλομοίρης στο επίκεντρο», στο *Ελλάδα 20^{ος} αιώνας 1910-1920*, τ. Β', *Η Καθημερινή*, σ. 66-68.

⁷³⁴ *Πινακοθήκη*, Ιούλιος – Αύγουστος 1920.

⁷³⁵ Χ. Κουλούρη, *Φουστανέλες και Χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αλεξάνδρεια, 2020, σ. 344-345.

⁷³⁶ Για τη σύνδεση Δυναστικού παρελθόντος και Βυζαντίου βλ. και στο ίδιο, σ. 338-350. Χαρακτηριστικό της ιδεολογικής κυριαρχίας της άποψης ότι οι νεότεροι Έλληνες αποτελούν το μοναδικό νόμιμο κληρονόμο του Βυζαντίου είναι και το δημοσίευμα της *Πινακοθήκης*, στο τεύχος Μαρτίου – Απριλίου 1919 ότι «...ο Ιταλικός ιμπεριαλισμός διεκδικεί την Αγία Σοφία, [...]όχι ο λαός αλλά το Βατικανό (ο Καρδινάλιος Γάσπαρης)». Υπενθυμίζει ότι ο λαός λίγο πριν την άλωση

Το Βυζάντιο αποτελεί όμως μόνο τον ένα πυλώνα της εθνικής συνειδητοποίησης της εποχής. Η Ελληνική αρχαιότητα παραμένει σαφώς ο άλλος. Το αρχαιοελληνικό παρελθόν αναβιώνει μέσα από τις αναπαραστατικές τέχνες με ποικίλους τρόπους, όπως τα *tableaux vivants* οι «εθνικοί χοροί» και οι παραστάσεις αρχαίου δράματος που μας ενδιαφέρουν εδώ.⁷³⁷ Το αρχαίο δράμα ενδιαφέρει την παρούσα έρευνα στο βαθμό που αποτελεί «νεωτερική δημόσια τελετουργία στην οποία ψυχαγωγείται η αστική τάξη και επιτελείται το ιστορικό παρελθόν, με στόχο τη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας».⁷³⁸ Έτσι μετά τη συνθήκη των Σεβρών στις 15 Σεπτεμβρίου 1920 παρουσιάστηκε στο Θέατρο Ηρώδου του Αττικού η παράσταση *Πέρσαι* του Αισχύλου, ως μέρος του εορτασμού των επινικίων της συνθήκης που κράτησαν τρεις μέρες (13 – 15 Σεπτεμβρίου). Η παράσταση δόθηκε παρουσία του Βασιλιά και του Βενιζέλου και 20.000 λαού, προς τιμήν των δημάρχων και προέδρων των κοινοτήτων του κράτους και ξαναπαίχθηκε στις 19 και 20 του ίδιου μήνα.⁷³⁹ Η

αποδοκίμασε το συλλεϊτουργο ορθοδόξων και καθολικών. Και βέβαια η ανάρρηση του Κωνσταντίνου στον ελληνικό θρόνο είχε συνοδευτεί από προβληματισμούς και προτάσεις να γίνει με το όνομα Κωνσταντίνος ΙΒ. (βλ. άρθρο του Γ. Φιλάρετου στην εφημερίδα *Πατρίς*, 8.3.1913.

⁷³⁷ Χ. Κουλούρη, *Φουστανέλες... ό.π.*, σ. 351- 404.

⁷³⁸ Στο ίδιο, σ. 397. Αλλωστε η αναβίωση του ιστορικού παρελθόντος έχει ήδη ενσωματωθεί στο σχήμα της συνέχειας του ιστορικού εθνικού χρόνου, μέσα από το σχήμα των «πολλαπλών ελληνισμών» της ιστοριογραφίας, στην προσπάθεια να αρθούν οι ασυνέχειες του «εθνικού» ιστορικού χρόνου. Βλ. Α. Λιάκος, «‘Προς επισκευήν ολομειλίας και ενότητας’». Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο Σκλαβενίτης Τ. (επιμ.), *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, 1994, σ.15-16. Επομένως, «η έννοια του Νέου Ελληνισμού μπορεί να διαβαστεί ως αναβίωση του ελληνισμού, δηλαδή του αρχαίου». Στο ίδιο, σ. 17.

⁷³⁹ Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου 1794 -1944*, τομ. Β, *Δεύτερο Μέρος*, ΚΜΕΕΘ, Καστανιώτης, Αθήνα 2000 σ. 289. Ο Βενιζέλος μάλιστα δήλωσε ότι από τις πρώτες του φροντίδες θα ήταν η «αναμαρμάρωση του Ωδείου εις το οποίον να να δίδη παραστάσεις αρχαίων έργων θιάσος επιχορηγούμενος από την κυβέρνησιν». *Έθνος*, 16 Σεπτεμβρίου 1920. Το αίτημα ήταν βέβαια ώριμο. Ήδη από το 1898, σε διάλεξη στον Παρνασσό, στις 17 Μαρτίου 1898, ο Sar Mérodack Joséphine Péladan, γάλλος συγγραφέας, τεχνοκριτικός, αποκρυφιστής και βαγκνεριστής, σε διάλεξή του στον Παρνασσό, με τίτλο «Περί αναβιώσεως του Ελληνικού Θεάτρου», οραματίστηκε «το μέλλον της Ελλάδος» μέσα από την «αναγέννησιν και την λατρείαν του παρελθόντος». Γι’ αυτό και συνέστησε στο ακροατήριό του να επενδύσει στο θέατρο, τη «μεγάλη πηγή του μυστικισμού», προτείνοντας τη «διασκευή του αρχαίου Θεάτρου» του Διονύσου. Η ιδέα είχε απήχηση ήδη στην ελληνική διανόηση, που όμως τότε θεωρούσε ότι δεν ήταν ώριμοι οι καιροί. (Βλ. Ε. Κωβαίου, *Βαγκνερισμός και Νιτσεισμός στις δελφικές εορτές*, στο Αρετή Βασιλείου, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, Αντρέας Δημητριάδης, Κωνσταντίνα Ριτσάτου (επιμ.), *Ιστορία και Ιστοριογραφία του Νεοελληνικού Θεάτρου*,

συνέχεια του έθνους στο χρόνο, ο παραλληλισμός των αρχαίων νικών επί της Ανατολής με την «ευόδωση» των προσπαθειών του στη Μικρά Ασία στο παρόν, είναι περισσότερο από προφανές.⁷⁴⁰ Παράλληλα, Θίασος του Μ. Παλαιολόγου με την υλική ενίσχυση της κυβέρνησης αναχώρησε για Παρίσι Λονδίνο και Αμερική όπου θα παρουσίαζε κυρίως τέσσερα έργα, που θα αντιπροσώπευαν τις τέσσερις περιόδους του Ελληνισμού: την αρχαία, με το *Ηρώ και Λέανδρος*, τη Βυζαντινή, με τον *Γελοτοπιό του Βασιλέως*, τη νεότερη, με τον *Αγαπητικό της βοσκοπούλας*, και την περίοδο των σύγχρονων εθνικών αγώνων, με το *Γυιό του Ψηλορείτη*, προς τιμήν της Κρήτης.⁷⁴¹ Το ίδιο διάστημα οι *Πέρσες* παρουσιάστηκαν από το Θίασο Ελληνικού Θεάτρου στο Θέατρο Κοτοπούλη, μαζί με το έργο *Η Δόξα του Ελληνικού Θεάτρου* προς τιμήν των θανόντων Ελλήνων δραματικών συγγραφέων 1821- 1920. Η αίθουσα είχε διακοσμηθεί με δάφνινα στεφάνια και όπως δηλώνει ο αρθρογράφος της *Πινακοθήκης*, επρόκειτο για «έναν παραλληλισμόν των αρχαίων Νικών άς έψαλλεν ο Αισχύλος, προς τας συγχρόνους Ελληνικάς Νίκας».⁷⁴²

Αν από τα έργα και τις παραστάσεις που αναφέρθηκαν λείπει ο επικαιρικός χαρακτήρας ο οποίος αφήνεται στις επιθεωρήσεις για το διάστημα που εξετάζεται, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι η ενασχόληση με το παρελθόν είναι ένα καταφύγιο μόνο ή μια προσπάθεια άντλησης προτύπων για το παρόν του έθνους και στήριξης – νομιμοποίησης των διεκδικήσεών του. Η λειτουργία του παρελθόντος στην εθνικιστική ιδεολογία έχει, όπως επισημαίνει ο Π. Λέκκας, άμεσο και δυναμικό χαρακτήρα όχι μόνο επειδή οι αλήθειες που δημιουργεί καταλήγουν να θεωρούνται δεδομένες και αυτονόητες ξορκίζοντας την αβεβαιότητα του παρόντος και του μέλλοντος, αλλά και επειδή «παντρεύοντας τη νοσταλγία με την ουτοπία» παρέχει κίνητρα και προτρέπει σε δράση.⁷⁴³

Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου προς τιμήν του Θόδωρου Χατζηπανταζή, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ρέθυμνο, 1-3 Ιουνίου 2018, σ. 284-285). Τώρα αναγνωρίζεται η σημασία της και από την πολιτική ηγεσία.

⁷⁴⁰ Μετά την παράσταση, ορχήστρα από 120 όργανα και χορωδία 150 ατόμων εκτέλεσε τη *Συμφωνία της Λεβεντιάς* του Μ. Καλομοίρη και εμβατήρια, ενώ το βράδυ παρατέθηκε δείπνο στο Ζάππειο όπου παρασημοφορήθηκαν οι Δήμαρχοι, και ο Βενιζέλος έλαβε χρυσό στεφάνι νίκης από το Δήμαρχο της Αθήνας Σ. Πάτση. Γ. Σιδέρη, ό.π., 289.

⁷⁴¹ *Πινακοθήκη*, Σεπτέμβρης Οκτώβρης 1920, σ. 44.

⁷⁴² Στο ίδιο.

⁷⁴³ Π. Λέκκας, *Το Παιχνίδι με το Χρόνο, Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*, Παπαζήση, Αθήνα 2011, σ. 36.

Μέσα από τις θεατρικές παραστάσεις που παρουσιάστηκαν, υπογραμμίζεται και ολοκληρώνεται η «εθνική» ανάγνωση του παρελθόντος και η συνέχεια του ιστορικού χρόνου με πρωταγωνιστή το έθνος μέχρι το παρόν, στο οποίο αναμένεται ότι θα εγγράψει νέες σελίδες δόξας. Ο θεατής των έργων αυτών, μπορούμε να φανταστούμε ότι θα ένιωθε τη δικαίωση των αγώνων του παρελθόντος στο ένδοξο παρόν, καθώς η Μικρασιατική Εκστρατεία μέχρι το τέλος της το καλοκαίρι του 1922, είχε – για τα κυρίαρχα στη δημόσια σφαίρα αφηγήματα - μόνο νίκες να επιδείξει. Το θέατρο και με αυτές τις παραστάσεις και όχι μόνο με την επιθεώρηση που θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, υπηρετούσε τον ελληνικό εθνικισμό της εποχής και την ανάγκη της πολεμικής και πολιτικής προπαγάνδας η οποία επεδίωκε να καλλιεργήσει σιγουριά και αισιοδοξία για το μέλλον των εθνικών αγώνων.

4.1.2. Λογοκρισία και συγκρούσεις. Η διεκδίκηση της Σκηνης. Το ενδιαφέρον της πολιτικής εξουσίας για το θέατρο κατά την εξεταζόμενη περίοδο, και σε όλη τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} που είναι η περίοδος των πολεμικών εθνικών διεκδικήσεων, και το γεγονός ότι στη θεατρική ζωή της πρωτεύουσας κυρίως και όχι μόνο, φτάνει ο απόηχος των πολιτικών αντιπαραθέσεων και την επηρεάζει, αποδεικνύει τη δύναμη και τη σημασία του θεάτρου ως παράγοντα διαμόρφωσης της δημοσιότητας. Οι αντιπαραθέσεις δεν αφορούν βέβαια στην ουσία των εθνικών διεκδικήσεων ή στον Μικρασιατικό πόλεμο καθαυτόν. Αυτό θα ήταν αδύνατο σε μια πολεμική στιγμή που κορυφώνει τις εθνικές διεκδικήσεις και την ιδεολογική προετοιμασία δεκαετιών. Επιπλέον από το 1916 η λογοκρισία στο θέατρο είχε αρχίσει να επιβάλλεται με την επαναφορά δύο αστυνομικών διατάξεων του 1895 και του 1909.⁷⁴⁴ Μάλιστα η Επιθεώρηση *Άνω Κάτω* απαγορεύθηκε, και στα γραφεία του Διευθυντή Λογοκρισίας οι θιασάρχες διάβαζαν τα κείμενά τους για να εγκριθούν.⁷⁴⁵

Τα χρόνια του διχασμού η πολεμική των βενιζελικών και αντιβενιζελικών υποστηρικτών του Κωνσταντίνου και της αυλής, μεταφέρθηκε στο θέατρο. Οι δύο μεγάλες πρωταγωνίστριες του θεάτρου, Κοτοπούλη(θεωρήθηκε φιλοβασιλική και Κωνσταντινική) και Κυβέλη (θεωρήθηκε βενιζελική) και τα θεατρά τους, γίνονταν στόχος επιθέσεων ανάλογα με τα γεγονότα της εσωτερικής πολιτικής ζωής και την

⁷⁴⁴ Ο Βενιζέλος δήλωνε στη Βουλή ότι ο αντίπαλος των επιθεωρήσεων δεν τον ενοχλεί, αλλά τα δημοσιεύματα των αντιπάλων του βλάπτουν τις διαπραγματεύσεις. *Αθήναι*, 24 -11-1919.

⁷⁴⁵ Γ. Σιδέρης, *Η Ιστορία...*,ό.π., σ.189.

επικράτηση της μιας ή της άλλης παράταξης.⁷⁴⁶ Η Κοτοπούλη μάλιστα παρά την επιστολή που δημοσίευσε στην *Ακρόπολη* (30-7-1915) με την οποία δήλωνε την πολιτική της ουδετερότητα,⁷⁴⁷ είχε κατηγορηθεί για φιλογερμανισμό από τους βενιζελικούς και για τη φιλοβασιλική στάση της. Έγινε στόχος επιθέσεων των βενιζελικών πολλές φορές, και όταν το 1920 μετά την έξοδο των Αθηναϊκών θιάσων στην Κωνσταντινούπολη (καθώς μέχρι την ανακωχή οι περιοδείες εκεί είχαν σχεδόν σταματήσει), προσπάθησε να πραγματοποιήσει περιοδεία στην Πόλη, δέχτηκε λοιδορίες από τον ελληνικό τύπο και το κοινό και οι παραστάσεις διακόπηκαν.⁷⁴⁸ Στην Κωνσταντινούπολη το Ελληνικό στοιχείο, μετά από χρόνια απομονωτισμού λόγω του πολέμου, υιοθετεί πλήρως το βενιζελικό αφήγημα για την πιθανότητα δημιουργίας στην Πόλη ενός διεθνούς κράτους στο οποίο θα κυριαρχούσε με την πορεία του χρόνου, και οργανώθηκε γύρω από φιλοβενιζελικούς Πατριάρχες και φιλοβενιζελικές οργανώσεις. Ο Τύπος, τα περιοδικά, η διανοήση υιοθετούν όλα τα στερεότυπα του ελληνικού εθνικισμού της εποχής, ενώ ο διχασμός μεταφέρεται στην Πόλη. Ο Βενιζέλος είναι η ενσάρκωση της Μεγάλης Ιδέας ή όπως τον περιέγραψε η εφημερίδα *Χρόνος*, «ο ημίθεος Αρχηγός της φυλής».⁷⁴⁹ Έτσι τα επεισόδια με την

⁷⁴⁶ Γ.Σιδέρης, Γ., «Ο διχασμός στο θέατρο. Λογοκρισία, διώξεις, βανδαλισμοί», *Θέατρο, τεύχ.* 7, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1963.

⁷⁴⁷ «Είμαι γυναίκα, δεν έχω εκλογικό βιβλιάριο. Δεν πηγαίνω εις τας διαδηλώσεις. Δεν πολιτεύομαι...» Γ. Σιδέρης, *Η Ιστορία...*, σ.188.

⁷⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 200-204. Φαίνεται πως οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης βενιζελικοί στην πλειοψηφία τους δεν συγχώρησαν τη φιλοβασιλική και φιλογερμανική τοποθέτηση της Κοτοπούλη στη διάρκεια του διχασμού και του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Η εφημερίδα *Νεολόγος* 30-31920 (ανταπόκριση στο *Έθνος* 8-4-1920) με άρθρα της «Ίδε η γυνή» και «Οι υβρισταί των Αλυτρώτων» την κατηγορήσε ότι «επώλησε την τέχνην της εις τον Σεγκ και ότι αφού ύβρισε τους πρόσφυγας ήλθε να ζητήσει την συνδρομήν του αλυτρώτου ελληνισμού δια να αναπληρώσει την διακοπείσαν εισροήν του γερμανικού χρυσίου εις τα θυλάκιά της». Αντίστοιχα ο Λιδωρίκης παρά τη σχετική άδεια που είχε εξασφαλίσει από την Αρμοστεία για παραστάσεις στην Πόλη στο τέλος του 1919 αντιμετώπισε δυσκολίες από το κοινό που μπούκοτάρισε τα έργα του γιατί ο θιάσός του είχε «στοιχεία που πρωτοστάτησαν στο διωγμό και εξευτελισμό των προσφύγων εις Αθήνας». *Πατρίς*, 17-10-1919. Επαινέθηκε όμως τελικά για την εθνική αποστολή που επιτελούσε στην Κωνσταντινούπολη, αφού είχε κατά μέρος αφήσει τις βασιλόφρονες πεποιθήσεις του. Γ. Σιδέρης, ό.π., σ. 276.

⁷⁴⁹ Καμούζης Δ., *Από "Σωτήρας της φυλής", "ευεργετής των Τούρκων": Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930* <https://doi.org/10.12681/deltiokms.14> Copyright © 2015 Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, σ. 155-157.

Κοτοπούλη και άλλους «βασιλικούς» ηθοποιούς δεν αποτελούν έκπληξη αλλά απόδειξη ότι σε αφορά στο Θέατρο και όχι μόνο, διαμορφώνεται ένας κοινός δημόσιος «χώρος» πρωτεύουσας και Κωνσταντινούπολης.

Στην Αθήνα, αν και τα επεισόδια επικρίθηκαν, κάποιες εφημερίδες θύμισαν αντίστοιχα επεισόδια των επιστράτων κατά της Κυβέλης το 1916 ενώ η βενιζελική *Πατρίς*, (16-5-1920) κατηγορεί τους αντιβενιζελικούς για προσπάθεια αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης, επειδή ασχολούνται με την Κοτοπούλη και όχι με την «προέλαση του Ελληνικού στρατού εν μέσω δαφνών στη Θράκη».⁷⁵⁰ Στις 13 Μαΐου 1920 στην Αθήνα αυτή τη φορά, το θέατρο της Κοτοπούλη ξανακλείνει μετά από επεισόδια και πιστολιές, ενώ μετά την απόπειρα κατά του Βενιζέλου (31 Ιουλίου 1920), το θέατρο της Κοτοπούλη καταστράφηκε εντελώς από το πλήθος. Η Κοτοπούλη «αποκαταστάθηκε» στο θέατρό της μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου και την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Στην πανηγυρική πρεμιέρα παραβρέθηκε η Βασιλική οικογένεια και οι πρίγκηπες, ενώ στα διαλείμματα το κοινό ξεσπούσε σε ζητωκραυγές υπέρ του βασιλιά. Της απονεμήθηκε μάλιστα ο «Χρυσός Σταυρός των Ιπποτών».⁷⁵¹ Να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε το καλοκαίρι του 1919 παρασημοφορήσει στο Παρίσι την Κυβέλη με τον «Αργυρούν Σταυρόν του Σωτήρος».⁷⁵²

Και γενικότερα όμως στο Θέατρο αντανακλάται ο Διχασμός που διαπερνάει εκτός από την πολιτική και όλη την πνευματική και κοινωνική ζωή. Από το 1917 η Άλωση της Βαστίλης γιορτάζεται υποχρεωτικά στα θέατρα της πρωτεύουσας σηματοδοτώντας τη φιλοαντατική στροφή της χώρας με την επάνοδο του Βενιζέλου, ενώ αντίστοιχα τιμώνται στα θέατρα για τις ονομαστικές τους γιορτές ο Βενιζέλος ή ο Κωνσταντίνος (μέχρι το 1920 ο πρώτος και από το 1921 ο δεύτερος).⁷⁵³ Στο θεατρικό διάλογο του Π. Νιρβάνα *Ο σκηνοθέτης που μας πρέπει*, με επίτιτλο *Διάλογος δύο*

⁷⁵⁰ Γ. Σιδέρης, Ό.π., σ. 203.

⁷⁵¹ Στο ίδιο, σ. 206.

⁷⁵² Στο ίδιο, σ. 200.

⁷⁵³ Η επάνοδος του Βενιζέλου το 1917 γιορτάστηκε στα θέατρα με παραστάσεις «βενιζελικές». *Ο γυιός του Ψηλορείτη*, του Ι. Ζερβού, και μουσική του Καίσαρη με χορωδία 20 στρατιωτών στο Φάληρο, το *Χρυσό Γεφύρι*, του Α. Γαλανού, το μελόδραμα του Καλομοίρη *Μάρκος Μπότσαρης*, η *Τριανδρία* του Δ. Πίπη στο Δ Θ Πατρών. Αντίστοιχα η επάνοδος του Κωνσταντίνου γιορτάστηκε με τις παραστάσεις *Ο Αετός* και *Ο ιπποκόμος του Βασιλέως* του Δραγάτη, πλήθος επιθεωρησιακών κειμένων και την παράσταση *Έρδε (Ερχεται)* του Λιδωρίκη. Γ. Σιδέρης, ό.π., σ. 205-207 και *Πινακοθήκη*, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1920.

κουτών, ένας βασιλόφρων και ένας βενιζελικός συζητούν για τη συμφιλίωση και διαφωνούν για το αν η Ελλάδα πρέπει να παραμείνει μικρή πλην τίμια μέχρι να τη μεγαλώσει ο Κωνσταντίνος, (άλλωστε Βυζαντινή αυτοκρατορία δε νοείται χωρίς βασιλιά) ή να παραμείνει μεγάλη, όπως τη μεγάλωσε ο Βενιζέλος με τη Συνθήκη των Σεβρών. Είναι φανερό ότι η διαφωνία είναι για το ποιος από τους δύο ηγέτες εκφράζει γνησιότερα τις μεγαλοϊδεατικές προσδοκίες του έθνους.⁷⁵⁴

Παράλληλα, η επικράτηση του ενός ή του άλλου σήμαινε και αλλαγή προσώπων σε εταιρίες ή σωματεία, σε μια προσπάθεια ελέγχου της επιρροής τους στη δημόσια σφαίρα. Το 1917, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας με εγκύκλιο όριζε ότι πρέπει να διαγραφούν όσοι από τη, διωγμένη πλέον, βασιλική οικογένεια είχαν γίνει μέλη σε Σωματεία. Έτσι η Εταιρεία Ελλήνων Θεατρικών Συγγραφέων διέγραψε τον Πρίγκηπα Νικόλαο (2 Αυγούστου 1917) και αναθεώρησε το 1920.⁷⁵⁵ Μάλιστα με την επάνοδο του Κωνσταντίνου ο πρίγκηπας Νικόλαος αποκαταστάθηκε ως επίτιμος σύμβουλος όχι μόνο στην Εταιρεία Θεατρικών Συγγραφέων αλλά και στην Εθνική Πινακοθήκη και στην Αρχαιολογική Εταιρεία.⁷⁵⁶ Στην ΕΘΣ γίνονται αρχαιρεσίες και ο Λιδωρίκης, φιλοβασιλικός για την περίπτωση, εκλέγεται νέος πρόεδρος.

4.1.3. Η Επιθεώρηση. Το θεατρικό είδος που γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξη όμως κατά τις δύο πρώτες και ιδιαίτερα τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή, είναι η Επιθεώρηση. Οι λόγοι που οδήγησαν στην ανάπτυξή της δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσης έρευνας σχετίζονται όμως με αυτήν αφού ενδιαφέρει κατεξοχήν ο επίκαιρος χαρακτήρας των παραστάσεων του είδους, η μεγάλη απήχισή του σ' ένα ευρύ κοινό που συνέρρεε στις αίθουσες σε αριθμούς που ξεπερνούσαν σε προσέλευση και εισπράξεις και τις μεγαλύτερες θεατρικές επιτυχίες της εποχής⁷⁵⁷ και η, υποτιθέμενη ή ειλικρινής, διάθεση για σάτιρα της πολιτικής ζωής εκ μέρους των συγγραφέων της και κυρίως της επικαιρότητας.⁷⁵⁸

⁷⁵⁴ Ο Νουμάς, ΙΖ, 25- Μαΐου 1919, σ. 455. Ο Νουμάς ήταν εφημερίδα πολιτική κοινωνική και φιλολογική, που εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1903 ως το 1931. Υπήρξε όργανο του μαχητικού δημοτικισμού. Α.Δρούλια Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), Εγκυκλοπαίδεια..., ό.π., τόμ. Γ', σ. 342-343.

⁷⁵⁵ Σιδέρης, ό.π., σ. 198.

⁷⁵⁶ Πινακοθήκη, Νοέμβριος Δεκέμβριος 1920.

⁷⁵⁷ Θ. Χατζηπανταζής, Α. Μαράκα (επιμ.), *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση*, τόμ. Α', Αθήνα 1977 σ. 7- 32.

⁷⁵⁸ Η επικαιρότητα αποκτά ιδιαίτερη αξία κατά τον μετασχηματισμό των παραδοσιακών κοινωνιών σε νεωτερικές, διαδικασία που ξεκίνησε βέβαια πολύ νωρίτερα από την εποχή που εξετάζεται, επιταχυνόμενη όμως στις αρχές του 20^{ου} στον Ελλαδικό χώρο. Ο Foucault υπογραμμίζει ως κυρίαρχο

Ανεξάρτητα από το αν η Επιθεώρηση κυριάρχησε σαρωτικά στην ελληνική θεατρική ζωή από το 1907 ως το 1922, όπως υποστηρίζει ο Χατζηπανταζής⁷⁵⁹ η πολύ μεγάλη απήχησή της είναι αναμφισβήτητη.⁷⁶⁰ Οι ετήσιες επιθεωρήσεις, όπως τα *Παναθήναια*, ο *Κινηματογράφος*, το *Πανόραμα*, ο *Παπαγάλος*, η *Σκούπα*, το *Α.Ο.Δ.Ο.* και ο *Πειρασμός*,⁷⁶¹ είχαν τη δυνατότητα να αναπροσαρμόζουν τα νούμερά τους ανάλογα με την επικαιρότητα και να την προσφέρουν σε ένα κοινό διψασμένο για επίκαιρα έργα και θεάματα που σχετίζονταν με το δικό του παρόν ιδιαίτερα όταν οι πόλεμοι πύκνωναν τον ιστορικό χρόνο.

Παρά την απαξίωση του είδους από τους περισσότερους κριτικούς και τα πιο γνωστά ονόματα του σοβαρού θεάτρου και της μουσικής όπως ο Ξενόπουλος, ο Νιρβάνας, ο Φ. Πολίτης, ο Π. Χορν, ο Καλομοίρης και άλλοι, η Επιθεώρηση έδινε στο κοινό τη δικαίωση του παρόντος αφού άνθισε την εποχή των Βαλκανικών νικών, υπηρέτησε για λίγο την πολιτική αναταραχή του διχασμού (μέχρι τη στιγμή που τα επεισόδια στα θέατρα ανάγκασαν τους επιχειρηματίες μαζί με τη λογοκρισία να αποφεύγουν τις πολιτικές αιχμές)⁷⁶² για να επανέλθει δριμύτερη κατά τη

χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας την συμπεριφορά «ηρωοποίησης του παρόντος», στην οποία εντοπίζει «την επανεισαγωγή κάποιου αιώνιου στοιχείου που δεν βρίσκεται πέρα από την παρούσα στιγμή, ούτε προηγείται αυτής αλλά ενυπάρχει σε αυτή». Καταλήγει, μάλιστα, πως «η νεωτερικότητα δεν είναι ένα στοιχείο ευαισθησίας απέναντι στο φευγαλέο παρόν, είναι η επιθυμία ηρωοποίησης του παρόντος». Michel Foucault, «*Qu'est-ce que les Lumières ?*», *Dits et Ecrits*, τόμος IV, 1984, σ. 562-578 <https://foucault.info/documents/foucault.questcequeLesLumieres.fr/>.

⁷⁵⁹Θ. Χατζηπανταζής, Λ. Μαράκα (επιμ.), ό.π., σ. 24, 66. Ακόμα και στους Έλληνες εκτός Ελλάδας η επιθεώρηση ήταν αγαπητή. Στο Βουκουρέστι η εφημερίδα *Μέλισσα* γράφει ότι σε φιλολογική εσπερίδα στη Βράιλα παίχθηκε ερασιτεχνική επιθεώρηση που σατίριζε τα πρόσφατα αθηναϊκά γεγονότα και τον Ευρωπαϊκό πόλεμο. Γ. Σιδέρης, ό.π., σ. 115.

⁷⁶⁰ «Είχε κολλήσει στον κόσμο μια τέτοια επιδημία, ένα είδος μανίας δια το θέαμα τούτο, ώστε ξεκινούσε από τις πλέον απόμακρες γειτονιές συν γυναιξί και τέκνοις δια να το απολαύσει» γράφει ο Δ. Λαυράγκας το 1924, όταν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή είχε λήξει η περίοδος της μεγάλης ακμής. Στο ίδιο, σ. 31.

⁷⁶¹ Ταυτόχρονα ανέβαινε και πλήθος άλλων επιθεωρήσεων με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία αλλά με την προσδοκία να ελκύσουν ένα κοινό ήδη έτοιμο να ανταποκριθεί, εκπαιδευμένο στο είδος από τις μεγάλες ετήσιες επιθεωρήσεις. Περισσότερες από 15 επιθεωρήσεις παίζονταν κάθε χρόνο στην Αθήνα από το 1914 μέχρι το 1921. Στην πρεμιέρα των *Παναθηναίων*, ο σιδηρόδρομος της Κηφισιάς προγραμματίζε έκτακτα δρομολόγια, ατμοπλοϊκές εταιρίες ειδικά πλοία για να φέρουν το αφοσιωμένο κοινό από τα κέντρα παραθερισμού της επαρχίας στο θέατρο. Στο ίδιο, σ. 70.

⁷⁶² Γ.Σιδέρης, ό.π., σ. 114 : «Απαγορεύεται η από της σκηνής των θεάτρων διδασκομένων έργων χρήσις λέξεων, φράσεων, ιδεών, υπαινιγμών, αντικειμένων στα χρηστά ήθη ή δυναμένων να

μικρασιατική περιπέτεια συντασσόμενη τότε με τον έναν (Βενιζέλο) και κυρίως με τον άλλο πόλο (Κωνσταντίνο) της πολιτικής ζωής. Η επιθεώρηση τελικά έδινε στο κοινό μια ταυτότητα κατά την εποχή των εθνικών και κοινωνικών αναζητήσεων, που ανταποκρινόταν στις μεγαλοϊδεατικές επιθυμίες του, ενώ παράλληλα το έφερνε με τη μουσική και τα σκηνικά της επιτεύγματα, κοντά στον άλλο μεγάλο πόθο του, αυτόν του εξευρωπαϊσμού. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφιά, αυτοκρατορικό Βυζαντινό μεγαλείο και ταυτόχρονα εξευρωπαϊσμός, νέα ήθη, δυτική μουσική, ηρωοποίηση του παρόντος και φυγή προς το μέλλον.⁷⁶³

Το 1920 για την επιθεώρηση *Πανόραμα*, η *Πινακοθήκη*, γράφει: «Ο πατριωτισμός εκδηλούται με εν ευζωνικόν τσαρούχι, που εν είδει αεροπλοίου, πηδαλιουχούμενον υπό της Νίκης κατευθύνεται εις την Κωνσταντινούπολιν».⁷⁶⁴ Το κοινό που στις απαρχές του είδους θεωρούσε τον άξεστο φουστανελοφόρο Ρουμελιώτη στόχο πρωτευουσιάνικης χλεύης, τώρα αποθεώνει τα ηρωικά ευζωνάκια των παραστάσεων και τραγουδάει μαζί τους «Ιγώ ειμ' ιγώ βζουνάκι γουργό» στη μελωδία ενός αμερικανικού τραγουδιού της εποχής.⁷⁶⁵ Στην ίδια σκηνή παρουσιάζεται ο *Αητός* του Δραγάτη με «σκηνάς του βενιζελικού υπουργείου, του παλαιού καθεστώτος, των χρυσών ψηφοδελτίων. Τα τετράστιχα υπέρ του Βασιλέως προκαλούν φρενίτιδα ενθουσιασμού».⁷⁶⁶ Αλλά και η επιθεώρηση *Νέος Παπαγάλος*, αναγγέλλεται από το περιοδικό ως «πολιτική, με σκοινιάς σκηνάς εκλογικάς και Κωνσταντινικάς». Σατιρίζεται ο στρατιωτικός νόμος “κατά του καθεστώς” και οι Βενιζελικοί ψηφοφόροι. Το νούμερο “Οι Στρατιωτίνες” με γυναίκες στο στρατό

προκαλέσωσι κοινόν σκάνδαλον ή να εξερεθίσωσι τους θεατάς ή να διαταράξωσι την δημόσιαν ασφάλειαν. Απαγορεύονται αι κινήσεις, τα σχήματα και εν γένει ο ανάρμοστος τρόπος εκ μέρους των ηθοποιών επί σκηνής, άτινα προσβάλλωσι την αιδώ. Απαγορεύεται ο σατιρισμός ορισμένων προσώπων και ιδίως μεγάλων ανδρών Ελλήνων ή ξένων, επιστημονικών ή θρησκευτικών ιδρυμάτων και κρατών». *Πατρίς*, 10 Ιουλίου 1916. Επισημώς η λογοκρισία επιβλήθηκε σε όλους τους δημόσιους χώρους το καλοκαίρι του 1917 και ήρθη το καλοκαίρι του 1920.

⁷⁶³ Στην παράσταση *Ξιφίρ Φαλέρ*, του 1916 παρελαύνουν οι Έλληνες στρατιώτες όλων των εποχών «από τους αγωνιστές του 1821 μέχρι τον “μελλοντικόν στρατιώτην του ελληνικού Βυζαντίου”, με βήμα συντονισμένο στο ρυθμό του βασιλικού θουρίου *Του αητού ο γυιός*. Παρόμοια στον *Παπαγάλο 1916*, η παράσταση τέλει με ένα εντυπωσιακό ταμπλό που παρουσίαζε τον “Μαρμαρωμένο Βασιλιά” να μεταμορφώνεται σε Κωνσταντίνο ΙΒ. Θ. Χατζηπανταζής ό.π., σ. 120.

⁷⁶⁴ *Πινακοθήκη*, Ιούλιος- Αύγουστος 1920.

⁷⁶⁵ Θ.Χατζηπανταζής, ό.π., σ. 121.

⁷⁶⁶ *Πινακοθήκη*, Ιούλιος – Αύγουστος 1920.

υποδηλώνει, όπως και ο φουτουριστικός βυζαντινός στρατιώτης του *Ξιφίρ Φαλέρ* που τον υποδύθηκε γυναίκα, όχι μόνο την προϊούσα στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας, αλλά και την πεποίθηση ότι μόνο ο πόλεμος στον οποίο συμμετέχει πρόθυμα όλη η κοινωνία, μπορεί να φέρει τα ποθούμενα για το έθνος. Το φινάλε είναι «στρατιωτική παρέλαση με τον έφιππο Βασιλά επικεφαλής και προκαλεί φρενίτιδα ενώ όλος ο θίασος ψάλλει “Στο γυρισμό Σου”»⁷⁶⁷ Την ίδια χρονιά στα *Παναθήναια* παρουσιάζεται στον επίλογο «η Αγία Σοφία όπου η ημισέληνος αντικαθίσταται με σταυρόν υπό των ήχων των σημάντρων».⁷⁶⁸

Η προτίμηση όμως της επιθεώρησης και πολλών ανθρώπων του θεάτρου στον Κωνσταντίνο εκδηλώνεται με πλήθος σκηνών που αφιερώνονται σ’ αυτόν μετά την επάνοδό του αλλά και θεατρικών εκδηλώσεων προς τιμήν του. Εκτός από τον *Αετό* του Δραγάτη, στις 22 Δεκεμβρίου στο Αθήναιο, δίνεται παράσταση υπέρ των στρατιωτών του μετώπου, της οποίας το δεύτερο μέρος «είναι επιθεώρηση με επτά σκηνάς, για το πώς υπεδέχθη ο λαός των Αθηνών τους λατρευτούς του πρίγκηπας»⁷⁶⁹

Στις 6 Ιανουαρίου 1921 στο Αθήναιο, ο Λιδωρίκης ανεβάζει και πάλι (η πρώτη φορά ήταν τον προηγούμενο Δεκέμβρη), την παράσταση *Έρδε- Έρδε* (*Έρχεται*) που, παρά την αντίρρηση του εκδότη της *Πινακοθήκης* για έλλειψη πρωτοτυπίας αφού «το θέατρο έγινε βιομηχανική επιχείρησις για να συντηρηθεί» τελικά επικροτείται εφόσον θέλει να δείξει την τρέλα του κόσμου «επί τη επανόδω του Βασιλέως».⁷⁷⁰ Στο θέατρο Κεντρικόν ανεβαίνει η επιθεώρηση «*Λουλουδένιος Κόσμος*» (ή *Λουλουδόκοσμος*). Τα άνθη έχουν τους συμβολισμούς ως εξής: Το ρόδο είναι ο Βασιλεύς, το γαρύφαλλο ο επαναστάτης στον οποίο κυριαρχεί το ρόδο, ενώ το «παλαιόν καθεστώς» συμβολίζεται με το κρεμμύδι. Πρόκειται όπως γράφει η *Πινακοθήκη* για δηκτική σάτιρα του παλαιού (βενιζελικού) καθεστώτος.⁷⁷¹

Στα *Ηρωικά Παναθήναια* της επόμενης χρονιάς (1921), «όλη η παράσταση ήταν μια ατέλειωτη σειρά από φανταστικά πατριωτικά ταμπλώ ατέλειωτης χλιδής [...] το καθιερωμένο πανόραμα της ελληνικής ιστορίας έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην εξέλιξη του βασιλικού θεσμού: ο Κόδρος, ο Μέγας Αλέξανδρος ο Όθων και ο Γεώργιος Α΄, έρχονταν να χειροκροτήσουν τα κατορθώματα του Κωνσταντίνου.

⁷⁶⁷ Στο ίδιο.

⁷⁶⁸ Στο ίδιο.

⁷⁶⁹ Γ. Σιδέρης, ό.π., σ. 206.

⁷⁷⁰ *Πινακοθήκη*, Ιούλιος – Αύγουστος 1920..

⁷⁷¹ Γ.Σιδέρης, ό.π., σ.206 και *Πινακοθήκη*..

Γινόταν μια φανταστική αεροπορική επιδρομή στην Κωνσταντινούπολη και μια γοητευτική αεροπορίνα κατέβαινε για να καταλάβει την Πόλη.⁷⁷² Στο φινάλε «Έλλην στρατηγός ανοίγει την Αγία Σοφία και αφυπνίζει τον Μαρμαρωμένο Βασιλιά. Το ακροατήριο εμπρός εις τας εθνικάς σκηνάς και την αναφώνησιν του ονόματος του Βασιλέως εξέσπα διαρκώς εις ανευφημίας».⁷⁷³ Στην ίδια επιθεώρηση, το Σεπτέμβρη, νέο φινάλε, όπου «οι Νεράιδες κλώθουν το πανί των ονείρων της Φυλής, ενώ ωραία τετράστιχα υμνούν τας νίκας του στρατού μας. [...] και όταν στην Κόκκινη Μηλιά κουρνιαξεί εις τα κλαδιά της ο Γυιός του Αετού αναπάλλεται όλη , εις τον ρυθμόν του βασιλικού Θουρίου».⁷⁷⁴ Στις 25 Αυγούστου, στο μεγάλο φινάλε της επιθεώρησης *Μαντάμ Μαρή του 1921*, η Ελλάδα παρουσίαζε διάφορες φάσεις της ζωής του Κωνσταντίνου και αναγνώστηκαν στίχοι προφητικοί από το ποίημα « Το σπαθί και η

⁷⁷²Θ. Χατζηπανταζής, ό.π., σ.122.

⁷⁷³ *Εσπερινή* 9 Ιουλίου 1921 και Θ. Χατζηπανταζής, ό.π., σ. 123.

⁷⁷⁴*Εσπερινή*, 4 Σεπτεμβρίου. Πρόκειται για το ποίημα που έγραψε ο ερασιτέχνης ποιητής, διευθυντής του αγγλικού τηλεγραφείου κ. Θεοφανίδη, μελοποιήθηκε από τον Καίσαρη, και έγινε τελικά «Βασιλικόν εμβατήριο». *Πινακοθήκη*, Νοέμβριος- Φεβρουάριος 1922. Το ποίημα έχει ως εξής, όπως παραδίδεται από το κείμενο της επιθεώρησης *Ξιφίρ Φαλέρ* :

« Του Αετού ο γυιος
Πάει κι αυτός εμπρός
Και στη δόξα κι Αυτός
Μας οδηγεί, μας οδηγεί.
Με γυμνό σπαθί
Όπου ο Αετός μας πη
Ο Αετός, ο Αετός,
Που πατεί και τρέμ' η γη.
Του ναύτη τα κανόνια
Προσμένουν προσταγή
Ο Βασιλιάς κι εκείνα
Αυτός τα οδηγεί. Ο Βασιλιάς μας πάλι
Θα ζώσει το σπαθί
Και συμφορά σ' εκείνον
Που μπρος του θα βρεθή
Γιατ' ο στρατός μαζί του
Λιοντάρια θα γενή
Άμα ο εχθρός φανή.

Θ. Χατζηπανταζής, *Η Αθηναϊκή...*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 428.

κορώνα» του Γ. Ζαλοκώστα στο οποίο σε 57 στροφές περιγράφεται η μάχη για την Άλωση και ψέγεται η Δύση που από δειλία εγκατέλειψε τη Βασιλεύουσα.⁷⁷⁵

Είναι ο ανέξοδος πατριωτισμός που γεμίζει τα ταμεία των θεάτρων και που βρίσκει στο πρόσωπο του βασιλιά το γνησιότερο εκφραστή του βυζαντινού μεγαλείου που οραματίζεται μεγάλη μερίδα του κοινού; Η φιλοβασιλική προπαγάνδα και η ηθελημένη άγνοια της πραγματικότητας ενώ οι δυσκολίες στο μέτωπο έχουν ήδη οδηγήσει στην αναβολή πολλών εκδηλώσεων του εορτασμού της εκατονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης οδηγούν τελικά την πένα των κειμενογράφων της επιθεώρησης; Η αυτοπαγίδευση στην εικόνα του στρατηλάτη πραγματοποιού των εθνικών πόθων, «ο αυτοτροφοδοτούμενος εθνικισμός χωρίς επαφή με την εξελισσόμενη πραγματικότητα»⁷⁷⁶ κατά την έκφραση του Γιανουλόπουλου, η προσπάθεια να υπερθεματίσουν σε πατριωτισμό τη στιγμή που η ιστορική πραγματικότητα διαψεύδει τις ονειροπολήσεις του έθνους και ενώ ο Βενιζέλος προτείνει από το εξωτερικό κάλυψη για αμυντική σύμπτυξη του μετώπου στην

⁷⁷⁵ Το ποίημα τελειώνει ως εξής, όπως αλιεύεται από τα *Άπαντα* του ποιητή :

« Προσκυνώ σαν Αγιαστήριο
Τη σκηνή τη δοξασμένη
Όπου το αίμα Του είν' μυστήριο
Ως την ύστερη σταξιά
Προσκυνώ την τιμημένη
Της δουλείας εξαγορά.
Άψυχο νεκρό τον γδαίνει
Η Τουρκιά, και τη στολή του,
Που ήταν όλη αετωμένη
Την ευρήκε. Μοναχά
Δεν ευρέθη το σπαθί Του και η κορώνα πουθενά.
Το σπαθί το κρύψαν μοίραις
Εις τον Ιλισσό εκεί πέρα,
Την ΚΟΡΩΝΑ Εσύ την πήρες
Ταξιάρχη τ' ουρανού,
Για να ζώσης μιαν ημέρα
Το κεφάλι ενός ΞΑΝΘΟΥ».

Γεωργίου Χ. Ζαλοκώστα, *Τα Άπαντα*, Έκδοσις Δευτέρα υπό Ευγενίου Ζαλοκώστα, εν Αθήναις, υπό τυπογραφείου των αδελφών Περρή, σσ. 193-207. Ανακτήθηκε από: greek-language.gr/greekLang/literature/anthologies/new/show.html?id=32.

⁷⁷⁶ Γ. Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις...» *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα 1999, σ. 280.

ευρύτερη περιφέρεια της Σμύρνης⁷⁷⁷ οδηγούν σε όλο και μεγαλύτερη υπερβολή τις πατριωτικές παραστάσεις των επιθεωρήσεων. («Επί τη εορτή του Βασιλέως παρουσιάζεται το μονόπρακτο *Ο Τσολιάς*, του Μωραιτίνη, όπου [...] εμφανίζεται ο θρυλικός εύζωνος με την μορφήν του Βασιλέως»).⁷⁷⁸

Παράλληλα, στο τέλος του ίδιου χρόνου, από την Κωνσταντινούπολη έρχονται ειδήσεις για παρεμπόδιση παραστάσεων και απειλές εναντίον ελληνικού θιάσου (Γονίδης) από τους ‘‘Αμυνίτες’’ βενιζελικούς της Πόλης, ενώ αμέσως μετά η «βενιζελική» ηθοποιός που κατηγορήθηκε ότι οργάνωσε τα επεισόδια, (Αφεντάκη) έμεινε απροστάτευτη από την αστυνομία της Θεσσαλονίκης που δήλωσε πως «δεν αναλαμβάνει να υπερασπιστεί το θίασο από τας αποδοκιμασίας του λαού».⁷⁷⁹

Στο μέτωπο τέλος γίνονταν πρόχειρες παραστάσεις όπου κυριαρχούσαν νούμερα των επιθεωρήσεων της πρωτεύουσας, ο φουστανελοφόρος εύζωνος και η γελοιοποίηση του αντιπάλων. Μεγαλύτερη επιτυχία είχαν όμως τα τολμηρά αστεία των αθηναϊκών επιθεωρήσεων που απαγγέλλονταν από στρατιώτες ντυμένους γυναίκες.⁷⁸⁰

Το 1922 η Επιθεώρηση σιγεί. Τις 24 επιθεωρήσεις του 1921 διαδέχονται μόλις 4 όλο το 1922 από τις οποίες οι δύο αποκριάτικες. «Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο [...] η Μουσική σκηνή της Αθήνας παρουσίαζε την όψη ενός σπιτιού που το εγκατέλειψαν βιαστικά οι ένοικοί του στη διάρκεια ανεξήγητης θεομηνίας».⁷⁸¹ Θα ήταν προφανώς αδύνατο να γίνει διαφορετικά. Η οριστική ματαίωση της Μεγάλης Ιδέας δημιούργησε την ανάγκη για νέους προσανατολισμούς, ενώ έπαυσε η ανάγκη για επικαιρότητα στο θέατρο αφού αυτή πλήγωνε συντελεστές και κοινό, και η ήττα στη Μικρά Ασία γίνεται ταμπού στο ελληνικό θέατρο για μεγάλο διάστημα.⁷⁸² Από τις 4 επιθεωρήσεις που παρουσιάστηκαν στην περιοχή της πρωτεύουσας το καλοκαίρι του 1923, οι δύο είχαν για κομπέρ έναν άταφο νεκρό που περιπλανιέται στους δρόμους της πόλης ανίκανος να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες.⁷⁸³ Η Επιθεώρηση δίνει τη θέση της στην Οπερέτα που με την ελαφρότητα της θεματολογίας της και

⁷⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 279-280.

⁷⁷⁸ Πινακοθήκη, Μάρτιος- Μάιος 1921.

⁷⁷⁹ Γ. Σιδέρης, *Η Ιστορία...*, ό.π., σ. 208.

⁷⁸⁰ *Πανόραμα του αιώνα*, Β΄ Μέρος, ΕΡΤ 1986, 12, 13, 14.

⁷⁸¹ Θ. Χατζηπανταζής, *Η Αθηναϊκή...*, τόμ. Α, σ. 130-131.

⁷⁸² Στο ίδιο, σ. 132.

⁷⁸³ Στο ίδιο, σ. 134.

ταυτόχρονα τους ευρωπαϊκούς μουσικούς της προσανατολισμούς με τους οποίους είχε «μορφώσει» το κοινό της η Επιθεώρηση, γίνεται το δημοφιλές λαϊκό θέαμα του «θεάτρου φυγής» από την πραγματικότητα.

4.1.4. Μερικά συμπεράσματα. Από τη σύντομη αυτή μελέτη της θεατρικής ζωής της πρωτεύουσας κυρίως, μπορεί κανείς να συνάγει ότι ο πόλεμος ο ίδιος ως γεγονός της σύγχρονης βιωμένης πραγματικότητας είναι ουσιαστικά απών από τη σκηνή. Αν εξαιρέσει κανείς την επιθεώρηση της οποίας ο χαρακτήρας είναι αναγκαστικά επικαιρικός, η θεατρική ζωή περιστρέφεται γύρω από έργα του Ευρωπαϊκού κυρίως δραματολογίου και το νεοελληνικό έργο απέχει πολύ από προβληματισμούς γύρω από τον πόλεμο. Η πολεμική προσπάθεια για «εθνική ολοκλήρωση» υποστηρίζεται ιδεολογικά μέσα από την προβολή του εθνικού παρελθόντος (Ιστορικά και Πατριωτικά δράματα), την τόνωση του αισθήματος της συνέχειας του έθνους στο χρόνο και της πολιτιστικής του υπεροχής (αρχαίο δράμα, έμπνευση από το Βυζαντινό παρελθόν), και τον ανέξοδο και επιφανειακό πατριωτισμό των επιθεωρήσεων, που θα τολμούσε κανείς να πει ότι είχε συχνά περισσότερο εισπρακτικό χαρακτήρα για τους δημιουργούς τους.

Ιδιαίτερα οι τελευταίες, αποφεύγοντας τον σκόπελο της λογοκρισίας,⁷⁸⁴ έδιναν στο κοινό αυτό που ήθελε ν' ακούσει για να νιώθει εθνικά υπερήφανο και δικαιωμένο. Χαρακτηριστική είναι η αντίφαση που παρατηρείται ανάμεσα στις εξελίξεις στο μέτωπο και στα επιθεωρησιακά θεάματα. Όσο η κατάσταση δυσκόλευε, το 1921 με τους χιλιάδες νεκρούς και την αποτυχημένη όσο και εξοντωτική για το στρατό πορεία προς την Άγκυρα, τόσο πιο θεαματικά, πολυδάπανα και «εθνικότερα» γίνονταν τα επιθεωρησιακά νούμερα. Όσο αύξαναν οι εξωτερικές και εσωτερικές δυσκολίες, το κύμα των λιποτακτών και καταβαθρώνονταν τα οικονομικά της χώρας⁷⁸⁵, τόσο περισσότερο πανηγυρικές γίνονταν οι επιθεωρήσεις.

Αντιφατική εξαρχής η επιθεώρηση και στους προσανατολισμούς της, δείχνει ίσως την ιδεολογική σύγχυση του ετερόκλητου κοινωνικά κοινού της. Τελικά όμως

⁷⁸⁴ Η λογοκρισία δημιουργούσε ένα κλίμα αβεβαιότητας και από προσανατολισμού στους επιχειρηματίες και θεατρικούς συγγραφείς των επιθεωρήσεων ως προς το τι έπρεπε και θα μπορούσαν να γράψουν, και ίσως δικαιολογεί ως έναν βαθμό τις επιλογές τους. Ακόμη και η παράσταση (κωμωδία), *Θέλω να δω τον Πάπα*, απαγορεύτηκε στη Σμύρνη από την Αρμοστέια γιατί θεωρήθηκε ότι μπορεί να έθιγε τους καθολικούς και να έβλαπτε τις εθνικές επιδιώξεις και συμμαχίες.

⁷⁸⁵ Γ. Γιαννουλόπουλος, «*Η ευγενής μας...*», ό.π., σ. 281.

κατάφερε να συνενώσει μέσα στη θεατρική αίθουσα το λαϊκό με το αστικό κοινό, το Βασιλιά και το παλάτι που στη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου έδειχναν προς την κατεύθυνση της ουδετερότητας, της «μικρής πλην τιμίας Ελλάδος», με τη «γνήσια» έκφραση- πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας μέσω του Μικρασιατικού πολέμου, τις ανατολικές βλέψεις της ελληνικής κοινωνίας με τον εξευρωπαϊσμό της μέσω της μουσικής και της τεχνολογίας, την ηρωοποίηση της ζοφερής επικαιρότητας (ιδιαίτερα του 1921 και 1922 με τις χιλιάδες των νεκρών, τραυματιών, τις στερήσεις και τα δεινά του πολέμου και στα μετόπισθεν), με τις δάφνες του παρελθόντος.

Στο θέατρο της εποχής σχετικά με τον πόλεμο, δεν μπορεί τελικά κανείς να βρει άλλο από το κυρίαρχο αφήγημα του πολέμου ως πραγματοποιού των εθνικών πόθων. Οι όποιες διαφοροποιήσεις, σχετίζονται περισσότερο με τον εθνικό διχασμό που προηγήθηκε και εξακολουθούσε να κυριαρχεί στη δημόσια σφαίρα και παρήγαγε σε ένα βαθμό τις αντιφάσεις που αναφέρθηκαν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Κωνσταντινοπολιτών,⁷⁸⁶ που μέχρι να θεωρήσουν το Βενιζέλο «ευεργετή» των Τούρκων εχθρεύονταν τους θιάσους που πίστευαν πως υποστήριζαν τον εκφραστή, για τους Ελλαδίτες υποστηρικτές του, του πόθου της ανασύστασης της βυζαντινής αυτοκρατορίας Κωνσταντίνο.⁷⁸⁷

Αθήνα, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια, αλλά και Πάτρα, Βόλος, Ηράκλειο, Θεσσαλονίκη, μοιράζονταν την ίδια θεατρική παραγωγή, μέσω των συχνών και από πολλούς θιάσους περιοδειών, και το κοινό εκπαιδευόταν πατριωτικά με τον ίδιο τρόπο. Βέβαια, στις μεγάλες πόλεις όπως η Αθήνα αλλά και σε όσες είχαν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, δεν έλειπαν οι παραστάσεις και από ευρωπαϊκούς

⁷⁸⁶ Ο Σιδέρης υποστήριζε ότι η ελληνική κοινότητα της Πόλης ήταν «μετρημένη και συντηρητική» και «το ιδανικό του [κωνσταντινουπολίτικου Τύπου] ήταν ο Βερναρδάκης, οι ίαμβοί του και η Μεγάλη Ιδέα που εκφράζανε», βλ. «Ο Ίψεν στην Ελλάδα», *Νέα Εστία*, 60 (1956), σ. 15-40. (η *Νέα Εστία* ήταν λογοτεχνικό περιοδικό που εκδόθηκε το 1927 από τον Γρ. Ξενόπουλο και αχολούταν με την ποίηση, την πεζογραφία και την κριτική. Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια...*, ό.π., τόμ. Β', Σ. 253.) Βλ. επίσης και Θ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβως*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012 τ. Β2, σ.459: «Η ελληνική θεατρική κίνηση της Πόλης παρουσιάζει κάποιες ιδιομορφίες που δεν συναντώνται σε άλλα αστικά κέντρα, μέσα και έξω από τα σύνορα του ελληνικού Βασιλείου. Μητρόπολη με ελληνικό πληθυσμό πολλαπλάσιο εκείνου της Αθήνας, η πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διατηρούσε έναν μεγάλο αριθμό συνοικιών και προαστίων με αυτόνομη πνευματική ζωή».

⁷⁸⁷ Δ. Καμούζης, «Από “Σωτήρας...”, ό.π., σ.152-161.

θιάσους, ούτε το μουσικό θέατρο, και άλλα θεάματα, αλλά αυτό δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της ανάλυσης.

4.2. Οι πολεμικές επιχειρήσεις στον κινηματογράφο

Ο κινηματογράφος από την άλλη, τέθηκε κάτω από κρατικό έλεγχο σε ό,τι αφορούσε στον πόλεμο στην Μικρά Ασία, ενώ διαπιστώνεται και εδώ, όπως και στην Επιθεώρηση με τον ερχομό του βασιλιά μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου, εμμονή στην παρουσίαση των διαφόρων δραστηριοτήτων της βασιλικής οικογένειας και ιδιαίτερα βέβαια του Κωνσταντίνου. Σε σχέση με τον πόλεμο, το επίσημο κράτος μέσω του Υπουργείου Εξωτερικών φαίνεται πως ανέλαβε από το τέλος Αυγούστου του 1920, τον έλεγχο, την πολιτικοϊδεολογική εκμετάλλευση, ακόμα και την προώθηση του φωτογραφικού και κινηματογραφικού υλικού που σχετιζόταν με την Μικρασιατική Εκστρατεία.⁷⁸⁸ Το υλικό που διασώθηκε από το Μάιο του 1919 ως την πολιτική μεταβολή του Νοεμβρίου 1920, είναι όμως ελάχιστο σε σχέση με εκείνο που ακολούθησε. Περιλαμβάνει : την *Αφιξη του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη* (1 λεπτό), πλάνα με Έλληνες στρατιώτες σε διάφορες πόλεις της Μικράς Ασίας που δεν κατονομάζονται (18 δευτερόλεπτα), αερολήψεις δύο λεπτών με τίτλο *Η Αεροπορία μας*, και την *Υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών*, με τη γιορτή του Σταδίου (48 δευτερολέπτων). Το συνολικό υλικό της περιόδου κατά τον Φώτο Λαμπρινό, δεν ξεπερνά τα 9 λεπτά, ενώ το υλικό για την κηδεία του βασιλιά Αλέξανδρου, είναι 11 λεπτά.⁷⁸⁹ Στη συνέχεια όμως, τα συμβόλαια του ΥΠΕΞ με κινηματογραφικές εταιρείες πολλαπλασιάζονται, μαζί βέβαια και η παραγωγή κινηματογραφικού υλικού, που διατίθεται σε όλες τις πόλεις της Ελλάδας και στο εξωτερικό, Βόρεια και Νότια Αμερική, Καναδά, αλλά και Αίγυπτο, Κύπρο, Παλαιστίνη, Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία.⁷⁹⁰

Παρά τα συμβόλαια με κινηματογραφικές εταιρείες όμως, πραγματική εικόνα από τις πολεμικές επιχειρήσεις δεν υπάρχει, αφού ο κινηματογραφιστής που ανέλαβε να ταξιδέψει από την Ελλάδα στο μέτωπο το καλοκαίρι του 1921 για λογαριασμό του ΥΠΕΞ, έφτασε εκεί αργά, επέστρεψε για να κινηματογραφήσει την επιστροφή του βασιλιά και ξαναπήγε κινηματογραφώντας και φωτογραφίζοντας οτιδήποτε άλλο πλην του ίδιου του πολέμου. Πάντως από τον Αύγουστο του 1921, όπως γράφει ο

⁷⁸⁸ Φ. Λαμπρινός, *Ισχύς μου...*, ό.π., σ. 148-149.

⁷⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 170-171.

⁷⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 166.

Λαμπρινός, το ΥΠΕΞ ανέλαβε πλήρως την παραγωγή, τη διάδοση και τον πλήρη έλεγχο των τίτλων και του περιεχομένου των ταινιών από τη Μικρασιατική Εκστρατεία.⁷⁹¹ Αντίθετα με τις πολεμικές σκηνές που ουσιαστικά- εκτός από 5 λεπτά που δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν αυθεντικά αφού επαναλαμβάνονται και σε ταινίες μυθοπλασίας- δεν υπάρχουν, παρουσιάζεται η ζωή στο στρατόπεδο με σκηνές ξεγνοιασιάς,⁷⁹² ο εορτασμός του Πάσχα του 1921, η παρασημοφόρηση των στρατιωτών από τον Κωνσταντίνο και το Γούναρη, *Οι Τούρκοι αιχμάλωτοι, Η μεταφορά των τραυματιών*, και κυρίως η δράση της βασιλικής οικογένειας στα μετόπισθεν και των *Κυριών των Αθηνών*, για την ανακούφισή τους.⁷⁹³ Η εκατονταετηρίδα και οι προετοιμασίες του εορτασμού, η αναχώρηση του Κωνσταντίνου για το μέτωπο, οι γάμοι της πριγκίπισσας Ελένης και η άφιξη του «διαδοχικού ζεύγους» από τη Ρουμανία, όπου είχε τελεστεί ο γάμος του διαδόχου με την πριγκίπισσα της Ρουμανίας, η επάνοδος του Κωνσταντίνου από το μέτωπο, είναι τα θέματα που προβάλλονται περισσότερο στις αίθουσες, όπως φαίνεται και από την ανάγνωση του Τύπου. Τέλος, υπάρχουν και οι συνοπτικές ταινίες για τη Μικρασιατική εκστρατεία, προπαγανδιστικές πάντα των επιχειρήσεων και του ηρωισμού του στρατού, και μία ταινία μυθοπλασίας, *Το ελληνικόν θαύμα*,⁷⁹⁴ και

⁷⁹¹ Στο ίδιο, σ. 168.

⁷⁹² Η ζωή του στρατοπέδου ήταν και το κυρίως αντικείμενο εκθέσεων φωτογραφίας και σκίτσου από το μέτωπο. Το δεδομένο ενδιαφέρον των οικογενειών των στρατιωτών αλλά και η προπαγάνδα για την οργάνωση του στρατού και η λογοκρισία και ο έλεγχος των ειδήσεων από το μέτωπο, ίσως ήταν οι βασικοί λόγοι που εξ ανάγκης οι φωτογράφοι δεν ήταν εύκολο να απαθανάτισουν τις σκηνές του πολέμου. Ο κίνδυνος και η προσωπική επιλογή αποτελούν επίσης μέρος της ερμηνείας των αιτιών της έλλειψης φωτογραφικού υλικού από σκηνές μαχών. Πάντως οι εκθέσεις φωτογραφίας και σκίτσου δεν έλειψαν. *Πινακοθήκη*, Ιούλιος- Αύγουστος 1921, όπου παρουσιάζεται το περιοδικό *Νίκη* με «στρατιωτικές εικόνες. Παρελαύνει η ζωή του στρατοπέδου» και αναγγελία της έκθεσης σκίτσου της Φλώρας Καραβία, «κατά την τελευταίαν εις Μικράν Ασίαν περιοδείαν της», Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 1921. Το Μάρτιο του 1922 οργανώνεται «έκθεσις πολεμικών έργων της στρατιάς της Μικράς Ασίας, κυρίως φωτογραφιών[...] με σκηνάς από την ζωήν στο στρατόπεδο, πορείαι, όμιλοι πολεμιστών, καταλύμματα, μάχες, αιχμάλωτοι και δύο εκθέσεις ζωγραφικής από υπηρετούντας ζωγράφους και γλυπτά». Γίνεται πρόταση η έκθεση να περιοδεύσει και σε άλλες πρωτεύουσες νομών. *Πινακοθήκη*, Μάρτιος- Μάιος 1922.

⁷⁹³ Στο ίδιο, σ. 170-177.

⁷⁹⁴ Γ. Γιαννιλόπουλος, “*Η ευγενής μας τύφλωσις...*”, *Εξωτερική Πολιτική και Εθνικά Θέματα...*, ό.π., σ. 284-285.

αφορά στην προθυμία μιας ελληνικής μεσοαστικής οικογένειας να πάρει μέρος στον πόλεμο.

Το ενδιαφέρον του κοινού για τον κινηματογράφο φαίνεται πάντως πως ήταν σταθερά αυξανόμενο, αφού τανιές διαφόρων ειδών προβάλλονταν και στα θέατρα πριν τις καθιερωμένες παραστάσεις, και ορισμένα από αυτά μετατρέπονταν σε κινηματογραφικές αίθουσες.⁷⁹⁵ Πολλές παραστάσεις παρακολουθούσαν και μέλη της βασιλικής οικογένειας, κυρίως όταν γίνονταν προς τιμήν και για βοήθεια των τραυματιών. Στη Σμύρνη στις αρχές του 1922 υπήρχαν τουλάχιστον πέντε αίθουσες για κινηματογραφικές προβολές, πράγμα που δείχνει το αυξανόμενο ενδιαφέρον του κοινού για τη νέα αυτή μορφή ψυχαγωγίας αλλά και το πεδίο που έχει ανοιχτεί για την προπαγάνδα. Μάλιστα από τις εφημερίδες αλιεύει κανείς ότι σε κινηματογραφικές αίθουσες της πόλης προβάλλονταν σκηνές που αναπαριστούσαν τις «θρυλικές μάχες του Σαγγαρίου, και όλη την εποποιΐα του Μικρασιατικού Αγώνος»,⁷⁹⁶ εμψυχώνοντας προφανώς τους πληθυσμούς ταυτόχρονα με τις επίσημες διαβεβαιώσεις για την άριστη κατάσταση του στρατού και την απόφαση της Ελλάδας να μην εγκαταλείψει τη Μικρά Ασία.⁷⁹⁷

Και ο κινηματογράφος συνεπώς τέθηκε, όπως και στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, στην υπηρεσία της προπαγάνδας, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, κυρίως όμως στην περίοδο που αφορά την παρούσα εργασία, από την επιστροφή του Κωνσταντίνου και εξής. Τα Επίκαιρα και οι συνοπτικές ταινίες για τη Μικρασιατική εκστρατεία που προβάλλονταν στους κινηματογράφους, συνέτειναν στο κλίμα ευφορίας και βέβαιης νίκης που η προπαγάνδα καλλιεργούσε στα μετόπισθεν και ιδιαίτερα συνέβαλαν στην προβολή της βασιλικής οικογένειας ως εκπροσώπου όλου του έθνους που αγωνιζόταν για την εκπλήρωση της «ιστορικής του αποστολής».⁷⁹⁸ Ο κινηματογράφος αποτελεί συνεπώς μέρος του «μύθου του παρόντος» που δημιουργήθηκε και κυριάρχησε στη δημόσια σφαίρα της εποχής. Μόνο υπ' αυτήν την έννοια είναι αντικείμενο εξέτασης και όχι με την έννοια του τεκμηρίου των γεγονότων που παρουσιάζει.

⁷⁹⁵ *Πινακοθήκη*, Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 1920 : «Το Πανελλήνιο και τα Διονύσια έγιναν κινηματογράφοι. Το απόγευμα (τανιές) και στο Πανόραμα και στο Κοτοπούλη».

⁷⁹⁶ *Εστία Σμύρνης*, 1, 2 -2-1922.

⁷⁹⁷ *Στην ίδια*, ό.π.

⁷⁹⁸ Βλ. και Ενότητα «(Επομένως) γιατί πολεμάμε;».

4.3. Ο πόλεμος στον Καραγκιόζη

Παράλληλα με την επιθεώρηση ο Καραγκιόζης είναι ίσως το δημοφιλέστερο λαϊκό θέαμα που εξέφρασε την προσωρινή, κατά Χατζηπανταζή, ιδεολογική συμμαχία μεταξύ των αστικών-μικροαστικών και λαϊκών στρωμάτων των πόλεων, σε ό τι τουλάχιστον αφορά στις «ιστορικές παραστάσεις» του, κατά τα χρόνια της πολεμικής έκφρασης της Μεγάλης Ιδέας (τελευταία δεκαετία του 19^{ου} και μέχρι το 1922 που ενδιαφέρει εδώ), τα οποία διόλου τυχαία συμπίπτουν με την ακμή του Καραγκιόζη στα μεγάλα αστικά κέντρα.⁷⁹⁹ Ο «εξελληνισμός» του σταθερού θιάσου του Θεάτρου Σκιών έχει ολοκληρωθεί στα τέλη του 19^{ου} με τη συμβολή του πατρινού καραγκιοζοπαίκτη Μίμαρου, του Ηπειρώτη Ρούλια, και των δεκάδων επιγόνων τους στις αρχές του 20^{ου}.⁸⁰⁰ Έχουν προστεθεί οι φιγούρες του λεβέντη φουστανελοφόρου Μπαρμπαγιώργου, του σιορ Διονύσιου, του Σταύρακα, του Εβραίου και παγιωθεί τα χαρακτηριστικά του Πασά και του Βεληγκέκα.

Κατά τα χρόνια που μας ενδιαφέρουν έχει ήδη διαμορφωθεί ένα σταθερό ρεπερτόριο έργων με ηρωικό περιεχόμενο κάτω από την επίδραση των λαϊκών πατριωτικών δραμάτων⁸⁰¹ και διαμορφώνεται ένα είδος λαϊκής ιστορικής κουλτούρας υπό την επίδραση της λόγιας αντίληψης για το ιστορικό παρελθόν του έθνους αλλά και των θρύλων, των μύθων των δημοτικών τραγουδιών και των παραδόσεων της προβιομηχανικής κοινωνίας.⁸⁰² Στο διάστημα του μικρασιατικού πολέμου, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι οι παραστάσεις με ήρωες από το ηρωικό παρελθόν του έθνους κατελάμβαναν ένα μεγάλο μέρος του ρεπερτορίου του θεάτρου σκιών, πράγμα που συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση παρά την ήττα και την καταστροφή, και τα επόμενα χρόνια.⁸⁰³ Δεν μπορούμε όμως να γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν οι παραστάσεις, και

⁷⁹⁹ Χ.Κουλούρη, *Φουστανέλες...*, ό.π., σ. 443.

⁸⁰⁰ Θ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Β1: *Σημαιοφόροι και ιεραπόστολοι του εθνισμού...1876-1897*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012, 228-233.

⁸⁰¹ Ν. Ποταμιάνος, *Το μικροαστικό κοινό, το λαϊκό μυθιστόρημα και ο μετασχηματισμός του Καραγκιόζη στις αρχές του 20ού αιώνα*, στο Κωνσταντίνα Γεωργιάδη (επιμ.), *Για μια επιστημονική προσέγγιση του Καραγκιόζη*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σ.151-170.

⁸⁰² Ιω. Παπαγεωργίου, «Εθνική Ιστορική συνείδηση και λαϊκά στρώματα. Η περίπτωση της Πάτρας του Μεσοπολέμου μέσα από το δραματολόγιο του Καραγκιόζη», στο Γαβριήλου Ζ, Κωνσταντινίδου Μ, Μαυρέλος Ν, Ντεληγιάννης Ιω, Παπαδοπούλου Ιω, Τσομής Γ, Συμεωνίδου Π. (επιμ.), *Ταυτότητες Γλώσσα και Λογοτεχνία*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για τα 20 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του ΔΠΘ, Κομοτηνή, Σαΐτα, 2018 σ. 740.

⁸⁰³ Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 443.

σε ποιο βαθμό, περιλάμβαναν αναφορές στην πολεμική επικαιρότητα που το κοινό του Καραγκιόζη βίωνε, αν και βέβαια κανείς δεν μπορεί να το αποκλείσει, κρίνοντας από τους πολιτικούς υπαινιγμούς και τη σάτιρα που υπάρχει σε δημοσιευμένα έργα του Καραγκιόζη στις εφημερίδες της εποχής.⁸⁰⁴ Υπάρχει όμως και ένα άλλο πρόβλημα. Κατά πόσον τα έργα που παρουσιάζονταν γραμμένα, ήταν ίδια με αυτά που παίζονταν στη σκηνή, δεδομένης της αυτοσχεδιαστικής δυνατότητας του καραγκιοζοπαίχτη ανάλογα με το κοινό της παράστασης; Δεν πρέπει να αποκλείσουμε την παρέμβαση κάποιου λογιότερου κατά τη γραπτή παρουσίαση των έργων αυτών⁸⁰⁵ γεγονός που καθιστά λιγότερο ασφαλή την ιδέα που μπορούμε να έχουμε για τα έργα που παίζτηκαν, τα οποία αποτελούν κατ' εξοχήν προϊόντα προφορικού πολιτισμού.

Πάντως δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι «ο Καραγκιόζης ήταν το μοναδικό πανελλήνιο λαϊκό θέατρο που υπήρχε στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και στην αρχή του 20ου αιώνα. Ψυχαγωγούσε ένα κοινό πολυπληθέστερο από το κοινό όλων των άλλων θεάτρων μαζί. [...] τα θεαματικά βαριετέ και οι επιθεωρήσεις δεν μπόρεσαν ποτέ να επηρεάσουν τον κόσμο των πόλεων και της υπαίθρου τόσο βαθιά όσο ο Καραγκιόζης»⁸⁰⁶ Έτσι είναι ανάγκη να μελετηθεί το περιεχόμενο των παραστάσεων και το κοινό τους με όλους τους κινδύνους που προαναφέρθηκαν.

Σε σχέση με τα έργα που έχουν πατριωτικό-ηρωικό περιεχόμενο, όπως ο *Αθανάσιος Διάκος*, ο *Κατσαντώνης*, ο -φανταστικός ήρωας- *Καπετάν Γκρης*, ο *Μαρμαρωμένος Βασιλιάς*, ο- βυζαντινός στρατηγός- *Βελισάριος*, ο *Μέγας Αλέξανδρος*, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι διαμόρφωναν την ιστορική και εθνική συνείδηση της μεγάλης μάζας του λαϊκού κοινού των πόλεων αλλά και της επαρχίας με βάση ένα παρελθόν στο οποίο «η σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων διαμόρφωνε το βασικό καμβά της Ιστορίας».⁸⁰⁷ Η «χρυσή εποχή» του έθνους τοποθετείται όχι στην

⁸⁰⁴ Ενδεικτικά εφημ. *Ακρόπολις*, 21-8-1919 μέχρι και 16-10-1919 όπου δημοσιεύονται σε καθημερινές συνέχειες 2 έργα του Μόλλα που τότε έδινε παραστάσεις στη Δεξαμενή.

⁸⁰⁵ Χ. Κουλούρη, ό.π.

⁸⁰⁶ Β. Πούχγερ, *Τό ελληνικό θέατρο σκιών και τό παραδοσιακό του κοινό: συμβολή στην έρευνα για τό κοινό τοῦ θεάτρου*, στο *Μελέτες για το θέατρο σκιών στη Μεσόγειο και τα Βαλκάνια*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Θεάτρου Σκιών, Granada 2015 Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas σ.411

⁸⁰⁷ Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 443.

ελληνική αρχαιότητα αλλά στην Ελληνική Επανάσταση.⁸⁰⁸ Τα ηρωικά πρόσωπα των έργων, ιστορικά ή φανταστικά γίνονται μυθικοί ήρωες με υπεράνθρωπες δυνατότητες «που δρουν εκτός ιστορικού χρόνου και πραγματώνουν πολεμικούς, ηθικούς και πνευματικούς άθλους που εξυψώνουν τον ελληνισμό».⁸⁰⁹ Καθώς μάλιστα στις παραστάσεις του Καραγκιόζη του Μεσοπολέμου μεγάλο μέρος του δραματολογίου αντλείται από τα πατριωτικά δράματα, οι παραστάσεις του είδους, εμπνέονται από τη Βυζαντινή, την Αρχαιοελληνική και την Επαναστατική περίοδο του 1821. Εξαιρετικά δημοφιλής είναι η μορφή του Μέγα Αλέξανδρου η οποία εισέβαλε στον Καραγκιόζη λίγο πριν το Μακεδονικό αγώνα⁸¹⁰ και εξελίχθηκε σε ηρωική μορφή σύμβολο, αντάξια του Αθανάσιου Διάκου και του καπετάν Γκρη.⁸¹¹ Ο Μέγας Αλέξανδρος γίνεται μάλιστα ένας «παντείας χρήσης υπερήρωας» ενώ ο Βυζαντινός στρατηγός Βελισάριος «ακόμη ένας διώκτης του εξ Ανατολών εχθρού». Παράλληλα, η εικόνα του κλεφταρματολού όπως ο φανταστικός ήρωας καπετάν Γκρης, ταυτίζεται με την εικόνα του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα. Σημείο αναφοράς όλων αυτών «η ελευθερία του έθνους».⁸¹²

Το ιστορικό παρελθόν στα έργα αυτά, παρουσιάζεται δραματοποιημένο στη συλλογική συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων, μέσα από την ηρωοποίηση των ιστορικών προσώπων, τη σύνδεση της θρησκείας με το έθνος, αλλά και την προβολή γεγονότων του παρόντος σ' αυτό. Έτσι, η παρατήρηση της Ιωάννας Παπαγεωργίου ότι: «στη λαϊκή ιστορική συνείδηση αντίθετα προς τη λόγια, η ιστορία ξεκινά από το παρόν και πηγαίνει προς τα πίσω προβάλλοντας το παρόν στο παρελθόν πιο έντονα απ' ό τι η ιστοριογραφία και οι συνδέσεις παρελθόντος παρόντος είναι πιο άμεσες»⁸¹³, επιτρέπει να δούμε τις παραστάσεις του Καραγκιόζη της εξεταζόμενης περιόδου- και όχι μόνο- ως μέρος της πολεμικής και πολιτικής επικαιρότητας.

⁸⁰⁸ Ιω. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 739.

⁸⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 742.

⁸¹⁰ Θ. Χατζηπανταζής, ό.π., σ. 226.

⁸¹¹ Ιω. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 736.

⁸¹² Στο ίδιο, σ. 742.

⁸¹³ Στο ίδιο, 743. Άλλωστε τα λαϊκά στρώματα της εποχής έχουν σε μεγάλο βαθμό, μέσω της επίδρασης του λαϊκού πατριωτικού μυθιστορήματος, του εγγραμματος που διευρύνεται στις πόλεις κυρίως, και της πύκνωσης των ανταλλαγών με την κυρίαρχη αστική κουλτούρα λόγω και της προιούσης αστικοποίησης, ενστερνιστεί στοιχεία της κυρίαρχης αντίληψης για την ιστορία του έθνους. «Η εξημέρωση του Καραγκιόζη έγινε υπό την αιγίδα της αστικής κουλτούρας» (βλ. και Ποταμιάνος, ό.π., σ. 170-171) και έγινε στις πόλεις. Μέρος των αξιών της (μικρο)αστικοποίησης του Θεάτρου

Ακόμα και σε παραστάσεις που ο τίτλος δεν παραπέμπει καθόλου σε πολεμικά ή ηρωικά κατορθώματα και περιπέτειες, όπως ο *Γάμος του Καραγκιόζη* του Δ. Μόλλα το 1919, μπορούμε να διακρίνουμε άμεση σύνδεση με την επικαιρότητα, πέρα από την αναμενόμενη λόγω της τυπολογίας των ηρώων. Ο φουστανελοφόρος λεβέντης προστάτης του Καραγκιόζη Μπαρμπαγιώργος, είναι βέβαια ο αντιπροσωπευτικός τύπος της ελληνικής λεβεντιάς που προκαλεί το φόβο και κατατροπώνει τον αντίπαλο όχι μόνο με τη σωματική του δύναμη αλλά και τη σύνεσή του, όμως στο συγκεκριμένο έργο του 1919, τουλάχιστον όπως δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην *Ακρόπολη*,⁸¹⁴ ο ίδιος ο Καραγκιόζης με τη συμβουλή του, αναλαμβάνει πολεμική πρωτοβουλία για να διεκδικήσει την πολύφερνη νύφη, την πανέμορφη και με τεράστια προίκα κόρη του πασά, Χαϊρέ. Στο δημοσιευμένο σε καθημερινές συνέχειες έργο, ο πασάς, που είναι αγαθός ως συνήθως, θέλει να παντρεύει την κόρη του με τον Καραγκιόζη, ο οποίος, παρά τη διαρκή πείνα του, ζητάει τη συμβουλή του Μπαρμπαγιώργου. Αυτός μόλις μαθαίνει την προίκα και την ηλικία της νύφης, αναφωνεί: «την παίρνω εγώ!» Τότε ο Καραγκιόζης, νομιμόφρων όταν τον συμφέρει, επιχειρηματολογεί: «Αφού οι λαοί είναι ελεύθεροι να κανονίζουν τώρα την τύχη των. Δεν συλλογίζεσαι ότι αν παραβιάσεις ξένο έδαφος (αρραβωνιαστικά) τι θα ειπή η Κοινωνία των Εθνών για σένα;» Η επικαιρότητα είναι συντριπτική στη συνέχεια του έργου. Ο γάμος αναγγέλλεται στις εφημερίδες του κόμματος, οι Τούρκοι μπέηδες εξευτελίζονται ως προσκεκλημένοι και ο Δερβέναγας υποκύπτει στη δύναμη του χρήματος, οι πολιτικοί θεωρούνται ανεπιθύμητοι ψεύτες και ο Καραγκιόζης σχολιάζει την πρόταση των Εβραίων να τον κάνουν επίτιμο μέλος τους : «Γράψτε με, είναι της μόδας να γράφονται οι σπουδαίοι άντρες επίτιμο μέλλον παντού».⁸¹⁵ Όταν με τη συμπαιγνία του αδελφού του πασά και του Χατζηαβάτη που τον φθονεί, ο Καραγκιόζης χάνει την πολύφερνη ανατολίτισσα νύφη, αποφασίζει να την διεκδικήσει κατά συμβουλή του Μπαρμπαγιώργου με τα όπλα. Παίρνει ένα κανόνι για να βομβαρδίσει την Αθήνα . Ο κόσμος δεν εκπλήσσεται με τον βομβαρδισμό. «Χαίρεται γιατί θα εκδικηθεί τους νοικοκυραίους που τους μάδησαν ή τους πέταξαν στο δρόμο».⁸¹⁶ Σαφείς υπαινιγμοί εδώ από τον βασιλόφρονα και

Σκιών είναι και η ιδέα για το έθνος, «για έναν υπερχρονικό και υπερτοπικό ελληνισμό που βαίνει τελεολογικά προς την ολοκλήρωσή του». Ιω. Παπαγεωργίου, όπ., σ. 742.

⁸¹⁴ *Ακρόπολις*, 21- 8-1919, καθημερινά πρωτοσέλιδο μέχρι 20-9-1919.

⁸¹⁵ *Ακρόπολις*, 2-9-1919.

⁸¹⁶ *Ακρόπολις*, 13-9-1919.

συντηρητικό Μόλλα για τους βομβαρδισμούς της Αθήνας από τις Δυνάμεις , την κοινωνική διάσταση του Διχασμού και το κύμα εξώσεων που-με εξαίρεση τους στρατιωτικούς και παρά το Ενοικιοστάσιο - εκδικαζόταν τότε στην πρωτεύουσα.⁸¹⁷ Με το κανόνι ο Καραγκιόζης παίρνει πίσω την Χαϊρέ, και τιμωρεί τον Χατζηαβάτη με τη δικαιολογία: «Οι αρχαίοι Έλληνες στον πόλεμο πλιατσικολογούσαν τον αντίπαλο». Ο πασάς υποχωρεί και ο Καραγκιόζης θέτει 14 όρους κατά τα 14 σημεία της Διακήρυξης του προέδρου Ουίλσον. Ο δεύτερος όρος προβλέπει την «προσάρτηση της Χαϊρέ, πολεμική αποζημίωση, παραίτηση του δικαιώματος ξενικής επεμβάσεως, πλήρη αφοπλισμό του Αχμέτ, και Αναγνώριση Προτεκτοράτου του Καραγκιόζη επί του οίκου και της περιουσίας του Αχμέτ μπέη».⁸¹⁸ Δε θα μπορούσε, νομίζω, να αρνηθεί κανείς την αναγνώριση από το κοινό του τέλους του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και των ελληνικών διεκδικήσεων στην Ανατολή, μαζί με τη βεβαιότητα της ευόδωσής τους. Έτσι το κοινό πανηγυρίζει στο πανί μια ακόμη εθνική νίκη, ενώ ο γάμος τελικά πραγματοποιείται με τον Καραγκιόζη να επιδεικνύει την κουμπούρα ως εξής : «Ορίστε η άδεια, ορίστε το κλειδί του Παραδείσου. Εν αρχή ην η κουμπούρα και η κουμπούρα ην προς τον Θεόν και άνευ της κουμπούρας ουδέν εγένετο».⁸¹⁹ Με τα όπλα λοιπόν κατακτήθηκε η Χαϊρέ, σύμβολο της ομορφιάς και του πλούτου της Ανατολής που αποτελεί τον διακαή εθνικό πόθο των ημερών. Επιπλέον, στο έργο σατιρίζεται σκωπτικά και το πρόβλημα των ανυπότακτων αλλά και οι δικαιολογίες κάποιων προκειμένου να αποφύγουν τη στράτευση.⁸²⁰ Η λογοκρισία είναι επίσης παρούσα στο έργο καθώς ο Καραγκιόζης ζητάει από τον παπά να διαβάσει τον Απόστολο με πολλά κενά.⁸²¹

Στο επόμενο έργο που παρουσιάζεται από την ίδια εφημερίδα, *Ο Καραγκιόζης Μέγας Βεζύρης*,⁸²² ο Καραγκιόζης λόγω των πολλών χρημάτων που απέκτησε με το γάμο του, αγόρασε εφημερίδες που τον παρουσιάζουν ως σωτήρα της χώρας που θα κατατρόπωνε τον εχθρό, θα έσωζε τους Χριστιανούς και θα τσάκιζε τους Οθωμανούς.

⁸¹⁷ *Ακρόπολις*, 27-7-1919 Για τις εξώσεις και το ενοικιοστάσιο βλ. την αντίστοιχη ενότητα.

⁸¹⁸ *Ακρόπολις*, 14-9-1919.

⁸¹⁹ *Ακρόπολις*, 16-9-1919.

⁸²⁰ *Ακρόπολις*, Ένας χωροφύλακας διακόπτει το γάμο ψάχνοντας για κάποιον ανυπόταχτο. Ζητάει και τα χαρτιά του Καραγκιόζη. «Δε βλέπεις ότι είμαι τραυματίας πολέμου απωλέσας την δεξιάν εις την κοιλίαν της μητρός μου;».

⁸²¹ *Ακρόπολις*, 19-9-1919.

⁸²² *Ακρόπολις*, 27-9-1919 ως 16-10-1919.

Η ελληνοτουρκική σύγκρουση, προαιώνια και σταθερή, έχει πάντα στη βάση της τη θρησκευτική διάκριση των δύο αντιπάλων. Ο πασάς θα αναγκαστεί λόγω της αγορασμένης δημοφιλίας («τον θέλουν, τον απαιτούν» γράφουν τα αγορασμένα φύλλα) του Καραγκιόζη να ενδώσει τελικά και να του δώσει το αξίωμα.

Θα μπορούσε βέβαια να υποστηρίξει κανείς κάνοντας μια διαφορετική ανάγνωση των έργων, ότι ο Καραγκιόζης γίνεται η σκηνή όπου εκφράζονται μεταμφιεσμένες στο πανί και οι ταξικές αντιπαραθέσεις της εποχής,⁸²³ αφού και στα έργα που παρουσιάστηκαν ο φτωχός και πεινασμένος ήρωας δικαιώνεται παίρνοντας με τη βία και την πονηριά του, από τον πλούσιο πασά χρήμα και εξουσία. Μάλιστα στο δεύτερο έργο, ο Καραγκιόζης όταν ρωτήθηκε από τον Ρεπόρτερ: «Τι ιδέαν έχετε περί των εθνικών ζητημάτων;», απάντησε : «Εμείς εδώ παιδί μου μαγειρεύουμε φασολάδα. Δεν τρώμε βαρυστόμαχα φαγητά».⁸²⁴ Πέρα όμως από το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος караγκιοζοπαίχτης ήταν συντηρητικός, θεοσεβούμενος, βασιλόφρονας⁸²⁵ και παρουσίαζε τα έργα του στην *Ακρόπολη*, είναι και εκείνος που διεύρυνε ουσιαστικά προς τα φιλόδοξα μικροαστικά στρώματα το κοινό του Καραγκιόζη. Επιπλέον, ακόμα κι αν σε άλλες παραστάσεις για τις οποίες δε διαθέτουμε γραπτές πηγές, θα μπορούσε να υποστηριχτεί καλύτερα κάτι τέτοιο, η «εθνική» διάσταση των παραστάσεων τη συγκεκριμένη περίοδο, δεν αναιρείται, καθώς η μια ταυτότητα δεν αναιρεί υποχρεωτικά και την άλλη.

Προκύπτει έτσι, το βασικό και για τη δική μας έρευνα ερώτημα : Ποιο ήταν το κοινό του Καραγκιόζη στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή; Το ερώτημα έχει μεγάλη σημασία αφού ως θέαμα που βασιζόταν στον αυτοσχεδιασμό και στην προσαρμογή στο εκάστοτε κοινό, ενσωμάτωνε κάθε φορά τις αντιδράσεις του και το κοινό συνδημιουργούσε την παράσταση.⁸²⁶ Όπως υποστηρίζει ο Ν. Ποταμιάνος, ο Καραγκιόζης από τη δεκαετία του 1890 και εξής διατηρώντας το μόνιμο λαϊκό πυρήνα του, διεύρυνε το κοινό του προς τα μικροαστικά και αστικά στρώματα, εξευγενίζοντας το ήθος του και οδηγούμενος σε μια προσαρμογή του σε νόρμες της

⁸²³Θ. Χατζηπανταζής, ό.π., σ. 229-231.

⁸²⁴ *Ακρόπολις*, 20-9-1919.

⁸²⁵ Ν. Ποταμιάνος, ό.π., σ. 166.

⁸²⁶ Β.Πούχγερ, «Η θέση του Καραγκιόζη στη ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», στο *Ελληνική Θεατρολογία. Δώδεκα Μελετήματα*, Εταιρεία Θεάτρου Κρήτης, Κρητική θεατρική Βιβλιοθήκη, τ. Β', Αθήνα, 1988, σ. 492.

αναδυόμενης σύγχρονης λαϊκής κουλτούρας.⁸²⁷ Στη δεδομένη όμως ιστορική στιγμή, φαίνεται πως η διείσδυσή του στα αστικά στρώματα είναι μεγάλη. Από διάφορες πόλεις της Ελλάδας έρχονται πληροφορίες για τη διευρυμένη σύνθεση του κοινού του. Στην Καλαμάτα, στην Πάτρα στα Επτάνησα, στην Αθήνα, το κοινό περιλαμβάνει εκτός από το λαϊκό στοιχείο των πόλεων, δασκάλους, επιστήμονες, αξιωματικούς αλλά και ευγενείς δεσποσύνες.⁸²⁸ Η *Ακρόπολη* τον Ιούλη του 1919, δογματίζει για τον Καραγκιόζη: «Δε χρειάζεται κανείς να βασανίσει το κεφάλι του ούτε να φροντίσει να σκεφθεί επιχειρήματα δανεισμένα από θεατρικούς κριτικούς, δια να καταλάβει ποιο είναι το θέατρο που έχει σήμερα το δικαίωμα να λέγεται ελληνικό».⁸²⁹ Η εφημερίδα είναι μάλιστα αποφασισμένη: «Ο Καραγκιόζης θα εξαρθεί εις την *Ακρόπολιν* ως εθνικός θεσμός» Ζητάει όμως να εξοστρακιστούν οι αμανέδες και να μετριαστεί η ειρωνεία. Αντίστοιχα συνεπώς, η διείσδυση της αστικής κουλτούρας «κυρίως μέσω των αξιών που νομιμοποιούν το υπάρχον»⁸³⁰ επέφερε

⁸²⁷ Ν.Ποταμιάνος, ό.π.

⁸²⁸ Ι. Πλεμένο, «Η Ελληνική σκηνή ετάφη υπό του Τουρκικού μπερντέ!»: Κοινωνικές και Ιδεολογικές διαστάσεις της συνάντησης του Καραγκιόζη με το συμβατικό θέατρο στην ελληνική επαρχία της μελλεπόκ(1890-1912), στο Μ. Μορφακίδης - Π. Παπαδοπούλου (επιμ.) *Ελληνικό θέατρο σκιών Άυλη πολιτιστική κληρονομιά (Προς τιμήν του Βάλτερ Πούχνερ)* Granada 2016 Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas 3. ««το τραγούδι του μπάρμπα-Γιώργου ηκούγετο εξ ίσου από το αύθαδες στόμα του λούστρου όσον και από το σοβαρόν του σχολαστικού δασκάλου· μεταξύ δύο ατλαζίνων φουστών υποφαίνεται δειλόν το τσίτι της πτωχής εργάτιδος [...] Ο δε τζέντλεμαν επιστήμων, ο ανώτερος υπάλληλος, ο χειροκτιοφορών ευγενής, ο έντιμος αξιωματικός χάσκων προ των χαριτολογιών του Χατζαϊβάτη δίδει εις τον κουτσαβάκην αραπατζήν το σιγάρον του δια ν' ανάψη, εν ω παρέκει ο μαθητής μυκτηρίζει την μυωπίαν του πλησίον διδασκάλου του». Οι σκηνές αυτές έκαναν τον συντάκτη να κάνει λόγο για «Πλήρη δημοκρατία», αφού «προ της πανίνης και λαδομένης σκηνής του Καραγκιόζη αι κοινωνικά προλήψεις υποχωρούν, οι κοινωνικοί φραγμοί καταπίπτουν, τα διάφορα κοινωνικά στρώματα, αναμίζ κείμενα, αποτελούσιν μίαν μάζαν, ην θα εξήλευν ο νεώτερος κοινωνισμός, ο νεώτερος Σοσιαλισμός». (Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η σύνδεση με τον σοσιαλισμό προσδίδει μάλιστα στον Καραγκιόζη έναν αέρα νεωτερικότητας αφού τον ταυτίζει με μια αστική ιδεολογία) σ. 371-372.

⁸²⁹ *Ακρόπολις*, 27-7-1919. « Αρκεί να παρακολουθήσει μια παράσταση πχ. στη Δεξαμενή και να δει το ακροατήριο[...]Μια πυκνή συγκέντρωσις από ανθρώπους κάθε τάξεως, αξιωματικούς, στρατιώτας, επιστήμονας, εργάτας, χαμίνια, κυρίες, νοικοκύρηδες, δουλικά, μορφωμένους, αμόρφωτους...με μια λέξη, ένα κομμάτι του ελληνικού λαού, [...]να διασκεδάζει και όσα βλέπει να τους φαίνονται οικεία. Τοχιούμορ του μας αγγίζει[...]προπαντός το αναγνωρίζομεν».

⁸³⁰ Α. Signoreli, «Λαϊκός πολιτισμός και πολιτισμός των μαζών. Σκέψεις για συζήτηση», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τευχ. 8. (1995), σ.30-35.

σημαντικές αλλαγές στο λαϊκό αυτό θέαμα και μετατόπισε τη διάκριση μεταξύ λαϊκού και λόγιου. Είμαστε, νομίζω, υποχρεωμένοι να δεχτούμε ότι αν ο Καραγκιόζης δεν υιοθετούσε το κυρίαρχο αφήγημα της ελληνοτουρκικής σύγκρουσης, εγγενές άλλωστε στη νέα εξελληνισμένη και εξημερωμένη μορφή του, δε θα είχε αυτήν την ευρύτερη αποδοχή εκείνη τουλάχιστον τη χρονική περίοδο. Τρία χρόνια αργότερα, η *Πρωινή* απορεί πώς οι λιμπρετίστες δεν πήραν ούτε μία κωμωδία από τον Καραγκιόζη, πράγμα που δείχνει το εύρος της αποδοχής του Καραγκιόζη από την αστική και μικροαστική κουλτούρα, ενώ δημοσιεύει την είδηση πως ο Μόλλας «έφυγε αποτόμως δια να δώσει παραστάσεις δια τους τσολιάδες μας εις το μέτωπον».⁸³¹

Ο Καραγκιόζης ήταν συνεπώς για την περίοδο που εξετάζουμε «μια πράξη διδακτική και εκπαιδευτική, μια πράξη ένταξης στην κοινωνία και τον πολιτισμό αφού τα γνωρίσματα του κόσμου του παραδοσιακού πολιτισμού είχαν πια χαθεί»⁸³² και ταυτόχρονα διαμόρφωνε την εθνική συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων με τη συνείδηση ενός παρελθόντος άχρονου στην ουσία, στο οποίο προβαλλόταν το παρόν και η επικαιρότητα. Ο πόλεμος στον Καραγκιόζη αποτελεί μέρος της αιώνιας σύγκρουσης Ελλήνων και Τούρκων, ενώ οι ήρωες του έθνους είναι διαχρονικοί και υπερτοπικοί.⁸³³ Ο ηρωισμός τους αποτελεί απόδειξη της ανωτερότητας του έθνους ακόμα κι όταν συντρίβονται (όπως ο Κατσαντώνης στο ομώνυμο έργο).⁸³⁴ Η φουστανέλα του Μπαρμπαγιώργου αναπαριστά το ηρωικό παρελθόν και το συνδέει με το παρόν του ανδρείου εύζωνα που μάχεται για την εθνική ολοκλήρωση, χάριν του οποίου ο γνωστότερος και πιο καταξιωμένος καραγκιοζοπαίχτης, ο Μόλλας, θα πάει εσπευσμένα στο μέτωπο τις δύσκολες στιγμές του 1921.

Αν η επιθεώρηση, το άλλο «αντίπαλο» - και ακριβότερο - λαϊκό θέαμα που άκμασε την ίδια εποχή και διακρίθηκε για τη φιλοβασιλική προπαγάνδα, τον ανέξοδο και υπεραισιόδοξο πατριωτισμό, τον πλούτο των σκηνικών, την εξευρωπαϊσμένη μουσική του που την έκανε αποδεκτή στο κοινό εκείνο που θεωρούσε τον εξευρωπαϊσμό της χώρας προτεραιότητα, ο Καραγκιόζης με τις ανατολίτικες ρίζες και την ανατολίτικη μουσική του, απαντούσε σε μια άλλη ανάγκη αυτογνωσίας. Στέγασε επιμέρους στοιχεία της λαϊκής παράδοσης που άφηνε απέξω η καλλιτεχνική

⁸³¹ *Πρωινή*, 28-11-1921.

⁸³² Ι. Πλεμένος, ό.π.

⁸³³ Ι. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 742.

⁸³⁴ Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 444.

δημιουργία σε μια εποχή εξευρωπαϊσμού,⁸³⁵ απορρόφησε με τους μουσικούς ρυθμούς του τη μουσική παράδοση των Καφέ Αμάν και του ταμπουρά συνδεδεμένου με τον αρματολισμό στη συνείδηση του λαού,⁸³⁶ και έδωσε τη λαϊκή εκδοχή της ελληνοτουρκικής σύγκρουσης, συνδεδεμένη με τη θρησκεία και τον ηρωισμό του 1821. Ο πόλεμος στη Μικρά Ασία αποτελεί μέρος αυτής της σύγκρουσης, ενώ το κοινό και τις παραστάσεις των έργων τα απασχολεί περισσότερο η καθημερινότητά όπως αυτή διαμορφώνεται από την πολιτική και τον πόλεμο. Το ενοικιοστάσιο, το επισιτιστικό πρόβλημα, η λιποταξία και οι ανυπόταχτοι, η αναξιοπιστία της πολιτικής, η εξαγορά των συνειδήσεων και του Τύπου, απηχούνται και στην παράσταση που δειγματικά παρουσιάστηκε. Τα πραγματικά κείμενα των παραστάσεων πρέπει όμως να θεωρήσουμε ότι έχουν για πάντα χαθεί, με τον τρόπο τουλάχιστον που τα διαμόρφωνε το ταλέντο του караγκιόζοπαίχτη στον αυτοσχεδιασμό, και η αλληλεπίδραση με το κοινό του, το οποίο διαφοροποιούνταν κάθε φορά.⁸³⁷ Η λογοκρισία δεν έλειψε ούτε από τις παραστάσεις του Караγκιόζη, και όχι μόνο ως αντικείμενο της σάτιρας.⁸³⁸

⁸³⁵ «τη μονοφωνική μουσική της Ανατολικής Μεσογείου τη λαϊκή μεταβυζαντινή ζωγραφική και τα λαϊκά θέατρα της παντομίμας και του Φασουλή» Θ. Χατζηπανταζής, *Της Ασιάτιδος Μούσης Ερασταί, Η ακμή του Αθηναϊκού Καφέ Αμάν στα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου Α*, Στιγμή, 1986, σ. 98-99.

⁸³⁶ Στο ίδιο, σ. 98.

⁸³⁷ Στα κείμενα που έχουν καταγραφεί, δεν μπορεί κανείς να αποκλείσει λόγιες επεμβάσεις, ενώ και ο ίδιος ο Μόλλας παραδεχόταν, όπως λέει η κόρη του, την απόκλιση των γραπτών κειμένων από τις παραστάσεις. Β. Πούχνερ, «Η θέση...ό.π.

⁸³⁸ Στην *Εστία*, 4-7-1919 σε άρθρο με τίτλο «Ο Караγκιόζης υπό λογοκρισίαν», αναφέρεται: «Δεν πρέπει να υποτεθεί ότι ο Караγκιόζης δεν ευρίσκεται εν τάξει με την προληπτικήν Λογοκρισίαν του Θεάτρου. Ιδού το σχετικόν επικυρωθέν και σφραγισθέν έγγραφον του διευθυντού του. «Δηλώ υπευθύνως ο Διευθυντής του θεάτρου «Καραγκιόζης» Δεξαμενής ότι το παιζόμενον υπ'εμού θέατρον δεν αντίκειται εις ουδεμίαν των διατάξεων του στρατιωτικού νόμου, περιέχον τι κατά του καθεστώτος[...].» Ακολουθούν οι τίτλοι των παραστάσεων της εβδομάδας.

Συμπεράσματα

Η μελέτη και η ανάδειξη των θεμάτων που απασχόλησαν τη δημόσια σφαίρα της περιόδου που εξετάστηκε, αναπόφευκτα δε θα μπορούσε να μείνει στα ζητήματα που αφορούσαν μόνο στον πόλεμο (επιχειρήσεις, προπαγάνδα, διπλωματία) αυτόν καθεαυτόν, αφού αυτός όπως είναι φυσικό, διαπέρασε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής και άφησε ανεξίτηλη τη σφραγίδα του. Εξάλλου, η επίγνωση ότι η μελέτη της δημόσιας σφαίρας αποτελεί μια «ιστορία από τα πάνω», καθώς τα διάφορα αφηγήματα που κυριαρχούσαν διαμορφώνονταν από τις κυρίαρχες πολιτικά, ιδεολογικά και κοινωνικά δυνάμεις, οδήγησε σε μια προσπάθεια να ανακαλυφθούν οι ρωγμές εκείνες που θα επέτρεπαν κι άλλες αναγνώσεις της πραγματικότητας. Δεν αποτέλεσε όμως βασικό στόχο της παρούσας εργασίας, το κυνήγι της απόκλισης ανάμεσα σ' αυτό που «λέγεται» και σ' αυτό που «είναι», καθώς αυτό θα σήμαινε μια ουσιοκρατική αντίληψη της ιστορίας, αν και βέβαια ενδιαφέρει η ερμηνεία των αποσιωπήσεων και των αποκλίσεων (από όσα γνωρίζουμε από την ιστορική έρευνα) τουλάχιστον ως διαδικασιών που στόχευαν σε συγκεκριμένα αποτελέσματα.

Ένα πρώτο συμπέρασμα που εύκολα εξάγεται από τη μελέτη των ζητημάτων που κυριάρχησαν κατά την πρώτη φάση του Μικρασιατικού εγχειρήματος, είναι πως ο πόλεμος αυτός καθεαυτός, είναι ουσιαστικά απών από τη δημόσια σφαίρα και είναι αμφίβολο, εκτός από την περίοδο των επιστρατεύσεων που άρχισαν την άνοιξη του 1921 και των επιχειρήσεων του ίδιου καλοκαιριού, κατά πόσον υποστασιοποιούταν ως τέτοιος μέχρι την ήττα και την καταστροφή. Η λογοκρισία που εξαφάνιζε ολόκληρα άρθρα κατά τη διάρκεια της βενιζελικής περιόδου, είναι ένας λόγος γι' αυτό. Οι κατηγορίες για προδοσία και οι δίκες (δίκη κυβέρνησης Σκουλούδη και του Κωνσταντινικού καθεστώτος κατά τον βενιζελικό Τύπο, δίκη του Επιτελείου),⁸³⁹ το κλείσιμο εφημερίδων και η ενασχόληση των αντιπολιτευόμενων εντόπων με τα ζητήματα των εξορίστων αντιβενιζελικών, είναι ένας άλλος. Το αφήγημα της «βελούδινης κατοχής» της Μικράς Ασίας με τη συμμαχική έγκριση, και η προσπάθεια να παρουσιαστεί ως πραγματικότητα ότι η Ελλάδα με λίγες θυσίες θα εξασφαλίσει τα πάντα και θα πραγματοποιήσει τη Μεγάλη Ιδέα με την οποία είχαν γαλουχηθεί οι Έλληνες, είναι ο τρίτος. Όταν ανέλαβαν οι αντιβενιζελικές

⁸³⁹ Για την τελευταία η *Εστία* ανακεφαλαιώνει στις 30 Ιανουαρίου ότι ξεκίνησε στις 25 Οκτωβρίου του 1919 και κράτησε 4 μήνες με 100 συνεδριάσεις και 140 μάρτυρες.

κυβερνήσεις, το αφήγημα του σύντομου πολέμου που θα πραγματώσει όσα δεν κατάφερε η διπλωματία, αντικατέστησε το προηγούμενο βενιζελικό.

Στη διάρκεια του πολέμου για τον κυρίαρχο λόγο στη δημόσια σφαίρα, ο ελληνικός στρατός μόνο νικούσε. Άλλωστε κατά τη βενιζελική διακυβέρνηση, ο πόλεμος στη Μικρά Ασία καλυπτόταν όχι μόνο από το κενό πληροφόρησης αλλά και κάτω από το μανδύα της συμμαχικής εντολής και εμφανιζόταν περισσότερο ως διπλωματική επιχείρηση. Από την άλλη, και οι πληροφορίες για τις επιχειρήσεις του Μαρτίου του 1921 που έγιναν μετά την κυβερνητική αλλαγή, καλλιεργούσαν ένα κλίμα ευφορίας και εύκολης επικράτησης. Ειδήσεις για το αντίθετο σπάνια έφταναν στο φως της δημοσιότητας, και όταν αυτό συνέβαινε, αποδίδονταν στην προδοτική δράση των βενιζελικών, το «ντεφαιτισμό» που θα επιθυμούσε την ήττα για να δικαιωθεί έτσι η διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Η έλλειψη στήριξης από τους συμμάχους και η «ανθελληνική» στάση των Γάλλων κυρίως και των Ιταλών, προβαλόταν ως ένας ακόμα λόγος για κάποιες αστοχίες ή δυσκολίες, όπως βαφτίζονταν η αδυναμία του σχεδιασμού ή οι αντικειμενικές δυσχέρειες του εγχειρήματος, για παράδειγμα η αποτυχία κατάληψης του Εσκή Σεχίρ την άνοιξη του 1921. Η μεγαλύτερη βέβαια σύγχυση καλλιεργήθηκε μετά την αποτυχία της προέλασης προς την Άγκυρα, καθώς αν κάποιος αρκούταν στην ανάγνωση του Τύπου, ούτε ο στόχος ούτε το αποτέλεσμα ήταν ξεκάθαρο.

Εκείνο όμως που ήταν ξεκάθαρο για το σύνολο σχεδόν του Τύπου, ήταν πως ο πόλεμος έπρεπε να συνεχιστεί, μέχρι την ευόδωση των ελληνικών βλέψεων στην περιοχή, που και πάλι δεν ήταν ξεκάθαρες. Προσάρτηση της περιοχής της Σμύρνης, της ευρύτερης περιοχής, εθνολογικό τείχος, συνύπαρξη κάτω από χρηστή διοίκηση, αυτονομία και αυτοδιοίκηση, Ιωνικό κράτος, κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, μελλοντικά δημοψηφίσματα, όλα αυτά χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο Άλλος, η οργάνωση και η αντίστασή του, που για τον κυρίαρχο λόγο ήταν εκείνη του θηρίου που ψυχορραγεί. Το «παιχνίδι συναρμολόγησης»⁸⁴⁰ ομοιογενών εθνικά κρατών ή ημιανεξάρτητων κρατιδίων με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης του Ουίλσον (που για λίγο επικράτησε στην Ευρώπη στο τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, λόγω της κατάρρευσης των μεγάλων πολυεθνικών αυτοκρατοριών και ως ανάσχεση του μπολσεβικισμού), αναγνώστηκε από την Ελλάδα μονομερώς και θεωρήθηκε ως βάση μόνιμων ρυθμίσεων. Το μόνο εμπόδιο, βάσει του κυρίαρχου αφηγήματος του

⁸⁴⁰ E. J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός ...*, ό.π., σ. 185.

Τύπου, ήταν - τουλάχιστον αρχικά - οι λίγες και ανοργάνωτες «ορδές» του «επαναστάτη» Κεμάλ.

Στη λογική των νικητών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, δε φάνηκε να αντιτάχθηκε καμιά από τις κυρίαρχες παρατάξεις στον ελλαδικό χώρο. Αντιθέτως και η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» έσπευδε πριν και μετά τις εκλογές να την υιοθετήσει, με λίγες μόνο διαμαρτυρίες για την τύχη των ηττημένων, και αγωνιζόταν να αποδείξει την φιλοανταντική τοποθέτησή της, κάτω από το φόβο της μη αναγνώρισης από τους Συμμάχους, του νέου Κωνσταντινικού καθεστώτος. Ο Διχασμός, πανταχού παρών στην πολιτική στο εσωτερικό της χώρας με εκκαθαρίσεις, δολοφονίες, αναταραχές, ιδεολογικές συγκρούσεις ανάμεσα στο Νέο και το Παλιό, δεν ανέδειξε μια διαφορετική αντίληψη-αντίρρηση για τον πόλεμο. Το επίδικο των εκλογών δεν ήταν το εθνικό ζήτημα όπως το χαρακτήριζαν, αλλά τα εσωτερικά θέματα.

Εντυπωσιάζει εξάλλου και η διαρκής και με λεπτομερείς ανταποκρίσεις από το εξωτερικό, γνώση και παρουσίαση της διεθνούς διπλωματίας, αλλά και η επίγνωση της εξάρτησης των εθνικών θεμάτων όχι μόνο από τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των νικητών, αλλά και από τα κοινωνικά τεκταινόμενα στις χώρες τους. Οι απεργίες στην Αγγλία απασχολούν τις εφημερίδες, οι απόψεις των Μουσουλμάνων των Ινδιών εξίσου, κι αυτό αποδεικνύει κατά τη γνώμη μου ότι ο Τύπος ως διαμορφωτής της κοινής γνώμης, αντιλαμβανόταν πως ο πόλεμος και η έκβασή του σχετίζεται με τις γενικότερες καπιταλιστικές αναδιαρθρώσεις, εξ ου και η αναγόρευση του μπολσεβικισμού ως εχθρού το ίδιο επικίνδυνου όσο και ο Κεμάλ. Η «θεσμοθέτηση της εξάρτησης της χώρας» που έγινε με τη Μεγάλη Ιδέα, κατά την ανάλυση του Γιώργου Λεονταρίτη,⁸⁴¹ αποτέλεσε έτσι κατά την περίοδο αυτή μέρος του καπιταλιστικού μετασχηματισμού της, προσδένοντάς την στο άρμα των ισχυρών και ιδιαίτερα της Αγγλίας. Ίσως έτσι ερμηνεύεται η «μεταστροφή» των αντιπολιτευόμενων το Βενιζέλο, οι οποίοι μέχρι τις εκλογές με το αφήγημα της «αυτοτέλειας» και την ηθελημένη αοριστία, άφηναν να αιωρείται ότι θα παύσουν τον πόλεμο - όταν θα έπαιρναν την εξουσία - και η ολοκληρωτική παράδοσή τους στην αγγλική πολιτική στη συνέχεια, παράλληλα με την ανησυχία και το άγχος για την αποδοχή του Κωνσταντίνου από τους Συμμάχους. Η δικαιολογία ότι με αυτόν τον τρόπο υπηρετούνται καλύτερα τα εθνικά συμφέροντα, είναι βέβαια η μόνιμη επωδός.

⁸⁴¹ Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, (μτφρ. Β. Οικονομίδης), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 18 και σ. 502-503.

Οι διπλωματικές περιπλοκές και τα συγκρουόμενα συμφέροντα των νικητών στην περιοχή, θεωρήθηκε ότι μπορούσαν να καλυφθούν κάτω από το αφήγημα των φίλων και εχθρών του έθνους, της διεθνούς πλουτοκρατίας με την οποία ταύτιζαν οι αντιβενιζελικοί τους βενιζελικούς και η οποία, κατά την άποψή τους, πλην της Αγγλίας, συνωμοτούσε εναντίον των ελληνικών δίκαιων διεκδικήσεων. Η «εθνικοποίηση» της διπλωματίας αποτελεί τη δημόσια έκφραση αυτών των αντιλήψεων.

Στο πεδίο του πολέμου και των εδαφικών διεκδικήσεων όμως, η διπλωματία συνομιλεί με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, όχι μόνο για να πείσει τους Συμμάχους για την ικανότητα του ελληνικού στρατού να επιβάλλει τις απαιτήσεις τους και να προασπιστεί τα συμφέροντά τους στην περιοχή, όπως είναι το επίσημο αφήγημα, ούτε μόνο για να αποδείξει πως η Ελλάδα μπορεί να διεκδικήσει στρατιωτικά την «εθνική ολοκλήρωση», όπως εξίσου προβάλλεται από τον Τύπο. Παρατηρούμε πως αυτές διεξάγονται κάθε φορά που η αγγλική πολιτική έχει ανάγκη είτε να προστατεύσει το δικό της στρατό που βρίσκεται στα Στενά και την Κωνσταντινούπολη, όπως έγινε με τις επιχειρήσεις του Ιουνίου του 1920, είτε για να εμποδίσει τα γαλλικά σχέδια συνεργασίας με τον Κεμάλ, όπως το Μάρτιο του 1921 όταν άρχισαν οι επιχειρήσεις πριν καν φτάσουν οι ενισχύσεις από την επιστράτευση στην Ελλάδα, είτε με την παραμονή του στρατού παρά το οικονομικό και στρατιωτικό αδιέξοδο, όλο το καλοκαίρι του 1922 στη Μικρά Ασία, προσμένοντας τις πρωτοβουλίες της Αγγλίας που ποτέ δεν ήρθαν. Τελικά η διπλωματία παρουσιάζεται από τον Τύπο ως μια άσκηση αυτογνωσίας και αναγνώρισης από τους «ξένους», προστάτες ή συμμάχους, της αξίας του ελληνικού έθνους, του στρατού, των εκάστοτε αρχηγών του. Ο διπλωματικός εχθρός και φίλος αλλάζει συχνά, όπως είδαμε, στη διάρκεια του πολέμου και εδώ το παιχνίδι της επίρριψης ευθυνών στην αντίπαλη πολιτική παράταξη, εξυπηρετεί και τις δύο.

Το ίδιο βολικό είναι και το αφήγημα του Διχασμού ως βασική αιτία της ήττας και της καταστροφής. Μένουν στο περιθώριο της κριτικής έτσι οι επιλογές που έγιναν σχετικά το εθνικό ζήτημα. Όπως όμως είναι φανερό από την εξέταση που προηγήθηκε, ο εξωτερικός εχθρός είναι κοινός και για τις δύο παρατάξεις, στη διπλωματία οι αποκλίσεις στο βασικό προσανατολισμό είναι ελάχιστες, και εξίσου κοινός ως εσωτερικός εχθρός αναγνωρίζεται ο μπολσεβικισμός και οι εργατικοί αγώνες. Σε σχέση με τον πόλεμο συνεπώς, είναι φανερό ότι η αντίθεση βρίσκεται στο κομβικό ζήτημα από πού θα αντληθεί το αναγκαίο «πλεόνασμα», ανθρώπινο και

οικονομικό, για τη διεξαγωγή και διατήρησή του. Η αντιβενιζελική παράταξη χρησιμοποίησε ως δικαιολογία για τις δυσκολίες στο μέτωπο και στην οικονομική στήριξη του πολέμου, και την απροθυμία των έξω Ελλήνων, Μικρασιατών και άλλων, να πολεμήσουν και να συνεισφέρουν, ενώ κάθε φορά που αναφαίνονταν τα προβλήματα στη διπλωματία και στη στρατιωτική κατοχή και τις επιχειρήσεις, εξάπτονταν τα πάθη του διχασμού, με συννομώσεις, δολοφονίες, απόπειρες, απειλές, διαδηλώσεις και ψηφίσματα. Χαρακτηριστικό είναι ότι η «βενιζελική πλουτοκρατία» (Ζαχάρωφ και άλλοι) βρισκόταν για τους αντιβενιζελικούς πίσω από την εχθρότητα της Γαλλίας, ενώ για τους βενιζελικούς βέβαια, ευθυνόταν η επαναφορά του Κωνσταντίνου, που ήταν το κόκκινο πανί για τους Γάλλους.

Το δράμα των αμάχων στο οποίο γινόταν αναφορά από τους ανταποκριτές σε κάθε φάση όξυνσης των πολεμικών επιχειρήσεων, δεν ήταν κεντρικό στη διάρκεια του πολέμου. Αποτέλεσε βέβαια μέρος της δικαιολόγησης του πολέμου και της προπαγάνδας, προβληματισμός στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και πηγή ανησυχίας, όμως, όπως τουλάχιστον επιδιώχθηκε να φανεί, το ελλαδικό κράτος στη Μικρά Ασία πολεμούσε για τις δικές του επιδιώξεις, την επέκταση και τη «δικαίωσή» του.

Η ελλαδική «μεσαία τάξη» έγινε το αντικείμενο της βασικής πολιτικής διεκδίκησης εκ μέρους της αντιπολίτευσης στο Βενιζέλο, η οποία κέρδισε τις εκλογές με τη στήριξή της. Ο βενιζελισμός φαίνεται πως δεν ήταν ακόμα αρκετά πειστικός με το κράτος - εταιρία που προέβαλε πριν τις εκλογές όταν διαφημίζονταν τα κέρδη του πολέμου και το εσωτερικό δάνειο του 1920. Πώς όμως θα πείθονταν για τη συνέχιση του πολέμου τα μικροαστικά και μεσαία στρώματα που βρίσκονταν ταυτόχρονα σε φάση συγκρότησης του μικροαστικού πόλου, αφού παράλληλα έβλεπαν ότι ο πόλεμος ευνοούσε τους «μεγάλους» όπως ήταν άλλωστε και το αφήγημα των αντιβενιζελικών πριν πάρουν την εξουσία με τις εκλογές του Νοεμβρίου; Η αισχροκέρδεια και η πάταξή της, το ενοικιοστάσιο και οι παρεμβάσεις στην εργασία από τους Φιλελεύθερους για την εξασφάλιση της εσωτερικής κοινωνικής γαλήνης και συναίνεσης φαίνεται πως δεν επαρκούσαν, λόγω και των συγκρουόμενων συμφερόντων που προσωποποιούνταν στα ίδια πρόσωπα. Ο μικρέμπορος επιθυμούσε τη διατήρηση του Ενοικιοστασίου και ταυτόχρονα την απελευθέρωση των τιμών, η υπαλληλία του κράτους όταν- συχνά -ήταν και μικροϊδιοκτήτης, το αντίθετο, ενώ οι εργατικές διεκδικήσεις σπάνια έβρισκαν συμμάχους ανάμεσά τους, αφού αύξαναν τις τιμές των αγαθών και το κόστος ζωής.

Η απόλυτη «εθνικοποίηση» του πολέμου, ήταν συνεπώς μονόδρομος για τις κωνσταντινικές κυβερνήσεις μετά το Νοέμβριο του 1920. Βέβαια το έδαφος είναι έτοιμο και πρόσφορο με την ιδεολογική προπαγάνδα που έχει προηγηθεί. Η Μεγάλη Ιδέα έχει σχεδόν πραγματοποιηθεί με τη Συνθήκη των Σεβρών. Οι εορτασμοί για τις εθνικές επιτυχίες, την προσάρτηση της Θράκης και τη Συνθήκη, κυριάρχησαν, μαζί με το προεκλογικό κλίμα και την έξαψη των πολιτικών παθών, από τα μέσα του 1920 μέχρι τις εκλογές. Θα συνεχιστούν με την «εθνικοποίηση» κάθε σχεδόν εκδήλωσης της δημόσιας ζωής, μετά τις εκλογές. Ένα ντελίριο ενθουσιασμού για την επάνοδο του Κωνσταντίνου ως πραγματοποιού των πόθων για ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και γιορτές και πανηγυρισμοί σε κάθε ευκαιρία, με κεντρικούς πόλους το στρατό και την εκκλησία, έδιναν στη δημόσια σφαίρα την εικόνα μιας συναισθηματικής κοινότητας με επίκεντρο το έθνος και την ολοκλήρωσή του μέσω του πολέμου. Οι γιορτές, μαζί με το Θέατρο, τον Κινηματογράφο, τις περιγραφές του Τύπου, ακόμη και το λαϊκό Καραγκιόζη, «γκρέμισαν τα τείχη που χώριζαν την ιδιωτική και τοπική σφαίρα από τη δημόσια και εθνική»⁸⁴² και κατέστησαν το έθνος, τα σύμβολα και τα πάθη του, τις προσδοκίες και τους αγώνες του, μέρος της καθημερινότητας των ανθρώπων.

Στο ίδιο μοτίβο εντάχθηκαν βέβαια και οι διάφορες γιορτές και εκδηλώσεις μνήμης, τα γλυπτά και οι εκθέσεις φωτογραφίας, οι παραγγελίες και οι έρανοι διαφόρων συλλόγων για την κατασκευή μνημείων, προτομών, ηρώων, που πολλαπλασιάστηκαν από το τέλος του 1920 και εξής.

Η ιδεολογικοποίηση του πολέμου περιλάμβανε βέβαια και τη σύγκρουση πολιτισμού και βαρβαρότητας, Σταυρού και Ημισελίνου, Δύσης και Ανατολής. Ο Έλληνας στρατιώτης πολεμούσε ως εκπρόσωπος του «πεπολιτισμένου κόσμου» για τη θέση του έθνους μέσα σ' αυτόν, έχοντας ενσωματώσει την ταυτότητα του ανδρισμού της εποχής στην εθνική του ταυτότητα. Οι ένδοξοι νεκροί και τραυματίες, έγιναν μέρος της καθημερινότητας στα μετόπισθεν, και τρόπος ανάγνωσης του πολέμου ως «εθνικού». Από την άλλη, η ανάγνωση της λιποταξίας από τον Τύπο, έγινε μέσα από το πρίσμα του Διχασμού, καθώς οι βενιζελικές εφημερίδες «αναγνώριζαν» στους λιποτάκτες κατά τη διάρκεια της βενιζελικής διακυβέρνησης από το 1917 και εξής, τους αντιβενιζελικούς «προδότες», ενώ οι κωνσταντινικές κυβερνήσεις που τη διαδέχτηκαν, τους φιλοβενιζελικούς αξιωματικούς και

⁸⁴² E. J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός ...*, ό.π., σ. 199.

στρατιώτες οι οποίοι αρνούνταν να πολεμήσουν κάτω από τις διαταγές του νέου Επιτελείου. Παράλληλα, οι κατηγορίες για εύνοια σε κάποιους ώστε να αποφύγουν τη στράτευση ή να παραμείνουν στα μετόπισθεν, κάλυπταν την έκταση του προβλήματος, που πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλο, αφού ενεργοποιήθηκε ο νόμος «περί ληστείας» για την αντιμετώπισή του, το Φθινόπωρο του 1921. Η αναστάτωση της Αθήνας με το κυνήγι των λιποτακτών, απηχείται στον Τύπο, είτε για να κατηγορηθεί η «κουραμπιδοποίηση», είτε για να κατηγορηθούν οι αστυνομικές υπερβολές. Τίποτα δεν έφτασε όμως στην ελλαδική δημόσια σφαίρα από όσα συνέβαιναν στο μέτωπο, όπου δεν έλειψαν οι ανταρσίες, τα φαινόμενα ληστείας και ανυπακοής και οι προσπάθειες επιστροφής, ιδιαίτερα όταν ο «σύντομος» πόλεμος αποδείχτηκε φενάκη.

Οι κυβερνήσεις που προέκυψαν μετά τις εκλογές εξάλλου, απευθύνθηκαν και στα συντηρητικά αντανakλαστικά των «μεσαιών τάξεων», προπαγανδίζοντας την αναβίωση του Παλιού, την επιστροφή στις προγονικές αρετές και στις αξίες της Παλαιάς Ελλάδας, που έκαναν τις κοινωνικές τάξεις στις οποίες απευθύνονταν να αισθάνονται ασφαλείς και δικαιωμένες. Χαρακτηριστικά είναι τα δημοσιεύματα για το ρόλο των γυναικών του έθνους ως στηρίγματα της πατροπαράδοτης οικογένειας, η προβολή της βασίλισσας Σοφίας ως μητέρας του έθνους και η πεισματική καταδίκη της ψήφου των γυναικών, αυτή τη φορά όμως από όλο το φάσμα, αφού οι γυναίκες δεν στρατεύονταν και διεκδικούσαν στα μετόπισθεν τη θέση στην εργασία των ανδρών που έλειπαν στο μέτωπο. Επειδή όμως αυτά δε θα ήταν ίσως αρκετά για καμφθεί η αντίθεση της «μεσαιάς τάξης» στη συνέχιση του πολέμου, η έφοδος στο κράτος και η αποκατάσταση των «παυθέντων» και των «παθόντων» της βενιζελικής περιόδου, έγινε το μέσο περιορισμού των θυσιών που ζητήθηκαν από αυτήν για τη συνέχισή του. Είναι δε χαρακτηριστικό, ότι η φιλευθεροποίηση της οικονομίας και ο περιορισμός των κρατικών παρεμβάσεων με την αρχική κατάργηση των διατιμήσεων, επιχειρήθηκε από τις κυβερνήσεις μετά τις εκλογές.⁸⁴³

⁸⁴³ Ο παγκόσμιος πόλεμος που προηγήθηκε είχε βέβαια επιταχύνει σε μεγάλο βαθμό τη μετατόπιση «προς ένα καπιταλισμό κατευθυνόμενο, ακόμα και σχεδιαζόμενο από το κράτος» όμως «οι περισσότερες κυβερνήσεις και οικονομολόγοι μετά το τέλος του, εξακολουθούσαν να ονειρεύονται μια επιστροφή στο προηγούμενο μοντέλο της ελεύθερης ανταγωνιστικής επιχείρησης». Ε. J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός ...*, ό.π., σ. 186. Οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου προσπάθησαν να ανταποκριθούν σ' αυτό το μοντέλο, σε αντίθεση με το Βενιζέλο που ξεκίνησε την πολιτική των

Η κοινωνία της πολεμικής περιόδου, όσο αυτό αφήνεται να φανεί από την εξέταση της δημόσιας σφαίρας, υφίσταται εκτός από τις ανθρώπινες απώλειες, τις συνέπειες των ελλείψεων, του πληθωρισμού και της οικονομικής ανέχειας για μεγάλο μέρος του πληθυσμού, των ασθενειών λόγω της επιδείνωσης του βιοτικού επιπέδου, της ανεργίας και της περιθωριοποίησης των τραυματιών και των εφέδρων που επιστρέφουν κατά καιρούς. Η εργατική τάξη που η οικονομική της αφετηρία στο ξεκίνημα του πολέμου ήταν πολύ χαμηλότερη από εκείνη των «μεσαίων τάξεων» οργανώνεται και διεκδικεί με απεργίες την ικανοποίηση οικονομικών και θεσμικών αιτημάτων. Όσο κι αν δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς με βεβαιότητα ότι ο πόλεμος και οι συνέπειές του βρίσκονταν στη βάση των εργατικών διεκδικήσεων, αφού αυτές εντάσσονται και στη γενικότερη συγκρότηση και τις διεκδικήσεις του παγκόσμιου εργατικού κινήματος και στη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών, δε μπορεί να αρνηθεί ότι ο πόλεμος λειτούργησε ως επιταχυντής των κοινωνικών συγκρούσεων.

Η μόνη πολιτική δύναμη άλλωστε που τάχθηκε εναντίον του πολέμου ήταν το ΣΕΚΕ, του οποίου η επιρροή στις εργατικές οργανώσεις δε μπορεί να αμφισβητηθεί. Οι απεργίες ήταν συνεχείς και επαναλαμβανόμενες σε όλον τον ελλαδικό χώρο, σε βαθμό που εκπλήσσει για μια περίοδο που αρχικά ίσχυε ο στρατιωτικός νόμος (κυβέρνηση Βενιζέλου), καταργήθηκε λίγο πριν τις εκλογές και επανήλθε για τους απεργούς, μερικούς μήνες αργότερα. Οι απεργίες και οι διεκδικήσεις των εργατών έγιναν ο εσωτερικός εχθρός για όλον τον αστικό Τύπο, ενώ απειλή για τα μεσαία και μικροαστικά στρώματα ήταν εξίσου ο μπολσεβικισμός όσο και ο εξωτερικός εχθρός. Αξιοποιήθηκε συνεπώς κατάλληλα από την προπαγάνδα για τη συνέχιση του πολέμου. Από την άλλη, ο πόλεμος με την επίκληση των εθνικών δικαίων και η τιμωρητική αποστολή των απεργών στο μέτωπο ή τουλάχιστον η απειλή της, όχι μόνο δεν ανέκοψε το απεργιακό κύμα αλλά όπως φαίνεται το ενέτεινε, αφού θεωρήθηκε υπεύθυνος για τη δυστυχία του λαού και της εργατικής τάξης.

Πολλά από όσα σχετίζονταν με τον πόλεμο στη δημόσια σφαίρα έμειναν έξω από αυτή τη διαπραγμάτευση. Η επιλογή βαραίνει πάντα τον ερευνητή, δημιουργεί όμως ταυτόχρονα το χώρο των αμφισβητήσεων και των συμπληρώσεων, το χώρο δηλαδή της Ιστορίας.

κρατικών παρεμβάσεων και την οποία ακολούθησε με την επάνοδό του αργότερα, στα πλαίσια του έθνους ως «εθνική οικονομία» του μεσοπολέμου. Για το τελευταίο βλ. στο ίδιο, σ. 185.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Πηγές

Εφημερίδες

Ακρόπολις

Έθνος

Ελεύθερος Τύπος

Εμπρός

Εσπερινή

Εστία

Εστία Σμύρνης

Η Σφαίρα του Πειραιά.

Πατρίς

Πολιτεία

Πρωινή

Πρωτεύουσα

Σκριπ

Περιοδικά

Αρχειομαρξιστικές Μνήμες News letter

Δεκαπενθήμερος Πολίτης

Ελληνικόν Θέατρον

Θέατρο

Μούσα

Νέα Εστία

Νουμάς

Παναθήναια

Πινακοθήκη

Διαδικτυακοί Τόποι

<https://anemi.lib.uoc.gr/>).

filmiconjournal.com › blog › post › x

<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=145157>

<https://argolikivivliothiki.gr/2018/06/28/national-division-12/>

<https://doi.org/10.12681/hpsa.14429>

<https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4305>

<https://www.lifo.gr/various/1921-22-prin-apo-ti-megali-itta>

<https://rproject.gr/article/i-antistasi-ston-polemo>.

https://stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=det2edit&song_id=17375

greek-language.gr/greekLang/literature/anthologies/new/show.html?id=32

https://www.efsyn.gr/nisides/328800_o-efimerides-toy-mikrasiatikoy-metopoy.
<https://mikrasiatis.gr/konstantinos-faltaitis-i-zoi-kai-to-erg/>

<https://archive.ert.gr/7625/> Πανόραμα του αιώνα, δεύτερο μέρος, επεισόδια 11, 12, 13, και 14, EPT 1986.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβδελά Ε., «Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα» στο, Ε. Αβδελά, Χ. Εξερχόζου, Χ. Λυριντζής, (επιμ.), *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015.

Αιγειαλίδης Γ., *Το χρονικό της Αθηναϊκής Λέσχης. Η ιστορία ενός κοινωνικοπολιτιστικού σωματείου μέσα σ' έναν αιώνα (1875-1975)*, Αθήνα 1975.

- Αλαμανή Ε., Παναγιωτοπούλου Κ., «Η Μικρασιατική Εκστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ.116-144.
- , «Η συμμαχική εντολή για την κατάληψη της Σμύρνης και η δραστηριοποίηση της ελληνικής ηγεσίας», (Συμπλήρωμα στο Ημερολόγιο του Βενιζέλου 6-19 Μαΐου 1919), στο Θ. Βερέμη, Ο. Δημητρακόπουλου (επίμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ.119-172.
- Αντερσον Μπ., *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997.
- Βασιλείου Α., *Εκσυγχρονισμός ή Παράδοση; Το θέατρο πρόζας στην Αθήνα του Μεσοπολέμου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.
- Βασιλείου Α., Γεωργιάδη Κ., Δημητριάδης Α., Ριτσάτου Κ. (επιμ.), *Ιστορία και Ιστοριογραφία του Νεοελληνικού Θεάτρου, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου προς τιμήν του Θόδωρου Χατζηπανταζή*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ρέθυμνο, 1-3 Ιουνίου 2018.
- Γιανουλόπουλος Γ., «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 146-172.
- , «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 186-200.
- «Η οικονομία από το 1919 ως το 1923», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 296-301.
- , «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*» *Εξωτερική Πολιτική και Εθνικά Θέματα. Από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- Γκαρά Ε., Τζεδόπουλος Γ., *Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Οθωμανική Αυτοκρατορία, Θεσμικό πλαίσιο και Κοινωνικές Δυναμικές*, ΣΕΑΒ, 2015.

- Δελβερούδη Α. Ε., «Η καλλιέργεια του πατριωτικού αισθήματος στη θεατρική παραγωγή των αρχών του 20ού αι., στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (2η έκδ), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 288-289.
- , «Θέατρο», στο Χ. Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, (Όψεις πολιτικής και οικονομικής Ιστορίας 1900-1940) τομ. Α', *Οι Απαρχές*, Μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 361-362
- Δελβερούδη Α. Ε., Ποταμιάνος Ν. (επιμ.), *Λουλεύοντας στον χώρο του θεάματος Ελληνικό θέατρο και κινηματογράφος, 19ος-20ός αιώνας*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Ρέθυμνο 2020.
- Διβάνη Λ., *Η «ύπουλος θωπεία». Ελλάδα και ξένοι, 1821-1940*, Καστανιώτης, Αθήνα 2014.
- Δοντά Ν. Α., «Ο Καλομοίρης στο επίκεντρο», στο *Ελλάδα 20^{ος} αιώνας 1910-1920*, τ. Β', *Η Καθημερινή*, σ. 66-68.
- Δρούλια Λ., Κουτσοπανάγου Γ. (επίμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Ιστορία Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τόμ. Α', Β', Γ'.
- Ζαβιτσιάνος Κ., *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως την έζησε (1914-1922)*, Αθήνα, 1946, τόμος Α'.
- Ιγγλέζου Γ., «Η εμπειρία των Ελλήνων στρατιωτών από το μέτωπο της Μικράς Ασίας», στο, *Εν έτει... 1878, 1922*, (συλλογικό), Σχολή Μωραΐτη, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2008.
- Καμούζης Δ., «Από "Σωτήρας της φυλής", "ευεργετής των Τούρκων": Ο Βενιζέλος και η εθνικιστική ηγετική ομάδα των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης, 1918-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 17, 151-193.
- Καρπόζηλος Κ., «Ευεργετικός πόλεμος και σοσιαλισμός», Αρχαιοτάξιο, *Ο Α Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα*, ΑΣΚΙ, Δεκέμβριος 2015, Θεμέλιο, σ. 20-26.

- Κασσίδου Σ., Γκόλια Π., «Ελληνικές φιλοτελικές εκδόσεις: εθνική ταυτότητα και ιστοριογραφική παράδοση (1900-2000)», στο Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα) : Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010 : πρακτικά*. Identities in the Greek world (from 1204 to the present day): 4th European Congress of Modern Greek Studies Granada, 9-12 September 2010 : proceedings τ. 5, σ. 43-56.
- Κιτρομυλήδης Π., « ‘‘Νοερές κοινότητες’’ και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο Θ. Βερέμης, (επιμ.) *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2012, σ. 53-131.
- Κόπανου Γ., *Το βίωμα του πολέμου στα ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών και αξιωματικών της περιόδου 1912-1922*. Μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, ΠΜΣ Κοινωνική και Ιστορική Ανθρωπολογία.
- Κοτζιάς Α., *Τα φοβερά ντοκουμέντα, Ο Εθνικός Διχασμός, Βενιζέλος και Κωνσταντίνος*, Φυτράκης, Αθήνα.
- Κουλούρη Χ., *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997.
- , «Γιορτάζοντας το έθνος, εθνικές επέτειοι στη Ελλάδα τον 19^ο αιώνα» στο Δ. Παπαδημητρίου, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα, Ασίνη, 2012, σ. 181-210.
- , *Φουστανέλες και Χλαμύδες, Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αλεξάνδρεια, 2020.
- Κωβαίου Ε., *Βαγκνερισμός και Νιτσεισμός στις δελφικές εορτές*, στο Αρετή Βασιλείου, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, Αντρέας Δημητριάδης, Κωνσταντίνα Ριτσάτου, (επιμ.) *Ιστορία και Ιστοριογραφία του Νεοελληνικού Θεάτρου, Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου προς τιμήν του Θόδωρου Χατζηπανταζή* Ρέθυμνο, 1-3 Ιουνίου 2018, ΙΜΕ.

- Κωστόπουλος Τ., *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση, Η Ξεχασμένη Πλευρά Μιας Δεκαετούς Εθνικής Εξόρμησης, 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.
- Λαμπρινός Φ., *Ισχύς μου η αγάπη του Φακού. Τα κινηματογραφικά επίκαιρα ως τεκμήρια της Ιστορίας (1895-1940)*, Καστανιώτης, 2005
- Λέκκας Π., *Το Παιχνίδι με το Χρόνο, Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*, Παπαζήση, Αθήνα 2011.
- Λεμονίδου Ε., «Η γαλλική κοινή γνώμη σε σχέση με την Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο: ανάμεσα σε λογοκρισία και προπαγάνδα» στο *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία*, ΚΕ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 21-23 Μαΐου 2004, Πρακτικά 2005, σ. 427-438.
- , «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η θεμελίωση της ελληνικής προπαγάνδας στο εξωτερικό: 1912-1918», στα *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τόμ. Γ2, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2011, σ. 135-148.
- , «Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – Μεσοπόλεμος: όψεις, συνέχειες και ασυνέχειες του ενδιαφέροντος των Γάλλων για την Ελλάδα», στο: Νίκος Αναστασόπουλος, Άννα Μανδουλαρά, Γιώργος Νικολάου, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Δήμος Σκουφά – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014, σ. 851-867.
- Λεονταρίτης Γ., *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, (μτφρ. Β. Οικονομίδης), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000.
- Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα 2001, σ. 167 - 175.
- Λιάκος Α., «‘Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος’». Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο Σκλαβενίτης Τ. (επιμ.), *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, 1994, σ. 171-199.
- Λίλα Μ., *Ο Ναυαγισμένος Νους, Σχετικά με την Πολιτική Αντίδραση*, Επίκεντρο, Αθήνα 2020.
- Λούβη Λ., «Όψεις της Ευρώπης στον Ελληνικό Διχασμό», στο : *1915-2015 : 100 Χρόνια από τον Εθνικό Διχασμό – Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές*

διαστάσεις των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις. Πρακτικά Δημερίδας, 7-8 Νοεμβρίου, Άργος 2015, σ. 139-149. Ανάκτηση από:<https://argolikivivliothiki.gr/2018/06/28/national-division-12/>

-, «“Μην αγγίζετε” Το παρασκήνιο της Συνθήκης των Σεβρών, η ελληνική διπλωματία και η κεμαλική απειλή», *Το Βήμα*, 24-11-2008.

Μακρής Α., *Παλαιοί Πολεμιστές και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα 1919-1925. Διεθνές Πλαίσιο, Οργανώσεις και Προνοιακή Πολιτική*. Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πολιτική Επιστήμη και Νεότερη Ιστορία, τμήμα νεότερης ιστορίας. Επιβλέπουσα καθηγήτρια Λ. Λούβη, Αθήνα 2017.

Μαμώνη Κ., «Η Θράκη υπό ελληνική διοίκηση (1919-1923)», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 94-97.

-, «Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πόλεως, ο Βενιζέλος και η Μικρασιατική Εκστρατεία, (από το αρχείο Κ.Μισαηλίδη)», στο Ε. Σαρίογλου (επιμ.), *Η Μικρασιατική εκστρατεία του Κώστα Μισαηλίδη, Οι ανταποκρίσεις του από το Μέτωπο (1919-1922)*, Ελληνικό Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών (ΙΔΙΣΜΕ), 2019, σ. 277-297.

Μαργαρίτης Γ., «Άπο τον λοχία τής Κούτρας στον Βενιζέλο. Η βιομηχανοποίηση του ηρωικού θανάτου», *Ο Πολίτης*, τ. 73, 1986.

-, « Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου, 1912-1920», *Μνήμων* 12 (1989), σ.89-116.

-, «Πανεπιστήμιο και ηρωικός θάνατος (1897-1919). Ιδεολογία, συμβολισμοί, τελετουργίες» στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Πρακτικά Συμποσίου, τ. 1, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, αρ. 19, Αθήνα, ΓΓΝΓ, 1989, σ. 277-288.

-, *Πόλεμος και Πολιτική*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα ΣΕΑΒ, 2015.

Μαρκέτου Π., « “Με συνθήματα τέτοια που να συγκινούν τις μάζες”: η σοσιαλιστική εφημερίδα Εργατική, Βόλος 1921-1923» στο *Γιώργος Ζούτος (1903-1967): επιστημονική συνάντηση στο Βόλο*, (συλλογικό) Αθήνα 2000, σ. 65-87.

- Μαυρογορδάτος Γ., *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα 2001.
- , *Εθνική Ολοκλήρωση και Διχόνοια, Η Ελληνική Περίπτωση*, Εκδόσεις Πατάκη, 2020.
- Μαυρογορδάτος, Γ., Χατζιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, 2η έκδ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992.
- Μουζέλης Ν., «Κράτος και κοινωνία πολιτών : από το παλιό στο νέο παράδειγμα;» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τομ. 30, 2007. Ανάκτηση από: <https://doi.org/10.12681/hpsa.14429>
- Μουρέλος Γ., «Η γαλλο-τουρκική προσέγγιση του 1921. Το σύμφωνο Franklin Bouillon και η εκκένωση της Κιλικίας», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 4, 1983.
- Μορφακίδης Μ. Παπαδοπούλου Π. (επιμ.), *Ελληνικό Θέατρο Σκιών Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά (Προς τιμήν του Βάλτερ Πούχνερ)*, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, Granada 2016.
- Μπαλτά Ν., Παπαδημητρίου Δ., *Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- Μπαρούτας Κ., *Η κραυγή των Ελλήνων, πολιτικά συνθήματα, επευφημίες, συλλαλητήρια, εκλογικές συγκεντρώσεις, εκλογική ποίηση, 1821-1989*, Σαββάλας, Αθήνα 1992.
- Μπαχάρα Δ. (επιμ.), *Πτυχές Ιστορίας της ΓΣΕΒΕΕ, Ταυτότητες Αιτήματα Αναπαραστάσεις στην τέχνη και τον πολιτισμό*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ, 2020.
- Μπενάκη Θ., «Τα πρώτα βήματα του κομμουνισμού στην Ελλάδα. Η Κομμουνιστική Ένωση 1921», *Αρχειομαρξιστικές Μνήμες Newsletter* τχ. 1, Μάρτιος 2021.
- Νεόκοσμος (Γρηγοριάδης), *Στα Όπλα! Η Ελλάς*, Κωνσταντινούπολη, 1920.
- Nuez Perez M. E., «Οι Εθνικοί Ύμνοι: Μια επιθυμία ταυτότητας» στο Γαβριήλου Ζ, Κωνσταντινίδου Μ, Μαυρέλος Ν, Ντελγιάννης Ιω, Παπαδοπούλου Ιω, Τσομής Γ, Συμεωνίδου Π. (επιμ.), *Ταυτότητες Γλώσσα και Λογοτεχνία*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για τα 20 χρόνια λειτουργίας του

- Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του ΔΠΘ, Κομοτηνή, Σαΐτα, 2018 σ. 661-671.
- Οικονόμου Ν., «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου – Σεπτεμβρίου 1921», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, τομ.ΙΕ, Σ. 172-186.
- Παλούκης Κ., «Η Αριστερή Αντιπολίτευση στο ΚΚΕ», στο Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.
- Παναγιωτοπούλου Ρ., Π. Ρηγοπούλου, Ρήγου Μ., Νοτάρης Σ., (επίμ.), *Η ‘Κατασκευή’ της Πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής ενημέρωσης*, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα 1996, Αλεξάνδρεια, 1998.
- Παπαγεωργίου Ι., «Εθνική Ιστορική συνείδηση και λαϊκά στρώματα. Η περίπτωση της Πάτρας του Μεσοπολέμου μέσα από το δραματολόγιο του Καραγκιόζη», στο Γαβριήλου Ζ., Κωνσταντινίδου Μ., Μαυρέλος Ν., Ντεληγιάννης Ιω., Παπαδοπούλου Ιω., Τσομής Γ., Συμεωνίδου Π. (επιμ.), *Ταυτότητες Γλώσσα και Λογοτεχνία*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για τα 20 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του ΔΠΘ, Κομοτηνή, Σαΐτα, 2018, σ.730-748.
- Παπαδημητρίου Δ., *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- Παπαταξιάρχης Ευθ., «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», Ευθ. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Καστανιώτης/Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1992.
- Πετμεζάς Σ., Χαρλαύτη Τ., Λυμπεράτος Α., Παπακωνσταντίνου Κ. (επίμ.), *Θεωρητικές Αναζητήσεις και Εμπειρικές Έρευνες, Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας, Ρέθυμνο, 10-13.12.2008*, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης και Εκδόσεις Αλεξάνδρεια Αθήνα 2012.
- Πετσάλη Διομήδη Ν., «1919: Τη Σμύρνη ή την Πόλη; Μια εναλλακτική λύση που ο Βενιζέλος απέρριψε μάλλον βεβιασμένα», στο Θ. Βερέμη, Ο.

Δημητρακόπουλου, (επιμ.), *Μελετήματα για τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ.101-118.

Πλεμένοσ Ι., «*Η Ελληνική σκηνή ετάφη υπό του Τουρκικού μπερντέ!*»: *Κοινωνικές και Ιδεολογικές διαστάσεις της συνάντησης του Καραγκιόζη με το συμβατικό θέατρο στην ελληνική επαρχία της μπελ-επόκ(1890-1912)*, στο Μ. Μορφακίδης - Π. Παπαδοπούλου (επιμ.) *Ελληνικό θέατρο σκιών Άυλη πολιτιστική κληρονομιά (Προς τιμήν του Βάλτερ Πούχγερ)* Granada 2016 Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas 3, σ. 367-386.

Πλουμίδης Σπ., «*Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-1922) στην Ελλάδα*», στο Κ. Μπουραζέλης, Β. Καραμανωλάκης, Στ. Κατάκης(επιμ.), *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της. Μελέτες από μια ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη*, Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα (Ιστορήματα, αρ. 3), 2011, σ. 289-308.

Ποταμιάνος Ν., *Οι Νοικυραίοι. Μαγαζάτορες και Βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Ιστορία και κοινωνία. Ηράκλειο 2016.

-, «Ρυθμίσεις της αγοράς στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο», *Αρχειοτάξιο* 17, (2016).

-, «Το μικροαστικό κοινό, το λαϊκό μυθιστόρημα και ο μετασχηματισμός του Καραγκιόζη στις αρχές του 20ού αιώνα», στο Κωνσταντίνα Γεωργιάδη (επιμ.), *Για μια επιστημονική προσέγγιση του Καραγκιόζη*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2015, σ.151-170.

Πούχγερ Β., -, *Οι βαλκανικές διαστάσεις του Καραγκιόζη*, Αθήνα 1985.

-, «Η θέση του Καραγκιόζη στη ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου», στο *Ελληνική Θεατρολογία. Δώδεκα Μελετήματα*, Εταιρεία Θεάτρου Κρήτης, Κρητική θεατρική Βιβλιοθήκη, τ. Β΄, Αθήνα 1988.

-, *Κείμενα και Αντικείμενα, Δέκα Θεατρολογικά Μελετήματα*, Καστανιώτης, 1997.

-, «Το ελληνικό θέατρο σκιών και τό παραδοσιακό του κοινό: συμβολή στην έρευνα για το κοινό του θεάτρου», στο *Μελέτες για το θέατρο σκιών στη Μεσόγειο και*

- τα Βαλκάνια, (Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Θεάτρου Σκιών), Granada Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, 2015.
- Ριζάς Σ., *Το Τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015.
- Ρίχτερ Χ., *Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος 1919-1922. Από το όνειρο της «Μεγάλης Ιδέας» στη Μικρασιατική Καταστροφή*, Γκοβόστη, Αθήνα 2020.
- Σειραγάκης Μ., *Ελληνικός κινηματογράφος, Μεσοπόλεμος, Οι Περιπέτειες του Βιλλάρ*, filmiconjournal.com › blog › post › x.
- Σωτηρόπουλος Δ., «Πελατειακές σχέσεις και Νέες Μορφές Πολιτικής Συμμετοχής, Μια δύσκολη συμβίωση» στο Ροζάκου Κ, Γκαρά Ε, (επιμ.), *Ελληνικά Παράδοξα, Πατρωνία Κοινωνία Πολιτών και Βία*, Αλεξάνδρεια, σ.145-172.
- Σεφεριάδης Σ. (επιμ.), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα, Ασίνη, 2012.
- Σιδέρης Γ., «Ο διχασμός στο θέατρο. Λογοκρισία, διώξεις, βανδαλισμοί», *Θέατρο*, τεύχ. 7, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1963.
- , *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου 1794 -1944*, τόμ. Β, Δεύτερο Μέρος, ΚΜΕΕΘ, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Σινιορέλι Α., «Λαϊκός πολιτισμός και πολιτισμός των μαζών. Σκέψεις για συζήτηση», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 8. (1995), σ. 30-35.
- Σταματοπούλου Βασιλάκου Χ., *Ελληνική Βιβλιογραφία Θεατρικών Έργων, Διαλόγων και Μονολόγων 1900-1940*, Θεατρική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2020.
- Τσιριγώτης Δ., *Η ελληνική στρατηγική στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Ποιότητα, Αθήνα 2010.
- Τσιρώνης Θ., *Εκκλησία πολιτευομένη. Ο πολιτικός λόγος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*, Επίκεντρο, 2010.
- Φάγκεν Ρ., *Πολιτική και επικοινωνία*, Παπαζήση, Αθήνα 1977.
- Φερό Μ., *Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*, μετ. Τζένη Κατσιλιέρη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1993.

- Χάμπερμας Γ., *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, Νήσος, Αθήνα 1997
- Χατζηπανταζή Θ. Μαράκα Λ., *"Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση" και "Παναθήναια", τ.Α΄*, Εστία, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 2003.
- Χατζηπανταζή Θ., *Της Ασιάτιδος Μούσης Ερασταί, Η ακμή του Αθηναϊκού Καφέ Αμάν στα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου Α*, Στιγμή, 1986.
- , *Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα, Από το 19^ο στον 20^ο αιώνα*, ΙΜΣ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.
- , *"Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως" τ. Β1: Σημαιοφόροι και ιεραπόστολοι του εθνισμού...1876-1897*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012.
- Χατζιωσήφ Χ.(επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Οι Απαρχές (1900-1922)*, τ. Α 1,2 Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.
- Χατζιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.
- Χέρινγκ Γκ., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, (2 τόμ.) μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, Αθήνα:ΜΙΕΤ, α΄ έκδ. 1992.
- Χόμπσμπάουμ Ε., *Έθνη και εθνικισμός από τον 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος και πραγματικότητα*, Ινστιτούτο του βιβλίου Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
- Ψυρούκης Ν., *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1918-1923, Η Εγγύς Ανατολή μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1982 (α΄ έκ. 1964).

Ξενόγλωσση

- Blanc T., «In search of the true Italy. Emotional practice and the nation in Fiume 1919/1920», στο A. Stynen, M. Van Ginderachter, X. M. N. Seixas, *Emotions and everyday nationalism in modern European history*, Routledge, London and New York 2020, p. 107-127.
- Bourke J., *An Intimate History of Killing. Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare*, Granta Books, London 1999.

- Eglezou G., *The Greek Media in World War I and its Aftermath. The Athenian Press on the Asia Minor Crisis*, International Library of War Studies 12, Tauris Academic Studies, London New York, 2009.
- Foucault M., « *Qu'est-ce que les Lumières?* », *Dits et Ecrits*, τόμος IV, 1984, σ. 562-578
- Habermas J., *Between Facts and Norms*, Cambridge: Polity, 1996.
- Horrocks R., *Masculinity in Crisis*, Macmillan Press ltd, London.
- Joyce P., *What is the State of things-Reconfiguring political history*, στο International Conference, 8-9 May 2015, *Forms of Public sociality: Collective Subjectivities and the State in the Twentieth Century*, University of Crete, Department of History and Archaeology, Rethymno, Crete.
- Kocka J., «Civil society from a historical perspective», *European Review*, Vol. 12, No. 1, p. 65–79 (2004).
- Maksudyan N., *Ottoman Children and Youth during World War 1*, Syracuse University Press, Syracuse, New York 2019.
- Mavrogordatos G., *Stillborn Republic*, Berkley: University of California Press, 1983.
- Morin E., *L'Homme et la mort*, Παρίσι 1970.
- Mosse G., *The nationalization of the masses Political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reigh*, Ίθακα Λονδίνο, Cornell University Press, 1975.
- , *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, New York 1996.
- Smith L., *Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919-1922*, 2nd ed., London: Hurst and Company, 1998.
- Stynen A., Van Ginderachter M., Seixas N. M. X. (eds), *Emotions and everyday nationalism in modern European history*, Routledge, London and New York 2020.
- Thompson B. J., *The Media and Modernity. A Social Theory of the Media*, Στάνφορντ Καλιφόρνια 1995.

Winter J, Robert J. L, *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914-1919*,
Cambridge, 1997.

Παράρτημα



Εικόνα 1. Γραμματόσημο. «Η υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών». Από Στέλλα Κασσίδου, Παρασκευή Γκόλια, «Ελληνικές φιλοτελικές εκδόσεις: εθνική ταυτότητα και ιστοριογραφική παράδοση (1900-2000)», στο Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα) : Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010 : πρακτικά* ; Identities in the Greek world (from 1204 to the present day) : 4th European Congress of Modern Greek Studies Granada, 9-12 September 2010 : proceedings τ. 5, σ. 44.



Εικόνα 2. «Ο Κωνσταντίνος Στρατηλάτης», 25-3-1921 *Εσπερινή*. Στο πρόσωπό του ενώνεται το Έθνος και οι αγώνες του.



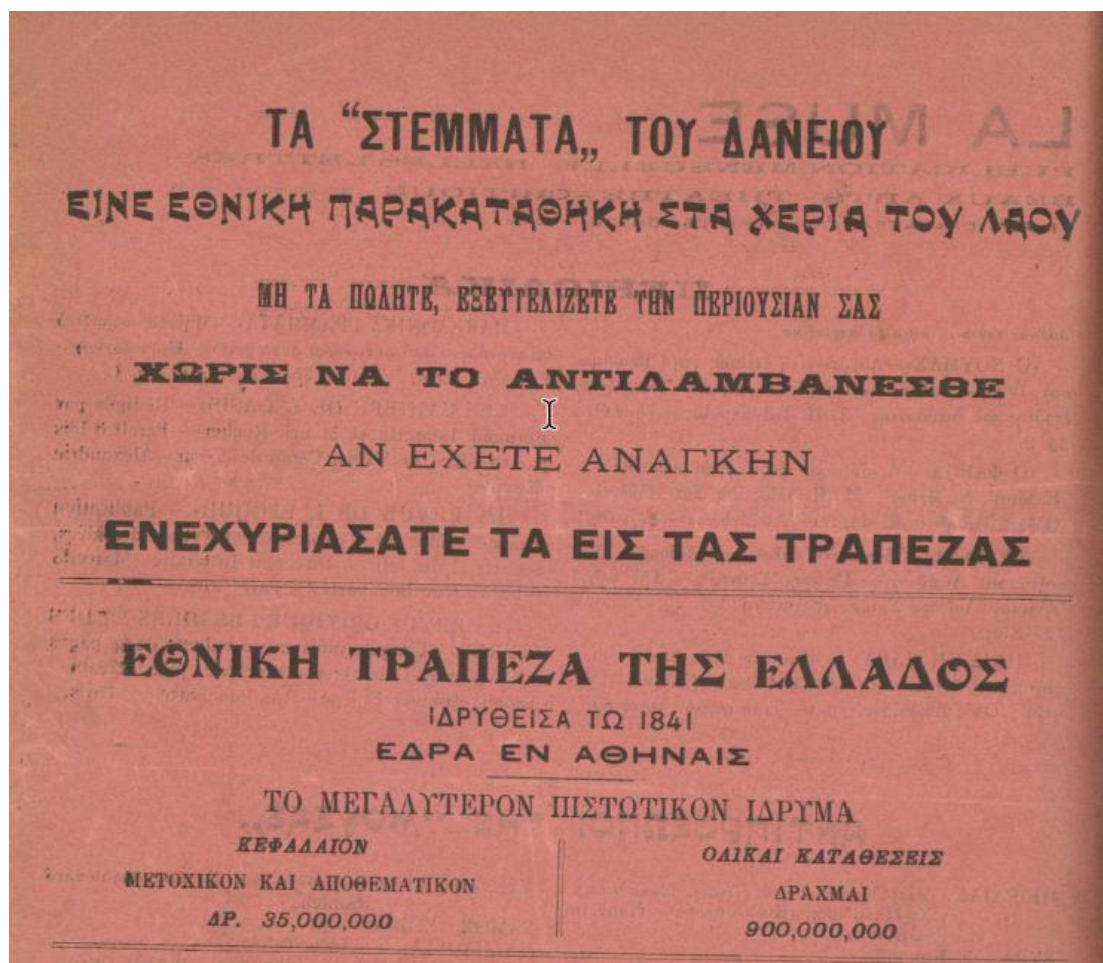
Εικόνα 3. Σκίτσο του Ριζοσπάστη την Πρωτοχρονιά του 1922 που συνοδεύει τον απολογισμό του προηγούμενου έτους, ο οποίος χαρακτηρίζεται από μια αίσθηση αποτυχίας των εργατικών αγώνων.



Εικόνα 4. Εμπρός, 5-4-1921.



Εικόνα 5. Οι εφημερίδες του μετώπου. Αρχείο ΕΣΗΕΑ. Ανάκτηση από: https://www.efsyn.gr/nisides/328800_oi-efimerides-toy-mikrasiatikoy-metopoy.



Εικόνα 6. Από το λογοτεχνικό περιοδικό *Μούσα* διαφήμιση από την Εθνική Τράπεζα για αγορά των στεμμάτων του εσωτερικού αναγκαστικού δανείου 1922.

